

MATEJA JERAJ

SLOVENKE NA PREHODU V SOCIALIZEM

MATEJA JERAJ

MATEJA JERAJ

SLOVENKE NA PREHODU V SOCIALIZEM

Mateja Jeraj

SLOVENKE NA PREHODU V SOCIALIZEM

(Vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945–1953)

Ljubljana, 2005

Slika na ovitku: Zamišljena, Maksim Sedej - lesorez (1943)

Mateja Jeraj

SLOVENKE NA PREHODU V SOCIALIZEM
Vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945-1953

Ljubljana 2005

Lektoriranje: Katja Stergar

Prevod povzetka: Alenka Hren

Založil in izdal Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani,
zanj odgovarja Dragan Matić

Izvedba: Designpro d. o. o.

Naklada: 300 izvodov

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

396(497.4)"1945/1953"
316.346.2-055.2(497.4)"1945/1953"

JERAJ, Mateja, 1955-

Slovenke na prehodu v socializem : (vloga in položaj ženske
v Sloveniji 1945-1953) / Mateja Jeraj ; [prevod povzetka Alenka Hren].
- Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2005

ISBN 961-6137-85-9

220459776

VSEBINA

PREDGOVOR	7
UVOD	9
SLOVENKE V PRVI JUGOSLAVIJI (1918–1941)	19
I. Vloga in položaj	19
II. Prizadevanja za enakopravnost	30
KOMUNISTIČNA PARTIJA JUGOSLAVIJE IN ŽENSKO VPRAŠANJE ...	38
I. Teoretične osnove	38
1. Karl Marx in Friedrich Engels	38
2. August Bebel	47
3. Lenin in izkušnja Sovjetske zveze	50
II. Razširitev marksistične teorije v slovenski in širši jugoslovanski prostor	58
III. Odnos KPJ do ženskega vprašanja v obdobju do leta 1941	60
1. Vloga in položaj žensk v KPJ	61
2. Odnos KPJ do tako imenovanih meščanskih ženskih društev in feminizma	65
3. Program KPJ o reševanju ženskega vprašanja	72
4. Komunistična morala	76
IV. Odnos KPJ do ženskega vprašanja med drugo svetovno vojno	79
ŽENSKÉ, URESNIČEVANJE NJIHOVE ENAKOPRAVNOSTI IN ANTIFAŠISTIČNA FRONTA ŽENSK SLOVENIJE V OBDOBJU 1945–1953	92
MATI IN ŽENA	123
I. Pomen materinstva v socialistični Sloveniji	123
II. Mati - prva vzgojiteljica otroka	130

III. Odgovornost do bodočega materinstva	138
1. Moralno vedenje	138
2. Vprašanje splava	141
IV. Ženska in zakon	147
1. Odnos do zakonske zveze	147
2. Položaj žene v zakonski zvezi	150
V. Zakonska zaščita ženske kot matere in bodoče matere	153
1. Zakonski predpisi o zaščiti žene in matere na delovnem mestu, v času nosečnosti, poroda in nege otrok	156
2. Ustanove za socialno in zdravstveno zaščito mater in otrok	160
3. Drugi zakonski predpisi, ki so posredno ščitili tudi pravice žensk in otrok	161
4. Otroški dodatek	163
5. Otroško varstvo	169
SOCIALNA VLOGA ŽENSK E ALI SOCIALNO MATERINSTVO	175
POLITIČNA NASPROTNICA ALI ZAVEZNICA DRŽAVNE OBLASTI? ..	189
I. Katoliška cerkev in ženske	195
II. »Špekulanti, saboterji, črnoborzijanci, veliki kmetje – kulaki«	207
III. Informbirojevski spor	211
IZOBRAŽEVANJE ŽENSK	220
I. Odnos do izobraževanja žensk v socialistični Sloveniji	220
II. Izobraževanje deklíc in deklet – od osnovne šole do univerze	225
III. Izobraževanje odraslih žensk	234
1. Izredne šole in tečaji za poklicno usposabljanje	235
2. »Ljudska prosveta« ali »politična prevzgoja«?	240
a) Politična vzgoja	242
b) Kulturna dejavnost	246
c) Splošno izobraževalna in strokovna predavanja ter tečaji	248
d) Vzgoja za gospodinjstvo in materinstvo	250
ZAPOSLENA ŽENSKA	259
I. Ženska v socializmu naj bo zaposlena!	259

II. Dejavniki, ki so vplivali na zaposlovanje žensk	260
1. Politične zahteve, potrebe gospodarstva in interesi žensk	260
2. Tradicionalni pogledi na vlogo ženske kot matere in gospodinje	273
3. Izobrazba	275
4. Plače	276
5. Otroško varstvo, pomoč v gospodinjstvu in otroški dodatek	278
III. Kolikšno je bilo število zaposlenih žensk in kakšne poklice so opravljale?	285
IV. Življenje zaposlene ženske	291
 ŽENSKA V POLITIČNEM ŽIVLJENJU	302
I. Zastopanost žensk v oblastnih organih	309
1. Zakonodajni organi	310
2. Izvršilno-upravni organi	314
3. Sodni organi	316
II. Zastopanost žensk v samoupravnih organih gospodarskih organizacij	317
III. Zastopanost žensk v komunistični partiji	320
 ZAKLJUČEK	327
 VIRI IN LITERATURA	341
 OKRAJŠAVE	358

PREDGOVOR

Z delom o položaju in vlogi žensk v letih 1945–1953 sem želela vsaj v splošnih obrisih predstaviti življenje Slovenk v obdobju prehoda iz enega družbenega reda v drugega, ki je skušal oblikovati ne le nov ekonomski in politični sistem, ampak tudi nove navade in drugačne vrednote. To je bil čas, ki se je formalno sicer zaključil v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja, vsebinsko pa je še vedno močno prisoten. Osrednja pozornost je namenjena ženski – njenemu mestu v družini, v izobraževalnem sistemu, na delovnem mestu in v političnem življenju. Prikazati sem želela, kako in v kolikšni meri se je položaj ženske v Sloveniji po drugi svetovni vojni spremenil glede na predhodno obdobje, deloma pa tudi nakazati podobnosti in razlike z vlogo žensk v zahodnoevropskih državah. Želela sem predstaviti, kako so si vlogo ženske v novi družbeni ureditvi predstavljali politični voditelji in voditeljice, kako so o njej razmišljali navadni državljani in kaj so pričakovale državljanke. Skušala sem ugotoviti, kakšen vpliv so imele Slovenke v javnosti in kako se je vse to odražalo v družinskem, ekonomskem in političnem življenju.

Posebej se zahvaljujem profesorju dr. Dušanu Nečaku za spodbudo, nasvete in tehtne pripombe. Iskrena hvala tudi profesorjema dr. Mitji Ferencu in dr. Božu Repetu.

S hvaležnostjo se spominjam Vide Tomšič, ki mi je posredovala številne dokumente, knjige, revije in časopise. Dolgi in bogati razgovori z njo so mi pomagali oblikovati pogled na reševanje ženskega vprašanja v socialistični Sloveniji. Po njeni smrti so omogočili izročitev njenega osebne fonda Arhivu Republike Slovenije in mi podarili del njene osebne knjižnice akademik profesor dr. Franc Novak, prof. dr. Živa Novak-Antolič in Brane Novak. Brez njihove pomoči bi bilo delo bistveno siromašnejše. Vsem iskrena hvala.

V marsičem so mi osvetlile življenje žensk v obravnavanem obdobju Vida Gantar, Mara Rupena-Osolnik, Mihaela Simčič, Mira Svetina in Vilma Štendler-Zupan. Tudi njim se želim pristrčno zahvaliti.

Najlepša hvala vsem tistim, ki so mi pomagali pri zbiranju virov, literature in slikovnega gradiva ali pa so z razgovori in nasveti pripomogli k boljšemu razumevanju posameznih vprašanj, predvsem dr. Francetu M. Dolinarju, Darinki Drnovšek, dr. Juretu Gombaču, mag. Metki Gombač, Vesni Gotovina, Bredi Illich-Klančnik, Nataši Kandus, mag. Katarini Keber, mag. Vladimirju Kološi, Adrijanu Kopitarju, Branki Kurent, Ta-

nji Novak, dr. Jožetu Prinčiču, Alenki Puhar, Biserki Remškar, dr. Ireni Rožman, mag. Aleksandri Serše, Tatjani Šenk, Mojci Šorn, Mojci Tušar, Nini Vodopivec, Poloni Zalaznik, Igorju Zemljiču, Marjanu Zupančiču, dr. Lilijani Žnidaršič-Golec in mnogim drugim.

Zahvaljujem se tudi Katji Stergar za skrbno in občuteno lektoriranje.

Hvala prijateljici dr. Jelki Melik za vzpodbudo, podporo in pomoč.

Mateja Jeraj

UVOD

»Na splošno prihaja do družbenih napredkov in sprememb obdobj v sorazmerju z napredovanjem žensk na poti k svobodi, do družbenega propadanja pa prihaja v sorazmerju z upadanjem ženske svobode.« (Charles Fourier)

Po mnenju psihoanalitika, psihologa, filozofa in radikalnega humanista, kakor nekateri označujejo Ericha Fromma, bodo morda zgodovinarji neke v prihodnosti zapisali, da je bil najrevolucionarnejši dogodek 20. stoletja začetek gibanja za osvoboditev žensk. Osvoboditev žensk izpod patriarhalne nadvlade moških je Fromm razumel kot temeljni faktor humaniziranja družbe. V podrejanju žensk je našel veliko podobnosti z vsemi drugimi oblikami uveljavljanja moči nekaterih skupin nad drugimi, šibkejšimi (na primer nad neindustrializiranimi narodi, nad otroki in mladino). Gibanje za osvoboditev žensk bi lahko v temelju ogrozilo princip sile, na katerem naj bi temeljila vsa obstoječa družba, tako kapitalistična kot komunistična, uspešno pa naj bi bilo le v primeru, če bi ženske svojo svobodo izkoristile tako, da bi zavrnille moški način delovanja. Če bo žensko gibanje poistovetilo svojo vlogo z zastopanjem »anti-moči«, potem bodo imele ženske po Frommovem prepričanju odločujoč vpliv v prizadevanjih za novo, bolj človeško družbo.¹

V času po drugi svetovni vojni je zavzemanje za žensko enakopravnost postalo sestavni del prizadevanj za varstvo človekovih pravic v vseh razvitih državah, ženske pravice pa so našle svoje mesto tudi v programih mednarodnih organizacij. Nedopustnost kakršnegakoli razlikovanja, tudi po spolu, je bila vsebovana že v Splošni deklaraciji o človekovih pravicah, ki jo je sprejela Generalna skupščina Organizacije združenih narodov 10. decembra 1948,² 7. novembra 1967 pa je ista organizacija sprejela še Deklaracijo zoper diskriminacijo žensk, v kateri je poudarila, da je diskriminacija »nezdružljiva s človeškim dostojanstvom in z blaginjo družine in družbe«. Zahtevala je, da vse države zagotovijo ženskam enakopravnost z ustrezno zakonodajo in si prizadevajo za odpravo vsakršne diskriminacije žensk v družini, na delovnem mestu in v politič-

¹ Erich Fromm, *Imati ili biti* (prevod dela *To have or to be?*, New York 1976), Zagreb 1979, str. 207-208.

² Varstvo človekovih pravic, razprave, eseji in dokumenti, Ljubljana 1998, str. 433-436.

nem življenju.³ Danes je nasprotovanje kakršnemukoli zapostavljanju žensk sestavni del političnih in socialnih programov tistih evropskih držav, katerim se je pridružila tudi Slovenija. Za sistematično odpravljanje diskriminacije žensk si že dalj časa prizadeva Svet Evrope in posebna komisija pri Evropski uniji (EU), ki od leta 1982 usmerja prizadevanja za uresničevanje načela enakih možnosti za oba spola s petletnimi delovnimi načrti.⁴ Leta 1998, ob petdeseti obletnici splošne deklaracije o človekovih pravicah, je EU sprejela deklaracijo, v kateri je poudarila, da pripisuje poseben pomen vzpostavitvi takšnih nacionalnih, regionalnih in globalnih usmeritev, ki zagotavljajo spoštovanje človekovih pravic povsod po svetu. Deklaracija je še posebej izpostavila potrebo po polni uresnitvi pravic žensk in otrok, ki so še marsikje v svetu prezrte in omalovaževane, in se zavzela za poostritev prizadevanj za zagotavljanje enakih možnosti moškim in ženskam.⁵ Vprašanje človekovih pravic v današnji Evropi ni razumljeno le kot eno izmed vprašanj posamezne države in njene politične ureditve, temveč kot osrednje vprašanje, od čigar razrešitve je odvisna usoda celotne človeške družbe. Nič čudnega torej, da si tudi Slovenci vse pogosteje zastavljamo vprašanje, v kolikšni meri je mlada slovenska država poskrbela za uresničevanje splošno priznanih človeških pravic svojih državljanov in seveda tudi državljanek. Kakršnokoli razpravljanje o pravicah človeka pa ni mogoče brez dobrega poznavanja preteklosti, saj se brez jasnega zgodovinskega spoznanja ni mogoče izogniti oviram, ki jih postavljajo ideološki predsodki in pomanjkljivo, netočno ter zavajajoče navajanje podatkov.

Pot prizadevanj za ženske pravice je dolga, ovinkasta in nedokončana. Vedno so sicer obstajale posameznice, večinoma hčerke, sestre in žene

³ Deklaracija zoper diskriminacijo žensk, sprejeta 7. novembra 1967 na zasedanju generalne skupščine OZN, v: Ashley Montagu, *Močnejše od moških*, Ljubljana 1970, str. 177–181. Proti spolnemu razlikovanju so nastopile tudi Konvencija proti diskriminaciji pri zaposlovanju in poklicih, ki jo je sprejela Mednarodna organizacija dela 25. junija v Ženevi, Konvencija proti diskriminaciji v izobraževanju, ki jo je sprejela specializirana agencija Združenih narodov UNESCO (Mednarodna organizacija za prosveto, znanost in kulturo) 14. decembra 1960 v Parizu, itd. (Varstvo človekovih pravic, razprave, eseji in dokumenti, Ljubljana 1998, str. 491–496).

⁴ Maca Jogan, *Žensko gibanje*, v: Enciklopedija Slovenije 15, Ljubljana 2001, str. 319.

⁵ Declaration of the European Union on the occasion of the 50th anniversary of the Universal Declaration on Human Rights, Vienna, 10 december, 1998. Iz interneta: The EU's Human rights and Democrat... versal Declaration on Human Rights. Avtor zapisa: Commissioner Chris Patten, Directorate General External Relations. Stanje z dne 20.1.2003 (http://europa.eu.int/.../human_rights/doc/50th_decl_98.htm).

premožnih in izobraženih mož, ki so se s pomočjo izobrazbe in sposobnosti uspele dvigniti nad raven povprečne ženske, kateri so bila zaprta ne le vrata v javno življenje, ampak tudi dostop do znanja. Dvom o upravičenosti podrejenega položaja ženske v družbi se je v evropskem prostoru bolj razširil šele v času razsvetljenstva, skupaj z idejami o prirojeni razumnosti človeka in o naravni pravici vsakega človeka do svobode,⁶ ki jih je najodmevneje izrazila francoska revolucija. Deklaracija o pravicah človeka in državljana, ki jo je 26. avgusta 1789 sprejela francoska narodna skupščina in je leta 1791 postala sestavni del francoske ustave, je v pravnem smislu pomenila uresničitev tistih idej o človekovih pravicah, ki so se postopoma izoblikovale v času do 18. stoletja.⁷ Revolucionarno vrenje je prebudilo tudi ženske. Leta 1791 je Olympe de Gouges sestavila deklaracijo o pravicah ženske in državljanke, v kateri je zahtevala upoštevanje načela enakosti za oba spola prav na vseh področjih zasebnega in javnega življenja.⁸ Naslednje leto je Angležinja Mary Wollstonecraft izdala Zagovor pravic ženske, v katerem je razložila neupravičenost omejevanja ženske vloge v družbi zaradi njenih bioloških značilnosti. Zavzemala se je za ekonomsko in politično enakost obeh spolov, ki pa se ji je zdela smiselna le v primeru, če se ženske prej otresejo dotedanje nevednosti in omejenosti. Zahteve po odpravi spolnih in socialnih razlik je utemeljevala z dejstvom, da izobrazba ne vpliva le na razvoj razuma, ampak tudi kultivira čustva in da potemtakem enakopravnost žensk ne bo koristila le njim samim, ampak tudi človeštvu nasploh: »Toda ženske ne bodo ljubeče, dokler ne bo v družbi več enakosti. Dokler pa družbeni položaji ne bodo pomešani in dokler ženske ne bodo osvobojene, ne bomo videli niti vzvišene družinske sreče, katere preproste veličine ne more ustvariti nevedni ali sprijeni duh. Prav tako se pomembna naloga

⁶ Women's liberation movement, *The New Encyclopaedia Britannica*, 12. zvezek, 15. izdaja, Chicago et al. 1994, str. 735, in Anton Perenič, *Zgodovinski razvoj človekovih pravic*, v: *Varstvo človekovih pravic, razprave, eseji in dokumenti*, Ljubljana 1988, str. 20–24.

⁷ La déclaration des droits de l'homme et du citoyen med drugim pravi: »Ljudje se rodijo in živijo svobodni ter enaki v pravicah... Cilj vsakega političnega združenja je ohranitev naravnih in nezastarljivih človekovih pravic. Te pravice so svoboda, lastnina, varnost in upor proti zatiranju.« (Anton Perenič, *Zgodovinski razvoj človekovih pravic*, v: *Varstvo človekovih pravic, razprave, eseji in dokumenti*, Ljubljana 1998, str. 25.)

⁸ Življenjepisni podatki Olympe de Gouges in njena deklaracija so dostopni na internetu: <http://www.pinn.net/~sunshine/book-sum/gouges.html>, taken from: *Women in revolutionary Paris 1789–1795: Selected Documents Translated with notes and Commentary* by Daline Gay Levy, Harriet Branson Applewhite, Mary Durham Johnson, University of Illinois, Urbana, 1979, pages 87–96. Stanje z dne 20.1.2003.

izobraževanja ne bo ustrezno začela vse dotlej, dokler ima telo ženske prednost pred njenim duhom. Kajti pričakovati, da bo nespametna in nevedna ženska dobra mati, je tako, kot če bi od plevela pričakovali pšenico ali smokve od osata.⁹

Težnja po enakopravnejšem položaju žensk v družini in državi se je sčasoma razširila po vsej Evropi, prisotna pa je bila tudi v novo nastalih državah na drugih kontinentih, v Ameriki, Avstraliji, Novi Zelandiji. Ženske namreč tudi tam, kjer so se državljske pravice po vzgledu zahtev francoske revolucije razširile na vse moške državljane, niso dobile novih pravic. Začele so si prizadevati za pridobitev volilne pravice, s katero bi dobile možnost vpliva na politično življenje svoje države. Borile so se za pravico do razpolaganja s svojo lastnino, kar je bilo do tedaj večinoma le domena moških. Želele so soodločati o usodi svojih otrok. Hotele so dostop do izobrazbe in pravico do njene uporabe v poklicnem življenju, kjer so želele biti izenačene z moškimi. Za pridobitev teh pravic so se začele združevati v posebna ženska društva, dejavne pa so bile tudi v okviru strokovnih združenj in političnih strank. Izoblikovalo se je nekakšno žensko gibanje, poimenovano kot feministično gibanje ali z eno besedo feminizem,¹⁰ ki pa ni bilo enotno. Ženske namreč na svojo vlogo niso imele enakih pogledov. Del se jih je sicer zavzemal za enakovrednost spolov, a je bolj poudarjal različnost kot enakost (materinstvo naj

⁹ Mary Wollstonecraft, *Zagovor pravic ženske* (prevod dela *A Vindication of the Rights of Woman*, Everyman's Library, London 1986), Ljubljana 1993, str. 211.

¹⁰ Beseda je francoskega izvora (féminisme, izpeljanka iz latinske besede femina). Prvi naj bi jo uporabil Charles Fourier. (Maca Jogan, *Žensko gibanje*, v: *Enciklopedija Slovenije* 15, Ljubljana 2001, str. 318.) Angleški Oxford English Dictionary je v drugi polovici 19. stoletja definiral feminizem kot stanje »feminilnosti« (poženščeni), že leta 1906 pa je francoski Dictionnaire de philosophie opredelil feminizem kot držo, naklonjeno pravicam žensk. (Vlasta Jalušič, *Nove demokracije in ženske študije, Od ženskih študij k feministični teoriji*, Ljubljana 1993, str. 108.) Nouveau Larousse Universel (Dictionnaire encyclopédique en deux volumes, Tome premier, Paris 1948, str. 717) pa je upošteval tri opredelitve feminizma: šarm oziroma zapeljivost ženske; tendenca k izboljšanju položaja ženske v družbi in razumevanje za njene pravice; poženščeniost (moški z ženskimi spolnimi znaki). Der Grosse Brockhaus (Vierter Band, Wiesbaden 1954, str. 22) je označil feminizem kot: ženske zadeve; prizadevanja za vključitev žensk v državo, družbo in duhovno življenje; v romanskih državah: žensko gibanje. V novem slovenskem Velikem slovarju tujk (Cankarjeva založba, Ljubljana 2002, str. 332) lahko preberemo, da je feminizem: »1. Gibanje, ki zagovarja politično, družbeno in ekonomsko enakopravnost med spoloma v javnem in zasebnem življenju; 2. Smer v literarni vedi, ki se ukvarja s preučevanjem diskriminacije in emancipacije žensk v književnosti (lit.); 3. Pojavljanje ženskih spolnih značilnosti pri moškem (med.); 4. fig.: pomehkuženost.«

bi namreč žensko zaznamovalo tako fizično kot psihično) ter zahteval predvsem spoštovanje ženske kot matere. Drugi, po ocenah večji del, je pojmoval žensko izključno in samo kot pripadnico človeške vrste. Zagovarjal je enakost med spoloma in težil k odpravi različnih oblik zapostavljanja, s tem da so zagovornice te usmeritve ponekod dajale prednost predvsem političnim pravicam, drugod pa so poudarjale tudi potrebo po izobraževanju in po večjih socialnih pravicah. Prve so se zavzemale za socialne reforme v okviru obstoječih družbenih ureditev in so bile blizu tako imenovanim meščanskim strankam, druge so se pridružile socialističnemu delavskemu gibanju, ki je temeljil na Marxovih in Engelsovih teorijah ter na Beblovi interpretaciji teh idej, da bo odprava zasebne lastnine omogočila humanejše medčloveške odnose in s tem tudi enakopravnost med spoloma.¹¹ Enako stališče so zastopale tudi kasnejše komunistične partije, ki so ženske pozivale, naj se pridružijo revolucionarnemu boju delavskega razreda, feminističnim gibanjem pa so nasprotovale, češ da pomenijo osamljen in že vnaprej na neuspeh obsojen boj žensk proti moškim, vladajočih razredov pa prav nič ne ogrožajo.

Prvi uspehi ženskega gibanja so se pokazali že v 19. stoletju, predvsem na področju izobraževanja. Ženske so v večjem številu dobile dostop do osnovnih in srednjih šol, marsikje so jim vrata odprle tudi univerze.¹² Vedno več žensk je bilo zaradi ekonomskih razmer prisiljeno zapustiti »varno zavetje domačega ognjišča« in se zaposliti, vendar so za enako delo običajno prejemale manjše plačilo kot moški. Politične pravice so jim bile večinoma še nedosegljive.¹³ Velike spremembe so nastopile šele v 20. stoletju, ki ga niso zaznamovale le vojne, revolucije in diktature, ampak tudi velik preobrat v odnosih med spoloma. Ženske, ki so

¹¹ Internet: Pilar Ballarín, Margarita M. Birriel, Cándida Martínez in Teresa Ortiz (University of Granada, Spain), *Women in the History of Europe*, 1.4 Women's Politics: The Feminist Movement, v: *Women in the European Union* (<http://www.helsinki.fi/science/xantippa/wee/wec24.html>), stanje z dne 5.2.2003.; *Femminismo*, v: *Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti*, Edizioni Istituto G. Treccani, 1932 - X, str. 990-991; Maca Jogan, *Žensko gibanje*, v: *Enciklopedija Slovenije* 15, Ljubljana 2001, str. 318.

¹² Leta 1833 v ZDA, v 2. polovici stoletja pa še Francija, Švica, Velika Britanija, Norveška, Nizozemska, Grčija, Avstralija, Poljska (Maca Jogan: *Seksizem v javnem življenju*, Ljubljana 2001, str. 83). V Avstriji so ženske lahko začele študirati leta 1897. (Aleksandra Serše: *Učne ure naših babic, Izobraževanje žensk v drugi polovici 19. stoletja in v začetku 20. stoletja v Ljubljani*, v: *Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes II*, Ptuj: Zgodovinski arhiv, in Ljubljana: Urad za žensko politiko pri vladi Republike Slovenije, 2000, str. 198.)

¹³ V 2. polovici 19. stoletja so dobile volilno pravico le ženske v nekaterih državah ZDA in v Novi Zelandiji, Evropejkam pa jo je prineslo šele 20. stoletje.

v večjem številu začele vstopati v javno življenje šele v 19. stoletju, so v 20. stoletju postale njegov nepogrešljivi sestavni del. Naraščalo je število zaposlenih in izobraženih žensk, volilna pravica je postajala dostopna vedno večjemu številu žensk,¹⁴ pri čemer so imeli zasluge tako široko razvejana ženska društva kot tudi dejstvo, da je spoznanje o koristnem vplivu ženske enakopravnosti tako v družini kot v gospodarskem in političnem življenju dobivalo vedno večje število podpornikov tudi med pripadniki moškega spola.

Po drugi svetovni vojni, ko so bili ljudje tako kot tudi po prejšnjih vojnah in revolucijah v preteklosti polni upanja v lepšo prihodnost in dovetnejši za družbene spremembe, je obstajalo pričakovanje, da se bo življenje kmalu ugodneje uredilo tudi za ženske. Vendar pa se je pokazalo, da niti ženskam naklonjena zakonodaja v posameznih državah niti prizadevanja mednarodnih organizacij niso bila nič uspešnejša pri premagovanju globoko zakoreninjenih predstav o tradicionalni delitvi vlog med spoloma. Ženske so večinoma še naprej ostale neenakopravne v zasebnem življenju, gospodinjstvo in vzgoja otrok sta ostala večinoma le njihova naloga. S težavo so si priborile dostop do vseh poklicev, zaradi svoje materinske funkcije še danes marsikdaj težje najdejo zaposlitev, za enako delo so dobivale in marsikje še vedno dobivajo manjše plačilo od moških, zgodilo se je celo, da so postali poklici, v katerih prevladujejo ženske, kljub upoštevanju načela »za enako delo enako plačilo«, manj cenjeni in posledično tudi slabše plačani (na primer v šolstvu). Pa tudi od volilne pravice do izvolitve je še dolga pot, saj so tako politične stranke kot volivci do kandidatk pogosto manj zaupljivi kot do moških kandidatov.¹⁵ Na problem nerešenosti tako imenovanega ženskega vprašanja je že leta 1949 opozorila Simone de Beauvoir s knjigo *Drugi spol*, po letu 1960 pa se je, predvsem v ZDA in zahodnoevropskih državah, razmahnil tako imenovani drugi val feminizma (ali neofeminizem), ki si ni več prizadeval le za zakonsko zagotovitev ženskih pravic, ampak se je boril tudi proti vsem pojavom težje opaznega, prikritega spolnega razlikovanja,

¹⁴ Marsiktere so morale nanjo počakati do konca druge svetovne vojne, med njimi tudi Slovenke in vse druge Jugoslovanke, Francozinje, Italijanke itd., ženske v Švici pa so na primer dobile volilno pravico šele leta 1971, v Lichtensteinu še kasneje, leta 1984. (Women in Parliaments 1945-1995, A World Statistical Survey, Inter-Parliamentary Union, Ženeva 1995. Cit. po: Ženske, politika, demokracija, Za večjo prisotnost žensk v politiki (uredili Milica G. Antić, Jasna Jeram), Urad za žensko politiko, Ljubljana 1999, str. 277.)

¹⁵ Glej na primer: Ženske, politika, demokracija, Za večjo prisotnost žensk v politiki (uredili Milica G. Antić, Jasna Jeram), Urad za žensko politiko, Ljubljana 1999.

večkrat pa je bil povezan tudi z bojem za odpravo vsakršne neenakosti (za večje pravice delavcev, proti rasni in nacionalni nestrpnosti ipd.).¹⁶

Žensko gibanje je vzpodbudilo tudi zanimanje za preteklost. Ženske so se spraševale, kako so nekdanj živele njihove predhodnice, hotele so spoznati vzroke svoje dotedanje podrejene vloge, ugotoviti, v kolikšni meri in na kakšen način se je položaj žensk spremenil in kakšne možnosti jih glede na dotedanji zgodovinski razvoj čakajo v prihodnosti. Začela so nastajati dela o ženski zgodovini, o zgodovini feminizma, poleg tega pa še nekakšne »študije spolov« (gender¹⁷ studies), ki skušajo na eni strani dotedanjo zgodovino moških dopolniti s poznavanjem preteklega razvoja druge polovice človeštva, po drugi strani pa raziskati spremembe v odnosih med spoloma skozi zgodovino, izhajajoč iz dejstva, da noben spol ni živel in deloval sam zase, ampak vedno v povezavi, v odnosu do drugega spola.¹⁸

Ženske, ki so se v večjem številu v javno življenje vključile šele v 19. stoletju, dolgo časa niso bile predmet zgodovinskih raziskav – te so največ pozornosti namenile političnim dogodkom – ali, kakor sta zapisala Georges Duby in Michelle Perrot, odrinjene so bile v senco zgodovine.¹⁹ Razvoj antropologije, zanimanje za razvoj družine skozi zgodovino, za oblikovanje in spreminjanje značajev in navad, skratka za vsakodnevno življenje, je povečalo interes za zasebno področje, za usode posamez-

¹⁶ Maca Jogan, Žensko gibanje, v: Enciklopedija Slovenije 15, Ljubljana 2001, str. 318; Internet: Pilar Ballarín, Margarita M. Birriell, Cándida Martínez in Teresa Ortiz (University of Granada, Spain), Women in the History of Europe, 1.4 Women's Politics: The Feminist Movement, v Women in the European Union (<http://www.helsinki.fi/science/xantippa/wee/wee24.html>), stanje z dne 5.2.2003.

¹⁷ Izraz »gender« se je uveljavil v sedemdesetih letih kot socialna, kulturna, politična in zgodovinska kategorija, z namenom poudariti notranji značaj ženske podrejenosti, ki naj ne bi izhajala iz bioloških danosti, ampak naj bi nastala kot posledica socialnih, kulturnih in političnih razmer skozi zgodovino. Več o tem v: Gisela Bock, Challenging Dichotomies: Perspectives on Women's History, v: Writing Women's History, International Perspectives (Karen Offen, Ruth Roach Pierson and Jane Rendall), Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 1991, str. 7-9.

¹⁸ Writing Women's History, International perspectives (Karen Offen, Ruth Roach Pierson and Jane Rendall), Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 1991, str. 7-15.

¹⁹ »Women were long relegated to the shadows of history.« (Georges Duby in Michelle Perrot, Writing the History of Women – uvod v peti zvezek Zgodovine žensk: A History of Women in the West, Toward a Cultural Identity in the Twentieth Century, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 1996, str. IX. Delo je bilo v originalu izdano kot Storia delle donne in Occidente, Vol. V, Il Novecento, Gius. Laterza in Figli Spa, Rim - Bari, 1992.)

nikov in s tem tudi za življenje žensk.²⁰ Danes, na začetku novega tisočletja, ima zanimanje za preteklost žensk še poseben pomen. Če se je preteklo stoletje začelo s prvo svetovno vojno in revolucijo, se je končalo s padcem »vzhodnega bloka« in z zmago liberalizma. Najbrž se lahko marsikdo skupaj z urednico zadnjega zvezka obsežne in mednarodno zasnovane zgodovine žensk vpraša: kakšen pomen pa ima vse to za ženske? Zaton moške nadvlade in rojstvo nove družbe? Novo dobo, v kateri bodo razlike med spoloma vse prej kot izginile? Ali pa svet, v katerem bodo moški in ženske sicer ohranili svoje posebnosti, a bodo vseeno uživali enake pravice in imeli enake možnosti?²¹

Takšna in podobna vprašanja so še toliko aktualnejša v današnji Sloveniji, ki je bila pred osamosvojitvijo del socialistične jugoslovanske države, ki je imela drugo družbeno ureditev in je vodila drugačno politiko do ženskih vprašanj kot zahodne, tržno usmerjene države, katerim smo se pridružili. Življenje Slovenk v drugi polovici 20. stoletja se je torej razlikovalo od življenja žensk v ZDA in zahodni Evropi. Medtem ko se je na zahodu uveljavil model ženske kot matere in gospodinje (če si glede na ekonomske razmere lahko privoščijo nezaposlenost), ki sicer v novih in v primerjavi s prejšnjimi stoletji demokratičnejših razmerah še vedno predstavlja predvsem nekakšen gospodinjski, medicinski, psihološki ipd. servis za vso družino, proti kateremu si vztrajno prizadevajo ženske organizacije, pa je v socialističnih državah gibanje za žensko enakopravnost prevzela v svoje roke država. Ta je ženskam sicer podelila številne socialne pravice, v zameno pa je od njih zahtevala dejavno udeležbo v gospodarskem in političnem življenju, s čimer se je obseg ženskih dolžnosti bistveno povečal.²² S tem v zvezi se odpirajo številna vprašanja: ali se je življenje ženske v socialistični državi v prvih letih po končani vojni in revoluciji bistveno spremenilo glede na stanje v prvi Jugoslaviji? V

²⁰ Leta 1987 sta dala Vito in Giuseppe Laterza, ki sta se v Parizu spoznala z delom Georges-a Dubyaja in Michelle Perrot z naslovom *Vie Privée*, pobudo za nastanek ženske zgodovine. Obsežno delo, poimenovano *Zgodovina žensk*, je izšlo v letih 1990–2000 v petih zvezkih v več jezikih in je obsegalo čas od antike do dvajsetega stoletja. Načrt je nastajal v okviru Italijanskega kulturnega inštituta v Parizu, sodelovalo pa je okrog 70 avtoric in avtorjev iz različnih držav. (Uvod v: DUBY e Perrot, *Storia delle donne, L' Antichità*, Gius. Laterza in Figli, Rim - Bari, 1990, str. XVI.)

²¹ Françoise Thébaud, *Explorations of gender*, uvod v: *A History of Women, Toward a Cultural Identity in the Twentieth Century*, v: DUBY Georges, Michelle Perrot, *A History of Women in the West, V., Toward a Cultural Identity in the Twentieth Century*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England 1996, str. 2.

²² Prav tam.

kolikšni meri je slovenska družba v letih 1945–1953 posnemala način življenja v Sovjetski zvezi, ki je prva poizkusila uresničiti marksistične teorije o enakopravni vlogi žensk? Ali so tudi v povojno Slovenijo segli vplivi zahodnih predstav o ženski vlogi? Je bilo življenje Slovenk v socialističnem obdobju lažje in bolj ustvarjalno kot danes ali pa je socializem ženskam prinesel le nova bremena in jim še dodatno otežil življenje, ki v povojnih letih v nobenem primeru ni bilo lahko? Danes, ko obstajata v slovenskem prostoru dve nasprotni teoriji o vlogi ženske, so zgodovinske raziskave o položaju ženske v bližnji preteklosti še posebej potrebne. Nekateri menijo, da bi se morala ženska vrniti v zasebno življenje, v družino, v njeno domnevno naravno vlogo matere in gospodinje, nekateri pa se zavzemajo za ohranitev vseh tistih sprememb v načinu življenja, ki so se uveljavile v socialističnem obdobju. Prvi pravijo, da je bila enakopravnost žensk v petinštiridesetih letih obstoja druge Jugoslavije ženskam vsiljena, da so se vključevale v ekonomsko in politično življenje pod prisilo države, da je množično zaposlovanje žensk uničilo medčloveške odnose, starševsko ljubezen in moralne vrednote. Zahtevajo korenito odstranitev vseh ostankov nekdanjega totalitarizma in predvidevajo, da se bodo ženske v demokratičnih razmerah prostovoljno odločile proti »pretirani« in »protinaravni« emancipaciji. Drugi obstoječi ureditvi oporekajo demokratičnost in trdijo, da je bila socialistična država ženskam prijaznejša, predvsem zaradi široko razvejane mreže socialnih pravic in zaradi možnosti svobodnega odločanja o rojstvu otrok, ki ji danes nekateri ostro nasprotujejo. Vprašanja, kaj je demokracija in kaj naj bi pravzaprav prinesla ženskam, ostajata torej odprti...²³

²³ Podobna vprašanja je postavila tudi Vlasta Jalušič v: »Nove demokracije« in »ženske študije«, v: *Od ženskih študij k feministični teoriji*, Posebna izdaja Časopisa za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, 1993, str. 116–117.

SLOVENKE V PRVI JUGOSLAVIJI (1918–1941)

*»Žene so kakor možje podložne vsem zakonom,
zato zahteva pravičnost,
da imajo pri enakih dolžnostih enake pravice...«*

(Resolucija Splošnega ženskega društva v Ljubljani, 8. 11. 1911)

I. Vloga in položaj

Položaj, ki ga je zavzemala slovenska ženska v prvi jugoslovanski državi, je tesno povezan z mestom, ki ga je ženska tedaj zavzemala v družini. Prva Jugoslavija še ni imela enotnega državlanskega zakonika, ki bi zasebne pravice in dolžnosti državljanov ter njihove medsebojne odnose urejal v vsej državi na enak način. V vsakem predelu države so veljali tisti zakonski predpisi, ki so bili v veljavi še pred nastankom skupne države. Tako je v tedanji jugoslovanski državi obstajalo šest pravnih področij, ki so položaj žensk dokaj različno urejala.¹ V Sloveniji in Dalmaciji

¹ V Srbiji in Makedoniji je veljal srbski državlanski zakon iz leta 1844, po katerem je bila poročena ženska za časa moževega življenja izenačena z mladoletniki in umsko prizadetimi osebami, zato jo je v vseh pravnih zadevah zastopal mož. Ni mogla biti skrbnica otrok niti ni mogla dedovati, če je imel mož zakonitega naslednika. V Vojvodini in Medimurju so na tem področju veljali madžarski zakoni in obstoječe običajno pravo. Ženska je imela opravilno sposobnost, a je bila v družini in zakonu podrejena oblasti očeta in moža, lahko pa je bila skrbnik svojih mladoletnih otrok. Med moškimi in ženskimi nasledniki ni bilo velikih razlik, vdova je bila dedič moževega premoženja in za razliko od drugih pravnih področij je bil v Vojvodini civilni zakon obvezen za pripadnike vseh veroizpovedi. V Črni gori je veljal obči lastninski zakonik iz leta 1888, ki pa ni urejal družinskih odnosov in dednega prava, zato je na tem področju veljalo običajno pravo, vsebovano v narodnih običajih (vdova, ločena ali neporočena ženska je imela opravilno sposobnost, poročena pa ne; glede nasledstva je veljalo načelo moške veje). V Hrvaški in Slavoniji je veljal avstrijski državlanski zakonik iz leta 1811 brez novel iz let 1914, 1915 in 1916, zato ženska ni mogla biti priča pri oporoki in varuhinja mladoletnih otrok. V Bosni in Hercegovini je to področje urejala cela vrsta predpisov in pravil, med drugim tudi turški državlanski zakonik, avstrijski državlanski zakonik iz leta 1811 brez novel, običajno pravo, za muslimane pa tudi predpisi šeriatskega prava, po katerih je ženska sicer imela opravilno sposobnost, a je bila istočasno povsem podložna možu, ki jo je lahko kaznoval tudi s telesno kaznijo, ji prepovedal izhod iz hiše, jo odpustil iz zakona in imel hkrati tudi po več žena različnih ver, medtem ko se je muslimanka lahko poročila le z muslimanom. Povzeto po: Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*, Beograd 1978, str. 56–59. (Odslej: Kecman, *Žene Jugoslavije ...*)

so veljale določbe avstrijskega Občega državlanskega zakonika (ODZ) iz leta 1811 z novelami z 12. oktobra 1914, 22. julija 1915 in 19. marca 1916.² Po tem zakoniku je bil mož opredeljen kot »glava rodbine«. Zadolžen je bil za vodenje »hišnega gospodarstva«, za »dostojno«³ vzdrževanje žene in je imel pravico zastopati ženo v »vseh primerih«. Za opravljanje pravnih zadev je poročena ženska potrebovala predhodno privoljenje moža, lahko pa je bila priča pri oporoki, skrbnica mladoletnih oseb in njihove lastnine. Žena je dobila moževo ime in »pravico do uživanja vseh ugodnosti njegovega stanu«. Njena dolžnost pa je bila, da z njim deli njegovo bivališče, da ga v »gospodarstvu in pridobivanju«⁴ podpira po svojih močeh, da se, »kolikor zahteva domači red«, drži njegovih zahtev in da poskrbi, da jih upoštevajo tudi drugi. Žena pa je možu pomagala nositi tudi stroške skupnega življenja s tem, da je prinesla v zakon doto. Tako kot v večini drugih pravnih področij prve Jugoslavije je bila tudi v Sloveniji in Dalmaciji obvezna cerkvena poroka. Družinsko razmerje je bilo ustanovljeno z ženitno pogodbo, s katero sta se mož in žena obvezala, da bosta živela v nerazdružljivi skupnosti, rojevala otroke, jih vzgajala in si vzajemno pomagala. Zakonca sta bila dolžna izpolnjevati zakonske dolžnosti, si biti zvesta in se dostojno vesti drug do drugega. Oče je bil dolžan vzdrževati otroke, dokler se niso bili sposobni preživljati sami, skrb za njihovo telo in zdravje je morala prevzeti mati. Premoženje otrok je do njihove polnoletnosti upravljal oče. Vendar pa so lahko očetje, ki niso skrbeli za otroke, očetovsko oblast začasno ali tudi trajno izgubili. Ločitev zakona praviloma ni bila mogoča, četudi sta se z njo strinjala oba zakonca. Razlike med zakonskimi in nezakonskimi otroki so bile še vedno velike. Nezakonski otrok ni imel pravice do očetovega priimka, grba in drugih prednosti ter ni bil pod očetovsko oblastjo, pač pa ga je zastopal varuh. Zanj naj bi skrbela mati, oče ga je bil dolžan preživljati.³ Kljub nekaterim prizadevanjem za posodobitev⁴ je ta zakonski predpis ostal v veljavi vse do leta 1941.

² Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev, Od naselitve do zloma stare Jugoslavije*, Ljubljana 1961, str. 506-507.

³ Povzeto po: Barbara Šatej, *Slovenska žena 1900-1918*, v: *Kronika*, št. 1-2, Ljubljana 1999, str. 90-92, in Kecman, *Žene Jugoslavije ...*, str. 58.

⁴ V letih 1930-1935 je posebna redakcijska komisija sicer pripravila osnutek novega civilnega zakonika, ki naj bi veljal za vso državo. »Prednačrt«, ki je bil objavljen ob koncu leta 1934, pa ni nameraval bistveno spremeniti značilnosti dotedanjega položaja žensk. Uvedel je le nekatere novosti, ki so bile ženskam deloma v korist, deloma pa v breme, na

Delovanje v družinskem krogu je bilo torej glavno poslanstvo ženske. Kljub temu pa je že od konca 19. stoletja dalje naraščalo število žensk, ki so si želele pridobiti višjo izobrazbo, zaposlitev ali kar oboje. Večji del Slovencev je v obdobju med obema vojnama živel v skupni jugoslovanski državi, ki je spadala v skupino tako imenovanih agrarnih držav z nizko kulturno ravnijo prebivalstva, zlasti žensk. Slovenske ženske pa so bile bistveno bolj izobražene kot ženske v drugih predelih jugoslovanske države. Leta 1931 je bilo na primer v celotni državi od vseh moških prebivalcev, starejših od deset let, 32,3 % nepismenih, od vseh žensk nad deset let starosti pa 56,4 %. V Sloveniji je bilo istega leta nepismenih le 5,8 % žensk.⁵ Nepismenost se je namreč na Slovenskem bistveno zmanjšala že po letu 1869 z uvedbo osemletne šolske obveznosti, s povečanim številom šol in z razširitvijo pouka v materinščini. V obdobju prve Jugoslavije je osnovnošolska izobrazba na področju Dravske banovine zajela skorajda vse šoloobvezne otroke. Dekleta so obiskovala tudi gimnazije in strokovne šole, število absolventk učiteljišč pa je bilo v vsem obdobju med vojnama povprečno celo za 100 % večje kot število fantov. Po ustanovitvi ljubljanske univerze je bil tudi visokošolski študij dostopen vedno večjemu številu deklet.⁶ Vendar pa so bile ženske izobraževalne ustanove vedno drugotnega pomena, saj so oblasti ob vsakem pomanjkanju finančnih sredstev najprej omejile ali celo ukinile dekliške šole.⁷

primer: žena ni dolžna slediti možu v njegov dom, če mož to svojo pravico zlorablja /po obstoječem ODZ mu je bila dolžna slediti v vsakem primeru/; če obstaja dvom o tem, kdo je v zakonu kaj pridobil, se šteje, da je vsak pridobil polovico /do tedaj se je domnevalo, da je vse pridobil mož/; žena je dolžna vzdrževati za delo nesposobnega moža /dotlej ji zakon te dolžnosti ni nalagal/. (Vito Kraigher, *Žena v sedanjem rodbinskem pravu poedinih evropskih držav*, v: *Ženski svet*, september 1936, str. 200.) Pravni položaj žensk je v prvi Jugoslaviji ostal nespremenjen vse do konca njenega obstoja, saj je, »deloma zaradi različnih pogledov, deloma pa zaradi težkega političnega položaja, ostalo le pri osnutku«. (Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev, Od naselitve do zloma stare Jugoslavije*, Ljubljana 1961, str. 507.)

⁵ Kecman, *Žene Jugoslavije ...*, str. 23-25.

⁶ Ekonomski položaj žene na območju današnje LR Slovenije v 100 letih, *Analize I*, št. 1, Zavod za statistiko LR Slovenije, Ljubljana, marec 1955, str. 7, 20-24.

⁷ Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Ljubljana (LJU) 285, Splošno žensko društvo: škatla 2, Spomenica društva o slabem stanju ženskega strokovnega šolstva; škatla 9, Tajniško poročilo društva z dne 15. 2. 1925 in pismo dr. Antonije Lapajne z dne 15. 1. 1924. Glej tudi: Angela Vode, *Spomini*, v: *Spomin in pozaba, Zbrana dela Angele Vode*, III. knjiga, Ljubljana 2000, str. 158. (Spomini Angele Vode, ki jih je sama poimenovala Značaj in usoda, se nahajajo tudi v Slovenskem šolskem muzeju in v Arhivu Republike Slovenije - AS 1872, Zbirka spominskega gradiva o delavskem gibanju in narodnoosvobodilnem boju, škatla U-V, Angela Vode. Zaradi večje dostopnosti objavljenih del sem se odločila za navajanje zbranih del Angele Vode in ne arhivskega gradiva.)

Število zaposlenih žensk je neprestano naraščalo.⁸ Na eni strani je bilo vedno več takšnih, ki so želele pridobljeno znanje tudi praktično izkoristiti pri poklicnem delu, na drugi pa je naraščalo tudi število tistih žensk, ki jim ekonomski razlogi niso dopuščali, da bi bile le »varuhinje domačega ognjišča«. Te so se morale zaposliti, če so hotele preživeti sebe in svoje otroke, saj plača povprečnega slovenskega delavca ni zadoščala za vzdrževanje družine.⁹ Med iskalkami zaposlitve pa niso bile samo žene delavcev. Vedno več je bilo tudi podeželskih deklet, ki v domačem kraju niso našle zaposlitve, saj je bila ponudba poljedelskih delavcev marsikje večja od povpraševanja. Te so si običajno poiskale delo, ki jim je bilo najbližje in za katero so se čutile najbolj sposobne – delo v gospodinjstvu ali v tekstilni in oblačilni industriji ter obrti, saj so se mnoge od njih gospodinjskega dela pa tudi tkanja in šivanja naučile že doma. Med ženskami, ki so bile večinoma slabše izobražene kot moški, je bilo zato še posebej veliko nekvalificiranih delavk in gospodinjskih pomočnic.¹⁰

Ženske v poklicnem življenju niso bile enakopravne z moškimi. Niso jim bili dostopni vsi poklici.¹¹ Za enako delo so navadno prejemale manjše plačilo.¹² Žensko delo je veljalo za manj vredno od dela moškega delavca, češ da ima ženska šibkejšo telesno konstitucijo, je bolj nagnjena k boleznim in nenazadnje, pri njej obstaja večja verjetnost daljšega izostanka z dela zaradi poroda in drugih, z materinstvom povezanih razlogov.¹³ Zato so jim bila vodilna in pomembnejša mesta večinoma nedostopna.¹⁴ V državnih ustanovah so bile ob vsakem omejevanju delovne

⁸ V slovenskem delu prve Jugoslavije, kjer je bil industrijski razvoj veliko hitrejši kot v drugih predelih države, naj bi bilo leta 1923 od skupnega števila vseh zaposlenih že 27,32 % žensk, leta 1934 pa kar 38,55 %. (Vito Kraigher, *Žena v industriji in obrti v Sloveniji*, v: *Sodobnost, Neodvisna slovenska revija*, št. 1-2, Ljubljana 1937, str. 31.)

⁹ France Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne*, Ljubljana 1998; Kecman, *Žene Jugoslavije ...*, str. 50.

¹⁰ Kecman, *Žene Jugoslavije ...*, str. 24-26, 32-35.

¹¹ Ženske niso mogle biti sodnice. Več o tem: Jelka Melik, *V imenu Njegovega veličanstva kralja!*, Kazensko sodstvo v jugoslovanski Sloveniji v letih 1930-1941, Ljubljana 2000, str. 49-55.

¹² Delavke v tovarni Saturnus so na primer prejemale 3 din na uro, medtem ko so delavci za enako delo dobili vsaj 4,60 din na uro. Zniževali so tudi prejemke žensk v državnih službah, tako da so tudi te prejemale 30-40 % manjše plače. Več o tem: Kecman, *Žene Jugoslavije ...*, str. 54-55.

¹³ Vito Kraigher, *Žena v industriji in obrti v Sloveniji*, v: *Sodobnost, Neodvisna slovenska revija*, št. 1-2, Ljubljana 1937, str. 32.

¹⁴ Ženske zdravnice v praksi niso mogle postati upravnice bolnic, ženske - agronomke niso prišle v Upravo državnih monopolov, ženske niso mogle postati okrajne referentke niti učiteljice na kmetijskih šolah. (Kecman, *Žene Jugoslavije ...*, str. 41.)

sile najprej »na udaru« ženske, še posebej poročene. Po splošno razširjenem mnenju te zaposlitve sploh niso potrebovale, za njihovo preživetje naj bi namreč poskrbel mož.¹⁵

Drugače je bilo na področju gospodarstva. Lastniki tovarn in podjetij so radi zaposlili ženske, še zlasti v obdobjih gospodarskih kriz. Matere, še posebej tiste, ki so bile edine hranilke družine, so se namreč pogosto zadovoljile tudi z najmanjšim plačilom. Leta 1937 je vlada sicer izdala uredbo o minimalnih mezdah in kolektivnih pogodbah, ki sicer ni predvidevala razlik glede na spol, vendar se delodajalci na določila uredbe pogosto niso ozirali.¹⁶ Delovni pogoji nekvalificiranih delavk so bili nasploh izjemno težki, čeprav delavsko zaščitna zakonodaja ni bila tako neugodna. Po nastanku nove jugoslovanske države so v slovenskem prostoru sprva ostali v veljavi vsi dotedanji tovrstni predpisi, torej avstrijski. Ti so sicer prepovedovali zaposlovanje otrok pred štirinajstim letom in nočno delo žensk, razen v izjemnih primerih, delovni čas pa je bil omejen na največ 11 ur.¹⁷ V začetku dvajsetih let je prišlo do poenotenja delavsko zaščitne zakonodaje, ko so izšli trije novi zakoni, ki naj bi preprečili čezmerno izkoriščanje delavcev: zakon o inšpekciji dela, zakon o zaščiti delavcev in zakon o zavarovanju delavcev. Za delavke – matere je bil zlasti pomemben zakon o zaščiti delavcev z dne 28. februarja 1922,¹⁸ ki je določal pravico do porodniškega dopusta za čas dveh mesecev pred porodom in dveh mesecev po njem ter pravico do dojenja otrok še 20 tednov po vrnitvi na delo. Lastniki vseh industrijskih podjetij z več kot 100 delavci, od katerih je bilo vsaj 25 mater z majhnimi otroki, pa so bili

¹⁵ Po zakonu o državnem prometnem osebju iz leta 1931 v prometu niso zaposlovali žensk s srednjo, višjo in visoko šolsko izobrazbo, kar pomeni, da so se lahko zaposlile kot telefonistke, telegrafistke, daktilografinje in prodajalke vstopnic, nedostopna pa so jim bila delovna mesta inšpektorjev, svetnikov, sekretarjev, načelnikov, direktorjev ipd. Z uredbo iz leta 1934 je bilo omejeno število žensk v poštno-telefonsko-telegrafski službi, na podlagi uredbe o organizaciji Ministrstva pošte, telefona in telegrafa iz leta 1935 so bile določene naslednje omejitve žensk: število žensk s srednjo šolo je bilo omejeno na 30 %, z višjo na 25 %, s fakulteto pa le na 10 % od vseh zaposlenih z ustrežno izobrazbo. Problem nezaposlenega učiteljstva je država reševala tako, da je preprečila možnost zaposlitve velikemu številu poročenih učiteljic. Leta 1937 je namreč šolski zakon (zakon o ljudskih šolah) iz leta 1929 dobil nov člen, 93/a, ki je določal, da učiteljicam ljudskih in gospodinjinskih šol ter vzgojiteljicam preneha delovno razmerje, kadar se poročijo z osebo, ki ni učitelj ljudske šole. (Kecman, *Žene Jugoslavije ...*, str. 61.)

¹⁶ Kecman, *Žene Jugoslavije ...*, str. 54–55.

¹⁷ France Kresal, *Pregled razvoja delavsko zaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnama*, v: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, št. 1–2, Ljubljana 1968–1969, str. 116–117.

¹⁸ Službene novine kraljevine Srba, Hrvata i Slovenca, št. 128/1922.

dolžni v neposredni bližini podjetja zgraditi posebna otroška zavetišča. Oproščeni so bili le lastniki tistih podjetij, ki so bila v neposredni bližini državnega ali katerega drugega javnega zavetišča, in so se obvezali, da bodo poskrbeli za namestitev otrok v njem na svoje stroške. Za kršitev teh obveznosti je bila predvidena enkratna denarna kazen v znesku 100 do 3000 din glede na velikost podjetja, kar je bilo zelo malo v primerjavi s ceno gradnje novega zavetišča ali stroški vzdrževanja otrok v že obstoječi ustanovi. Tudi nadzor nad izvajanjem tega zakona ni bil zadovoljiv. Marsikdaj so pristojni organi pri ugotavljanju nepravilnosti »zamižali na eno oko«. Tako na primer ni mogoče najti podatkov, da bi inšpekcija dela na slovenskem področju zaradi neupoštevanja določb v zvezi z otroškim varstvom zavrnila kakšno prošnjo za odobritev delovanja podjetja. Zakonodaja je bila torej »dobra, a neučinkovita«,¹⁹ med drugim tudi zato, ker si številne ženske zaradi strahu pred izgubo delovnega mesta niso upale uveljavljati tistih pravic, ki so jih določale zakonske odredbe.²⁰ Delodajalci pogosto niso upoštevali zakonskih predpisov oziroma so si jih razlagali po svoje. V neustreznih higienskih pogojih so ženske in otroci delali v rudnikih tudi po dvanajst ur dnevno. Leta 1925 je na primer v jugoslovanskih rudnikih delalo približno 2000 otrok, v nekaterih rudnikih so ženske delale tudi ponoči, med drugim v Trbovljah in v Zagorju ob Savi.²¹ Nizke mezde, ki niso omogočale zadovoljive prehrane, predolg delovni čas in naporno delo v tesnih, temnih in zatohlih delavnicah so povzročali slabo zdravstveno stanje jugoslovanskih delavk, od katerih jih je skoraj polovica umrla zaradi jetike.²² Lahek pa ni bil niti položaj žensk na vasi. Te so morale poleg težkega dela na polju poskrbeti še za domače gospodinjstvo in otroke, zaradi nizke kupne moči pa so številne med njimi same izdelovale tudi mnoge predmete za osebno uporabo svojih družinskih članov.²³ Slabo socialno stanje je imelo za ženske še dve usodni posledici: prostitucijo in splav. Javne hiše so bile v Sloveniji odpravljene že leta 1922, tajno prostitucijo pa bi po mnenju enega od

¹⁹ France Kresal, Pregled razvoja delavsko zaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnama, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, št. 1-2, Ljubljana 1968-1969, str. 120-123.

²⁰ Več o tem v: Kecman, *Žene Jugoslavije ...*, str. 60-61.

²¹ Kecman, *Žene Jugoslavije ...*, str. 46.

²² Vito Kraigher, *Žena v industriji in obrti v Sloveniji*, v: *Sodobnost, Neodvisna slovenska revija*, št. 1-2, Ljubljana 1937, str. 34-35.

²³ Kecman, *Žene Jugoslavije ...*, str. 24.

slovenskih časopisov »zatrli z lahkoto, če ne bi bilo bede«. ²⁴ Po 171. členu kazenskega zakona iz leta 1929 je bil sicer dovoljen splav iz zdravstvenih razlogov, ²⁵ vendar so slabe socialne razmere marsikatero žensko prisilile k ilegalnemu, pogosto povsem nestrokovno opravljenemu splavu, kar je še poslabševalo že tako slabo zdravje žensk iz nižjih socialnih slojev. ²⁶

Ženske so težje uveljavljale svoje zahteve tudi zato, ker so bile povsem izključene iz političnega življenja. Niso imele volilne pravice in nedostopne so jim bile vse tri veje oblasti: zakonodajna, izvršilna in sodna. Niso mogle biti poslanke in ministrice, sodnice rednih sodišč, niti niso mogle biti zaposlene v diplomatski službi. ²⁷ Glede volilne pravice so bile celo na slabšem kot v prejšnji avstrijski državi, saj ne glede na premoženje, poklic in izobrazbo niso imele niti pasivne volilne pravice. Ko se je z revolucijo leta 1848 tudi na Slovenskem začelo volilno življenje, je bila namreč volilna pravica vezana le na plačevanje davkov in imetje posesti. Zato je bilo že leta 1848 nekaj žensk vpisanih v volilne imenike, vendar pa voliti niso smele osebno. Namesto poročene žene je lahko glasoval mož, namesto neporočene, vdove ali ločene pa možki, ki ga je sama določila in pooblastila. 1867. pa so ženske lahko ponekod volile tudi že osebno. Šele po letu 1873 so začeli volilno pravico omejevati le na moške in ob koncu stoletja so ženske lahko volile le še v občinske organe. Kljub temu pa so davkoplačevalke in učiteljice v Ljubljani leta 1910 na pobudo Slovenske ljudske stranke (SLS) dobile »pravo« volilno pravico – pravico do osebnega, torej samostojnega glasovanja. V prvem obdobju nove jugoslovanske države (15. maja 1920) je sicer izšla uredba, ki je dala volilno pravico za občinske volitve vsem nad 21 let starim moškim in ženskam, vendar ni nikoli zaživela. Kmalu so namreč dotedanje zastopnike SLS v jugoslovanski vladi zamenjali liberalci, ki pa ženski volilni pravici veči-

²⁴ Kam z dekleti?, v: Slovenski narod, 23.2.1934, str. 3. Cit. po: Jelka Melik, V imenu Njegovega veličanstva kralja, Ljubljana 200, str. 108. Več o tem: Angela Vode, Spol in usoda, I. del, Ljubljana 1938. Delo je bilo ponovno objavljeno v: Značaj in usoda, Zbrana dela Angele Vode, II. knjiga, Ljubljana 1999, str. 144-160.

²⁵ To je bil sicer precejšen napredek, saj je dotedanja zakonodaja štela le plod, ženske pa ne. (Angela Vode, Dr. Ferdo Čulinovič: Žena v našem krivičnom /kazenskem/ pravu, v: Ženski svet, januar 1936, Ljubljana, str. 19.)

²⁶ Angela Vode, Spol in usoda, II. del, Ljubljana 1939, ponovno objavljen v: Značaj in usoda, Zbrana dela Angele Vode, II. knjiga, Ljubljana 1999, str. 246; Vito Kraigher, Žena v industriji in obrti v Sloveniji, v: Sodobnost, Neodvisna slovenska revija, št. 1-2, Ljubljana 1937, št. 1-2, str. 35-36.

²⁷ Gorazd Kušej, O ženskih državljskih pravicah, v: Ženski svet, december 1934, Ljubljana, str. 266-270.

noma niso bili naklonjeni. Menili so namreč, da bi ženske v večjem številu podprle katoliško stranko. Tako je uredba z dne 17. februarja 1921 določbo o ženski volilni pravici črtala, s čimer je bila ta ženska pravica na Slovenskem odpravljena vse do konca druge svetovne vojne.²⁸

Boljši položaj v primerjavi s prejšnjimi obdobji pa so ženske v vsej Jugoslaviji dobile na področju kazenskega prava. Po kazenskem zakonu z dne 27. januarja 1929, ki je začel veljati 1. januarja 1930, je bila ženska v osnovi izenačena z moškim. Imela je deliktno sposobnost in za kazniva dejanja je odgovarjala pod enakimi pogoji kot moški.²⁹

Kakšen je bil torej položaj slovenske ženske na pragu druge svetovne vojne? Bila je brez političnih pravic. Nekateri poklici in delovna mesta, še zlasti boljše plačana, so bili zanjo nedostopni. Za enako delo je bila pogosto slabše plačana od moža. Njen položaj v družini pa je urejal avstrijski Obči državljanski zakonik, ki je bil z manjšimi spremembami v veljavi kar celih 130 let! V tem času pa se je življenje bistveno spremenilo, saj se je nekdanja »agrarna dežela z obrtnim gospodarstvom razvila v industrijsko pokrajino«.³⁰ Ta sprememba je vplivala na vsa področja zasebnega in javnega življenja, »kajti vrgla je iz starega tira ženo in jo od njenega dosedanjega delovnega torišča v družini in moževi delavnici prisilila v pridobitno delo izven doma.«³¹ Razmere med vojno so ženske prisilile, da so razširile področje svojega delovanja. Marsikatera kmečka žena je sama vodila družinsko gospodarstvo in mnoge obrtnice so uspešno nadaljevale moževo obrt, s čimer je načelo »mož je glava rodbine« izgubilo »svojo življenjsko upravičenost«.³² Možev nadrejeni položaj so močno omajale tudi gospodarske krize, saj je le-ta čedalje pogosteje »odpovedal v vlogi edinega in absolutnega rednika družine in je morala žena stopiti poleg njega ali celo na njegovo mesto«.³³ Zato se s podrejenim položajem žensk niso strinjali niti vsi moški. F. Čulinovič je na primer menil takole: »Mnogi primeri velikih žen, dokazana samostojnost žen za časa vojne in drugi številni primeri njene aktivnosti in sposobnosti nam dokazujejo, da je žena enak vrstnik moškemu na vseh področjih človeške dejavnosti.

²⁸ Povzeto po: Vasilij Melik, Začetki ženske volilne pravice, v: Čarnijev zbornik (1931-1996), Filozofska fakulteta v Ljubljani, Oddelek za sociologijo, Ljubljana 1998, str. 253-255.

²⁹ Kecman, Žene Jugoslavije ..., str. 60.

³⁰ Angela Vode, Za spremembo občega državlanskega zakona, v: Ženski svet, št. 7-8 (julij - avgust), Ljubljana 1936, str. 175.

³¹ Prav tam.

³² Prav tam, str. 175-176.

³³ Prav tam.

Ona je človek kakor mož, samo spolno se od njega razlikuje. A ta razlika ne more več opravičevati njene zapostavljenosti.³⁴ Seveda so bile tudi ženske vedno bolj nezadovoljne s svojim položajem v družbi. Številne intelektualke pa tudi delavke, uslužbenke in gospodinje iz cele države so pogosto protestirale proti obstoječim zakonom, »ki jih je življenje samo že davno pogazilo«.³⁵

Kako pa je bilo drugod po svetu?

Zagovorniki ženske enakopravnosti so svoja prizadevanja za povečanje ženskih pravic upravičevali tudi z dejstvom, da je bil položaj žensk ponekod bistveno boljši kot pri nas. Vendar pa slovensko področje prve jugoslovanske države, kjer je veljal avstrijski državljanski zakonik, ženskam nikakor ni bilo najmanj naklonjeno. Dr. Vito Kraigher je leta 1936 države razdelil v tri skupine glede na zakonsko ureditev položaja žensk v družini.³⁶ V skupino ženskam najbolj neprijaznih dežel je uvrstil Francijo in tiste države, ki so se zgledovale po Napoleonovem Code civil, in sicer Belgijo, Luksemburg, Poljsko, Italijo, Nizozemsko, Romunijo, Bolgarijo, Portugalsko in južnoameriške države (Argentino, Čile in Brazilijo). Treba pa je omeniti, da so nekatere od njih, kakor na primer Italija, Poljska, Argentina, Romunija in Portugalska, določbe o položaju ženske v zakonu že nekoliko posodobile, saj žena v teh državah s poroko ni izgubila opravilne sposobnosti kakor v drugih državah, ki so ta vprašanja urejala po francoskem vzoru. V drugo skupino je uvrstil Nemčijo, Švico in Avstrijo, v kateri je imela poročena žena opravilno sposobnost, omejena pa je bila njena svoboda pri izbiri poklica, v nekaterih primerih tudi razpolaganje s svojo zasebno lastnino. Tem državam naj bi se po

³⁴ Angela Vode, Dr. Ferdo Čulinovič: Žena v našem krivičnom (kazenskem) pravu, v: Ženski svet, januar 1936, Ljubljana 1936, str. 17.

³⁵ Angela Vode, Za spremembo občega državlanskega zakona, v: Ženski svet, št. 7-8 (julij - avgust), Ljubljana 1936, str. 174. Glej tudi: Vito Kraigher, Žena v sedanjem rodbinskem pravu poedinih evropskih držav, v: Ženski svet, št. 9 (september), Ljubljana 1936, str. 199-204.

³⁶ Vito Kraigher, Žena v sedanjem rodbinskem pravu poedinih evropskih držav, v: Ženski svet, št. 9 (september), Ljubljana 1936, str. 202. Žal ni predstavil položaja žensk v družini tudi v drugih državah, na primer v anglosaksonskih. Položaj žensk v teh državah bo vsaj deloma razviden kasneje, ko bom okvirno predstavila stanje po posameznih državah glede na volilno pravico.

uresničitvi predvidenih zakonskih sprememb pridružile tudi Italija, Češkoslovaška, Romunija, Francija in Jugoslavija. Nekoliko sodobnejši načrt za prenovo dotedanje zakonodaje pa je pripravila Madžarska, kjer naj bi bila mladoletnica ob poroki izenačena s polnoletnimi osebami, poročena žena naj bi bila dolžna samostojno pridobivati sredstva za kritje stroškov v zakonu, mož bi lahko upravljal z ženino lastnino le z njenim izrecnim pristankom, očetovsko oblast naj bi nadomestila roditeljska oblast. V skupino ženskam najbolj prijaznih držav so sodile skandinavske države (Švedska, Norveška, Finska, Danska in Islandija), v katerih naj bi bila »izvedena popolna, dosledna in v Švedski brezizjemna enakopravnost žene z možem«. ³⁷ Zakonski predpisi teh držav niso delili pravic in dolžnosti v zakonski zvezi glede na spol, ampak so govorili le o skupnih pravicah in skupnih dolžnostih. Zakonca sta si bila dolžna biti zvesta, oba naj bi opravljala zakonske dolžnosti in si skupaj prizadevala za dobro družine. Soproga sta bila dolžna z denarjem, delom v gospodinjstvu ali na kakšen drug način prispevati h kritju stroškov družinskega življenja. Žena je dobila možev priimek, lahko pa je obdržala tudi svoj deklinški priimek. Pravni posel, ki ga je sklenil eden od zakoncev, je obvezoval tudi njegovega zakonskega partnerja. Glede skupnega premoženja sta bila zakonca enakopravna. Oba sta lahko povsem samostojno razpolagala s svojo lastnino, nista pa je smela neopravičeno zmanjšati v škodo drugega zakonca. Nepremičnine je bilo mogoče odtujiti le s pristankom drugega soproga. Nobeden izmed zakoncev ni imel pravice določati kraja bivališča ali vrsto zaposlitve drugega zakonskega partnerja proti njegovi želji. Zakon je sicer določal, da sta zakonca dolžna živeti skupaj, vendar zakon ni bil nerazdružljiv. Svojevoljna prekinitev skupnega življenja s strani enega od partnerjev je bila zadosten razlog za razvezo zakona. V razmerju do otrok sta bila zakonca enakopravna. Nezakonski otroci so bili pred zakonom enakopravni z zakonskimi. Tudi nezakonski otrok je imel pravico do očetovega priimka in do dedovanja po očetu. Nezakonskega otroka sta bila dolžna vzdrževati oba starša, in sicer do osemnajstega leta starosti. ³⁸

Pot do ženske volilne pravice pa je bila dolga, saj v drugi polovici 19. stoletja niso smeli voliti niti vsi moški. Ponekod, na primer v Avstriji, je

³⁷ Vito Kraigher, *Žena v sedanjem rodbinskem pravu poedinih evropskih držav*, v: *Ženski svet*, št. 9 (september), Ljubljana 1936, str. 202.

³⁸ Prav tam, str. 202-203.

bila volilna pravica nekaj časa odvisna le od premoženja, zaradi česar je bila dostopna tudi nekaterim ženskam. V Angliji sta imeli to pravico samo dve tretjini moških (le lastniki hiš /householders/; tisti, ki so živeli s starši; najemniki pa te pravice niso imeli), saj so se vladajoči sloji bali »vdora revščine v parlament«. Zato ni nič čudnega, da splošno razpoloženje ni bilo naklonjeno temu, da bi volilno pravico dobile ženske, ki so bile po tradicionalnem prepričanju nesposobne samostojnega odločanja.³⁹ Več pripravljenosti za uzakonitev splošne volilne pravice so pokazale mlade države na drugih celinah, kjer so bili, najbrž tudi zaradi trdega življenja, tradicionalni odnosi manj zakoreninjeni kot na »stari celini«. Ženske v ameriški državi Wyoming (leta 1890 se je priključila Združenim državam Amerike /ZDA/⁴⁰) so imele pravico voliti.⁴¹ Volilno pravico so leta 1893 pridobile tudi ženske v Novi Zelandiji, ki še ni bila samostojna država, ampak le oddaljen predel angleškega imperija. V devetdesetih letih so ženske dobile volilno pravico še v treh novih ameriških državah.⁴² Leta 1902 so ženske dobile volilno pravico v Avstraliji, na Finskem 1906, na Norveškem 1913, na Danskem in v Islandiji 1915 ter v Sovjetski zvezi 1917. Po prvi svetovni vojni so dobile volilno pravico še ženske v Nemčiji in Avstriji (1919), ZDA (1920), na Švedskem (1921), Madžarskem, Češko-slovaškem, Poljskem, v Latviji, Litvi in Estoniji (1923) ter Veliki Britaniji (1928). Jugoslovanke so morale skupaj z mnogimi drugimi na volilno pravico čakati vse do konca druge svetovne vojne.⁴³

Pridobitev volilne pravice je ženskam omogočila sodelovanje v političnem življenju, vprašljivo pa je, kakšen je bil njihov dejanski vpliv v državi. Najverjetneje pridobitev volilne pravice ni bistveno pripomogla k boljšemu položaju zaposlenih žensk, saj je bila razlika med moškimi in ženskimi plačami precejšnja tudi v tistih državah, kjer so ženske lahko

³⁹ Milica G. Antić, *Ženske in politika*, v: *Od ženskih študij k feministični teoriji*, Posebna izdaja Časopisa za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, Ljubljana 1993, str. 127.

⁴⁰ Wyoming je še danes kot prva ameriška zvezna država, kjer so ženske dobile volilno pravico, poznana pod imenom Država enakosti. (Enciklopedija svetovne geografije, Ljubljana 1997, str. 399.)

⁴¹ Za žensko volilno pravico, v: *Ženski pokret*, Organ Alianse ženskih pokreta kraljevine SHS, št. 13, avgust 1927, Beograd, str. 1; Mariette Sineau, *Le donne nella sfera politica: diritti delle donne e democrazia*, v: Georges Duby in Michelle Perrot, *Storia delle donne in Occidente*, Il Novecento, Rim - Bari 1997, str. 336.

⁴² Milica G. Antić, *Ženske in politika*, v: *Od ženskih študij k feministični teoriji*, Posebna izdaja Časopisa za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, Ljubljana 1993, str. 128.

⁴³ Prav tam, str. 129.

volile že veliko pred Slovenkami.⁴⁴ Več vpliva naj bi ženske imele na socialno politiko, ta pa naj bi vplivala na manjšo stopnjo kriminalitete v državi.⁴⁵

II. Prizadevanja za enakopravnost

Prizadevanja za enakopravnost žensk so se v slovenskem prostoru začela še pred nastankom prve jugoslovanske države. Ob koncu 19. stoletja so tudi ženske začele uveljavljati svoje interese v javnem življenju. Zaposlene so si želele izboljšati položaj v poklicnem življenju, vedno več jih je čutilo potrebo po boljši izobrazbi; tudi med nezaposlenimi je bilo več takih, ki se niso hotele zadovoljiti le z gospodinjstvi in materinskimi dolžnostmi, ampak so želele postati sooblikovalke nove kulture naroda in družbe.⁴⁶ Ugotovile so, da se na pomoč političnih strank⁴⁷ in drugih moških združenj⁴⁸ večinoma ne morejo zanesti, zato so skušale vzeti stvari v svoje roke. Tako so začela nastajati strokovna, izobraževalna, domoljubna in dobrodelnna ženska društva, pogosto na verski ali politični osnovi; izhajati so začeli ženski časopisi.⁴⁹ Leta 1901 je bilo v Ljubljani

⁴⁴ Zaradi pomanjkanja podatkov za obdobje pred drugo svetovno vojno naj navedem le, da naj bi razlika med moško in žensko plačo v ZDA po vojni znašala 36,1 %, leta 1973 pa že 43,4 %. V osemdesetih letih naj bi ženske v Avstriji dobivale za enako delo približno za tretjino nižje dohodke, v Belgiji za približno 40 %, na Finskem pa naj bi bila ženska plača približno za 20–40 % nižja od moške. (Maca Jogan, *Ženske na poti od delne družinske do celostne družbene uveljavitve*, v: Maca Jogan in ostali, *Ženske in diskriminacija*, Ljubljana 1986, str. 14.)

⁴⁵ Za žensko volilno pravico, v: *Ženski pokret*, št. 13, avgust 1927, Beograd, str. 1–2.

⁴⁶ Angela Vode, *Žena in knjiga*, v: *Ženski svet*, št. 1 (januar), Ljubljana 1936, str. 2.

⁴⁷ Slovenska ljudska stranka je, predvsem po zaslugi Janeza Evangelista Kreka, pokazala precej več smisla za ženska vprašanja od liberalne stranke, socialdemokratska stranka pa je zahtevo po ženski enakopravnosti sicer uvrstila v svoj program, njeno uresničitev pa prepuščala prihodnosti. (Angela Vode, *Spomini*, v: *Spomin in pozaba, Zbrana dela Angele Vode*, III. knjiga, Ljubljana 2000, str. 65–68.)

⁴⁸ Slovensko učiteljsko društvo naj bi kranjskemu deželnemu zboru celo svetovalo, naj učiteljice nagrajuje slabše kot učitelje. (Erna Muser, *Socialisti in komunisti ter boj Slovenk za enakopravnost*, v: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, št. 1–2, Ljubljana 1967, str. 192.)

⁴⁹ Več o tem: Barbara Štatej, *Slovenska žena 1900–1918*, v: *Kronika*, št. 1–2, Ljubljana 1999, str. 93–97; Polona Zalaznik, *Slovenska žena med prvo svetovno vojno* (Diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino), Kranj 2001, str. 56–80; Tanja Novak, *Dejavnost ljubljanskega ženstva na čelu s Franjo Tavčarjevo v letih med 1914 in 1918* (Diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino), Ljubljana 1999, str. 17–23; Mateja Kušej, *Prve učiteljice in pisateljice - kdo jih še pozna?*, Celovec 1996, str. 34–119.

ustanovljeno Splošno slovensko žensko društvo, ki je predstavljalo nekakšno središče ženske dejavnosti v naslednjih desetletjih, vse do začetka druge svetovne vojne.⁵⁰ V svoje vrste je vabilo prav vse Slovenke ne glede na politično usmeritev, poklic in gmotno stanje. Bilo je prvo žensko društvo, ki si je poleg kulturnih in socialnih nalog postavilo tudi povsem »feministične« cilje. Prizadevalo si je za enakopravnost žensk v izobraževalnem sistemu, poklicnem in političnem življenju. Njegove članice so menile, da so ženske tako kot moški »podložne vsem zakonom, zato zahteva pravičnost, da imajo po enakih dolžnostih enake pravice.«⁵¹ Političnih pravic so si želele predvsem zato, da bi lahko soustvarjale socialno pravičnejšo zakonodajo. Ker pa te možnosti niso imele, so precej časa in sredstev posvetile dobrodelni dejavnosti. Podpirale so materske in otroške domove, zavetišča za brezposelne ženske in druge socialne ustanove. Ključ do uresničitve političnih in socialnih ciljev pa so videle v izobrazbi: »Prosvetljene ženske, ki znajo misliti s svojo glavo in poznajo življenje doma in drugod, ne morejo biti nevarne napredku nobene države. Saj one ne bodo slepo orodje v rokah demagogov, nego bodo enakovredne sodelavke svojih moških tovarišev.«⁵² Prizadevale so si, da bi bilo znanje dostopno tudi revnim deklicam, zato so podpirale dekliške šole in internate. S pomočjo predavanj, razstav, izletov in literarnih večerov so želele vzgajati narodno zavedno in izobraženo generacijo žensk, ki bo sposobna vzgajati otroke, se zaposliti in nastopati v javnem življenju, predvsem pa »misliti s svojo glavo«.⁵³

Med prvo svetovno vojno so ženske postale še samozavestnejše. Ob odsotnosti moških so bile mnoge ženske edine skrbnice družine. Prisiljene so bile voditi »družinsko gospodarstvo«, najsi je bilo to kmečko posestvo, obrt, trgovina ipd. V časopisu Slovenec je izšel prispevek, ki je spremenjene razmere takole predstavil: »V novi dobi so se potrebe zvišale, ideal skromnega in tihega družinskega življenja je padal, število žensk, ki niso mogle priti do družine, je raslo. Ta socialni preobrat je silil žen-

⁵⁰ Voditeljica društva Franja Tavčar je bila tudi predsednica drugih ženskih društev, po nastanku jugoslovanske države pa tudi ena izmed podpredsednic Jugoslovanske ženske zveze in predsednica slovenske sekcije te zveze, njena naslednica pa je bila dolgoletna tajnica in podpredsednica tega društva Minka Govekar.

⁵¹ ZAL, LJU 285, Splošno žensko društvo, škatla 6, Dopis Splošnega ženskega društva poslanski zbornici z dne 8.11.1911.

⁵² ZAL, LJU 285, Splošno žensko društvo, škatla 4, Program društva za leto 1924.

⁵³ Minka Govekar, Petindvajsetletnica ženskega dela, v: Slovenska žena (zbornik), Ljubljana 1926, str. 186–191.

sko ven iz družine na samostojen zaslužek. Rasla je izobrazba deklet, ki naj jih vsposobi za samostojni poklic, za samosvoje vzdrževanje. To je pa tudi spremenilo naziranje o ženskah. Stari nazori o njeni nesposobnosti, manjši resnosti in izkušenosti (dolgi lasje – kratka pamet) so padli, ženska se je začela smatrati enakovredna in enakoveljavna moškemu. Moderno žensko gibanje je k temu veliko pripomoglo.⁵⁴ Najbrž ni slučajno, da so prav v vojnem času izšle novele k državljanskemu zakoniku, ki so ženskam prinesle nekaj novih pravic.⁵⁵ Vse več je bilo žensk, ki so si želele še večjih sprememb. In prav ta želja je bila poleg nacionalnih čustev tudi eden od razlogov, da so se množično vključile v tako imenovano deklaracijsko gibanje, ki se je zavzemalo za združitev vseh v Avstro-Ogrski živečih Slovencev, Hrvatov in Srbov v samostojno državo pod žezlom habsburške dinastije. Upale so, da bo južnoslovenska državna tvorba socialno pravičnejša in ženskam prijaznejša.⁵⁶

Nova država pa ni uresničila pričakovanj. Politična svoboda je bila omejena, socialno vprašanje je ostalo nerešeno. Tudi ženske niso dobile večjih pravic. Obstajala je celo nevarnost, da bi srbski zakoni, ki so bili za ženske veliko neugodnejši od prejšnjih avstrijskih, obveljali tudi v drugih delih države. Najbrž se je tudi zato ženska društvena dejavnost še bolj razmahnila. Splošno žensko društvo⁵⁷ je še razširilo svoj delokrog – dobilo je podružnice v Mariboru, Celju, Novem mestu in Gorici. V prejšnji državi je bilo društvo vključeno v Avstrijsko žensko zvezo, nastanek nove države pa je narekoval drugačne povezave. V želji po večji moči in uspešnosti so se ženska društva iz vse države septembra 1919 povezala v skupno organizacijo, imenovano sprva Narodna ženska zveza Srbov, Hrvatov in Slovencev, od 1929 dalje pa Jugoslovanska ženska zveza (JŽZ), ki je imela slovensko, hrvaško in srbsko sekcijo. Zveza je bila v verskem in političnem pogledu nevtralna, združevala pa je okrog 300 organizacij, ki so sicer delovale samostojno, sprejemale pa so skupni idejni program: družina je podlaga življenja družbe in države, vir zdravega in harmoničnega življenja pa je lahko le, če se naslanja na enakopravne družinske

⁵⁴ Novela k občnemu državljanskemu zakoniku, v: Slovenec, št. 18, 23.1.1915, str. 8. Cit. po: Polona Zalaznik, Slovenska žena med prvo svetovno vojno (Diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino), Kranj 2001, str. 23–24.

⁵⁵ Polona Zalaznik, Slovenska žena med prvo svetovno vojno (Diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino), Kranj 2001, str. 22–23.

⁵⁶ Prav tam, str. 81–88.

⁵⁷ Pridevnik »slovenski« je moralo kmalu opustiti, saj je bilo takšno nacionalno opredeljevanje nezaželeno.

člane, zato je treba ženo z možem pred zakonom izenačiti; ženska je kot delovna moč nepogrešljiva, zato je treba odpraviti vse ovire, ki ji to preprečujejo; žena je soodgovorna za usodo svojega naroda, zato ji je treba omogočiti, da sodeluje pri reševanju vseh pomembnih vprašanj; otrokom je treba posvetiti vso pozornost, prav tako tudi materam, saj je zdrav telesni in duševni razvoj otroka odvisen predvsem od izobražene, kulturne in socialno zaščitene matere.⁵⁸ V slovensko sekcijo te zveze je bilo poleg Splošnega ženskega društva vključenih še približno 20 najrazličnejših ženskih organizacij - strokovnih, kulturnih, humanitarnih, izobraževalnih, športnih in političnih, različnih svetovnih nazorov: Društvo diplomiranih sester, Društvo magistratnih uradnic, Društvo diplomiranih babic, Klub poštnih uradnic v Ljubljani, zadruga Dom učiteljic, ki je nasledila Društvo slovenskih učiteljic, Gospodinjska šola za gostinško obrt, Zveza gospodinjskih pomočnic, Dom visokošolk, Zveza akademsko izobraženih žen, Telesno-kulturno društvo Atena, Kolo jugoslovanskih sester, ki je delovalo v Ljubljani in v številnih drugih slovenskih krajih (Kranj, Celje, Škofja Loka, Novo mesto, Trbovlje, Murska Sobota itd.), Žensko društvo v Mariboru, Ženska sekcija akademskega društva Jadran, konzorcij Ženski svet, ki je izdajal list z enakim naslovom, in Ženski pokret. Posamezna društva so delovala samostojno in po lastnem programu, dajala so različne pobude, Zveza pa je po potrebi usklajevala njihovo delo. Nekatera od njih so bila povezana še z drugimi, tudi mednarodnimi ženskimi organizacijami.⁵⁹ Slovenska sekcija JŽZ je bila preko centralnega odbora v Beogradu vključena v Mednarodno žensko zvezo (MŽZ), ki je imela naslednje cilje: združevanje žensk vsega sveta, z namenom da zaščiti ženo kot mater, kot poročeno ženo in kot delovno silo v posameznih državah; skrb za družino, vzgojo otrok in zaščito mladine in prizadevanje za državljanske pravice žensk. MŽZ je bila povsem nehomogena organizacija, katere članice (posamezne ženske zveze) so bile po svoji idejni usmerjenosti zelo različne. JŽZ je bila vključena tudi v Malo žensko antanto, ki je združevala ženska društva iz držav članic tako imenovane Male antante.⁶⁰ Z mednarodnimi ženskimi organizaci-

⁵⁸ AS 1761, Osebni fond Angela Vode, fasc. 1, Pravila Jugoslovanske ženske zveze; Kecman, *Žene Jugoslavije...*, str. 163-164.

⁵⁹ Več o tem: Mateja Jeraj, *Slovenska ženska društva med obema vojnama (1918-1941)*, v: Arhivi, št. 2, Ljubljana 2000, str. 53-61.

⁶⁰ AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve (RSNZ), Nagodetov proces, Angela Vode, *Ženska društva*, str. 10600/85-88.

jami so sodelovala tudi nekatera druga ženska društva. Aliansa ženskih pokretov je bila na primer včlanjena v Mednarodno feministično alianso (International Alliance of Women for Suffrage and Equal Citizenship), ki je želela zagotoviti ženskam vseh držav »resnično enakopravnost v socialnem, pravnem in gospodarskem pogledu«, vzgojiti ženske za opravljanje državljanskih nalog in povečati njihov vpliv na javno življenje.⁶¹ V državah, v katerih so ženske že imele politične pravice, je bilo največ zanimanja namenjenega socialnemu in gospodarskemu položaju žensk. Ženska društva so zavzela stališča tudi do splošnih političnih vprašanj. Tako je na primer kongres Mednarodne feministične alianse, ki je bil leta 1929 v Berlinu, posvetil veliko pozornosti tako imenovanemu mirovnemu vprašanju. Udeleženke so zahtevale, naj se vsaka napadalna vojna smatra kot zločin, naj se skliče mednarodna razorožitvena konferenca in naj se uveljavi prepoved uporabe strupenih plinov.⁶² S sodelovanjem v mednarodnem ženskem gibanju so Slovenke dobile priložnost, da so del svetovne javnosti seznanile s posebnimi slovenskimi problemi (opozarjale so na primer na potrebo po pravični ureditvi vprašanja slovenskih manjšin na tujem), istočasno pa so spoznale žensko dejavnost v tujini in navezale nova poznanstva.

Izmed slovenskih ženskih društev, ki se niso vključila v JŽZ, sta bili verjetno največji Slovenska krščanska ženska zveza in Zveza delavskih žen in deklet. Prva je delovala v obdobju 1901-1941, sprva kot ženski odsek Slovenske krščansko-socialne zveze, leta 1919 pa se je osamosvojila. Ustanovljena je bila z namenom, da združi tiste krščansko usmerjene slovenske ženske, ki si prizadevajo za kulturni napredek svojega naroda in za izobrazbo žensk na verskem, socialnem, gospodinjskem in pravnem področju na podlagi krščansko-socialnih načel. Zveza se je zavzemala za politične, civilno-pravne in socialne pravice žensk ter za zakonsko varstvo delavk, uslužbenk in mater. V obdobju, ko jo je vodila Cilka Krek, je sodelovala tudi z JŽZ, kasneje pa so se njune poti razšle.⁶³ Zvezo delavskih žen in deklet so leta 1924 ustanovile socialistično usmerjene ženske, ki so v nasprotju z vodstvom socialdemokratske stranke menile, da

⁶¹ Prav tam, str. 10600/93.

⁶² Kecman, *Žene Jugoslavije...*, str. 110-111.

⁶³ Več o tem: Anka Vidovič - Miklavčič, *Slovenska krščanska ženska zveza*, v: *Enciklopedija Slovenije* 11, Ljubljana 1997, str. 407; Alojzija Štebi, *Aktivnost slovenske žene*, v: *Slovenska žena* (zbornik), Ljubljana 1926, str. 172-173.

ženske potrebujejo posebno organizacijo, saj naj bi se moška združenja premalo zanimala za reševanje ženskih vprašanj. Zveza je imela v Ljubljani centralni odbor, podružnice pa v številnih industrijskih krajih po Sloveniji. Zavzemala se je za popolno enakopravnost žensk v socialnem, civilnem in političnem pogledu, boljši materialni in socialni položaj delavskega razreda, odpravo otroškega dela ter enak položaj zakonskih in nezakonskih otrok, ukvarjala pa se je predvsem z vzgojo svojih članic in ustanavljanjem vajeniških domov, otroških vrtcev in kolonij. V tridesetih letih je pod vplivom komunistk začela preveč odkrito nastopati proti kapitalističnemu družbenemu redu, zato jo je Kraljevska banska uprava leta 1935 razpustila.⁶⁴

Ženska društva so prirejala številne strokovne (šiviljske, kuharske, gospodinjske, knjigovodske, jezikovne itd.) in splošno izobraževalne tečaje, ki so obravnavali teme s področja politike, gospodarstva, umetnosti in zgodovine v povezavi z ženskimi vprašanji, in najrazličnejša predavanja, v živo in po radiu, ki so obravnavala socialna vprašanja, gospodinstvo, vzgojo, žensko vprašanje, zdravstvo, kulturo, predvsem literarna dela, itd.⁶⁵ Pomembna je bila tudi tiskana beseda. Nekatera ženska društva so izdajala svoja glasila,⁶⁶ posebej pomembno vlogo pa je v ženskem gibanju med obema vojnama odigral *Ženski svet*, v katerem so objavljale številne slovenske intelektualke in književnice (Zofka Kveder, Marica Bartol, Minka Govekar, Marija Kmet, Alojzija Štebi, dr. Marja Boršnik, Ljuba Prenner itd.). Ženske so pisale tudi v druge slovenske, jugoslovanke in tuje časopise, nekatere pa so izdajale tudi samostojne publikacije o ženskem vprašanju.⁶⁷ Podpora tiskane besede je bila nepogrešljiva za izvedbo ene izmed najpomembnejših oblik dela ženskih organizacij, tako imenovanih akcij. Pod to besedo so pojmovali različne zbiralne dejavno-

⁶⁴ Več o tem v: AS 1931, RSNZ, Nagodetov proces, Angela Vode, *Ženska društva*, str. 10600/95-98; Kecman, *Žene Jugoslavije ...*, str. 312-317; Erna Muser, *Socialisti in komunisti ter boj Slovenk za enakopravnost*, v: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, št. 1-2, Ljubljana 1967, str. 203-204; Alojzija Štebi, *Aktivnost slovenske žene*, v: *Slovenska žena* (zbornik), Ljubljana 1926, str. 179.

⁶⁵ AS 1931, RSNZ, Nagodetov proces, Angela Vode, *Ženska društva*, str. 10600/61-62.

⁶⁶ Pregled ženskega tiska najdemo v: *Žensko časopisje na Slovenskem 1897-1997*, Vodnik po razstavi, Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, marec 1997.

⁶⁷ Alojzija Štebi je že leta 1918 napisala knjižico *Demokratizem in ženstvo*, v kateri je predstavila svoje poglede na vlogo ženske v družbi. Angela Vode je v tridesetih letih napisala knjige *Žena v sedanji družbi*, *Fašizem in žena* ter *Spol in usoda v dveh delih*; slednja je temeljito razburkala duhove v tedanjem slovenskem prostoru.

sti, predvsem pa množična zborovanja, ki jih je običajno organiziralo več društev skupaj. Ženske so zahtevale enako in splošno volilno pravico, popolno enakopravnost žensk na delovnem mestu, boljšo socialno zaščito, novo bolnišnico, enakopravnost zakonskih in nezakonskih otrok ter enaka moralna merila za oba spola,⁶⁸ nastopale pa so proti širjenju srbskega dednega prava na vso državo, proti ukinitvi ženskih šol, odpušcanju žensk iz državnih služb, alkoholizmu in prostituciji. V tridesetih letih je prodor fašističnih in nacističnih idej v Italiji in Nemčiji razburkal tudi jugoslovansko politično prizorišče. Takrat se je kljub idejnim razlikam izoblikovala nekakšna enotna ženska skupina (največkrat sta sodelovali JŽZ in Zveza delavskih žen in deklet), ki se je skupaj borila za ženske pravice ter organizirala protivojna in protifašistična zborovanja. Ženska društva so se zavzemala za pomilostitev političnih zapornikov, med katerimi je bilo še posebej veliko komunistov. V imenu njihovih mater, žena in otrok so pisala resolucije in spomenice, zbirala so podpise raznih organizacij in znanih osebnosti, čeprav je oblast tovrstno delovanje skušala preprečiti na različne načine: s cenzuro člankov in govorov, z zasliševanjem na policiji in celo s sodnim pregonom.⁶⁹ V začetku leta 1939 je JŽZ v sporazumu s predstavnico komunistov povabila vsa ženska in mešana društva k pripravi posvetovanja o tako imenovanem narodno-obrambnem delu. 30. marca 1939 je 67 ženskih in 185 mešanih društev podpisalo spomenico, s katero so opozorila, da morajo vsi Slovenci paziti na dotedanje spore in strniti vsa prizadevanja za ohranitev svoje nacionalne države, v kateri so videla edini naravni okvir za narodno rast in edino poročstvo za politični, gospodarski in kulturni razvoj slovenskega naroda.⁷⁰

V obdobju prve Jugoslavije so se torej številna slovenska ženska društva različnih svetovnonazorskih usmeritev za zaščito interesov svojih

⁶⁸ »Mnogi so si žensko zahtevo po enaki morali razlagali tako, kot da naj bi družba tudi ženski priznavala iste pravice do moralnih prestopkov, ki jih za enkrat tolerira samo pri moških. Toda zahteva žensk je bila prav nasprotna: kar je obsojanja vredno pri ženski, naj opusti tudi moški.« (Angela Vode, Spomini, v: Spomin in pozaba, Zbrana dela Angele Vode, III. knjiga, Ljubljana 2000, str. 143.)

⁶⁹ Minka Govekar, Petindvajsetletnica ženskega dela, v: Slovenska žena (zbornik), Ljubljana 1926, str. 186–194; AS 1931, RSNZ, Nagodetov proces, Angela Vode, Ženska društva, str. 10600/72–75; Angela Vode, Spomini, v: Spomin in pozaba, Zbrana dela Angele Vode, III. knjiga, Ljubljana 2000, str. 126–201.

⁷⁰ Angela Vode, Spomini, v: Spomin in pozaba, Zbrana dela Angele Vode, III. knjiga, Ljubljana 2000, str. 175–176.

članic povezala v enotno organizacijo, v JŽZ. V drugi polovici tridesetih let je z njimi sodelovala tudi KP Slovenije, ki je v tistem času zagovarjala združitev vseh antifašistično razporejenih skupin in posameznikov v obrambo narodnih interesov. Na pragu štiridesetih pa se je dotlej široka »ženska fronta« bistveno skrčila. Po nemško-sovjetskem sporazumu iz avgusta 1939 partija namreč ni več poudarjala protifašistične usmeritve, ampak razredni boj. Komunistke niso več delovale v ženskih društvih, marsikatere izmed njihovih članic, predvsem iz vrst mlajših, pa so se priključile KP.⁷¹ O nekdanji enotnosti kmalu ni bilo več sledu. Slovenske ženske odtlej niso več uspele vzpostaviti tako tesnih stikov in tako enotno ter prijateljsko nastopati za zaščito svojih interesov, kot je to uspelo članicam ženskih društev v tridesetih letih 20. stoletja.

⁷¹ Odnos komunistične partije do ženskih društev bo podrobneje predstavljen v naslednjem poglavju.

KOMUNISTIČNA PARTIJA JUGOSLAVIJE IN ŽENSKO VPRAŠANJE PRED LETOM 1945

»Eden izmed ciljev našega kulturnega razvoja je popolna emancipacija žene in njeno izenačenje z možem, in ni je sile na svetu, ki bi mogla to preprečiti. Toda uresničitev tega cilja je mogoča samo s popolno preobrazbo družbe... Potem bo šele prišlo človeštvo do popolnega razmaha svojih sil.«

(August Bebel)

I. Teoretične osnove

Razumevanje položaja in vloge slovenskih žensk v socialistični Jugoslaviji ni mogoče brez poznavanja idejnih osnov, na katerih je temeljila teorija njenega političnega vodstva. Komunistična partija Jugoslavije je izoblikovala svoj odnos do tako imenovanega ženskega vprašanja na podlagi Marxovih in Engelsovih idej, na Beblovi interpretaciji njenih idej, Leninovih mislih in praktičnih izkušnjah Sovjetske zveze. Uresničitev teh teorij in vzorov v slovenskem in jugoslovanskem prostoru pa je zahtevala korenite spremembe dotedanjega položaja in vloge žensk tako v javnem kot v zasebnem življenju. Rešitev ženskega vprašanja namreč ni pomenila le uvedbe popolne enakopravnosti žensk na področju izobraževanja, zaposlovanja in političnega delovanja, ampak je narekovala tudi radikalne spremembe v medčloveških odnosih. Vzpostavitev nove družbene ureditve naj bi bila namreč neobhodno pogojena tudi z izoblikovanjem novih moralnih načel, bistveno drugačnih od tistih, ki so veljala v tako imenovani meščanski družbi.

1. Karl Marx in Friedrich Engels

Na izoblikovanje Marxove in Engelsove teorije o vlogi in položaju

ženske v družbi so v marsičem vplivale ideje utopičnih socialistov. Ostri- na njihove kritike obstoječih družbenih razmer marsikdaj ni prav nič zaostajala za Marxovimi in Engelsovimi obtožbami in mnogi med njimi so ženski namenili pomembnejšo in enakovrednejšo vlogo, kot je bilo to običajno v njihovem času. Charles Fourier (1777–1837) je prvi¹ postavil tezo, da položaj ženske odraža stanje svobode v družbi: »Predrugачenje družbene epohe se da vedno določiti sorazmerno napredku ženske k svobodi, ker se tu, v razmerju ženske do moškega, šibkega do močnega, najevidentnejše prikazuje zmaga človeške narave nad brutalnostjo. Stopnja ženske emancipacije je naravno merilo obče emancipacije.«² Odrekanje pravic ženskam naj zato ne bi škodovalo le njim samim: »Nikogar ne zadene kazen za to, da se žensko drži v sužnosti, globlje kot moškega samega.«³ To »držanje v sužnosti« naj ne bi bilo vedno opazno na prvi pogled: »Ponižanje ženskega spola je bistvena karakterna poteza tako civilizacije kot barbarstva, samo s to razliko, da civilizirani red dvigne vsako pregreho, ki jo barbarstvo izvaja na enostaven način, na sestavljen, dvomiseln, dvoumen, hinavski način bivanja ...«⁴. Eden izmed najbolj neposrednih izrazov hinavščine v tedanji družbi naj bi bila uveljavitev različnih moralnih meril (»dvojne morale«) za oba spola: »Zakonolom, zapeljevanje naredi zapeljevalcem čast ... Toda, ubogo dekle! detomor, kakšen zločin! Če pazi na čast, mora izbrisati sledove nečasti, in če žrtvuje svojega otroka predsodkom sveta, je tako še bolj osramočena in si nakoplje predsodke zakona ... To je napačni krožni tok, ki ga zarisuje vsak civilizirani mehanizem.« Drugi zelo pogost izraz moralne dvoličnosti pa naj bi bilo dejstvo, da je poroka postala pogost in povsem običajen način reševanja finančnih težav: »Mlada hčer, ali ni blago, ponujeno na prodaj prvemu, ki hoče iztržiti izključno lastnino tega dekleta? ... Kakor v slovnici dve negaciji veljata za afirmacijo, bi lahko rekli, da v zakonskem trgovanju dvoje prostitucij velja za čednost.«⁵

Fourierovo dosledno razkrinkavanje vsakršne hinavščine in dvoličnosti je cenil tudi Marx (1818–1883), ki je zgoraj navedene misli podal

¹ Utopični socialisti, izbor besedil (Izbrala, uredila in uvodno študijo napisala Neda Brglez), Ljubljana 1979, str. 590.

² Prav tam, str. 535.

³ Prav tam.

⁴ Prav tam.

⁵ Prav tam.

kot primer pravilnega razmišljanja, kot »mojstrsko karakteristiko zakona«.⁶ Prevezel je tudi njegovo teorijo o medsebojni pogojenosti ženske in splošne družbene svobode, ki so jo kasneje sprejele tudi vse na marksizmu temelječe družbene teorije. Marx sam o ženskah ni napisal kakšnih samostojnih razprav. Razmerja med spoloma je obravnaval v sklopu zgodovinskega razvoja vseh drugih odnosov človeka do sočloveka in do narave. Trdil je, da je prav odnos moškega do ženske kot najbolj »neposredni, naravni, nujni odnos človeka do človeka«⁷ tisto merilo, na podlagi katerega je mogoče najbolje ugotoviti razvojno stopnjo neke družbe: »V tem naravnem generičnem odnosu je odnos človeka do narave neposredno njegov odnos do človeka, kakor je odnos do človeka neposredno njegov odnos do narave, njegova lastna naravna določba. V tem odnosu se torej čutno, na nazoren faktum zreducirano pokaže, v kolikšni meri je narava postala človeško bistvo človeka. Po tem odnosu je torej mogoče presojati celotno stopnjo omike človeka. Iz značaja tega odnosa sledi, v kolikšni meri si je človek postal in se dojel kot generično bitje, kot človek; odnos moškega do ženske je najnaravnejši odnos človeka do človeka. V njem se torej kaže, v kolikšni meri je naravno zadržanje človeka postalo človeško ali v kolikšni meri mu je človeško bistvo postalo naravno bistvo, v kolikšni meri mu je njegova človeška narava postala narava. V tem odnosu se tudi kaže, v kolikšni meri je potreba človeka postala človeška potreba, v kolikšni meri mu je torej drugi človek kot človek postal potreba, v kolikšni meri je v svojem najindividualnejšem bistvu hkrati družbeno bitje.«⁸ Prepričan je bil, da bodo humani medčloveški odnosi mogoči šele takrat, ko človeka ne bo več obvladovala želja po zasebni lastnini, torej šele po odpravi kapitalizma. Ni pa si delal utvar, da bodo takšni odnosi nastopili takoj po spremembi družbenega reda. V prvem obdobju nove, komunistične ureditve, naj bi se namreč zasebna lastnina samo preoblikovala v nekakšno »splošno privatno lastnino«. Težnji po tej skupni lastnini naj bi bili podrejeni tako odnosi moškega do ženske kot tudi vsi ostali družbeni odnosi: »Kot stopi ženska iz zakona v splošno prostitucijo, tako stopi ves svet bogastva, tj. predmetnega človekovega bitja, iz

⁶ Prav tam. Navedla sem le tiste Fourierove misli, ki jih je cenil in upošteval tudi Marx, ter so navedene v poglavju z naslovom Marx o Fourierovem pojmovanju položaja ženske.

⁷ Karl Marx, *Kritika nacionalne ekonomije*, Pariški rokopisi 1844 (ekonomsko-filozofski rokopisi), Tretji rokopis: Privatna lastnina in komunizem, v: Karl Marx, Friedrich Engels, *Izbrana dela*, I. zvezek, Ljubljana 1969, str. 331.

⁸ Prav tam, str. 331–332.

odnosa ekskluzivnega zakona s privatnim lastnikom v odnos univerzalne prostitucije s skupnostjo.«⁹ Šele veliko kasneje, v zadnji fazi komunizma, ko naj bi bila zasebna lastnina v kakršnikoli obliki dokončno odpravljena, naj bi zavladali med ljudmi resnično človeški odnosi.¹⁰

Sicer pa je Marx, večkrat skupaj z Engelsom, o položaju ženske razmišljal posredno, skozi vlogo družine v družbi.¹¹ Potrditev za svoje materialistično pojmovanje zgodovine je našel v delu Lewisa H. Morgana »Starodavna družba ali Raziskovanja o poteku napredovanja človeštva iz divjaštva prek barbarstva in civilizacije«¹². Marx je nameraval rezultate Morganovih raziskovanj povezati s svojimi izsledki in jih objaviti, a je prej umrl.¹³ Na podlagi njegovih zapiskov je Engels (1820-1895) kasneje napisal knjigo *Izvor družine, privatne lastnine in države*, ki je postala idejna osnova za reševanje tako imenovanega ženskega vprašanja, na kateri so temeljile vse kasnejše socialistične in komunistične stranke. Žensko vprašanje naj bi se kot posebno družbeno vprašanje pojavilo takrat, ko se je človek naučil proizvesti več, kot je potreboval za lastno življenje. Po Engelsovem mnenju naj bi se to zgodilo po udomačitvi živali. V tistem času naj bi prišlo do nastanka zasebne lastnine (črede preidejo iz skupne posesti plemena ali rodu v last posameznih družinskih poglavarjev), razdelitve družbe v razrede (poveča se potreba po delovni sili, to pa nudi vojna - vojne ujetnike spremenijo v sužnje)¹⁴ in revolucionarnih sprememb v družini. Črede, ki so postale vir novega bogastva, je udomačil in redil moški, zato naj bi bil tudi ves dobiček njegova last. »'Divji' vojščak in lovec je bil v hiši zadovoljen z drugim mestom; 'pohlevni' pastir, sklicujoč se na svoje bogastvo, se je prerinil na prvo mesto, ženo pa odrinil na drugo. In ni se mogla pritoževati.«¹⁵ Delitev dela med možem in ženo naj bi sicer ostala enaka. Pa vendar je »isti vzrok, ki je ženi zagotovil njeno prejšnjo gospostvo v hiši: njena omejitev na hišno delo«, po

⁹ Prav tam, str. 330-331.

¹⁰ Prav tam, str. 332-333.

¹¹ Na primer: Karl Marx - Friedrich Engels, *Nemška ideologija* (izbor), v: Marx in Engels, *Izbrana dela*, II. zvezek, Ljubljana 1971, str. 34, 36, 38, 77-78, 135-136.

¹² *Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*, London 1877.

¹³ Friedrich Engels, *Izvor družine, privatne lastnine in države*, Ljubljana 1963, iz Engelsovega predgovora k prvi izdaji. (Odslej: Engels, *Izvor družine...*)

¹⁴ Prav tam, str. 146.

¹⁵ Prav tam, str. 147.

tej spremembi »zagotovil gospostvo moža v hiši: ženino delo je postalo zdaj nepomembno spričo pridobitvenega dela moža.«¹⁶ Iz tega je Engels sklepal, »da je osvoboditev ženske in njeno izenačenje z moškim nemogoče in bo nemogoče, dokler bo ženska ločena od družbenega proizvodnega dela in omejena na zasebno domače delo.« Osvoboditev žensk naj bi bila »mogoča šele tedaj, kadar bodo lahko sodelovale pri proizvodnji v velikem družbenem merilu in kadar jih bo domače delo zaposlovalo samo še v neznatni meri.« To pa naj bi se zgodilo šele z »moderno veliko industrijo, ki ne samo da dopušča žensko delo v velikem merilu, ampak ga tako rekoč zahteva in teži čedalje bolj tudi za tem, da spremeni zasebno gospodinjstvo v javno industrijo.«¹⁷

Drugi vzrok ženske podrejenosti pa je Engels videl v obstoječi obliki monogamnega zakona, katerega začetek naj bi tudi sovpadal s pojavom zasebne lastnine. Dejstvo, da si je premoženje prilastil moški, naj bi povzročilo bistvene spremembe v dotedanjem družinskem življenju: propad parne družine¹⁸ in materinskega prava¹⁹ ter postopno uveljavitev monogamne družine in očetovskega prava.²⁰ Moški naj bi namreč pridobljeno lastnino želel zapustiti svojim otrokom. To pa je bilo mogoče le tako, da je žena pripadala samo njemu. Uvedba monogamnega zakona naj bi bila torej le posledica zmage zasebne lastnine nad prvotnim skupnim imetjem in ne plod medsebojne ljubezni, le »podjarmljenje enega spola po drugem spolu« in nikakor ne kakšna »najvišja oblika zakona.«²¹ Posamični zakon je Engels sicer razumel kot »velik zgodovinski napredek«, istočasno pa tudi kot dejavnik, ki »odpira skupaj s suženjstvom in privatnim premoženjem tisto do danes trajajoče razdobje, v katerem je sleherni napredek hkrati relativno nazadovanje, pri čemer dosega ne-

¹⁶ Prav tam, str. 147.

¹⁷ Prav tam, str. 147.

¹⁸ Parna družina, naslednica skupinskega zakona (že takrat naj bi imel mož eno glavno ženo in žena enega glavnega moža), naj bi nastala zaradi prepovedi zakona med krvnimi sorodniki in naj bi bila skupnost enega moža in ene žene, s tem da naj bi bilo dovoljeno mnogoženstvo, če so to dopuščale gospodarske razmere, ženska nezvestoba pa naj bi bila strogo kaznovana. (Prav tam, str. 42-43.)

¹⁹ Pokolenje naj bi se določalo po ženski liniji, premoženje so dedovali materini krvni sorodniki, otroci umrlega moža so ostali v materinem rodu. (Prav tam, str. 50.)

²⁰ Potomci moških članov ostanejo v gensu, potomci ženskih članov pa preidejo v gens svojege očeta. (Prav tam, str. 51.)

²¹ Engels, Izvor družine..., str. 58-59.

²² Prav tam, str. 59.

kateri blaginjo in razvoj z nesrečo in zatiranjem drugih.«²² Zaradi takšnega zakona, ki so ga narekovali ekonomski razlogi, se moški niso bili pripravljani odreči »mnogoženstvu«. To naj bi najbolje dokazoval v vseh obdobjih razprostranjen pojav prostitucije, ki naj bi po Engelsovem mnenju moškim škodoval še bolj kot ženskam: »Med ženami degradira prostitucija samo tiste nesrečnice, ki se pogrezajo v njej, in še te v mnogo manjši meri kakor navadno mislimo. Nasprotno pa prostitucija ponižuje značaj vsega moškega sveta. Tako je zlasti dolgo samsko življenje v devetih primerih izmed desetih tako rekoč šola za zakonsko nezvestobo.«²³ K prešuštvu pa niso bili nagnjeni le moški, zakon brez ljubezni je prisilil v zakonolom tudi ženske. Zato naj bi se po uvedbi monogamnega zakona prvič v zgodovini pojavila dva, dotlej nepoznana karakterni lika: »stalni ljubimec in varani soprog.«²⁴ Možje naj bi sicer »izbojevali zmago nad ženami, toda kronanje zmagovalcev so velikodušno prevzele premaganke«, tako da je »postalo prešuštvo neizogibna družbena ustanova, s kaznijo prepovedano, ostro kaznovano, toda neuničljivo.«²⁵ Ker pa naj bi monogamni zakon nastal iz potrebe, da se moževo bogastvo zapusti kot dediščina otrokom tega moža in nikogar drugega, je bilo treba zagotoviti samo zvestobo ženske. Zato je moralna obsodba družbe prizadela predvsem njo: »Kar je za ženo zločin in kar povzroča hude pravne in družbene posledice, velja pri možu za častno dejanje ali pa v najhujšem primeru za majhen moralni madež, ki ga z veseljem prenašaš.«²⁶

Z uvedbo novega družbenega reda, ki bi odpravil gospodarske temelje dotedanje oblike monogamnega zakona (če bi zasebno lastnino zamenjala družbena lastnina, bi skrb za dediščino odpadla), naj bi se odnosi med moškim in žensko bistveno izboljšali. Prostitucija naj bi povsem izginila, saj se nobeni ženski ne bi bilo treba preživljati s prodajo lastnega telesa. Z večjo enakopravnostjo žensk, ki ne bi bile več prisiljene prenašati moške nezvestobe iz ekonomskih razlogov, naj bi v precejšnji meri izginilo tudi prešuštvo.²⁷ Vse te spremembe naj bi sčasoma omogočile »da bodo postali moški res monogamni, ne da bi pri tem po-

²³ Prav tam, str. 68.

²⁴ Prav tam, str. 59-61.

²⁵ Prav tam, str. 61.

²⁶ Prav tam, str. 68.

²⁷ Prav tam, str. 68, 75.

stale žene poliadrične.«²⁸ Družinsko življenje pa naj bi v novih razmerah potekalo takole: »Ko preidejo proizvodna sredstva v skupno last, bo posamična družina prenehala biti gospodarska enota družbe. Privatno gospodinjstvo se bo spremenilo v družbeno dejavnost. Oskrbovanje in vzgoja otrok bosta postali javna zadeva; družba bo poskrbela za vse otroke enako, najsi bodo zakonski ali nezakonski. S tem bo prenehala skrb za 'posledice', ki pomeni danes najbistvenejši družbeni – tako moralni kakor ekonomski – razlog, ki preprečuje, da bi se dekle lahko brez skrbi vdalo ljubljenu moškemu. Ali ne bo to zadosten vzrok, da nastopi sčasoma bolj svobodno spolno življenje in z njim tudi širokosrčnejše javno mnenje glede deviške časti in sramote žena?«²⁹ Zveza med moškim in žensko naj bi temeljila na »individualni spolni ljubezni«, ki Engeltu ni pomenila le telesne privlačnosti ali naklonjenosti, ki jo vzbudijo sorodni interesi,³⁰ ampak veliko več: »Prvič računa pri ljubljenu bitju na vračanje ljubezni ... Drugič se odlikuje spolna ljubezen po stopnji intenzivnosti in trajanju, zaradi česar se zdi obema partnerjema, da je velika, če ne največja nesreča, če se ne moreta dobiti ali če morata biti ločena; da bi mogla pripadati drug drugemu, sta pripravljena staviti vse na kocko, včasih celo življenje ... In končno nastane za presojo spolnega občevanja novo nraavstveno merilo; ne vpraša se samo: ali je bilo spolno občevanje zakonsko ali izvenzakonsko, ampak tudi: ali je izviralo iz medsebojne ljubezni ali ne.«³¹ Takšna ljubezen pa naj bi po Engelsovem mnenju nastopila šele na določeni stopnji človeškega razvoja. V antiki naj bi za-

²⁸ Prav tam, str. 75. Engels je menil, da so ženske po naravi bolj nagnjene k monogamiji kot moški, saj naj bi one tudi povzročile prehod od skupinskega k parnemu zakonu: »Čim bolj so starodavni spolni odnosi izgubljali svoj primitivno-naivni značaj zaradi razvoja ekonomskih življenjskih pogojev, torej zaradi izpodkopavanja starega komunizma in rastoče gostote prebivalstva, tem bolj ponižujoči in hujši so se morali zdeti ti odnosi ženam, tem odločneje so si morale kot svojo rešitev želeli pravico do čistosti, do začasnega ali trajnega zakona z enim možem. Od mož že zato ni mogla priti pobuda za ta napredek, ker jim sploh nikoli ni prišlo na misel, tudi še do danes ne, da bi se odrekli prijetnostim v dejanskem skupinskem zakonu.« (Prav tam, str. 48.) V tem prepričanju Engels ni bil osamljen. Tudi nemški sociolog in filozof Georg Simmel je na primer menil, da ženske niso nagnjene k svobodnemu spolnemu življenju. (Françoise Collin, *Philosophical Differences*, v: George Duby in Michelle Perrot, *A History of Women in the West, V., Toward a Cultural Identity in the Twentieth Century*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 1996, str. 264.)

²⁹ Engels, *Izvor družine...*, str. 68-69.

³⁰ Prav tam, str. 69.

³¹ Prav tam, str. 70.

živela le izjemoma, pa še to le med pripadniki najnižjih razredov³² ali v izvenzakonskih razmerjih.³³ »V modo« naj bi prišla šele v srednjem veku kot viteška ljubezen, torej spet v izvenzakonski obliki, medtem ko naj bi bili za poroko odločilni politični ali ekonomski razlogi.³⁴ Tak način sklepanja zakonov naj bi se ohranil tudi kasneje, le da je kapitalistična proizvodnja zahtevala nekaj popravkov: »Spreminjajoč vse stvari v blago, je razkrojila vse starodavne odnose in je na mesto podedovanega običaja in zgodovinskega prava postavila nakup in prodajo ... Za sklepanje pogodbe pa je treba ljudi, ki lahko svobodno razpolagajo s seboj, s svojimi dejanji in posestjo in ki so enakopravni. Ustvariti te 'svobodne' in 'enake' ljudi je bilo ravno eno pglavitnih opravil kapitalistične proizvodnje.«³⁵ Kako pa se je to ujemalo z dotedanjo prakso sklepanja zakonov? »Po buržoaznem pojmovanju je bil zakon pogodba, pravno opravilo, in sicer najvažnejše med vsemi, ker je odločalo o telesu in duhu dveh ljudi za vse življenje. Sicer so ga takrat formalno sklepali prostovoljno; brez besede 'da' obeh prizadetih ni šlo. Toda le predobro je bilo znano, kako je prišlo do tega 'da' in kdo je v resnici sklepal zakon.«³⁶ Protislovna situacija je silila k razmišljanju: »Če pa so za vse druge pogodbe zahtevali resnično svobodo odločanja, zakaj ne za to? Ali nista imela tudi dva mlada človeka, ki naj bi se združila, pravico odločati svobodno o sebi, o svojem telesu in njegovih organih? Ali ni prišla spolna ljubezen v modo z viteštvom in ali ni bila zakonska ljubezen v nasprotju s prešušno viteško ljubeznijo, njena prava buržoazna oblika? Če pa je dolžnost zakoncev, da se ljubita med seboj, ali ni prav tako dolžnost zaljubljenцев, da se poročita med seboj, ne pa s kom drugim? Ali ni ta dolžnost zaljubljenцев več vredna kakor pravica staršev, sorodnikov in drugih tradicionalnih ženitvenih mešetarjev in posredovalcev?«³⁷ Vsa ta vprašanja so se nujno morala pojaviti v dobi, ko so nova geografska odkritja in spoznanja dotlej neznanih svetov »zunanjim in notranjim očem človeka« odprla »neizmerno širši horizont«. Padle so »pregraje srednjeveškega predpisanega načina mišljenja« in prodirajoče meščanstvo je bilo vedno bolj naklonjeno svobodnemu sklepanju zakonske pogodbe, zlasti v protestantskih deželah, »kjer so se

³² Med grškimi pastirji ali rimskimi sužnji.

³³ Na primer v razmerjih s heterami v Grčiji.

³⁴ Engels, *Izvor družine...*, str. 69-72.

³⁵ Prav tam, str. 72.

³⁶ Prav tam, str. 72-73.

³⁷ Prav tam, str. 73.

vsi obstoječi odnosi najbolj majali«. Poroke s pripadniki drugih slojev so bile sicer še vedno nezaželene, »toda v mejah razreda so priznali udeležencem neko mero svobodne izbire. Na papirju, v teoriji morale in v pesniških opisih pa ni bilo nič bolj neomajno trdnega, kakor da je n-raven sleherni zakon, ki ne sloni na medsebojni spolni ljubezni in na resničnem svobodnem soglasju obeh zakoncev. Skratka, zakon iz ljubezni je bil proglašen za človeško pravico«, ki naj bi veljala za oba spola.³⁸ Vendar pa je imela ta moralna zapoved v primerjavi z drugimi pravicami človeka neko posebnost: »Medtem ko so le-te v praksi veljale samo za vladajoči razred, za buržoazijo, zatiranemu razredu, proletariatu, pa so bile posredno ali neposredno okrnjene, se v tem spet uveljavlja ironija zgodovine. Gospodujoči razred obvladujejo znani ekonomski vplivi, da lahko samo v izjemnih primerih v resnici svobodno sklepa zakone, medtem ko so pri podložnem razredu ... taki zakoni pravilo.«³⁹ Zato je Engels sklepal, da bo »popolno svobodo sklepanja zakonov mogoče splošno izvesti šele takrat, ko bodo z odpravo kapitalistične proizvodnje in z njo ustvarjenih lastninskih odnosov odpravljeni vsi ekonomski drugotni oziri, ki zdaj še tako močno vplivajo pri izbiri soproga. Potem pač ne bo preostala nobena druga pobuda razen medsebojnega nagnjenja.«⁴⁰ V novem monogamnem zakonu naj bi zato odpadli tisti dve značilnosti, ki sta bili pogojeni z lastninskimi odnosi: prevlada moža in neločljivost zakona. Dotedanjo prepoved ločitve je Engels pojmoval po eni strani kot posledico ekonomskega položaja, po drugi strani pa kot tradicijo »iz časov, ko še niso prav razumeli zveze tega ekonomskega položaja z monogamijo in so jo z verskega stališča pretiravali.« Po Engelsovem mnenju je bila prepoved neločljivosti zakona povsem nemoralna: »Če je n-raven samo zakon, ki mu je osnova ljubezen, je n-raven tudi samo tisti zakon, v katerem ljubezen ni minila. Trajnost individualne spolne ljubezni pa je pri različnih individuih zelo različna, posebno pri moških, in če nagnjenje preneha ali ga izpodrine nova strastna ljubezen, je ločitev za oba zakonca in za vso družbo dobrot. Le da bo treba ljudem prihraniti, da bi bredli skozi nekoristno umazanijo ločitvenega procesa.«⁴¹ Engels je torej povsem jasno povedal, kaj naj bi odpadlo, ni pa točno opredelil tistega, kar naj bi bilo v socialistični obliki zakona dodanega, novega: »To se bo odločilo,

³⁸ Prav tam, str. 73–74.

³⁹ Prav tam, str. 74.

⁴⁰ Prav tam, str. 74.

⁴¹ Prav tam, str. 75.

ko bo doraslo novo pokolenje: pokolenje moških, ki se jim nikoli ne bo primerilo, da bi se jim ženska vdala za denar ali za kaka druga sredstva socialne moči, in pokolenje žena, ki se jim nikoli ne bo pripetilo, da bi se vdale kakemu moškemu iz kakršnih koli drugih nagibov razen iz resnične ljubezni, ali da bi iz strahu pred ekonomskimi posledicami odklonile ljubezen svojemu ljubemu. Kadar bo takih ljudi, jim bo vražje malo mar, kakšni so današnji nazori o tem, kaj bi morali storiti. Svoja lastna pravila in po njih bo umerjeno javno mnenje o ravnanju vsakega posameznika, si bodo ustvarili sami - in pika.⁴²

2. August Bebel

Za razširitev in popularizacijo Engelsovega razumevanja ženskega vprašanja je bil še zlasti pomemben August Bebel (1840-1913). Ta je leta 1869 skupaj z Wilhelmom Liebknechtom ustanovil Nemško socialdemokratsko delavsko stranko, ki je temeljila na Marxovih in Engelsovih idejah. Leta 1879 je objavil knjigo *Ženska in socializem*, ki je bila sicer napisana »kot propagandno delo«,⁴³ vendar jo je marksistična kritika uvrstila med »klasična dela znanstvenega socializma«. ⁴⁴ V prvem delu Bebel povzema, deloma pa tudi dopolnjuje Engelsovo razlago položaja ženske skozi zgodovino. V drugem in tretjem delu podaja, tako kot pred njim že Marx in Engels pa tudi Fourier in drugi utopični socialisti, kritično podobo kapitalistične družbe svojega časa. Četrty sklop pa je tisti del knjige, s katerim je želel ljudi navdušiti za novo družbeno ureditev, zato jo je skušal predstaviti v kar najsvetlejših barvah. Medtem ko Marx idealnih odnosov med spoloma ni opisoval in je Engels spremembe le nakazal, način izvedbe pa prepustil presoji prihodnjih rodov, je Bebel svojo zamisel odnosa med moškim in žensko v socializmu podrobneje predstavil: »Ženska nove družbe bo socialno in gospodarsko povsem neodvisna in osvobodjena slehernega zatiranja in izkoriščanja s strani moškega, bo svobodna in enakopravna ter gospodarica svoje usode. Njena vzgoja bo enaka moževi, od te se bo razlikovala le toliko, kolikor bo to potrebno zaradi različnosti spolov in ženinega materinstva. Spričo tega,

⁴² Prav tam, str. 75.

⁴³ Iz uvoda dr. Jožeta Potrča k prvemu slovenskemu prevodu: *Ženska in socializem*, Ljubljana 1960, str. 7.

⁴⁴ Prav tam, str. 5.

da bo živila v naravnih življenjskih pogojih, se bo lahko razvijala in uporabljala svoje telesne in duševne sile in sposobnosti. Za delo si bo izbrala tista področja, ki ustrezajo njenim željam, nagnjenjem in sposobnostim, delala pa bo pod istimi pogoji kot moški. Del dneva bo ročna delavka, v drugem delu pa vzgojiteljica, učiteljica, negovalka. Potem se bo ukvarjala s katerokoli panogo umetnosti ali znanosti in naposled bo opravljala kako upravno funkcijo. Ženska bo študirala, delala, se zabavala s svojimi vrstnicami ali z moškimi, kakor ji bo po volji in kakor se ji bo nudila priložnost.⁴⁵ In kako naj bi ji to uspelo? Skrb za otroke bo skrb celotne družbe, ki bo organizirala otroška igrišča in otroške vrtce, šole bodo enake za vse, družba bo poskrbela za vzgojna in učna sredstva, za obleko in zabavo, vzgojni sistem pa bodo določali starši sami, ki se bodo v prostem času spočiti in prosti vsakdanjih skrbi lahko zares posvetili svojim otrokom.⁴⁶ Za prehrano zaposlenih bodo ustanovljene skupne kuhinje, ki bodo veliko bolje tehnično opremljene od majhne kuhinje enodružinskega gospodinjstva, pri pripravi hrane bodo upoštevana vsa nova znanstvena dognanja o hranljivosti in koristnosti posameznih živil, poleg tega pa bo skupinska priprava hrane še dosti cenejša. Odprava zasebne kuhinje, ki pomeni »velikansko razsipavanje s časom, delovno silo, kurjavo, razsvetlavo, hrano itd.« in je za ženske v večini primerov »ena najbolj napornih, zamudnih in razsipnih ureditev, ki jim jemlje zdravje in dobro voljo«, bo torej prinesla mnogim pravo »odrešitev«.⁴⁷ Revolucionarna preobrazba pa naj ne bi zajela le materialnega sveta, ampak tudi vse medčloveške odnose: »Razredno gospostvo bo za vedno pri kraju, z njim vred pa tudi gospostvo moškega nad žensko.«⁴⁸ V ljubezni bo ženska »prav kakor moški svobodna. Snubila bo in snubili jo bodo drugi. Ljubezensko zvezo bo sklepala samo iz nagnjenja, vse druge ozire pa bo pustila vnemar. Ta zveza bo zasebna pogodba, ki jo bosta sklenila moški in ženska brez vmešavanja kakega funkcionarja, kakor je bil zakon vse do srednjega veka zasebna pogodba. Socializem ne bo ustvaril tu nič novega, marveč samo ponovno uvedel na višji kulturni stopnji in v novih družbenih oblikah to, kar je bilo splošno v veljavi, preden je družbo obvladala zasebna lastnina.«⁴⁹ V spolno življenje ljudi naj družba ne bi

⁴⁵ August Bebel, *Ženska in socializem*, Ljubljana 1960, str. 466.

⁴⁶ Prav tam, str. 443-445.

⁴⁷ Prav tam, str. 461-462.

⁴⁸ Prav tam, str. 465.

⁴⁹ Prav tam, str. 466.

posegala: »Človek naj svobodno razpolaga sam s seboj, samo da z izživljanjem svojih nagonov nikomur ne škoduje. Zadovoljevanje spolnega nagona je prav tako osebna zadeva vsakega posameznika, kakor izživljanje kateregakoli drugega naravnega nagona. Nihče ni dolžan nikomur dajati obračun o tem in nobena nepoklicana oseba se ne sme v to vmešavati. Kako jem, pijem, spim in se oblačim, je moja osebna zadeva, prav tako pa tudi moje občevanje z osebo drugega spola.«⁵⁰ Vendar pa zaradi splošnega razvoja takšno obnašanje nikomur ne bo škodovalo: »Uvidevnost in izobrazba, popolna neodvisnost osebnosti, same lastnosti, ki bodo zaradi vzgoje in novih razmer v prihodnji družbi povsem naravne, bodo obvarovale vsakogar pred ravnanjem, ki bi bilo zanj škodljivo.«⁵¹ Glede ločitve je povzel Engelsovo stališče o nemoralnosti zakona brez ljubezni,⁵² vendar je menil, da jih v novi družbi ne bo prav veliko, saj »bodo odpravljene številne ovire in motnje, ki danes vplivajo na zakonsko življenje in ki mu ne dajo, da bi se razvilo ali pa ga sploh onemogočajo.«⁵³ Ženska bo v socializmu torej popolnoma svobodna, otroci ji ne bodo v breme, ampak le v veselje: »Kadar ji je potrebna pomoč, ji stoje ob strani negovalke, vzgojiteljice, dobre znanke in doraščajoča ženska mladina.«⁵⁴

Z odpravo razrednega izkoriščanja naj bi bilo torej odpravljeno tudi »gospodstvo moškega nad žensko« in žensko vprašanje je torej le del širšega, socialnega vprašanja, zato bo lahko zadovoljivo rešeno le v brezrazredni družbi. Bebel je poudaril, da so poleg proletariata prav ženske tiste, ki novi družbeni red najbolj potrebujejo, zato naj bi bile za boj delavskega razreda za socializem še zlasti zainteresirane: »Tudi ženskam nasploh, proletarkam pa še prav posebej velja poziv, da se udeležujejo tega boja, v katerem gre tudi za njihovo osvoboditev in odrešitev. Na ženski je, da naj dokaže, kako je razumela svoje pravo mesto v gibanju in v sodobnih bojih za boljšo prihodnost in kako je odločena doprinesiti svoj delež. Stvar moških je, da ji pomagajo otresti se vseh predsodkov in da jo v skupnem boju podpirajo.«⁵⁵

⁵⁰ Prav tam, str. 466–467.

⁵¹ Prav tam, str. 467.

⁵² Kot dokaz pravilnosti te ugotovitve je navedel odlomek iz romana George Sand: »Ni ga človeškega bitja, ki bi lahko zapovedovalo ljubezni in nihče ni kriv, če jo čuti ali če je ne čuti. Žensko ponižuje samo laž. Žena ne prelomi zakona v uri, ko se preda ljubimcu, ampak v noči, ki jo potem preživi s svojim možem.« (Prav tam, str. 469.)

⁵³ Prav tam, str. 467.

⁵⁴ Prav tam, str. 470.

⁵⁵ August Bebel, *Ženska in socializem*, Ljubljana 1960, str. 504–505.

Iz odpora do socialno nepravilne družbe so nastale ideje o novem družbenem redu, iz nasprotovanja vsakršnemu zatiranju, dvoličnosti in hinavščini se je izoblikovalo prepričanje, da bo odprava zasebne lastnine omogočila humanejše medčloveške odnose in s tem tudi enakopravnost med spoloma. Kako se je teorija uresničevala v praksi, pa so prvi preizkusili v Sovjetski zvezi.⁵⁶

3. Lenin in izkušnja Sovjetske zveze

Marxove, Engelsove in Beblove ideje o reševanju »ženskega vprašanja« je Lenin skušal prilagoditi potrebam revolucije in graditvi nove države. Pri tem je izhajal iz dveh načel: a) »Ne more biti socialističnega preobrata, če v njem ne bo znatno sodeloval velikanski del delovnih žensk.«⁵⁷ Dotedanje zgodovinske izkušnje so ga prepričale, da nobeno narodnoosvobodilno gibanje in nobena revolucija ne more uspeti brez podpore dobre polovice prebivalstva: »Če ženske ne bodo z nami, se bo kontrarevolucionarjem posrečilo, da jih povedejo proti nam.«⁵⁸ Prepričan je bil, da je pritegnitev žensk »življenjsko vprašanje komunističnih strank in njihovih zmag«⁵⁹ tudi po končani revoluciji: »... z vsakim dnem obstoja sovjetske države postaja jasneje, da brez ženskih milijonov ne bomo prišli naprej.«⁶⁰ Medtem ko se je druga ali socialistična internacionala⁶¹ zadovoljila le z deklarativnim priznanjem ženskih zahtev po enakopravnosti in z mlačnim vabilom k njihovem sodelovanju v delavskem gibanju, pa je tretja (komunistična) internacionala⁶² v posebni resoluciji posebej poudarila, da lahko komunistične stranke dosežejo svoj cilj le »s skupnim bojem vsega delavskega razreda, da se diktatura proletaria-

⁵⁶ Ob tem je treba upoštevati, da sta si Marx in Engels zamišljala, da bo do padca kapitalizma najprej prišlo v najbolj razvitih, zahodnoevropskih kapitalističnih državah. Revolucija v Sovjetski zvezi kot prva izmed socialističnih revolucij se jima je zdela sprejemljiva le kot možnost, ki bi tudi drugim državam pokazala pot v socializem.

⁵⁷ Klara Zetkin, Pogovori z Leninom, Ljubljana 1959, str. 62.

⁵⁸ Prav tam.

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ Prav tam, str. 65.

⁶¹ Nastala 1889 s sedežem v Bruslju, zaradi povezave evropskih socialdemokratskih strank z namenom organizirati splošno stavkovno gibanje in revolucijo ter preprečiti prvo svetovno vojno.

⁶² Ustanovljena 1919 v Moskvi z željo po pospešitvi svetovne revolucije. Poznana je bila pod imenom Kominterneta.

ta lahko ustvari samo z živim sodelovanjem žensk.«⁶³ b) »Proletariat ne more doseči spolne svobode, če ne izbojuje spolne svobode za ženske.«⁶⁴ Lenin je menil, da ni mogoče osvoboditi le enega spola: »Zaostalost žene, njeno nerazumevanje za revolucionarne ideje moža, manjšata njegovo borbenost in odločnost. Kakor droban črv razkrajata in glodata skrivaj in počasi, toda zanesljivo.«⁶⁵

In kako ženske navdušiti za proletarsko revolucijo? Komunistična partija naj bi jih prepričala, da v obstoječem sistemu nikakor ne morejo doseči enakopravnosti: »Zakaj žensko polovico človeštva je kapitalizem dvojno zatiral. Delavko in kmetico zatira kapital, poleg tega pa sta celo v najbolj demokratičnih buržoaznih republikah, prvič, neenakopravni, zakaj postava jima ne daje enakosti z moškim; drugič - in to je glavno - ostajata v 'domačem suženjstvu', 'domači sužnji', ker ju duši najbolj malenkostno, najtežje, človeka najbolj poneumljajoče delo kuhinje in posameznega družinskega gospodinjstva sploh.«⁶⁶ Dokazala naj bi, da jim hoče zares pomagati, zato bi si morala v okviru možnosti še pred zmago revolucije prizadevati za uresničitev njihovih pravic. V bodoči državi pa bi jim morala zagotoviti popolno enakopravnost na vseh področjih in jih vključiti v proces »preobrazbe gospodarstva in ideološke vrhnje stavbe.«⁶⁷ Dotedanja oblika družine, v kateri je bil mož edini odgovoren za ekonomsko vzdrževanje družine, žena pa le mati in gospodinja, je v kapitalizmu sicer pomenila najboljše orožje za pogasitev proletarskih teženj po svobodi, v socializmu pa naj bi zavirala skupna prizadevanja obeh spolov za uresničitev skupnega cilja - zgraditev socialistične države. Lenin je poudarjal pozitiven vpliv dela na zavest človeka in verjel, da bodo zaposlene ženske namesto dotedanjega ozkega in izoliranega sveta družine odkrile nov, dejaven svet javnosti, ki bo njihovo življenje dvignil na bistveno kvalitetnejšo raven.⁶⁸ Za uresničitev tega cilja bi si morali skupno prizadevati vlada, partija, sindikati, in sicer: 1.

⁶³ Erna Muser, Socialisti in komunisti ter boj Slovenk za enakopravnost, v: Prisp evki za zgodovino delavskega gibanja, št. 1-2, Ljubljana 1967, str. 201.

⁶⁴ V. I. Lenin, »Delavkam«, 21. februar 1920, Pravda, 22. februar 1920. Cit po: Socializem in osvoboditev žensk, Ljubljana 1960, str. 196.

⁶⁵ Klara Zetkin, Pogovori z Leninom, Ljubljana 1959, str. 64.

⁶⁶ V. I. Lenin, Mednarodni dan delavk, 8. marec 1921. Cit po: Socializem in osvoboditev žensk, Ljubljana 1960, str. 201.

⁶⁷ Klara Zetkin, Pogovori z Leninom, Ljubljana 1959, str. 61-62.

⁶⁸ Sheila Rowbotham, Svest žene - svet muškarca (Prevod dela Women, Resistance and Revolution; Woman's Consciousness, Man's World), Beograd 1983, str. 90-91.

s sprejemom ustrezne zakonodaje; 2. z ustanavljanjem ustanov, ki bodo ženskam olajšale vzgojo otrok in gospodinjsko delo ter 3. z vzgojo obeh spolov. Najlažje je bilo spremeniti zakonodajo: »Mi v pravem smislu besede nismo pustili kamna na kamnu od vseh teh podlih postav o ženski neenakopravnosti, o zaprekah pri ločitvi, o gnusnih formalnostih, ki so njo v zvezi, o nepriznavanju nezakonskih otrok, o ugotavljanju očetovstva in podobnem ... Toda čimbolje smo pometli s šaro starih buržoaznih postav in uredb, tem jasneje nam je postalo, da je to le očiščenje tal za graditev, nikakor pa še ne graditev sama.«⁶⁹ Upanje, da bo ženska dokončno rešena sleherne odvisnosti od moža takrat, ko bo družba prevzela gospodarske in vzgojne funkcije posamičnega gospodinjstva, je bilo veliko:⁷⁰ »Ženska je kljub osvobodilnim postavam še vedno sužnja doma, kajti davi, duši, duševno tlači in ponižuje jo malo domače gospodarstvo, ki jo veže na kuhinjo in otroško sobo ter s skrajno neproduktivnimi, malenkostnimi opravki, ki ji uničujejo živce, izkorišča njeno delovno silo, jo dela topo in zabito. Resnična ženska osvoboditev, resnični komunizem se bo začel šele tam in tedaj, kjer in kadar se bo začel množičen boj proti temu malemu domačemu gospodarstvu ali natančneje, kadar se bo začela njegova množična reorganizacija v socialistično veliko gospodarstvo. ... Skupne menze, otroške jasli, otroški vrtci – to so tista preprosta, vsakdanja sredstva, ki ne zahtevajo nič napihnjene, gostobesednega, slavnostnega, ki pa so v resnici sposobna osvoboditi žensko ...«⁷¹ Za razliko od Bebla, ki je videl edino obliko pomoči zaposleni materi v ustanovah otroškega varstva in morda še v »ženski mladini, pa je Lenin menil, da bi morali pri gospodinjskem delu sodelovati tudi moški. Vendar pa se je dobro zavedal, kako globoke zgodovinske korenine ima neenakopravnost spolov in da si bodo ženske le s težavo priborile enakopraven položaj v družini in družbi: »Redki moški, tudi redki proletarci mislijo na to, kako bi ženi olajšali marsikatero breme in nadlogo, kako bi jo lahko povsem rešili tega, če bi se lotili 'ženskega' dela. Toda ne, to je vendar proti 'pravici in časti' moža, ki mora imeti svoj mir in udobnost.«⁷² V želji po podrejenosti ženske in njenem podcenjevanju je Lenin videl enega

⁶⁹ V.I. Lenin, Velika pobuda. Cit. po Socializem in osvoboditev žensk, Ljubljana 1960, str. 192.

⁷⁰ Klara Zetkin, Pogovori z Leninom, Ljubljana 1959, str. 64–65.

⁷¹ V.I. Lenin, Velika pobuda. Cit. po Socializem in osvoboditev žensk, Ljubljana 1960, str. 192–193.

⁷² Klara Zetkin, Pogovori z Leninom, Ljubljana 1959, str. 63–64.

izmed tistih ostankov razredne ureditve, ki bodo ves čas svojega obstoja dopuščali restavracijo starih odnosov in s tem resno ogrozili ohranitev socialistične družbe. Ni pa si delal utvar, da se bo moški zlahka odpovedal svoji vodilni vlogi v družini, in vedel je, da si tudi marsikatera ženska ne želi sprememb.⁷³ Odločno se je zavzemal za skupno delo obeh spolov in je nasprotoval ustanovitvi posebne ženske organizacije: »Iz našega ideološkega pojmovanja, izhaja naše organizatorično pojmovanje. Nobenih posebnih združenj za komunistke. Prav tako kot komunist spada tudi komunistka kot član v stranko.«⁷⁴ Toda ženska »duševnost« naj bi bila zaradi dotedanjšega enoličnega načina življenja »nepolitična, nesocialna in zaostala«. Zato je podprl ustanavljanje posebnih partijskih organov, ki naj bi ženske »prebudili«, jih povezali in trajno ohranili pod svojim vplivom, prebujene pa »šolali« in »opremili za proletarski razredni boj pod vodstvom komunistov.«⁷⁵ Tako se je sovjetska partija leta 1919 odločila za ustanovitev nekakšne ženske organizacije pod nazivom Oddelek delavk in žensk s podeželja, bolj poznan pod imenom Ženotdel. Ta naj bi najprej omogočil dejavno sodelovanje žensk v državljanski vojni, jih izobrazil in končno usposobil za vključitev v gospodarsko in politično življenje po zmagi revolucije.⁷⁶ Mnogih niso mogli pripraviti do tega, da bi na primer prišle na sestanek, zato so jih skušali privabiti na druge načine. Najraje so se odzvale, če so jim ponudili nekaj, kar jim je koristilo v praktičnem življenju: tečaj poklicnega usposabljanja, šivanja, kuhanja, predavanja o otrocih, gospodinjstvu, spolnosti ali kaj podobnega. Z večjo izobrazbo, s spoznavanjem tovarišic iz drugih okolij, z nastopi v okviru diskusijskih krožkov so si pridobile novo samozavest, tako v javnosti kot doma. Nekatere so odslej videle moške v drugačni luči, žalila so jih stališča in navade, ki jih prej niso niti opazile. Marsikatera pa se je novim navadam upirala. Seveda tudi moški večinoma niso bili zadovoljni. Čeprav so se Lenin in nekateri drugi partijski funkcionarji morda iskreno zavzemali za žensko enakopravnost - eden izmed njih naj bi napisal, da bo osebno čestital tistemu »poštenemu Leninistu«, ki bo pripravljen ziba-

⁷³ Klara Zetkin, Pogovori z Leninom, Ljubljana 1959, str. 62-64; Mirjana Ule, Vloga žensk v boju delavskega razreda za socialistično preobrazbo družbe, Teorija in praksa, št. 5-6, Ljubljana 1977, str. 669.

⁷⁴ Klara Zetkin, Pogovori z Leninom, Ljubljana 1959, str. 59.

⁷⁵ Prav tam, str. 59.

⁷⁶ Sheila Rowbotham, Svest žene - svet muškarca, Beograd 1983, str. 88-89; Aleksandra Kollontaj, Ženska v socializmu (Prevod del, ki jih je napisala v nemščini, ruščini in norveščini), Ljubljana 1982, str. 146-147.

ti zibko, da bo lahko njegova žena odšla na sestanek ali da se bo medtem učila – pa je bilo med njimi nemalo takih, ki so se v javnosti sicer zgražali nad zapostavljanjem žensk, še zlasti fizičnim, med štirimi stenami pa so ravnali enako.⁷⁷ Zato je Lenin poudarjal, da je treba prevzgojiti tudi moške: »Naše komunistično delo med ženskimi množicami, naše politično delo med njimi vključuje dovršen del vzgojnega dela med moškimi. Staro gospodovalno načelo moramo izruvat do zadnje natančnejše korenine v stranki in med množicami. To spada med naše politične naloge, prav tako kot spada sem nujna izgraditev štaba tovarišic in tovarišev, ki bodo, v teoriji in praksi temeljito izšolani, opravljali svoje strankino delo med delovnimi ženskami.«⁷⁸

Življenje pa je šlo svojo pot. Gospodarske težave, socialni problemi, vzpostavitev novega državnega aparata, vse to je zahtevalo aktivno sodelovanje žensk. Zato je celo znamenita ruska feministka Aleksandra Kollontaj takole zapisala: »V fazi diktature proletariata ni naša naloga da dosežemo popolno enakost med spoloma, temveč da zagotovimo pamenten prispevek ženske delovne sile ter uredimo ustrezen sistem državnih ustanov materinskega varstva.«⁷⁹ V industrijska podjetja pa se ženske niso vključevale v skladu s predvidevanji. Najraje so sodelovale v socialnih ustanovah, v javnih menzah in povsod tam, kjer so lahko uporabile znanje, ki so si ga pridobile kot matere in gospodinje. »Na teh področjih ženske niso bile samo pomožna sila moških«, medtem ko so drugod večinoma »dominirali moški« in so ženske »praviloma zavzemale le nepomembne položaje.«⁸⁰ Včasih tudi ni bilo dovolj delovnih mest in tista, ki so bila na razpolago, velikokrat niso bila privlačnejša od domačega gospodinjskega dela. Ženske so bile večinoma nekvalificirane, v starih tovarnah so bili delovni pogoji enaki kot pred revolucijo ali še slabši. Čeprav je zakon zahteval drugače, so marsikje zaradi načina vrednotenja dela zaslužile manj kot moški. Doma pa je bilo še slabše! Če je bilo težko premagati moški prezir na delovnem mestu, pa je bila tradicija znotraj štirih zidov še trdovratnejša. Še zlasti veliko je bilo nasprotje med starimi

⁷⁷ Sheila Rowbotham, *Svest žene - svet muškarca*, Beograd 1983, str. 89-90 in 95.

⁷⁸ Klara Zetkin, *Pogovori z Leninom*, Ljubljana 1959, str. 64. S tem v zvezi je Lenin zapisal: »Da, žal velja za mnoge tovariše: 'olupi komunista in dobil boš filistra'.« (Prav tam, str. 63.)

⁷⁹ Aleksandra Kollontaj, *Ženska v socializmu*, Ljubljana 1982, str. 150.

⁸⁰ Prav tam, str. 148.

in novimi idejami na vasi.⁸¹ Zaposlitev je položaj žensk samo še poslabšala. Velika večina je morala še vedno opraviti tudi vsa gospodinjska dela in poskrbeti za otroke, saj gospodarske razmere niso dopuščale zadostnega števila vzgojnih in socialnih ustanov.⁸² Marksistične ideje o družini so namreč predpostavljale povsem drugačno zgodovinsko tradicijo od gospodarskega in kulturnega stanja v tedanji Rusiji. V gospodarsko nerazviti državi so bili tradicionalizem, praznoverje in stare avtoritete čvrsto zakoreninjene. Končana vojna, revolucija in ekonomska kriza pa so še povečevale psihološko napetost in vsesplošno občutje negotovosti. Želja po ženski emancipaciji se je zato marsikje uresničevala na nepričakovan, izkrivljen način. Kot posledica civilnega zakona, možnosti razveze brez ločitvenega procesa (zadoščala je vložitev prošnje brez navajanja razlogov) in izenačitve nezakonskih otrok z zakonskimi je naraščalo število zapuščenih žena in deklet, pojavilo se je ogromno število otrok, za katere se starši niso zanimali, država pa ni bila sposobna zagotoviti zadostnega števila mladinskih ustanov in kar naenkrat so bile prostrane ruske ceste polne mladih klatažev.⁸³ Zgodilo se je prav tisto, kar je Lenin očital kapitalizmu: želja po »osamosvojitvi srca« se je sprevrgla v »osamosvojitve mesa.«⁸⁴ Takšno »svobodno« spolno življenje pa ni ustrezalo ciljem revolucije. Graditev komunistične družbe v kaotičnih razmerah povojne in porevolucionarne Sovjetske zveze je zahtevala izjemne napore, disciplino in samoobvladovanje. Komunizem sicer ni nameraval uvesti asketizma,⁸⁵ vendar je bila samim komunistom nujno potrebna znatna mera asketizma, če so hoteli, da bi se komunizem kdajkoli uresničil: »Revolucija zahteva od množic in od posameznikov osredotočenega stopnjevanja sil. Revolucija ne trpi nobenega vročičnega stanja, ki je v navadi pri D'Annunzijevih dekadentnih junakih in junakinjah. Razbrzdano spolnega življenja je pojav razkroja, je meščanska ... Proletariat

⁸¹ Sheila Rowbotham, *Svest žene - svet muškarca*, Beograd 1983, str. 93-95.

⁸² Mojca Dobnikar, *Predgovor h knjigi Aleksandre Kollontaj, Ženska v socializmu*, Ljubljana 1982, str. 9.

⁸³ Sheila Rowbotham, *Svest žene - svet muškarca*, Beograd 1983, str. 95; Mojca Dobnikar, *Predgovor h knjigi Aleksandre Kollontaj, Ženska v socializmu*, Ljubljana 1982, str. 12; Lev Trocki, *Izdana revolucija*, Reka 1973, str. 118-123.

⁸⁴ Klara Zetkin, *Pogovori z Leninom*, Ljubljana 1959, str. 54-55.

⁸⁵ Trocki je zapisal, da je socializem po svojem značaju sicer povsem nasproten krščanskemu asketizmu pa tudi katerikoli drugi religiji, saj priznava samo življenje na tem svetu, pa vendar ima svojo strogo določeno lestvico posvetnih vrednot. (Lev Trocki, *Izdana revolucija*, Reka 1973, str. 129.)

ne potrebuje niti opojnosti spolne razuzdanosti niti opojnosti alkohola ... Moč svojega poleta črpa iz svojega razrednega položaja in iz komunističnega ideala ... Tudi v ljubezni samopremagovanje in disciplina ne pomenita sužnosti.«⁸⁶ Zato je ostro nastopil proti častilcem tako imenovane teorije »o kozarcu vode«, po kateri naj bi bila v komunizmu zadovoljitev spolnega nagona prav tako preprosta, kakor je preprosto spiti kozarec vode in so jo pripisovali Aleksandri Kollontaj.⁸⁷ Takšno ravnanje je proglasil za izjemno škodljivo »nadaljevanje meščanskega bordela«, za nemarksistično in nesocialno: »Ta teorija kozarca vode je del naše mladine privedla do nebrzdanosti, do popolne blaznosti. Mnogim mladim fantom je postala usodna. Njeni pristaši trdijo, da je marksistična. Zahvaljujem se za tak 'marksizem', ki vse pojave in izpremembe v ideološki nadstavbi družbe izvaja neposredno in naravnost iz njene gospodarske podlage. Tako preproste stvari vendarle niso ... V spolnem življenju se ne izživlja samo tisto, kar je dala narava, marveč tudi tisto, kar je ustvarila kultura ... Engels je v svojem 'Izvoru družine' omenil, kako pomembno je dejstvo, da se je spolni nagon razvil in poplemenitil v individualno spolno ljubezen ... Žejo je kajpak treba ugasiti, toda, ali bo zdrav človek v zdravih okoliščinah legel v cestno blato in pil iz mlakuže? Ali bo pil iz kozarca, katerega rob je ves masten od drugih ust? Važnejša od tega pa je družbena plat. Pitje vode je zares nekaj čisto osebnega. K ljubezni pa spadata dva in tretje življenje lahko nastane. In v tem dejstvu je družbena korist, dolžnost do družbe, dolžnost do skupnosti.«⁸⁸ Zdelo se mu je, da pretirano spolno življenje nima nič skupnega s tistim »srečnim ljubezenskim življenjem«, ki naj bi ga omočil komunizem, saj »ne pri naša življenjske radosti, življenjske moči, marveč oboje jemlje.« Zato je mladim ljudem priporočal, naj se raje posvetijo športu, potovanjem in raznovrstnemu »duhovnemu udejstvovanju.«⁸⁹

Lenin v svojem prepričanju ni bil osamljen in prizadevanja za uresničitev novega načina življenja so bila marsikje iskrena. Borba s starim je bila sicer veličastna, a neuspešna.⁹⁰ Posesivnost, ljubosumnost in dru-

⁸⁶ Klara Zetkin, Pogovori z Leninom, Ljubljana 1959, str. 55-56.

⁸⁷ Mojca Dobnikar, Predgovor h knjigi Aleksandre Kollontaj, Ženska v socializmu, Ljubljana 1982, str. 15-16.

⁸⁸ Klara Zetkin, Pogovori z Leninom, Ljubljana 1959, str. 54.

⁸⁹ Prav tam, str. 55.

⁹⁰ Sheila Rowbotham, Svest žene - svet muškarca, Beograd 1983, str. 95; Lev Trocki, Izdana revolucija, Reka 1973, str. 115-116.

ga negativna čustva niso izginila niti z odpravo večjega dela zasebne lastnine niti s pojavom vrtcev in jasli, ki jih je povrh vsega stalno primanjkovalo. Že v dvajsetih letih je postalo jasno, da zakonodaja sicer lahko zagotovi zunanje pogoje ženske enakopravnosti, uresničiti pa je ne more.⁹¹ Poskusi stanovanjskih komun, ki naj bi nadomestile tradicionalne oblike družinskega življenja, se niso obnesli, ljudje so bili za nov, skupinski oziroma »socialističen« način življenja preveč sebični, premalo kulturni, presiromašni in, kakor je rekel Trocki, »v socializirani bedi« se tudi emancipacija ženske ni mogla uresničiti. Upanje, da bo vzpostavitev novih gospodarskih oblik moškim in ženskam omogočila uresničiti neko novo, komunistično kulturo, je umrlo. Ljudje so se vračali k starim oblikam, saj je bilo to edino, kar so znali.⁹² Uveljavilo se je mnenje, da je odnos med moškim in žensko njuna zasebna stvar, in namesto naglaševanja osvoboditve človeka se je kot moralni kriterij pojavila družbena koristnost. Psihološke študije, še zlasti tiste o spolnosti, so postale nezaželene, feministična komunistka Aleksandra Kollontaj ni bila več priljubljena. Obtožili so jo propagiranja svobodne ljubezni, čeprav je ženskam le svetovala, naj se osvobodijo suženjske ljubezni do moškega in da naj skušajo ljubezensko življenje povezati s poklicnim delom.⁹³ Leta 1929 je bil ukinjen Ženotdel z obrazložitvijo, da samostojno žensko gibanje ni več potrebno. Govorice o odmiranju družine so potihnile, javna občila so poudarjala odgovorno starševstvo in obsojala lahkomišeln odnos do zakona. V tridesetih in štiridesetih letih je bila sprejeta cela serija zakonov, diametralno nasprotnih tistim iz začetka dvajsetih let: neporočena mati ni imela več pravice sodno zahtevati vzdrževanja svojega otroka, ločitveni postopek je postajal vedno dražji in zapletenejši, leta 1934 je bila homoseksualnost proglašena za kaznivo dejanje in leta 1936 je bil abortus dokončno prepovedan. Stalinova politika je staro obliko družine ponovno postavila na častno mesto, ženska naj bi bila predvsem mati in pomočnica moža. Sanje o popolni ženski enakopravnosti so umrle, ohranila pa se je njihova pravica do izobrazbe in zaposlitve.⁹⁴

⁹¹ Več o tem v: Lev Trocki, *Izdana revolucija*, Reka 1973, str. 116-117.

⁹² Sheila Rowbotham, *Svest žene - svet muškarca*, Beograd 1983, str. 92.

⁹³ Prav tam, str. 97-101.

⁹⁴ Prav tam, str. 101-103.

II. Razširitev marksistične teorije v slovenski in širši jugoslovanski prostor

Po ustanovitvi socialdemokratske stranke v Nemčiji leta 1869⁹⁵ so se marksistične ideje razširile tudi na področje avstrijske države, zlasti v okviru delavskih društev. Slovenski socialdemokrati so sprva delovali v okviru 1889 ustanovljene avstrijske socialdemokratske stranke, po njenem razpadu na več nacionalnih strank pa je bila leta 1896 ustanovljena tudi slovenska socialdemokratska stranka (JSDS).⁹⁶ Ta je tako kot druge tovrstne stranke sprejela Beblovo načelo, da je žensko vprašanje del socialnega vprašanja, ki je rešljivo le v socializmu. Dr. Dragotin Lončar je leta 1908 v spisu O šolski reformi zapisal: »Emancipacija žene od moževe nadoblasti pojde z roko v roki z emancipacijo moža od gospodarskega reda, ki je rodil njegovo nadoblast nad ženo.«⁹⁷ Sodil je med tiste socialistično usmerjene Slovence, ki so z vso »iskrenostjo in resnostjo« utemeljevali zahteve »v prid ženski enakopravnosti«. Eden takšnih je bil tudi Anton Dermota, ki je o ženskih vprašanjih pisal v mesečniku slovenske socialne demokracije Naši zapiski. Alojzija Štebi je »razgrnila popolnoma jasno sliko o ženskem vprašanju kot delu socialnega vprašanja« v socialistični reviji Demokracija, napisala pa je tudi knjižico z naslovom Demokratizem in ženstvo, v kateri je opozorila na nujnost povezave ženskega gibanja s socialnimi zahtevami. Za žensko enakopravnost se je zavzemal še Alojzijin brat Tone Štebi pa tudi nekateri drugi socialdemokratski politiki.⁹⁸ Toda Bebllove ideje niso prepričale le socialdemokratov. Njegovi knjigi Ženska in socializem so pritrjevali tudi mnogi drugi, ženske in

⁹⁵ August Bebel in Wilhelm Liebknecht sta leta 1869 ustanovila Nemško socialdemokratsko delavsko stranko, ki je sicer temeljila na Marxovih načelih, pot do njihove uresničitve pa je videla v evolucijskih reformah z demokratičnimi in ustavnimi sredstvi. Leta 1875 se je v Gothi združila z nemškim delavskim združenjem Ferdinanda Lassalla v enotno Nemško socialdemokratsko stranko, katere program je Marx ostro kritiziral.

⁹⁶ Oxfordova enciklopedija zgodovine, 2. knjiga, Ljubljana 1993, str. 257; Ilustrirana zgodovina Slovencev, Ljubljana 1999, str. 290.

⁹⁷ Dragotin Lončar, O šolski reformi, Ponatis iz »Učiteljskega tovariša«, Ljubljana 1908, str. 51.

⁹⁸ Angela Vode, Spomini, v: Spomin in pozaba, Zbrana dela Angele Vode, III. knjiga, Ljubljana 2000, str. 126–127.

moški, različnih političnih prepričanj,⁹⁹ zato med Slovenci ni bilo tako malo takšnih, ki so z naklonjenostjo spremljali prizadevanja za žensko enakopravnost.

V jugoslovanskem prostoru sta pot socialističnim nazorom o ženski enakopravnosti utirala že srbski socialist, politik in književnik Svetozar Marković (1846–1875) ter Dimitrije Tucović (1881–1914), publicist in eden izmed voditeljev srbske socialdemokratske stranke. Prvi je opozarjal na negativni vpliv patriarhalne družinske ureditve ne le na ženske, ampak na družbo nasploh. Menil je, da je »vprašanje osvoboditve žensk neločljivo povezano z družbeno preobrazbo v celoti, z osvoboditvijo človeštva vsega zlega, zablod, tiranije in suženjstva.«¹⁰⁰ Drugi se je udeležil II. mednarodne konference žensk socialistk leta 1910 v Köbenhavnu in z njenimi sklepi seznanil tudi srbsko javnost. Še istega leta je začelo v Beogradu izhajati glasilo socialdemokratk *Jednakost*, ki je izrazilo temeljno linijo ženskega delavskega gibanja: »Me, delovne ženske, se ne moremo pridružiti programu tistih dam iz višjih krogov, ki bi hotele več pravic, toda pod pogojem, da ostane nedotaknjena današnja nepravilna družbena ureditev, ki enim daje pravico, drugim pa samo dolžnosti ... Naš boj je le del boja socialne demokracije, ki ji pripadamo, ker bo boljša bodočnost zasijala vsemu človeštvu ne iz boja žensk zoper moškega, temveč iz energičnega in vztrajnega boja zatiranih družbenih razredov proti njihovim tlačiteljem ...«¹⁰¹

⁹⁹ Dobro so jo sprejele članice Splošnega ženskega društva, nekatere med njimi so za Beblove ideje navdušili celo njihovi moški prijatelji. Minko Govekar je na primer za knjigo *Ženska in socializem* ter za feminizem navdušil njen zaročenec in bodoči mož Fran Govekar, ki je bil sicer liberalno usmerjen. Glej: AS 1666, Osebna zbirka Minke Govekar, škatla 1, Intervju ob šestdesetletnici. Zato bi lahko vsaj deloma pritrdili Mileni Mohoričevi, ki je zapisala, da je bila Beblova knjiga »temelj, na katerem so gradile vse napredne žene«. (Milena Mohorič, *Žensko gibanje in partija med obema vojnama*, v: *Naša žena*, št. 11, 1948, str. 298.)

¹⁰⁰ Svetozar Marković, *Sabrani spisi II*, Kultura, Beograd 1965, str. 402. Cit. po: Vida Tomšič, *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, Ljubljana 1980, str. 21.

¹⁰¹ Vida Tomšič, *Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk*, Ljubljana 1978, str. 20.

III. Odnos KPJ do ženskega vprašanja v obdobju do leta 1941

Ob nastanku Socialistične delavske stranke Jugoslavije (komunistov) leta 1919 je bila torej ideja o ženski enakopravnosti že precej razprostranjena tudi v južnoslovanskem prostoru. Komunisti so dodali še zahteve revolucionarnega razrednega boja: »Marx in Engels sta ugotovila, da sta neenakopravnost in zatiranje žensk v razredni družbi in še posebej v kapitalizmu, globoko in neločljivo povezana s samim obstojem razredne družbe, ki temelji na izkoriščanju človeka od človeka. Zato se lahko ženske osvobodijo in dosežejo popolno enakopravnost samo z bojem za odpravo slehernega izkoriščanja in zatiranja, z revolucionarnim bojem za uničenje razredne družbene ureditve. Tak revolucionarni boj lahko vodi samo delavski razred. V kapitalistični družbi je delavski razred obsojen na najnižkotnejše izkoriščanje. Kot razred se lahko osvobodi le, če odpravi kapitalistično družbeno ureditev in s tem razredno ureditev sploh, to pa pomeni, da bo delavski razred hkrati osvobodil izkoriščanja, zatiranja in razrednega boja tudi celotno družbo. V revolucionarnem boju zato delavski razred – na čelu s svojo partijo – vodi celotno delovno ljudstvo vasi in mest. Ženske, ki jih kapitalizem dvojno zatira – kot del delavskega razreda in delovnega ljudstva vasi in mest sploh in pa kot ženske – morajo torej jasno doumeti vzroke za svoj neenakopravni družbeni položaj in sprevideti, kje je izhod iz tega položaja, tako da bodo svoje moči zavestno združile v skupni boj celotnega delovnega ljudstva na čelu z delavskim razredom in njegovo partijo.«¹⁰² Ženskam, ki so si želele enakopravnosti, naj torej ne bi preostalo nič drugega, kot da so se priključile KP: »Če se hočejo torej ženske bojevati proti položaju, v katerem so, morajo nujno povezati svoj boj z bojem proletariata, ker se edino proletariat dosledno bojuje za odpravo lastnine, za brezrazredno družbo, za socializem... Žensko vprašanje je torej del boja delavskega razreda in bo rešeno šele s proletarsko revolucijo. Osvoboditev žensk in proletariata je v najožji medsebojni odvisnosti.«¹⁰³

¹⁰² Vida Tomšič, *Jugoslovanske ženske v graditvi socializma, Iz razširjenega referata ob slovenski akademiji za 8. marec leta 1949 v Beogradu, v: Ženska, delo, družina, družba, Ljubljana 1978, str. 40.*

¹⁰³ Vida Tomšič, *Referat na 5. državni konferenci KPJ, v: Ženska, delo, družina, družba, Ljubljana 1978, str. 20.*

1. Vloga in položaj žensk v KPJ

01 Temeljno izhodišče za odnos komunističnih strank do vključevanja žensk je bilo določeno na ustanovnem kongresu 3. oziroma komunistične internacionale (Kominterne) marca 1919 v Moskvi. Medtem ko se je 2. oziroma socialistična internacionala (ustanovljena julija 1889 v Parizu) zadovoljila le s priznanjem ženskih zahtev po enakopravnosti in s privolitvijo k njihovem sodelovanju v socialističnem delavskem gibanju, pa je Kominternina pod vplivom Leninovih odločnih zahtev o dejavni udeležbi žensk v komunistični revoluciji »v posebni resoluciji poudarila, da komunistična internacionala lahko doseže svoje namere samo s skupnim bojem vsega delavskega razreda – žensk in moških, da se diktatura proletariata ustvari lahko samo z živim sodelovanjem žensk.«¹⁰⁴

Kakor socialdemokratske stranke in sovjetski boljševiki tudi KPJ načeloma ni dopuščala samostojnih ženskih organizacij znotraj stranke, upoštevala pa je Leninove nasvete o oblikovanju posebnih organov znotraj partije, ki naj bi ženske prepričali v utemeljenost razrednega boja, jih ustrezno (marksistično) izobrazili, povezali in trajno ohranili pod svojim vplivom.¹⁰⁵ Menila je, da bodo ženske, ki večinoma niso bile vaje- ne javno nastopati, v okviru ženskih skupin lažje premagale negotovost in strah. Ker pa je imela ženske za izrazito konzervativne, še posebej dovzetne za reakcionarne vplive najbolj tradicionalnih političnih smeri, zlasti katoliške cerkve, se ji je zdelo, da še bolj kot moški potrebujejo temeljito politično vzgojo. Jugoslovanska partija je tako pred vojno kot tudi kasneje vztrajno ponavljala Leninovo tezo o posebni »zaostalosti« ženske populacije, njegovim besedam o nujnosti »vzgojnega dela« tudi »med moškimi«¹⁰⁶ pa ni posvečala kakšne posebne pozornosti. Tako je pogosto govorila o delu med in z ženskami, s čimer je običajno hotela izraziti, da ženske potrebujejo nekoga, ki jih bo usmerjal, povezoval in vodil. Zato so nekateri komunizem občutili kot močno »paternalističen«

¹⁰⁴ Clara Zetkin, *Die kommunistische Frauenbewegung, Zur Geschichte der proletarischen Frauenbewegung Deutschlands*, Berlin 1958, str. 225–226. Cit po: Erna Muser, *Socialisti in komunisti ter boj Slovenk za enakopravnost*, v: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, št. 1–2, Ljubljana 1967, str. 201.

¹⁰⁵ Lenin, *Žensko vprašanje*, izdal Agitprop CK KPS, str. 17–18. Cit po: Vida Tomšič, *O napa- kah pri delu med ženskami*, v: *Ljudska pravica*, št. 5, 1. maja 1944. Cit. po: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju II-1*, Zbornik dokumentov, člankov in spominov, Ljubljana 1970, str. 526. (Odslej: *Slovenke v NOB II-1*.)

¹⁰⁶ Klara Zetkin, *Pogovori z Leninom*, Ljubljana 1959, str. 64.

sistem, drugi pa so to trditve zavračali, češ da so si ženske same želele moškega vodstva.¹⁰⁷ Nekaj dejstev govori v prid tudi drugi trditvi. Udeleženske ustanovnega kongresa Socialistične delavske partije Jugoslavije (komunistov) so na primer na posebni ženski konferenci sprejele statut, s katerim so se prostovoljno odpovedale samostojni organizaciji žensk v sklopu stranke.¹⁰⁸ Levo usmerjeni časopis pa je leta 1920 objavil pismo »proletark« z naslednjo vsebino: »Ženski proletariat navdušeno pozdravlja ustanovitev nove Delavske socialistične stranke Slovenije z upanjem, da bo ta politična stranka del svojih sil stavila v službo ženskega vprašanja. Ogromno zaupanje smo polagale v Socialdemokratsko stranko, a smo se prevarale. Ko smo hotele imeti žensko zborovanje, nismo mogle zagotoviti niti enega govornika. Ženski del proletariata kot pomemben del človeštva je bil prepuščen sam sebi. Ker doslej nismo sodelovale v javnem življenju je razumljivo, da ne moremo imeti take politične izobrazbe kot jo imajo moški. Zato je toliko večja dolžnost vseh, da nam pomagajo na vsakem koraku, ki služi občemu cilju. Pripravljene smo pomagati in sodelovati po svojih močeh v boju za skupno osvoboditev. Primanjkujejo nam samo kadri in to vodilni, ki bi nas mobilizirali in pomagali v izobraževanju, kar je predpogoj za vse nadaljnje delo ...«¹⁰⁹

¹⁰⁷ Tanja Renner, Vloga ZK in ostalih družbenopolitičnih organizacij v vzpodbujanju družbenopolitičnega angažiranja žensk, Ljubljana, januarja 1986, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Fakulteta za politične vede in novinarstvo, Raziskovalni inštitut, str. 63 (Odslej: Renner, Vloga ZK...); Barbara Einhorn, Cinderella Goes to Market, Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe, London - New York 1993, str. 14.

¹⁰⁸ »Ženske socialistke (komunistke) sprejemajo maksimalni in minimalni program partije komunistov Jugoslavije in se štejejo za sestavni del partijske celote. Hkrati izključujejo kakršnokoli žensko organizacijo, sebe pa štejejo za tehnično-izvršilni odbor pri agitaciji in organiziranju žensk.« (Vida Tomšič, Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk, Ljubljana 1978, str. 20.)

¹⁰⁹ Zedinjenje, 4, Ljubljana, 31. marca 1920. Cit po: Tanja Renner, Vloga ZK..., str. 63-64. Vse Slovenke pa očitno niso čutile tako. Cela vrsta ženskih društev je delovala samostojno in njihove članice niso kazale kakšne posebne potrebe po moškem vodstvu, kar je povsem nedvoumno izrazila Minka Govekar: »Morda bo marsikak nasprotnik ženske enakopravnosti priznal ženino sposobnost po raznih službah in bi se mu zdelo prav, da se službeno razmerje tudi za žene pravično uredi. Toda politika - bo dejal - je pa povsem drugačne vrste javno delo, ki nikakor ni za ženske ... Ali je politika res samo moška zadeva? Kje pa so tiste politične visoke šole, ki so hodili vanje vsi moški, da so dobili zrelostno spričevalo za politično udejstvovanje? ... Le pogledjte v dvorane, kjer se vrše dandanašnja kulturna, socialna in politična, narodnogospodarska in vzgojna predavanja! V njih najdete v pretežni večini le ženske; moški poslušalci so prave izjeme med njimi! Saj že vse znajo in vedo, kako je treba po razburkanih valovih voziti politično barko... Ali jo vozijo res tako varno in uspešno, da bi ne potrebovali niti najmanjše pomoči večje polovice državljanov - žen?«

Na 2. kongresu leta 1920 v Vukovarju je KPJ vključila v svoj program tudi prizadevanja za žensko enakopravnost. Sprejela je statut, ki je med drugim določal, da sta na partijskih kongresih lahko prisotni tudi dve delegatki.¹¹⁰ Istega leta so se začele tudi priprave za ustanovitev ženskega odbora Komunistične stranke Jugoslavije,¹¹¹ vendar je bila že ob koncu leta vsakršna komunistična dejavnost prepovedana. Stranka je bila odtlej prisiljena delovati ilegalno ali pa si je morala poiskati legalne oblike dela, med katere so sodili tudi krajevni sekretariati komunistk v podjetjih,¹¹² ki naj bi navduševali delavke za komunistične ideje in vzpostavili mrežo strankinih poverjenikov. Toda žensko komunistično gibanje je v Jugoslaviji obstajalo bolj v teoriji kot v praksi. Zato je izvršni odbor KPJ leta 1923 sklenil žensko dejavnost oživiti s pomočjo levo usmerjenih strokovnih organizacij, predvsem preko Neodvisne delavske stranke Jugoslavije, ki jo je ilegalna KP uporabila kot eno od svojih legalnih oblik. Ta je takoj razglasila enakopravnost obeh spolov, zavzemala se je za sodelovanje žensk v delavskih svetih, enako plačilo pri enakem delu in boljšo izobrazbo žensk, zagotavljala jim je popolno enakopravnost v stranki in priporočala ustanavljanje ženskih odborov, ki naj bi poskrbeli za politično vzgojo žensk.¹¹³ Vendar pa je bila Neodvisna delavska stranka že julija 1924 prepovedana in partija je bila prisiljena iskati drugačne poti. Pri tem pa ni bila preveč uspešna, saj je KPJ leta 1926 štela 3000 članov, od tega le 50 žensk.¹¹⁴ Verjetno je 3. kongres KPJ, ki je bil istega leta na Dunaju, prav zaradi tega zahteval ustanovitev komisij za delo med ženskami pri vseh partijskih komitejih, za njihovo ustanavljanje pa je zadalžil vse člane partijskih celic. Opaznih sprememb pa ni bilo. Več pozornosti so jugoslovanski komunisti posvetili ženskemu vprašanju šele

(AS 1666, Osebna zbirka Minke Govekar, škatla 1, Referat Minke Govekar na zborovanju ženskih društev za volilno pravico v Mariboru 10.12.1939.) Potrebo po samostojni dejavnosti so čutile tudi slovenske socialdemokratke, ki so leta 1924 ustanovile Zvezo delavskih žen in deklet, ker njihova stranka v svojem okviru ni dovolila ustanavljati samostojnih ženskih organizacij.

¹¹⁰ Vida Tomšič, Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk, Ljubljana 1978, str. 20-21.

¹¹¹ Erna Muser, Socialisti in komunisti ter boj Slovenk za enakopravnost, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, št. 1-2, Ljubljana 1967, str. 201.

¹¹² KPJ se je pri tem zgledovala po socialdemokratih, ki so že prej ustanavljali takšne sekretariate.

¹¹³ Erna Muser, Socialisti in komunisti ter boj Slovenk za enakopravnost, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, št. 1-2, Ljubljana 1967, str. 201-202.

¹¹⁴ Tanja Renner, Kam si šla, o j kje si..., v: Problemi 9, leto 1986, str. 17.

po vrnitvi Josipa Broza v domovino. Pod njegovim vplivom je 4. kongres KPJ 1928 v Dresdnu ostro kritiziral jugoslovanske komuniste, češ da podcenjujejo delo med delavkami in kmeticami ter s tem dopuščajo državi in cerkvi, da s pomočjo »klerikalnih, dobrodelno-vzgojnih, feminističnih in reformističnih organizacij« vplivata na ženske.¹¹⁵ Vendar pa se, verjetno zaradi »sektaštva in frakcijskih bojev v vodstvu«, še vrsto let ni kaj dosti spremenilo.¹¹⁶ K drugačnemu ravnanju je komuniste prisilila šele rastoča vojna nevarnost in vedno budnejši policijski nadzor. V resoluciji, sprejeti na posvetovanju KPJ junija 1939 v Tacnu pod Šmarno goro, je partijsko vodstvo zapisalo: »Vojna in vse hujše preganjanje postavlja pred nas pomembno nalogo: zagotoviti s spretnimi organizacijskimi ukrepi kontinuiteto vodstva in krepko povezanost vseh delov partije. Že danes je treba zavarovati vse forume pred mobilizacijo in aretacijami. Zato moramo čimprej dvigniti in izgraditi nove kadre, ki jih razredni sovražnik še ne pozna, zlasti žene. Nobeno vodstvo ne sme biti brez ženskih članov! Če je večina kadrov doslej podcenjevala pomembnost vključevanja žena v KP, potem si morajo biti sedaj na jasnem, da je usposabljanje ženskih partijskih kadrov danes naša najpomembnejša organizacijska naloga.«¹¹⁷ Pobudo je ponovno prevzel Josip Broz, ki je na 5. državni konferenci KPJ oktobra 1940 takole spregovoril: »Glede na današnjo politično situacijo, vse močnejšo reakcijo in vojno nevarnost, se pred nas v še bolj pereči obliki postavlja naloga, da v partijo tudi na vodilna mesta pritegnemo ženske, pred celotno partijo se postavlja naloga, da pritegne na vodilna mesta nove, nekompromitirane tovariše in tovarišice, ljudi, ki niso vojni obvezniki in ki niso kompromitirani in znani policiji. Ob zadnji mobilizaciji in odgonu v koncentracijska taborišča se je pokazalo kako aktualno je vprašanje pritegovanja tovarišic in nekompromitiranih tovarišev na odgovorno vodilno delo. Partijske organizacije v Črni gori, Srbiji, Makeдонiji in v določeni meri tudi v Sloveniji so že začele delovati v tej smeri in pritegovati tovarišice na vodilna mesta, toda v Hrvatski in drugih območjih je stanje v tem pogledu zelo slabo.«¹¹⁸ Zato najbrž ni povsem

¹¹⁵ Vida Tomšič, Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk, Ljubljana 1978, str. 21-22.

¹¹⁶ Prav tam, str. 23.

¹¹⁷ Slovenke v narodnoosvobodilnem boju I. Zbornik dokumentov, člankov in spominov, Ljubljana 1970, str. 11. (Odslej: Slovenke v NOB I)

¹¹⁸ Vida Tomšič, Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk, Ljubljana 1978, str. 25. Ta del referata je objavljen tudi v Slovenke v NOB I, str. 11-12.

slučajno, da je bila nekaj mesecev prej, na 3. konferenci slovenske partije junija 1940, za člana CK KPS izvoljena ženska - Vida Tomšič.¹¹⁹ Na 5. državni konferenci je postala še članica CK KPJ, nastopila pa je tudi z referatom o delu partije med ženskami in od takrat pa vse do konca druge jugoslovanske države je bila prav ona tista, ki je bila tako v slovenskem kot v jugoslovanskem partijskem vodstvu zadolžena za ženska vprašanja.

2. Odnos KPJ do tako imenovanih meščanskih ženskih društev in feminizma

V skladu z leninistično teorijo, da lahko ženske dosežejo popolno enakopravnost le v okviru revolucionarnega boja za odpravo razredne družbe pod vodstvom delavskega razreda, je KPJ videla teoretično podlago za nasprotovanje vsakršnemu ženskemu združevanju izven okvira tega boja. Delovanje samostojnih ženskih društev drugačnih političnih prepričanij, ki so si prizadevala za spremembe v okviru obstoječe družbene ureditve, je pojmovala kot osamljen boj žensk proti moškim, ki si ne more pridobiti niti širšega kroga somišljenikov niti roditi trajnega uspeha. Označevala ga je s pojmom »meščansko feministično gibanje«, ki je imelo v komunistični terminologiji, tako kakor tudi vsakršna raba besede »feminizem« ali »feministka«, izrazito negativen pomen. KPJ je menila, da takšna ženska dejavnost le prikriva razredne vzroke za ne-

¹¹⁹ Vida Tomšič se je rodila kot Vida Bernot 26.6.1913 v Ljubljani. V študentskih letih se je vključila v KPJ (1934). Leta 1935 je bila obsojena zaradi komunistične dejavnosti in bila 11 mesecev v zaporu. Že 1940. je postala članica CK KPS in CK KPJ. V letu 1941 je tudi diplomirala na Pravni fakulteti v Ljubljani. Decembra 1941 so jo Italijani aretirali skupaj z možem Tonetom Tomšičem. Obsojena je bila na 25 let zaporu. Po kapitulaciji Italije je sodelovala pri organiziranju prekomorskih brigad, urejala je Ljudsko pravico, bila je organizacijska sekretarka CK KPS in izvoljena v SNOS, od januarja 1945 je vodila poverjenišтво CK KPS za Slovensko primorje. Po vojni je bila na vodilnih mestih v oblasnih in političnih organih, osrednjo pozornost pa je namenila družbenemu položaju žensk, vlogi družine v družbi ipd., o čemer je napisala ogromno število razprav in člankov pa tudi nekaj samostojnih del. Od 1948 pa do njene ukinitve v letu 1953 je bila predsednica jugoslovanske AFŽ, kot zastopnica Jugoslavije pa si je za žensko enakopravnost prizadevala tudi v raznih mednarodnih organizacijah, še posebej v socialnih in ženskih komisijah Organizacije združenih narodov (OZN). Umrila je 10.12.1998 v Ljubljani. (Vida Deželak - Barič, Tomšič Vida, v: Enciklopedija Slovenije 13, Ljubljana 1999, str. 286.)

enakopravni položaj žensk, jih odteguje skupnemu boju in razbija enotnost revolucionarnih sil.¹²⁰

Partija pa je tako kakor drugje tudi na ženskem področju svoje ideje in ravnanje pragmatično prilagajala trenutnim razmeram. Po prepovedi Neodvisne delavske stranke je na primer začela s pomočjo svojih članic iskati stike z različnimi ženskimi društvi, predvsem s socialistično Zvezo delavskih žen in deklet, ki je zaradi njenega proletarskega značaja ni uvrščala med »meščanska ženska društva«. Vpliv komunistk je rasel in leta 1925 je v okviru Zveze delavskih žen in deklet delovala že dokaj številčna komunistična skupina. Vendar pa so že septembra 1926 na društvenem kongresu socialdemokratke izključile komunistke, češ da je »ogromna večina žena prepričana, da rabi proletariat duševno revolucijo, ne pa krvave«.¹²¹ V tridesetih letih je partija začela še intenzivneje iskati zaveznice v vseh ženskih društvih. Tako je CK KPJ leta 1934 svojim članicam naročil, naj »z vztrajnim delom v teh organizacijah razkrinkajo končne in prikrite cilje teh meščanskih društev, da rešijo delavke pred vplivom meščanske ideologije in da jih pritegnejo v enotno fronto delavskega razreda«, seveda pod partijskim vodstvom.¹²² Tako se je v tridesetih letih izoblikovala enotna ženska skupina, sestavljena iz komunistk, socialistk in članic tako imenovanih meščanskih društev, ki jih ni bilo prav težko pridobiti za partijske cilje. Fašistična in nacistična nevarnost je povzročila občutek nacionalne ogroženosti, ženska društva pa so bila tako kot med prvo svetovno vojno tudi kasneje pripravljena nastopiti za obrambo narodnih interesov. Poleg tega je program KPJ vključeval tudi zahteve po ženski enakopravnosti in socialno pravičnejši družbi, ki se skorajda niso razlikovale od želja ženskih društev. Ta so se namreč prav tako borila za politične pravice žensk, enake plače obeh spolov, odpravo dvojne morale, izenačenje nezakonskih otrok z zakonskimi, zaščito otrok in mladine, proti prostituciji ipd. Razlika med njimi je bila le v predstavah o načinu izvedbe svojih ciljev: ženska društva niso podpirala revolucije, ki pa je partija v tistem času ni preveč poudarjala. Kakor je

¹²⁰ Vida Tomšič, Referat na 5. državni konferenci KPJ, v: *Ženska, delo, družina, družba*, Ljubljana 1978, str. 20; Vida Tomšič, *Jugoslovanske ženske v graditvi socializma*, Iz razširjenega referata Vide Tomšič ob slovesni akademiji za 8. marec leta 1949 v Beogradu, v: *Ženska, delo, družina, družba*, Ljubljana 1978, str. 40.

¹²¹ Erna Muser, *Socialisti in komunisti ter boj Slovenk za enakopravnost*, v: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, št. 1-2, Ljubljana 1967, str. 203-204.

¹²² Renner, *Vloga ZK...*, str. 66.

napisala Angela Vode, se je »meščansko žensko gibanje« razlikovalo od »delavskega ženskega gibanja« le po tem, da je slednje videlo »možnost dosege ženske enakopravnosti samo v brezrazredni družbi, kjer vlada socialna enakopravnost vseh ljudi.«¹²³ Tako si je partija v prvi polovici tridesetih let pridobila precejšen vpliv v društvih, ki so bila združena v slovensko sekcijo JŽZ, zlasti v Ženskem pokretu, ki ga je vodila Angela Vode, v Zvezi akademsko izobraženih žen, v kateri so bile včlanjene nekatere vodilne komunistke (na primer Vida Tomšič), Dom visokošolk pa je bil sploh levo usmerjen. Komunistke so ponovno dobile pomembno vlogo v Zvezi delavskih žen in deklet. Pod njihovim vplivom je to društvo aktivno sodelovalo tudi v številnih stvkih širom Slovenije in »skoraj bi lahko rekli, da je Zveza v teh letih predstavljala dežurno stvkovno kuhinjo in stražo.«¹²⁴ Slovensko partijsko vodstvo je leta 1934 ustanovilo komisijo za delo med ženskami,¹²⁵ 4. pokrajinska konferenca KPJ za Slovenijo, ki je bila septembra 1934 v Goričanah, pa je sklenila, da se je treba še odločneje lotiti dela med ženskami.¹²⁶ Sredi tridesetih let se je način partijskega dela bistveno spremenil. Poleti 1935 je namreč Kominternina, ki je v Stalinovem času služila predvsem ciljem sovjetske zunanje politike, uvedla novo smer v delovanju evropskih komunističnih partij. Sedmi kongres Kominterne je zahteval, naj se komunisti povsod povežejo z vsemi, ki nasprotujejo vse prodornejšemu vplivu nacizma in fašizma, v enotno gibanje, imenovano »ljudska fronta«. Odkrito širjenje komunističnih idej ni bilo več zaželeno. Zato je CK KPJ komisijo za delo med ženskami pri Pokrajinskem komiteju KPJ za Slovenijo v pismu z dne 11. junija 1935 sicer pohvalil za uspešno delo v množičnih ženskih organizacijah, ki so delovale v okviru Jugoslovanske ženske zveze, pokaral pa je delo komunistične skupine v Zvezi delavskih žen in deklet, ki naj bi skušala to društvo spremeniti v komunistično organizacijo, namesto da bi v njenem okviru samo pridobivala nove članice in se zavzemala le za reševanje tistih vprašanj, ki so bila skupna tako partiji kot zvezi. Zahteval je počasno, postopno in previdno prodiranje komunistov v množične organizacije, preveliko vnemo, ki jo je pokazala komunistična skupina v

¹²³ Angela Vode, Spomini, v: Spomin in pozaba, Zbrana dela Angele Vode, III. knjiga, Ljubljana 2000, str. 127.

¹²⁴ Rener, Vloga ZK..., str. 67.

¹²⁵ Do leta 1935 oziroma do svojega odhoda v tujino jo je vodila Zdenka Kidrič.

¹²⁶ Erna Muser, Socialisti in komunisti ter boj Slovenk za enakopravnost, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, št. 1-2, Ljubljana 1967, str. 207.

okviru Zveze delavskih žen in deklet, pa je označil kot »levi odklon, frakcionaštvo ali sektašenje«. ¹²⁷ Ta ukaz na nadaljnjo usodo Zveze delavskih žen in deklet sicer ni mogel več vplivati, saj jo je oblast še istega leta ukinila. Vendar pa je bila odtlej tudi slovenska partija vnet pobudnik in organizator ljudskofrontnega gibanja v vsej državi, ženske organizacije, predvsem tiste v okviru Jugoslovanske ženske zveze, ki ji je bilo še vedno dovoljeno legalno delo, pa so skupno nastopale za ženske in delavske pravice, protestirale so proti vojni in fašizmu, zavzemale so se za boljše ravnanje ali za izpustitev političnih zapornikov, med katerimi so bili mnogi stavkajoči delavci in komunisti. ¹²⁸

Usklajeno delovanje partije in ženskih organizacij je bilo prekinjeno leta 1939, ko je KP ponovno spremenila dotedanjo politiko in je namesto prejšnjega boja proti fašizmu postavila v ospredje razredno vprašanje. Sprememba je bila po eni strani posledica sporazuma med Nemčijo in Sovjetsko zvezo, po drugi strani pa se je ideološki vpliv partije v Sloveniji ob koncu tridesetih let že tako povečal, da si je lahko privoščila neposrednejše razkritje svojih ciljev. Takšno ravnanje komunistov je povzročilo diferenciacijo tudi med članicami ženskih društev: nekatere, predvsem mlajše, so vstopile v partijo, ¹²⁹ druge so se opredelile proti njej, še več pa jih je bilo zmedenih. Med tistimi, ki se niso mogle sprijazniti z novim načinom, je bila tudi Angela Vode, ki je svoje občutke takole opisala: »Najusodnejšo prelomnico v svojem življenju sem doživela v dobi pakta med Stalinom in Hitlerjem. Med ljudmi je nastala zmeda, ko je prišla od partije prepoved protihitlerjanske propagande ... V meni se je vse rušilo. Nikoli nisem mislila, da bo taktika prekršila vsa načela. Zdaj

¹²⁷ Prav tam, 208. Glej tudi: Rener, Vloga ZK..., str. 68–69.

¹²⁸ Več o tem glej: Angela Vode, Spomini, v: Spomin in pozaba, Zbrana dela Angele Vode, III. knjiga, str. 164–177.

¹²⁹ »Po jeseni 1939 se je z ostrejšo diferenciacijo med ženskami moralo spremeniti tudi naše delo v društvih. Prišlo je do preloma povsod, kjer je bilo naše delo pravilno ... V ženskih društvih, kjer smo imeli odločen vpliv, je čutiti prav sedaj pritek novih žensk, ki terjajo od nas odgovor na vsa odprta vprašanja sedanjosti ... Zlasti pa je zrasla borbena zavest in aktivnost žensk ... od poslednjega leta imperialistične vojske. Na tisoče žensk, delavk in gospodinj, nameščenk in drugih sodeluje v najrazličnejših bojih, ki jih vodi delavski razred ... V teh bojih raste kader žensk, na katerega se bo partija lahko oprla pri svojem delu med ženskami ... Tukaj moramo krepko poudariti, da vsa ta gibanja niso samo posledica poslabšanega položaja delovnih žensk ... Na ta porast gibanja delovnih žensk je odločilno vplivala partija z okrepitvijo svojega dela med delovnimi ženskami ...«. (Vida Tomšič, Referat na 5. državni konferenci KPJ, v: Ženska, delo, družina, družba, Ljubljana 1978, str. 25.)

pa tak cinizem.«¹³⁰ Toda KPJ niti takrat niti kasneje ni imela razumevanja za tiste, ki niso dovolj hitro doumeli pogostih sprememb njenega ravnanja, ali pa se jim niso hoteli prilagoditi. Vodetova in njej podobni so le rušili enotnost članstva, zato je bila tudi ona še istega leta »zaradi nediscipliniranosti« izključena iz partije.¹³¹

Pred začetkom vojne je KPJ dokončno obračunala z vsemi skupinami, ki bi lahko kakorkoli ogrozile njeno vodilno vlogo v ženskem gibanju, pa tudi z vsemi tistimi znotraj partije, ki so imeli o vlogi žensk drugačne poglede. Z nastopom Vide Tomšič na 5. državni konferenci KPJ je postalo popolnoma jasno, da so meščanske ženske organizacije služile partiji samo kot nekakšen rezervoar novih somišljenic: »V obstoječe organizacije moramo iti, če je v njih določeno število žensk. Ker so to danes večinoma meščanska ženska društva, se moramo varovati tega, da bi zato, da bi ohranile legalne možnosti dela, zapadli v desničarski oportunistem in vodili politiko na repu. Zaradi pravičnega in množičnega dela se bomo resda spopadli z vodstvom teh ženskih organizacij, toda pridobili bomo večino članstva.«¹³² Feminizem je označila kot pomoč razrednemu sovražniku: »S poudarjanjem skupnih ženskih zahtev v nasprotju in v boju proti moškim skriva feminizem razredni temelj ženskega vprašanja ter s tem odvrča množico žensk od boja proti kapitalizmu kakor tudi proti razredni družbi nasploh.«¹³³ Tudi vse nekdanje sodelovanje je dobilo negativen prizvok: »V Sloveniji je feminizem vplival na vodilne ženske kadre posebno v Ljubljani. Tudi tukaj nista bila pravilna niti delo niti odnos v meščanskih ženskih organizacijah. Da bi ohranile gnilo 'enotnost' ali da bi obdržale 'legalne možnosti', smo opustile ali neborbeno zastavljale naše zahteve glede dela med ženskami. Sodelovale smo pri feminističnih akcijah brez svojega jasno določenega stališča (volilna kampanja) ter dopuščale mnenje, da je Slovenski ženski svet levičarski časnik, pa v resnici ni bil. Na podeželju je bilo manj takšnih napak. Zaradi nezadostnega dela smo prepustile vodstvo ženskega gibanja meščanskim elementom. Zelo značilno je, da se je feminizem omejil v glavnem na malomeščanske elemente v naši partiji ter da v delavskih vrstah ni

¹³⁰ Angela Vode, Spomini, v: Spomin in pozaba, zbrana dela Angele Vode, III. knjiga, str. 205.

¹³¹ Prav tam.

¹³² Vida Tomšič, Ob dvajsetletnici, v: Naša žena, št. 1, leto 1961. Cit po: Slovenke v NOB I, str. 35.

¹³³ Vida Tomšič, Referat na 5. državni konferenci KPJ, v: Ženska, delo, družina, družba, Ljubljana 1978, str. 27.

postal nikak problem.«¹³⁴ Očitno tudi nekatere komunistke niso pravilno razumele partijskih navodil o sodelovanju z ženskimi organizacijami,¹³⁵ zato jih je bilo treba odločno posvariti pred morebitnimi novimi napakami: »Feminizem v naših vrstah je treba označiti kot desničarsko oportunistično pomoč meščanskemu ženskemu gibanju pri širjenju iluzij, da se da žensko vprašanje rešiti v okviru razredne družbe s pomočjo nekakšnih reform. Tako se trga ženske od revolucionarnega proletariata in njegove partije. Potemtakem je to poskus likvidirati vodilno vlogo naše partije v boju za enakopravnost žensk.«¹³⁶

Feministične organizacije je partija nedvomno imela za resno konkurenco na ženskem področju, čeprav jih je odslej običajno predstavljala kot majhno in nepomembno gibanje liberalno usmerjenih »mestnih žensk iz srednjih slojev« in nekaterih intelektualk,¹³⁷ ki se je »sicer bojevalo za enakopraven položaj žensk v družbi, ni pa predstavljalo za meščansko družbo nobene resnejše nevarnosti«. Zato naj bi partija feministično gibanje »spremljala s posmehom«, »razne manifestacije ženskega boja za politično enakopravnost« pa naj bi dopuščala le zato, ker se ji je zdelo, »da je to dober ventil za nakopičeno nezadovoljstvo širokih delovnih množic.«¹³⁸ Ta ocena pa zagotovo ni povsem ustrezala resnici. V feminističnih društvih so delovale ženske različnih svetovnih nazorov in poklicev, tudi tiste socialistično usmerjene delavke, ki se niso strinjale z revolucionarnim nasiljem. Vprašljivo je sicer, kako uspešna so bila ta društva v svojih prizadevanjih, nedvomno pa so ženske, združene v teh organizacijah, opozarjale slovensko, jugoslovansko in mednarodno javnost ne le na ženske probleme, ampak še na mnoga druga nerešena

¹³⁴ Prav tam, str. 28.

¹³⁵ Med takšnimi je bila gotovo Angela Vode, do leta 1939 ena najpomembnejših partijskih predstavnic v feminističnih društvih. Morda je bila v teh besedah Vide Tomšič tudi dobršna mera samokritike, saj je bila tudi sama članica vsaj enega od ženskih društev - Zveze akademsko izobraženih žena, poleg tega pa je vzpostavila pristne in prijateljske odnose z Vodetovo, ki je leta 1939 »padla v nemilost«. (Glej izjavo Vide Tomšič o Angeli Vode v: Spol in upor, Zbrana dela Angele Vode, I. knjiga, Ljubljana 1998, str. 25). Morda je bil prav v tem razlog, da je v naslednjih letih tako ostro nastopala proti vsakršnemu, še tako sramežljivemu pojavu feminističnih teženj v slovenski družbi.

¹³⁶ Vida Tomšič, Referat na 5. državni konferenci KPJ, v: Ženska, delo, družina, družba, Ljubljana 1978, str. 29.

¹³⁷ Vida Tomšič, Ženska v razvoju samoupravne komunistične Jugoslavije, Ljubljana 1980, str. 23; Vida Tomšič, Referat na 5. državni konferenci KPJ, v: Ženska, delo, družina, družba, Ljubljana 1978, str. 27.

¹³⁸ Vida Tomšič, Ob dvajsetletnici, v: Naša žena, št. 1, leto 1961. Cit. po: Slovenke v NOB I, str. 31.

družbena vprašanja (nacionalna, socialna, kulturna itd.), in pridobile marsikaterega somišljenika, tudi med pripadniki nasprotnega spola.¹³⁹

Partije pa na ženskem področju ni motila le konkurenca »meščanskih strank«, ampak je obračunala tudi s socialdemokratskimi tekmeci. Ti naj bi si za žensko enakopravnost premalo prizadevali, zato so bili obtoženi »levičarskega stališča«. Zanikali naj bi »obstoj posebnega ženskega vprašanja oziroma ga zastavljali samo v okviru sindikatov, ne glede na ostale ženske množice. Za ljudsko fronto so zavzeli razbijaško stališče ter zavračali širše akcije med ženskami...«¹⁴⁰ Komunistično vodstvo jih je proglasilo za politične nasprotnike in jih izenačilo s feministkami: »Danes ko so postali socialni demokrati odkriti nasprotniki delavskega gibanja in ko povsod z vsemi svojimi silami podpirajo kapitalizem in reakcijo so tudi v ženskem vprašanju prišli na enako stališče s feministkami ... Tako pripelje tak desničarski feminizem kakor levičarstvo končno do enega in istega: do boja proti KP kot voditeljici boja za enakopravnost žensk – kar je pomoč reakciji.«¹⁴¹

Z očrnitvijo vseh drugače mislečih si je partija že leta 1940 zagotovila vodilno vlogo na ženskem področju in poskrbela, da je sčasoma prevladalo mnenje, da je bila KP edina sila v slovenski družbi, ki si je prizadevala za pravice žensk. Medtem ko je svojim moškim sopotnikom iz vrst »meščanskih« strank in ustanov (krščanski socialisti, sokoli ipd.) še nekaj časa puščala varljiv občutek lastne pomembnosti, je od ženskih organizacij že pred vojno zahtevala popolno lojalnost, ob tem pa jim ni dala niti navidezne možnosti do lastne odločitve v obliki kakšne »dolo-mitske izjave«. Obenem pa je poskrbela za enotno stališče do ženskega vprašanja tudi znotraj partije, saj so se tudi tam pojavljala različna mnenja. Poleg simpatij do feminizma je bil najbolj razširjen tako imenovani levi odklon. Niso bili namreč samo socialdemokrati tisti, ki so bili preveč ravnodušni do ženskega vprašanja. Podobno so ravnali tudi številni člani partije v vseh delih države: »Zaradi napačne reakcije na feminizem in zaradi nepoznavanja pravilnega stališča naše partije je šel del našega članstva v drugo skrajnost. Žensko vprašanje se je zanemarjalo. V bistvu imamo pri tem opraviti z dvema vrstama 'izgovorov' za napačno oziroma nikakršno delo: ponekod se je žensko vprašanje zožilo samo na

¹³⁹ Prav tam, str. 26.

¹⁴⁰ Vida Tomšič, Referat na 5. državni konferenci KPJ, v: *Ženska, delo, družina, družba*, Ljubljana 1978, str. 31.

¹⁴¹ Prav tam, str. 31.

vprašanje delavk in njihovega velikanskega ter vsestranskega izkoriščanja v kapitalizmu. Zahtevalo se je 'enako plačilo za enako delo' kot edina posebna ženska zahteva, za katero pa naj se potegujejo delavke same v okviru sindikata. Pri drugih se je pojavljalo celo popolno zanikanje obstoja kakršnegakoli ženskega vprašanja poleg proletarskega, češ da proletariat priznava ženskam enakopravnost in da se je treba bojevati samo za končni cilj ... Posledica tako imenovanega levičarstva, v resnici pa sektaškega in oportunističnega stališča je, da so ženske množice prepuščene svojemu težkemu položaju, da se proletariat - ker se ne poteguje za njihove zahteve - od njih ločuje in tako izgublja dragocene revolucionarne sile.¹⁴² Zato se je partijsko vodstvo odločilo, da bo v bodoče žensko gibanje skrbneje nadzorovalo.

3. Program KPJ o reševanju ženskega vprašanja

Istočasno se je vodstvo KPJ odločilo tudi za jasnejšo obrazložitev svojega razumevanja vloge in položaja žensk v revoluciji. Zato je na dnevnem red 5. državne partijske konference uvrstilo tudi referat o ženskem vprašanju, ki ga je po posvetovanju z vodilnimi komunisti napisala Vida Tomšič.¹⁴³ Žensko vprašanje je bilo vključeno v delovni program oblikovanja nove države: »Čeprav govorimo o ženskem vprašanju kot o delu vprašanja proletarske revolucije, ga vendar štejem za posebno vprašanje. Tudi nacionalno, kmečko, mladinsko in druga vprašanja bodo rešena s proletarsko revolucijo. Kljub temu jih danes zastavljamo kot posebna vprašanja: prvič, ker ta vprašanja v današnji družbi zares obstajajo in terjajo rešitev; drugič, ker s pravilnim zastavljanjem teh vprašanj in z ustreznim delom budimo in zbiramo okrog revolucionarnega proletariata in njegove avantgarde nove, doslej speče revolucionarne sile. Tako je za nas žensko vprašanje tisti vzvod, s katerim množico žensk vseh

¹⁴² Najverjetneje je šlo samo za izgubljanje »revolucionarnih sil«, saj se je že kmalu po zmagi KPJ uveljavilo prepričanje, dokaj podobno nekdanjemu »levemu odklonu«, češ da so ženske v socialistični državi že dosegle formalno enakopravnost, za njeno popolno uresničitev pa bi bilo potrebnih le še nekaj popravkov na socialnem področju, katere naj si izborijo ženske same, ostanki starih tradicionalnih odnosov pa bodo zamrli sami od sebe.

¹⁴³ »Referat je nastajal kot teamsko delo in zato izpričuje stališča, kakor so se izoblikovala v dokaj intenzivnih razpravah v komisijah KP za delo med ženskami.« (Iz spremne besede Franca Šetince k delu Vide Tomšič, *Ženska, delo, družina, družba*, Ljubljana 1978, str. 7.)

slojev na podlagi njihovih posebnih ženskih zahtev lahko zberemo okrog revolucionarnega proletariata in njihove sile uspešno uporabimo za pomoč proletarski revoluciji. Toda takoj moramo poudariti, da zahtev, ki jih imajo v današnji družbi kot podrejeni spol, ne obravnavamo kot posebne 'ženske' zahteve, za katere naj se bojujejo ženske same, ampak kot zahteve, kot program boja vsega delovnega ljudstva.¹⁴⁴ Zato naj bi nova družba poleg splošnih potreb vseh delovnih ljudi (pravično plačilo, socialne pravice itd.) uresničila tudi naslednje zahteve, ki zadevajo predvsem ženske, in sicer:

a) srečno materinstvo: »Popolna zaščita mater - posebno delavskih in kmečkih - pred porodom in po njem; domovi za matere in nosečnice, porodnišnice, bolnišnice, babiška in zdravniška pomoč, jasli, otroški domovi, zakonska zaščita otrok, odprava vseh razlik med zakonskimi in nezakonskimi otroki; dovolitev splava, dokler ne postanejo razmere takšne, da bodo matere lahko brez skrbi rodile.«;

b) odprava dvojne morale v javnem in zasebnem življenju: »Popolna enakopravnost žensk pred zakonom; učinkovit boj proti prostituciji, tako da se omogoči dekletom ustrezno plačana zaposlitev in da se kaznujejo zvodniki in kupci; konec dvojne morale v našem pravu in celotnem javnem življenju, ki kaznuje žensko za isto dejanje, za katero moški ne trpi nikakršnih posledic ali si celo pridobi ugled (prostitucija, nezakonski otroci, prepoved iskanja očeta in podobno); civilni zakon in možnost ločitve zakona.«;

c) enakopravnost v gospodarskem življenju: »Enako plačilo za enako delo, konec razlik pri plačevanju in zaposlovanju med poročenimi in neporočenimi ženskami, odprava nočnega dela za ženske, določen dnevni čas za hišne pomočnice, učinkovito varstvo tovarniških in drugih delavk pred kvarnimi posledicami dela; varstvo mladih deklet pred šikanami in spolnim izkoriščanjem od predstojnikov; plačan dopust za delavke pred porodom in po porodu z zakonskim jamstvom, da bodo po tem dopustu sprejete nazaj na delo; plačan čas za dojenje, otroške jasli pri tovarnah in uradih; dostop do vseh poklicev, ki ustrezajo ženskam, do vseh šol in možnost strokovnega izobraževanja.«;

d) politične pravice: »Priznanje vseh političnih pravic s popolno aktivno in pasivno volilno pravico.«¹⁴⁵

¹⁴⁴ Vida Tomšič, Referat na 5. državni konferenci KPJ, v: *Ženska, delo, družina, družba*, Ljubljana 1978, str. 21.

¹⁴⁵ Prav tam, str. 21-22.

Ženske naj bi spoznale, da jim vse njihove dolgoletne sanje o enakopravnosti lahko uresniči le KP in da bi bilo zanje najbolje, če se priključijo njenemu boju »za novo, ljudsko vlado, vlado delavcev in kmetov, ki jim edina more te pravice dati.«¹⁴⁶ Verjetno pa se je jugoslovansko partijsko vodstvo dobro zavedalo, da marsikdo ve, kako so tudi ženske v nekaterih kapitalističnih državah že dosegle nekatere od teh pravic in da je bil podrejen položaj žensk v prvi Jugoslaviji pogojen tudi z zaostalostjo jugoslovanske monarhije in ne le s kapitalističnim družbenim redom. Znano mu je bilo, da obstaja dokaj razširjen strah pred načinom življenja v Sovjetski zvezi in poznalo je strašljive zgodbe, ki so krožile med ljudmi. Zato nikakor ni nameravalo pasivno čakati na prostovoljno opredelitev žensk, ampak jim je hotelo pri njihovi odločitvi čimbolj »pomagati«. Zavedalo se je, kako zelo je želja po zaščiti njenih najbližjih (otrok, mož, staršev ipd.) »najgloblje vtisnjena v bistvo vsake ženske«. Zato bi morali komunisti ženske prepričati, da imperialistične vojne kapitalističnih držav najbolj ogrožajo prav ženske interese, da je KPJ edina stranka, Sovjetska zveza pa edina država, ki je sposobna zagotoviti trajen mir.¹⁴⁷ Jugoslovanskim ženskam bi bilo treba pokazati, kako srečne in vesele so sovjetske matere ter da je »prišlo do takšne spremembe samo zaradi odprave zasebne lastnine in razredne družbe.«¹⁴⁸ To nalogo naj bi opravljali vsi člani in članice partije, ne glede na čas in prostor: »Naše načelo mora biti: povsod, kjer se zbirajo ženske, moramo delati mi; ob vsaki priložnosti, kadarkoli je to mogoče, moramo mobilizirati in razgibati te ženske za boj.«¹⁴⁹ V ta namen je vodstvo KPJ natančno določilo oblike partijskega dela med ženskami:

a) legalne ženske organizacije v mestih in na vasi (poleg ženskih društev so bile s tem mišljene tudi ženske sekcije mešanih društev in sindikatov): »Zaradi posebnega dela med ženskami, zaradi velike zaostalosti med njimi, zaradi lažjega zbiranja in izobraževanja žensk pomagamo tudi mi ustanavljati in razvijati posebne legalne ženske organizacije ... V njih lahko zbiramo najbolj zaostale ženske in jih postopoma prek njihovih ozkih, osebnih interesov vzgojimo v zavedne ženske s širšimi pogledi;«¹⁵⁰

¹⁴⁶ Prav tam, str. 33.

¹⁴⁷ Prav tam, str. 32–33.

¹⁴⁸ Prav tam, str. 34.

¹⁴⁹ Prav tam, str. 34.

¹⁵⁰ Prav tam, str. 34.

*Vida in Tone Tomšič sta sodelovala pri pisanju referata o ženskem vprašanju.
AS 1413, Osebni fond Vida Tomšič, škatla 276.*

*Hiša na Dubravi pri Zagrebu, kjer je bila oktobra 1940
5. državna konferenca KPJ.
AS 1549, zbirka fotografij, V/75.*

b) tisk: »Dober ženski časnik opravlja široko propagando med ženskami, hkrati pa tudi vlogo organizatorja žensk v njihovih bojih ... Pri časniku je važno, da ima pravilno linijo, poleg tega pa, da je čimbolj priljubljen in dostopen ženskam, ustrezati mora njihovim zahtevam, hkrati pa jim kazati pot naprej.«¹⁵¹

c) pollegalne oblike dela (kjer ni legalnih možnosti dela, naj bi za politično vzgojo žensk organizirali ženske sestanke);

d) akcije (proti draginji, proti vojni itd.): »Izkušnje, zlasti izkušnje zadnjega leta kažejo, da se tudi ženske najbolj zbirajo ob akcijah. In v akcijah se z lastnimi izkušnjami tudi najboljše vzgajajo.«¹⁵²

Med vojno je partija uvedla nove oblike dela, obstoječe pa prilagodila spremenjenim razmeram. Po vojni je KPJ ponovno uporabila večino vseh zgoraj opisanih načinov delovanja,¹⁵³ ves čas svojega obstoja pa je budno pazila, da ženske skupine ne bi postale preveč samostojne in vplivne, oziroma da se ne bi »izrodile v osamljen boj žensk brez povezave z bojem delovnih množic.«¹⁵⁴

4. Komunistična morala¹⁵⁵

Ob koncu predstavitve predvojnega obdobja je treba povedati še nekaj o tako imenovanih komunističnih oziroma »proletarskih« moralnih načelih. Na osnovi Marxovih in Engelsovih teorij so tisti, ki so sprejeli njune ideje, skušali izoblikovati neka nova moralna pravila, ki naj bi omogočila vzpostavitev iskrenjših in humanejših medčloveških odnosov od tistih, ki so se uveljavili v kapitalističnem obdobju. Ta pravila pa so bila marsikdaj napačno razumljena, kar je razvidno iz že prej opisane ga Leninovega razgovora s Klaro Zetkin. Poznavanje moralnih načel, ki jih je zagovarjala KPJ, je pomembno vsaj iz dveh razlogov: po eni strani zato, ker je bila na njihovi podlagi zasnovana povojna jugoslovanska za-

¹⁵¹ Prav tam, str. 37.

¹⁵² Prav tam.

¹⁵³ Po vojni je partija uporabila vse na tej konferenci predstavljene oblike ženskega dela, od organiziranja najrazličnejših akcij, ženskega tiska, do prirejanja predavanj, številnih praktičnih in izobraževalnih tečajev ipd.

¹⁵⁴ Vida Tomšič, Referat na 5. državni konferenci KPJ, v: *Ženska, delo, družina, družba*, Ljubljana 1978, str. 37.

¹⁵⁵ Uporabljala sta se tudi pridevnika proletarska, po vojni pa predvsem socialistična morala.

konodaja, ki je vplivala na položaj ženske v družini in družbi (položaj žene v zakonski zvezi, odnos do materinstva, do ločitve zakona, do nezakonskih otrok ipd.), uresničevanje oziroma neuresničevanje teh načel v praktičnem življenju pa je bistveno vplivalo na mesto in vlogo ženske v socialistični Sloveniji ter na stopnjo njene enakopravnosti; po drugi strani pa zaradi tega, ker je precejšen del antikomunistične propagande temeljil prav na domnevni nemoralnosti komunistov in njihovih somišljenikov.

Slovenski in jugoslovanski komunistični voditelji o odnosih med spoloma, o problemih v družinskem življenju, o ženski kot osebnosti ipd. v obdobju med obema vojnama niso veliko govorili. Iz prispevka Rodoljuba Čolakovića v glasilu Centralnega komiteja KPJ Proleter¹⁵⁶ iz leta 1937 in iz Titovega govora na državni partijski konferenci 1940. leta pa lahko razberemo, da se je jugoslovansko partijsko vodstvo strinjalo z Leninom in ostro obsodilo lahkomišelnost vedenje v zasebnem življenju. Čolaković, ki ga je k pisanju vzpodbudilo neprimerno obnašanje nekaterih komunistov, je poudaril, da je ravnanje članov partije in njihovih somišljenikov v zasebnem življenju enako pomembno kot njihovo nastopanje v javnosti. Vsak komunist naj bi se boril proti podrejenemu položaju ženske in si prizadeval, da bi vsaka ženska lahko svobodno, po lastni presoji odločala o svojem spolnem življenju. Bojeval naj bi se proti navadam meščanske družbe, ki z vladavino denarja prisili marsikatero žensko v prostitucijo ali v zakon brez ljubezni. Člani partije bi se morali vesti v skladu s »proletarsko spolno moralo«, ki naj bi temeljila na dveh načelih: na spoštovanju ženske kot človeka in kot tovarišice v življenju in borbi ter na spoštovanju ženskih čustev in njene pravice, da sama s sabo razpolaga svobodno. Željo po »svobodni ljubezni« tistih, ki svojo tovarišico označijo kot »malomeščansko gosko« samo zaradi tega, ker odkloni telesni odnos z njimi, je proglasil za »malomeščanski anarhizem«, ki nima s komunistično partijo in delavskim gibanjem nič skupnega. V najboljšem primeru

¹⁵⁶ Avtor prispevka Za proletersku seksualnu etiku (v: Proleter, Organ centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, št. 9, avgust 1937, str. 6-7 /v objavljeni verziji iz leta 1968 pa str. 572-573/) je sicer podpisan s P.V., vendar lahko v kasnejši vezani izdaji (v: Proleter, Organ centralnog komiteta KPJ, 1929-1942, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1968, Registar članaka, str. 871) v registru člankov preberemo, da je pisec članka Rodoljub Čolaković, ki je pisal tudi pod psevdonimom P. Vuković ali P.V. Čolaković je bil politik, književnik in publicist, ki je leta 1936 postal član politbiroja CK KPJ. Več o njem v: Enciklopedija Jugoslavije 2, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb 1961, str. 609.

naj bi bilo takšno ravnanje »nezdrava reakcija na meščansko licemerje«, največkrat pa le »maska za spolno razuzdanost«. Tovrstno obnašanje naj bi kvarno vplivalo na tovariške odnose v partiji, še posebej obsojanja vredno pa bi moralo biti takrat, kadar starejši in spoštovani člani partije na takšen način izkoriščajo svojo avtoriteto in ugled. S tem naj bi kršili načelo, da lahko ženska svobodno razpolaga s svojim telesom, poleg tega pa še pomagali političnim nasprotnikom, ki so že brez tega slikali komunizem kot gibanje, ki duši in gazi vsa človeška čustva. Spolna razbrzdanost naj bi bila nasploh škodljiva, saj ljudje merijo veličino ideje po obnašanju tistih, ki jo proglašajo, razuzdan človek pa ne more uživati spoštovanja v družbi. Noben član partije torej ne bi smel komunistične svobode zamenjevati za anarhijo v spolnem življenju, ki naj bi bila »ideal zmedenega in podivjanega malomeščana« in s tem nekakšen vdor buržoaznih idej v življenje delavskega razreda. Zaradi vsega tega naj bi bila borba proti razuzdanosti nujni sestavni del političnega in ideološkega boja komunistov za drugačen svet, v katerem naj bi se sicer radikalno spremenili vsi medsebojni odnosi, tudi med moškim in žensko, toda v tem smislu, da bi postali »lepši in čistejši«. Zato je pozival k neusmiljenemu preganjanju vseh tistih, ki komunistična prepričanja spreminjajo v karikaturu in se spraševal približno takole: kakšni so ti revolucionarji in komunisti, ki še danes nočejo v svojem zasebnem življenju narediti vsega, da bi bili zares dostojni borci za ta naš ideal?¹⁵⁷ V govoru na 5. državni partijski konferenci leta 1940 pa je Josip Broz takole opozarjal: »Naši tovariši so navadno mnenja, da se njihovo življenje tiče samo njih. Temu pa ni tako – nasprotno partija mora paziti na osebno življenje slehernega svojega člana. Ne smemo pozabiti, da široke delovne množice še kako pazijo na to, kako se v zasebnem življenju obnašajo komunisti in drugi voditelji delavskega gibanja. Buržoazija nas najraje napada, češ da razbijamo družino, in pri tem navaja Sovjetsko zvezo, kar pa je najbolj podla laž, ker družini nikjer ne posvečajo toliko skrbi kot prav v ZSSR. Naša dolžnost je torej, da postavimo vprašanje odnosov v družini na prave temelje proletarske morale in tovarištva. Komunist mora dajati zgled tudi s svojim osebnim življenjem, kot ga daje v vsakdanjih bojih. Niso redki primeri, ko tudi člani partije ravnavo netovariško s svojo tovarišico in jo celo pretepaajo. Drugi se zopet radi večkrat ženijo, nekatere tovari-

¹⁵⁷ Povzeto po: Za proletarsku seksualnu etiku, v: Proleter, Organ centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, št. 9, avgust 1937, str. 6-7.

šice se vedejo do moških kot kakšna malomeščanska dekleta itd. Vse to zelo krni ugled teh tovarišev in tovarišic pa tudi partije.«¹⁵⁸

IV. Odnos KPJ do ženskega vprašanja med drugo svetovno vojno

Druga svetovna vojna je še močneje posegla v življenje Slovenk kot prva, saj je na slovenskem ozemlju poleg vojaškega spopada z zunanjim sovražnikom potekala še notranja revolucija. S svojo opredelitvijo so tudi ženske sooblikovale potek dogodkov. Tiste, ki so bile že pred vojno dejavne v delavskem gibanju, so se že iz želje po socialnih spremembah vključile v Osvobodilno fronto (OF) pod vodstvom KP. Precejšnje podporo si je partija že pred vojno zagotovila tudi med tistimi, ki so bile v tridesetih letih dejavne v tako imenovanem antifašističnem ženskem gibanju. Še več se jih je pridružilo kasneje, predvsem iz domoljubnih in humanitarnih razlogov.¹⁵⁹

Sprva je izgledalo, da bodo ženske med vojno odigrale izjemno pomembno vlogo: »Ko je leta 1941 ob napovedi vojne Jugoslaviji s strani Nemčije Partija pozvala svoje člane, da naj se javijo za obrambo domovine kot prostovoljci, je bil osnovan Komitet za zvezo, ki je bil radi odsotnosti moških članov sestavljen iz samih žena, med njimi je bila Vida Tomšič. Radi vrnitve voditeljev, komitet ni začel niti delovati.«¹⁶⁰ Moški so spet prevzeli vodstvo v svoje roke in na ustanovnem sestanku OF ni bilo niti ene predstavnice ženskega spola. Vendar je partija pomoč žensk močno potrebovala. Tako je slovensko partijsko vodstvo kljub temu, da se je na 5. državni partijski konferenci KPJ nedvoumno odločilo za popolno prekinitev sodelovanja s tako imenovanimi meščanskimi ženskimi organizacijami, po ustanovitvi OF navezalo stike s slovensko sekcijo JŽZ,

¹⁵⁸ Vida Tomšič, Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk, Ljubljana 1978, str. 25. Ta del Titovega referata je objavljen tudi v: Slovenke v NOB I, str. 11-12.

¹⁵⁹ Vida Deželak - Barič, Vloga in položaj žensk v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji 1941-1945, v: Naše žene volijo, Ljubljana 1999, str. 31. Glej tudi poglavje Odnos KPJ do ženskega vprašanja v obdobju do leta 1941.

¹⁶⁰ AS 1664, Glavni odbor Slovenske protifašistične ženske zveze (GO SPŽZ), škatla 1, Historiat dela partije med ženami v Ljubljani 1941 do 1945.

ki je postala ena od sestavnih skupin OF.¹⁶¹ Vendar jo je partija obtožila simpatiziranja z Dražo Mihajlovičem pa tudi, da si hoče pridobiti »monopol nad vsemi ženami v Fronti, ne pa dobiti za Fronto ženske množice«,¹⁶² zato je bila prav kmalu izključena iz OF¹⁶³ ali pa je iz nje sama izstopila.¹⁶⁴ Najverjetneje je, da je hotelo partijsko vodstvo vzpostaviti popoln nadzor nad ženskim gibanjem in se je balo prevelikega vpliva, ki so ga imele voditeljice tega gibanja, poleg tega pa so si nekatere izmed njih prevečkrat dovolile misliti s svojo glavo, kar nikakor ni bilo zaželeno, še posebej ne v kriznih razmerah vojne in revolucije.¹⁶⁵

KPJ se je odrekla tudi načelu, da v svojem okviru ne bo dopustila ustanovitve nikakršne samostojne ženske organizacije. Značilna črta vojne strategije narodnoosvobodilnega gibanja je bila med drugim tudi »vsestransko sodelovanje žensk pri vseh nalogah, ki so jih imeli moški, poleg tega pa še pri takšnih, ki jih lahko opravijo samo ženske«. ¹⁶⁶ Dlje ko je trajala vojna, bolj se je komunistično vodstvo zavedalo resničnosti Leninovih besed, da je sodelovanje ženskega dela prebivalstva neobhodno potrebno za uspeh vseh narodnoosvobodilnih vojn in revolucij. Zato je bilo treba, kakor je napisala Vida Tomšič, »najti možnosti, da se dvigne iz nezainteresiranosti prav vse ženske« in jih vključiti v osvobodilno gibanje pod vodstvom partije.¹⁶⁷ Tako je KPJ že med vojno začela uresničevati nekatere od tistih pravic, ki jih je obljubila ženskam na 5. državni partijski konferenci leta 1940. Februarja 1942 so ženske s tako imenovanimi fočanskimi predpisi dobile volilno pravico. 17. maja 1942 pa je Izvršni odbor OF Slovenije izdal odlok o razpisu volitev v narodnoosvobodilne odbore na partizanskem svobodnem ozemlju, ki je določal, da imajo aktivno in pasivno volilno pravico vse osebe od dopolnjenega 18. leta starosti »brez razlike spola«, ki prebivajo na območju terenskega

¹⁶¹ Več o tem glej: Bojan Godeša, Angela Vode in medvojne dileme, v: Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev, Angela Vode in Boris Furlan žrtvi Nagodetovega procesa, Ljubljana 2001, str. 68–70.

¹⁶² AS 1664, GO SPŽZ, škatla 1, Historiat dela partije med ženami v Ljubljani 1941 do 1945.

¹⁶³ Po besedah avtorice ali avtorja zgoraj navedenega Historiata.

¹⁶⁴ Po izjavi Angele Vode, zastopnice Jugoslovanske ženske zveze v OF. Glej: Lojz Tršan, Iz zapuščine Angele Vode, v: Arhivi št. 1–2, XVII, Ljubljana 1994, str. 126.

¹⁶⁵ Lojz Tršan, Iz zapuščine Angele Vode, v: Arhivi št. 1–2, XVII, Ljubljana 1994, str. 126.

¹⁶⁶ Vida Tomšič, Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk, Ljubljana 1978, str. 38.

¹⁶⁷ Prispevek Vide Tomšič o napakah pri delu med ženskami, v: Ljudska pravica, št. 5, 1. maj 1944. Cit. po: Slovenke v NOB II-1, str. 527.

odbora OF.¹⁶⁸ Na zasedanju odposlancev slovenskega naroda v Kočevju oktobra 1943 je bilo v 120-članski Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO) izvoljenih tudi 12 žensk, s čimer so Slovenke prvič vstopile v parlamentarno življenje.¹⁶⁹ KP je od sodelovanja žensk tudi marsikaj pričakovala, ta pričakovanja pa naj bi v največji meri pomagala uresničiti nova ženska organizacija. Čeprav so na iniciativo partije začeli z organiziranjem odborov ženske organizacije po vsej državi že prej, pa je bila ta pod imenom Antifašistična fronta žensk (AFŽ) Jugoslavije uradno ustanovljena na prvi državni konferenci, ki je potekala od 6. do 8. decembra 1942 v Bosanskem Petrovcu. V resoluciji, sprejeti na tej konferenci, je bila AFŽ opredeljena kot tista organizacija, ki naj bi združila jugoslovanske ženske vseh narodnosti in ver v skupnem boju tako za nacionalno osvoboditev kot za zmago socialistične revolucije.¹⁷⁰ O pomenu, ki ga je vodstvo KPJ pripisovalo ženski organizaciji, priča dejstvo, da je na njeni ustanovni konferenci spregovoril tudi Tito. Govor je bil tako kot vsi njegovi govori, namenjeni ženskam, dobro premišljen, ne predolg, lahko razumljiv in prepričljiv. Najprej je poudaril, da se ženske v okviru narodnoosvobodilnega gibanja (NOG) borijo proti fašizmu in nacizmu, za neodvisnost svojih narodov, ki je istočasno tudi borba za žensko enakopravnost, in jim polaskal: »Ponosen sem, da sem na čelu armade, v kateri je veliko število žena. Lahko rečem, da so bile in da so žene v tej borbi po svojem junaštvu, po svoji vztrajnosti na prvem mestu in v prvih vrstah – in našim narodom je v čast, da imajo take hčerke. Tovarišice! Jasno je, da pada v tej borbi na žene ogromen del bremena v ozadju in pogosto tudi na fronti. Vaši sinovi, očetje in bratje so, razume se, vojaki na bojiščih, ve pa ste v ozadju prav tako važen činitelj. Vse, kar dela naša vojska, je 90 % zasluga naših junaških žen ... Dejstvo, da je ogromna večina žen na naši strani, nam je dajalo poguma in nas bo vzpodbujalo tudi v bodoče, da še krepkeje in še bolj čvrsto sklenemo svoje vrste, da bomo vzdržali vse težave ... Mogoče kdo, ki je v inozemstvu, sanja, da se bo začelo po vojni v Jugoslaviji spet vse po starem, da bodo žene spet odšle v kuhinjo in ne bodo odločevale o ničemer. Toda žene so, tovariši in tovarišice, položile zrelostni izpit; one so pokazale, da niso sposobne

¹⁶⁸ Tone Ferenc, *Ženske in volilna pravica*, v: *Naše žene volijo*, Ljubljana 1999, str. 64.

¹⁶⁹ Vida Deželak - Barič, *Vloga in položaj žensk v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji 1941-1945*, v: *Naše žene volijo*, Ljubljana 1999, str. 39.

¹⁷⁰ Slovenke v NOB I, str. 726.

samo za gospodinjstvo, ampak tudi, da se bore s puško v roki in da znajo tudi vladati. Tudi ta skupščina je dokaz, da jemljejo naše žene usodo svojega naroda in svojo lastno v svoje roke. Antifašistični fronti žena, ki se ji je posrečilo, da je zedinila žene za velike namene borbe, za končno zmago nad okupatorjem in njihovimi hlapci, je glavni namen, da žene dokončno osvobodi, da izbojuje njihovo državljansko enakopravnost, družbeno enakopravnost.«¹⁷¹ Šele potem je spregovoril o njihovih nalogah. Poudaril je, da je najpomembnejša vloga žensk zbiranje hrane, obleke in sanitetnega materiala za partizansko vojsko ter obveščevalno delo: »Vaša skrb ni le briga za fronto, temveč morate tudi v ozadju z budnim očesom paziti, da se ne ugnezdi sovražnik, ki ga ogrožajo skupni interesi vseh svobodoljubnih sil Jugoslavije.«¹⁷² Poleg teh nalog je konferenca določila še naslednje dolžnosti ženske organizacije: vključevanje žensk v organe nove ljudske oblasti in to tako zaradi same vzpostavitve te oblasti kot tudi zaradi političnega prebujanja žensk; socialne (skrb za otroke in vse v vojni prizadete) in zdravstvene naloge; delo na kulturnem in prosvetnem področju, pri čemer ne bi smele pozabljati na politične cilje; izdajanje ženskega časopisja; razvijanje bratske ljubezni med jugoslovanskimi narodi; vključevanje v oborožene in diverzantske akcije proti okupatorju, kar naj bi omogočilo oblikovanje nove podobe ženske kot junakinje in naj bi pozitivno vplivalo na nadaljnjo aktivnost žensk tudi na drugih področjih.¹⁷³

V Sloveniji je bila situacija sicer nekoliko drugačna kot v drugih predelih Jugoslavije, saj so Slovenke že od začetka vojne delovale v OF, Slovenski narodni pomoči in Zvezi slovenske mladine. Po mnenju komunističnega vodstva pa »to delo ni bilo izvedeno sistematično, niti ni ustrezalo posebnim nalogam in zahtevam, niti vlogi današnje slovenske žene«,¹⁷⁴ kar je najbrž pomenilo, da so ženske sodelovale v narodnoosvobodilnem gibanju bolj zaradi narodne zavednosti, zaradi ogorčenja nad okupatorjevim nasiljem in iz sočutja do žrtev kot iz želje po spremembi

¹⁷¹ Josip Broz Tito, Govor na prvi vsedržavni konferenci antifašističnih žena Jugoslavije v Bosanskem Petrovcu 6.12.1942, v: Borba za osvoboditev Jugoslavije, članki in govori iz narodnoosvobodilne borbe 1941–1945, str. 109.

¹⁷² Prav tam, str. 112.

¹⁷³ Resolucija 1. državne konference AFŽ Jugoslavije, 8. december 1942, v: Slovenke v NOB I, str. 727–728.

¹⁷⁴ Okrožnica Izvršnega odbora OF vsem poverjeništvom Izvršnega odbora OF, okrožnim, rajonskim in terenskim odborom OF z dne 21. januarja 1943, v: Slovenke v NOB I, str. 734.

Članice AFŽ iz vasi Trava pletejo in predejo za partizane, 1944.

AS 1202/203, fototeka Naša žena.

Šola v Bosljivi Loki ob Kolpi (učiteljica Milena Kokotec), pozimi 1944.

AS 1202/223, fototeka Naša žena.

družbenega reda.¹⁷⁵ Zato se je v začetku leta 1943 odločilo ustanoviti samostojno žensko organizacijo z imenom Slovenska protifašistična ženska zveza (SPŽZ), ki je bila vključena tako v OF kot v AFŽ. Ta zveza naj bi imela enake naloge kot jugoslovanska ženska organizacija, za njeno oblikovanje pa so bili zadolženi krajevni, rajonski in okrožni odbori OF ter poverjenišтва Izvršnega odbora OF.¹⁷⁶ 16. in 17. oktobra 1943 je bil v Dobrniču 1. kongres SPŽZ. O nalogah in ciljih ženske zveze je spregovorila Helena Puhar,¹⁷⁷ članica Glavnega odbora (GO) SPŽZ in Centralnega odbora AFŽ. Iz njenih besed je razvidno, da partijsko vodstvo, ki je skrbno bedelo nad delovanjem ženske organizacije, nikoli ni nameravalo dopustiti, da bi ženska organizacija kdajkoli dobila kakršnokoli možnost samostojnega političnega nastopanja. Namen SPŽZ naj bi bil namreč le »pomagati OF slovenskega naroda, da čimprej, čim lažje in čim bolj uspešno doseže postavljene cilje«. ¹⁷⁸ Ženskam naj bi pokazala, »kako morejo tudi one doprinesiti pomemben delež k osvobojenju, pa četudi ne odidejo po zgledu moških tovarišev na fronto samo«, in jih naučila, kako je mogoče povezati materinski čut »z zgodovinskim poslanstvom vsakega uda slovenskega naroda, ki je danes - borba za svobodo in pravice človeka.« ¹⁷⁹ Vprašanje je, zakaj je bila na slovenskem ženskem kongresu bolj poudarjena tradicionalna ženska vloga kot na jugoslovanskem, saj so bile Slovenke v prvi Jugoslaviji v primerjavi z ženskami iz večine drugih predelov države v manj podrejenem položaju. Zanimivo je tudi, da v Dobrniču med ženskimi nalogami ni bila omenjena oborožena borba, ampak le posredna podpora vojske. Veliko bolj kot v Titovem govoru pa

¹⁷⁵ Sekretarka pokrajinskega iniciativnega odbora SPŽZ za Gorenjsko je na primer proti koncu leta 1943 ugotavljala, da velika večina žensk sicer kaže naklonjenost do NOB, vendar slabo pozna »globlje cilje naše borbe, naše narodno predstavništvo JO OF itd., posebno pa jim je tuja KP«. Cit. po: Vida Deželak - Barič, *Vloga in položaj žensk v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji 1941-1945*, v: *Naše žene volijo*, Ljubljana 1999, str. 38.

¹⁷⁶ Okrožnica Izvršnega odbora OF vsem poverjeništvom Izvršnega odbora OF, okrožnim, rajonskim in terenskim odborom OF z dne 21. januarja 1943, v: *Slovenke v NOB I*, str. 734.

¹⁷⁷ Helena Puhar se je rodila 18.10.1920 v Kranju. Po končanem učiteljsčju v Mariboru (1941) je službovala kot učiteljica v Beli krajini, potem pa se je pridružila partizanom. Ukvarjala se je s propagandnim delom, bila je članica vodstva SPŽZ. Po drugi svetovni vojni je sodelovala pri ustanovitvi Svetovalnega centra za otroke, mladostnike in starše v Ljubljani, pri katerem je bila zaposlena do leta 1968, več let kot direktorica. Napisala je več strokovnih in poljudnih člankov ter nekaj samostojnih del o vzgojnih vprašanjih. Bila je zagovornica neavtoritarne, otrokom prijazne vzgoje. Umrila je 30. 4. 1968 v Ljubljani. (Alenka Puhar, Puhar Helena, v: *Enciklopedija Slovenije 10*, Ljubljana 1996, str. 15.)

¹⁷⁸ Organizacijski referat Helene Puhar na 1. kongresu SPŽZ, v: *Slovenke v NOB II-1*, str. 35.

¹⁷⁹ Prav tam, str. 34.

je bila poudarjena politična prevzgoja žensk, kar da misliti, da se je slovenska partija morda bolj odkrito pripravljala na prevzem oblasti: »SPŽZ stoji pred veliko in sveto dolžnostjo, da slovensko ženo tudi politično vzgoji, da jo napravi v polni meri za ustvarjalko narodnega življenja Slovencev in za oblikovalko njegovega pravičnega življenja v krogu človeške družbe.«¹⁸⁰ Zato je »slovenskemu ženstvu treba dopovedati, da ni še vse urejeno, če je urejen njen dom. Treba je urediti življenje cele vasi, občine, pokrajine, treba je urediti življenje vsega naroda.«¹⁸¹ Vsaka slovenska ženska bi morala spoznati, da je tudi to njena »življenjska naloga« in »sveta dolžnost«. Naloga SPŽZ pa naj bi bila, da jo iztrga »iz dosedanjšega pasivnega, mrtvega življenja, ki je žalostna dediščina temne preteklosti vseh narodov in ne njena osebna krivda«, da jo »zbudi« in »zrevolucionira« ter da jo povede »v borbo za resnico in pravico«, da bo tudi slovenska ženska postala enakopravna soustvarjalka »političnega in družbenega obraza družbe.«¹⁸² Vendar si ženske nikakor ne bi smele domišljati, da je njihova organizacija v kakršnem koli smislu oblastna organizacija: »Da smo si na jasnem ... da SPŽZ torej ni narodna oblast niti ne nikak odbor narodove oblasti, biti mora vir, ki bo žene vzgajal in jih usposabljal zato, da jih bo OF lahko uporabljala kot sposobne ljudi za vzpostavitev te oblasti.«¹⁸³ Slovensko partijsko vodstvo je torej od SPŽZ pričakovalo, da bo ženske vzpodbudila k podpiranju NOG, hkrati pa naj bi jih tako politično vzgojila, da bodo sposobne tako med vojno kot tudi po njej delovati v organih nove oblasti.

Posamezne konkretne naloge so se spreminjale skladno s spremembami vojaškega in političnega položaja. Po 2. zasedanju Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ)¹⁸⁴ je slovenska ženska organizacija dobila naslednje zadolžitve: poudarjati značaj in pomen »nove, osvobodilne in demokratične Jugoslavije«, popularizirati stališča AVNOJ, zbora slovenskih odposlancev in 1. kongresa SPŽZ, razlagati sklepe Moskovske konference kot izraz zmage Sovjetske zveze, ZDA in Velike Britanije nad fašizmom, popularizirati demokratizacijo političnega življenja v Italiji, Afriki in na Korziki (svoboda tiska, zborovanja, legalnost strank), razglasiti narodno izdajstvo Draže Mihajlovića in ju-

¹⁸⁰ Prav tam, str. 35.

¹⁸¹ Prav tam, str. 35.

¹⁸² Prav tam, str. 35–36.

¹⁸³ Prav tam, str. 37.

¹⁸⁴ Uveljavila se je kratica AVNOJ - Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije.

goslovanske begunske vlade, ostreje nastopati proti tako imenovani beli in plavi gardi, zbirati sanitetni material ipd. Ženske naj bi tudi izkoristile svoj vpliv na moške, in sicer tako, da bi jih odvrčale od sodelovanja z okupatorjem in jih vzpodbujale k vključevanju v partizansko vojsko.¹⁸⁵ Zato jih je bilo treba poučiti, kako naj to storijo: »Na letakih, parolnih lističih, napisih, v pismih moškim v okupiranem kraju, v pismih ženam, materam in sestram teh moških, v ustnem razgovoru s takimi možmi samimi in njihovimi ženami, materami in sestrami jih pozivajmo kot ženske, matere, hčere in zaročenke, da naj store svojo dolžnost do naroda. Pozivajmo jih kot ženske, ki hočemo v zaledju izvršiti vse delo za uspešno osvobojenje, oni pa naj to dolžnost opravijo na fronti sami. Kjer to ne zaleže, jim pokažimo prezir, ki ga občutimo do njih, ki kažejo s tem brezmejno strahopetnost. Opozarjamo vas, da je potrebno, da to delo vrše vse žene vašega terena.«¹⁸⁶ Ženske so imele tudi obveščevalne naloge: »Kakor hitro izveste za zasedo ali kako drugo nevarnost, ki preti partizanom, tovarišici ali komu izmed naših somišljenikov, bodisi s strani fašistov ali naših izdajalcev, ne odlašajte niti trenutka, ampak hitro sporočite to sekretarici SPŽZ, ali pa direktno tistemu, ki mu preti nevarnost. Tovarišice, prizadevajte si čimbolj spoznati svojo okolico! Če se prepričate, da kdo ni zanesljiv, ali ni našega mišljenja, javite to!«¹⁸⁷

Očitno pa so si nekatere članice SPŽZ vlogo ženske organizacije predstavljale nekoliko drugače.¹⁸⁸ Iz pisma Centralnega komiteja KPJ iz januarja 1944 je razvidno, da jugoslovansko partijsko vodstvo z delom AFŽ ni bilo zadovoljno. Očitalo ji je željo po vzpostavitvi močne, centralizirane in neodvisne ženske organizacije, ki naj bi se kazala v preveč samostojnem delu s pomočjo lastnega »aparata pisarn, instruktorjev in funkcionark«. Nižji odbori AFŽ naj bi se čutili bolj odgovorne višjim ženskim organom kot pa lokalnim narodnoosvobodilnim in OF odborom, komunistke naj bi začele oblikovati nekakšne ženske partijske aktive, v okviru AFŽ pa ustanavljati partijske celice. Vse to naj bi povzročilo razvoj feminističnih tendenc in oddvojitve ženskega gibanja iz ostalega političnega življenja. Zato je CK KPJ opozoril AFŽ, da je njena glavna naloga »zbrati in aktivizirati ženske v občenarodno osvobodilno fronto, pomagati jim v njihovem političnem dviganju s ciljem, da zavzamejo svoje mesto v obči

¹⁸⁵ AS 1664, GO SPŽZ, škatla 1, Vsem aktivistkam SPŽZ, 4.12.1943.

¹⁸⁶ AS 1664, GO SPŽZ, škatla 1, Drage tovarišice ..., 2.7.1944.

¹⁸⁷ AS 1664, GO SPŽZ, škatla 1, Vsem zavednim Slovenkam ... (brez datuma).

¹⁸⁸ Izjava Mice Šlander, Ljubljana, 27. september 1957, v: Slovenke v NOB II-1, str. 539.

osvobodilni borbi skupaj z moškimi«. Za takšno delo pa naj ne bi bile potrebne nikakršne trdne in stalne organizacijske oblike. Odbori AFŽ naj bi služili le agitacijsko-propagandnemu delu med politično pasivnimi ali drugače mislečimi, funkcionarke AFŽ naj ne bi bile predstavnice žensk v NOG, ampak aktivistke narodnoosvobodilne fronte za vključevanje žensk v NOG in partija naj bi prevzela strog nadzor nad delom ženske organizacije.¹⁸⁹ Marca 1944 je tudi slovensko partijsko vodstvo poslalo okrožnico s podobnimi navodili vsem oblastnim in okrožnim komitejem KPS.¹⁹⁰ Glavni odbor SPŽZ pa je samokritično priznal vse očitane napake, dovolil si je le izraziti mnenje, da sta »ilegalnim prilikam in množičnemu pridobivanju prav ta samostojnost organizacije in njena organizacijska trdnost veliko pripomogli k tolikšnemu razmahu«. ¹⁹¹ Izvedena je bila reorganizacija SPŽZ, po kateri so morale biti aktivistke ženske organizacije obvezno tudi članice partijskih celic ali komitejev, narodnoosvobodilnih odborov ali odborov OF. Vse naloge so morale opravljati v sklopu organov KP, OF ali ljudske oblasti, katerim so bile odgovorne za delo med ženskami. Takšen način dela naj bi omogočil enakopravno vključitev žensk v politično življenje in najuspešneje »porazil zastarele nazore poedinih mož«, ki so še nasprotovali enakovrednemu ženskemu sodelovanju.¹⁹² Verjetneje pa je, da so ženske svojo samostojno politično organizacijo tako kmalu izgubile tudi zaradi v partijskih vrstah splošno razširjenega strahu pred feminizmom, kar je razvidno iz prispevka Zime Vrščaj,¹⁹³ ki je izšel aprila 1944 v Naši ženi: »Ponekod je bil celo slučaj, da so odbori SPŽZ nezdravo tekmovali z odbori OF. To ni bilo zdravo tekmovanje, to je bilo neumestno, škodljivo, ljubosumno tekmovanje, ki ne rodi dobrega sadu. Namesto da bi naša organizacija krepila OF s tem, da bi ji predajala zgrajene kadre - kar je ena njenih nalog - je čuvala te

¹⁸⁹ Pismo CK KPJ vsem nižjim partijskim komitejem o napakah v AFŽ, januar 1944, v: Slovenke v NOB II-1, str. 521-523.

¹⁹⁰ Okrožnica CK KPS z dne 19. marca 1944 o napakah pri delu SPŽZ, v: Slovenke v NOB II-1, str. 523-524.

¹⁹¹ AS 1664, GO SPŽZ, škatla 1, Okrožnica GO SPŽZ o reorganizaciji SPŽZ z dne 22.3.1944.

¹⁹² Prav tam.

¹⁹³ Zima Vrščaj - Holy se je rodila 15.1.1912 v Trstu. Po študiju slavistike in germanistike na Filozofski fakulteti v Ljubljani je poučevala na srednjih šolah v Brežicah, Sinju in Žalcu. Med drugo svetovno vojno se je pridružila NOG in bila med drugim tudi »ilegalna urednica« revije Naša žena. Po vojni se je ukvarjala predvsem z uredništvom različnih revij (Naša žena, Ciciban, Mladi svet, Otrok in družina, Rodna gruda itd.) in s pisateljevanjem za otroke in mladino. Umrla je 5.8.1998 v Ljubljani. (Tramšek Sonja, Vrščaj - Holy Zima, v: Enciklopedija Slovenije 14, Ljubljana 2000, str. 390.)

kadre zase, češ videli boste, kaj premoremo žene. Nastala je resna nevarnost, da bi naša organizacija zašla v feministično organizacijo, to je organizacijo, ki zasleduje ženske cilje v meščanskem smislu, ločeno od ciljev vsega naroda...¹⁹⁴ Ni znano, če se je vodstvo SPŽZ brez kakršnega koli ugovora podredilo zahtevam partijskega vodstva, vsekakor pa podobnih pritožb, vsaj do konca vojne, ni bilo več.

Ne glede na to, kakšni razlogi so ženske privedli do sodelovanja v NOG, je nedvomno, da je bila njihova pomoč precejšnja, tako na zasedenem kot na osvobojenem ozemlju. Zbirale so hrano, obleko in sanitetni material za borce, ranjence in internirance, skrbele so za onemogle in otroke, ki so ostali brez staršev. Koristne so bile v kurirski in obveščevalni dejavnosti, saj so navadno vzbujale manj pozornosti kot moški. Demonstrirale so proti nasilju okupatorjev, obiskovale grobove talcev, organizirale so proslave in skrbele za tiskano besedo. Vodile so šole in izobraževalne tečaje za otroke in odrasle. Sčasoma, ko je bilo več moških v partizanski vojski, internaciji ali zaporih, so ženske prevzele tudi njihove naloge: same so skrbele za obdelavo zemlje, vodile so delavnice, podjetja in tiskarne, na njihovih ramenih je bila nasploh vsa organizacija življenja v zaledju, vključno z oblikovanjem organov nove oblasti.¹⁹⁵ Tiste, ki so se vključile v oboroženi boj, niso bile le bolničarke, medicinske sestre in zdravnice, mnoge med njimi so se borile z orožjem v roki, udeleževale pa so se tudi sabotažnih in diverzantskih akcij. Prav predstava o ženski - partizanki se je morda najmočneje vtisnila v narodni spomin in je, kakor je zapisala Vida Deželak, postala celo »nekakšna simbolna podoba spremenjenega družbenega položaja žensk«.¹⁹⁶ Sodelovanje žensk v partizanskih vojaških enotah je bil tudi tisti najbolj vidni znak, po katerem se je ta vojske razlikovala od drugih oboroženih formacij (v domobranskih enotah naj bi bilo na primer le 50 žensk, pa še te naj bi bile bolničarke

¹⁹⁴ Članek Zime Vrščaj o odpravljanju odklonov v SPŽZ, v: Naša žena, št. 3, april 1944. Cit. po: Slovenke v NOB II-1, str. 524-525. Glej tudi: Barbara Jancar - Webster, Women in Yugoslav National Liberation Movement, v: Sabrina Ramet, Gender Politics in the Western Balkans, The Pennsylvania State University 1999, str. 78-82.

¹⁹⁵ AS 1664, GO SPŽZ, škatla 1, Historiat dela partije med ženami v Ljubljani 1941 do 1945; Vida Tomšič, Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk, Ljubljana 1978, str. 40-41; Resolucija I. državne konference AFŽ Jugoslavije, 8. december 1942, v: Slovenke v NOB I, str. 727; Poročilo GO SPŽZ za Slovenijo Centralnemu odboru AFŽ za Jugoslavijo z dne 23. maja 1944, v: Slovenke v NOB II-1, str. 534-535.

¹⁹⁶ Vida Deželak - Barič, Vloga in položaj žensk v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji 1941-1945, v: Naše žene volijo, Ljubljana 1999, str. 29.

ali administratorke) in zaradi katerega je protikomunistični tabor tako pogosto skušal očrniti moralno podobo ne le partizank, ampak tudi partizanske vojske nasploh.¹⁹⁷ Kljub temu naj bi bila po obstoječih ocenah stopnja udeležbe žensk v slovenskih partizanskih enotah dokaj majhna, le okrog 4 %.¹⁹⁸ Tudi razglas Glavnega štaba narodnoosvobodilne vojske (NOV) in partizanskih odredov Slovenije (POS) ter Izvršnega odbora OF o splošni mobilizaciji v NOV z dne 11. septembra 1943, ki je splošno vojaško obveznost določal le moškim, govori o tem, da je bila partizanska vojska predvsem »moška stvar«.¹⁹⁹ Vse to, kakor tudi dejstvo, da so ženske prevzemale vodilne funkcije v oblastnih in političnih organih pogosto šele v primeru odsotnosti moških,²⁰⁰ dokazuje, da je slovensko partijsko vodstvo v precejšnji meri, če je bilo le mogoče, še upoštevalo tradicionalno delitev dela med spoloma.

V zadnjem letu pred zlomom Hitlerjeve Nemčije so se že začele priprave na povojno življenje. Takrat so v ospredje stopile nove naloge: skrb za prehrano, obdelava zemlje, zbiranje prispevkov za »notranje posojilo svobode«, organizacija proslav ob 3. obletnici ustanovitve OF ipd.²⁰¹ Na »delovni konferenci žena za Ljubljansko pokrajino« januarja 1945 je Boris Kidrič poudaril, da je sodelovanje žensk v NOG nujno tudi zaradi skorajšnjega prevzema oblasti: »Aktivizacija žena je potrebna ne le vsled uspešne dovršitve naše borbe, temveč tudi po zmagi mora biti narodna oblast še naprej krepko v rokah zavednih elementov, če hočemo ohraniti pridobitve naše borbe.«²⁰² Za uresničitev tega cilja je bila, kakor je izjavila predsednica Glavnega odbora SPŽZ Angelca Ocepek,²⁰³ potrebna »preureditev slovenskega človeka«. Pri tej »preureditvi« naj bi imele ženske pomembno vlogo: »Še so med množicami nezavedni ljudje, ki pa bodo postali pristaši OF, če bomo mi pravilno zastavili delo. To velja še prav posebno za ženske, ki niso špekulantske.«²⁰⁴ Ženska organizacija naj bi torej pripomogla k temu, da bi po vojni oblast ostala »v rokah

¹⁹⁷ Prav tam, str. 30.

¹⁹⁸ Prav tam, str. 29.

¹⁹⁹ Prav tam, str. 30.

²⁰⁰ Tako se je na primer zgodilo v Ljubljani, ko so ženske v zadnjih letih vojne, ko je večina vidnejših komunistov moškega spola mesto že zapustila, prevzele vodstvo KP, OF, tehničnih in obveščevalnih služb.

²⁰¹ AS 1664, GO SPŽZ, škatla 1, Vsem SPŽZ odborom, 14.4.1944.

²⁰² AS 1664, GO SPŽZ, škatla 1, Pismo Mire Kraigher z dne 18. januarja 1945.

²⁰³ Več o njej v naslednjem poglavju.

²⁰⁴ AS 1664, GO SPŽZ, škatla 1, Pismo Mire Kraigher z dne 18. januarja 1945.

zavednih elementov«, nikakor pa ni bilo zamišljeno, da jim bo to sodelovanje že samo po sebi zagotovilo kakšna pomembnejša mesta v organih nove oblasti. SPŽZ je bila namreč le ena od pomožnih organizacij OF, te pa so bile ustanovljene zgolj kot »gibanja, ki naj pritegnejo množice iz zaspanosti. Niso torej te organizacije same sebi namen, temveč dvigamo s pomočjo njih poštene ljudi v OF in na to, če so disciplinirani itd. še v partijo.«²⁰⁵ Ženske so sicer dobile možnost sooblikovanja nove družbene ureditve, ampak le tiste, ki so se uspele prebiti na pomembnejše partijske funkcije. Tam pa so prevladovali moški, zato so se lahko uveljavile samo takšne, ki so bile sposobne in pripravljene sprejeti moška pravila igre. Vse to ne spremeni dejstva, da so ženske dobile nekatere od tistih pravic, za katere so si prej dolgo zaman prizadevale. Dobile so volilno pravico, lahko so postale sodnice civilnih in vojaških sodišč ipd.²⁰⁶ Tudi socialna usmerjenost nastajajoče države je bila ženskam v korist. Novi oblastni organi so že v vojnem času izvedli prve ukrepe za zaščito mater in otrok. Na začasno osvobojenih območjih so organizirali domove za ženske in otroke, nekaj mater z dojenčki pa so z letali prepeljali v južno Italijo, kjer so ustanovili dom za partizanske matere in njihove otroke iz Slovenije, Hrvaške, Bosne, Srbije in Črne gore.²⁰⁷ Prvi zakonski predpisi, ki so zagotavljali socialno zaščito materam, otrokom in mladini, so izšli že ob koncu leta 1944: odlok o ustanovitvi začasnega socialnega sveta za varstvo mater, otrok in mladine z dne 1. decembra 1944,²⁰⁸ odlok o organizaciji skupinskih otroških domov in zaokroženih otroških naselbin z dne 8. decembra 1944,²⁰⁹ odlok o ustanovitvi sveta za zaščito mater, otrok in mladine z dne 6. februarja 1945 pa je določal ustanovitev sveta za zaščito mater, otrok in mladine v novi državi z namenom, »da se doseže čim ožje sodelovanje in koordinacija pri izvajanju celotnega socialnega, zdravstvenega in moralnega varstva mater, otrok in mladine«.²¹⁰

²⁰⁵ Prav tam.

²⁰⁶ Članek Jerneja Stanteta o enakopravnosti žena v sodstvu, Slovenski poročevalec, 19. februar 1945, v: Slovenke v narodnoosvobodilnem boju II-2, Zbornik dokumentov člankov in spominov, Ljubljana 1970, str. 1276-1277. (Odslej Slovenke v NOB II-2.)

²⁰⁷ AS 540, Republiški svet Zveze sindikatov Slovenije (RS ZSS), knjiga 18, Pregled dela Glavnega odbora Zveze sindikatov Slovenije (ZSS) od ustanovitve do 2. kongresa (1949).

²⁰⁸ Izdan pod št. 148 v Beogradu, Uradni list Demokratične federativne Jugoslavije (DFJ), št. 3/45.

²⁰⁹ Izdan pod št. 273 v Beogradu, Uradni list DFJ, št. 3/45.

²¹⁰ Uradni list DFJ, št. 8/45.

Kakorkoli, KP je uspela v NOG pritegniti veliko število potencialnih podpornic novega režima. V izrednih razmerah svetovne vojne, ko nihče ni vedel, kaj mu bo prinesel jutrišnji dan, je marsikdo pozabil na tradicionalne navade in ženskim pravicam naklonjeno razpoloženje je bilo dokaj razširjeno. Kaj pa kasneje, ko se je življenje vrnilo na stare tire, ko je minilo prvo navdušenje ob zmagi nad nasprotniki in ko je spomin na tovariško sodelovanje moških in žensk v nevarnih vojnih časih postopoma bledele?

ŽENSKE, URESNIČEVANJE NJIHOVE ENAKOPRAVNOSTI IN ANTIFAŠISTIČNA FRONTA ŽENSK SLOVENIJE V OBDOBJU 1945–1953

*»Saj ni bilo do danes še nobenega velikega,
pomembnega gibanja v svetu,
ki bi se v njem ne bile odlikovale tudi ženske
kot bojevnice in mučenice.« (August Bebel)*

Po končani vojni je politično vodstvo nove jugoslovanske države nadaljevalo s prizadevanji za vzpostavitev ženske enakopravnosti, ki je bila že pred vojno zapisana v programu KPJ in jo je ta začela uresničevati že med drugo svetovno vojno. Temeljna načela o položaju ženske v socialistični Jugoslaviji so bila določena v ustavi z dne 31. januarja 1946.¹ Ta je po vzoru sovjetske ustave iz leta 1936² zagotovila ženskam enakopravnost »na vseh področjih državnega, gospodarskega in družbenopolitičnega življenja« (24. člen). Ženske so dobile volilno pravico (23. člen), pravico do enakega plačila za enako delo, do posebne zaščite v delovnem odnosu (24. člen), dostop do vseh javnih služb (33. člen) in enakopraven položaj v izobraževalnem sistemu (38. člen).

Toda, kakor se je pokazalo že v Sovjetski zvezi, črka zakona je žensko enakopravnost le omogočala, uresničiti je ni mogla. V enopartijski državi, kjer je KP vodila vse politično in ekonomsko dogajanje, je povsem

¹ Uradni list FLRJ, št. 10/46.

² Tudi tako imenovana Stalinova ustava je določala enakopravnost žensk na vseh področjih gospodarskega, državnega, kulturnega in družbenopolitičnega življenja. Ženskam je zagotavljala enake pravice do dela, plačila, dopusta, socialnega zavarovanja in izobraževanja, interese mater in otrok pa je država ščitila s plačanim porodniškim dopustom in s široko organizirano mrežo porodnišnic, otroških jasli in vrtcev. (Povzeto po: Sovjetsko radno pravo, V redakciji N.G. Aleksandrova in D.M. Genkina, Vesnik rada, Beograd 1948, str. 245.)

razumljivo, da je partijsko vodstvo skušalo vplivati tudi na način uresničevanja enakopravnosti žensk. Kako si je predstavljalo to enakopravnost in kaj je od nje pričakovalo? Boris Kidrič, eden vodilnih jugoslovanskih politikov in predsednik prve povojne slovenske vlade, je po končani vojni takole spregovoril: »Nadaljnji razvoj vsake pravice, ki si jo pribori ljudstvo, je odvisen od tega, kako jo ljudstvo uporablja, kako ljudstvo po njej posega, kako se ljudstvo usposablja, da se od nje okoristi v celoti. Isto velja za žensko enakopravnost. Danes ni več vprašanje ali ženi priznavamo enakopravnost ali ne. Žena si je enakopravnost izbojevala. To je dejstvo, ki ga ne more nihče več izbrisati. Danes gre za nadaljnji razvoj naše žene kot - državljanke. V čim večji meri bo naša žena posegla po pravicah, ki si jih je izbojevala v trdi narodno osvobodilni borbi, čim večja bo njena udeležba v politični organizaciji in organih oblasti, čim več novih, doslej zanemarjenih kadrov bo zraslo, tem uspešnejši bo razvoj naše žene, žene državljanke.«³ Čeprav je bila ženska enakopravnost neločljiv sestavni del vseh na marksizmu in leninizmu temelječih gibanj in jo je tudi KPJ že kmalu po ustanovitvi zapisala v svoj program, pa je po končani vojni tako jugoslovansko kot slovensko politično vodstvo neutrudno izjavljalo, da so ženske dobile enakopravnost zato, ker so si jo zaslužile s sodelovanjem v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji.⁴ Takšno stališče je sicer mogoče razumeti kot pohvalo in priznanje. V državi, v kateri ženske niso dobile enakopravnosti po parlamentarni poti, ampak z revolucijo, pa se je zlahka uveljavilo mnenje, da morajo ženske vedno znova dokazovati, da si določeno pravico zares zaslužijo. Po načelu, da iz pravic izhajajo tudi obveznosti, so politični voditelji ženske vedno znova opozarjali: »Izbojevana enakopravnost vam nalaga velike dolžnosti.«⁵ Dolžnosti je seveda določalo partijsko vodstvo v skladu s trenutnimi potrebami notranje in zunanje politike. Kljub temu da so bile enkrat bolj poudarjene ene, drugič pa druge naloge, so vse vodile k istemu cilju - k oblikovanju »nove ženske«, ki naj bi bila vse tisto, kar se je od nje običajno pričako-

³ Boris Kidrič, Pravica in njena uporaba, v: Naša žena, št. 6/7, Ljubljana 1945, str. 104.

⁴ Prav tam, str. 103-104.

⁵ Govor predsednika Narodne vlade Slovenije Borisa Kidriča na drugem kongresu AFŽ Slovenije v Ljubljani, v: Naša žena, št. 4-5, Ljubljana 1945, str. 48.

valo – skrbna mati, žena in gospodinja,⁶ zraven pa še veliko več – zaposlena, izobrazena in politično dejavna.

V prostoru, v katerem so bile stare, patriarhalne vrednote močno zakoreninjene, ni bilo mogoče pričakovati, da se bodo moški brez odpora sprijaznili z drugačno vlogo svojih žena in hčerk, pa tudi velik del žensk se z novimi nalogami ni hotel ali ni znal spoprijeti. Partijsko vodstvo se je zavedalo, da vzpostavitev drugačnih odnosov zahteva bistvene spremembe v dotedanem načinu razmišljanja in čustvovanja. V ta namen je že med vojno izoblikovalo celo mrežo sprva imenovanih množičnih, kasneje pa družbenopolitičnih organizacij, ki naj bi pomagale partiji pri oblikovanju »novega človeka«. Delo z ženskami je bilo po mnenju političnih voditeljev še posebej težavno, saj naj bi bile zaradi dotedanjega načina življenja spremembam najmanj naklonjene. Še zlasti tiste, ki so bile nezaposlene, slabo izobražene in nerazgledane, so se najbolj oklepale mirnega življenja v družinskem krogu in se za javne zadeve niso zanimale. Zato jih je bilo treba najprej seznaniti z značajem in s cilji novega družbenega reda in jih prepričati, da bo nova ureditev koristila tako njim kot njihovim družinam. Za »prevzgojo« žensk so bile zadolžene različne organizacije, med njimi tudi mladinska, vendar iz ohranjenega arhivskega gradiva slovenskega mladinskega vodstva ni mogoče ugotoviti, da bi se s tem v praksi tudi zares ukvarjala.⁷ OF se v tem času ni preveč posvečala ženskim vprašanjem, ampak jih je raje prepuščala ženski organizaciji.⁸ Sindikati, ki bi morali poskrbeti za politično vzgojo zaposlenih žensk, so to nalogo pogosto zanemarjali.⁹ Več pozornosti so posvetili le ustanavljanju otroških jasli in vrtcev. Od njihovega obstoja je bilo namreč v precejšnji meri odvisno število zaposlenih žensk, to pa je

⁶ Ko je Tito govoril o nujnosti sodelovanja žensk v AFŽ, je poudaril, da to nikakor ne pomeni, »da bi se odtujevale domu, družini, vsakodnevnomu delu, ki so ga kot žene dolžne opravljati. Ne, nasprotno, izpolnjevati morajo tudi obveznosti, ki jih imajo do svojega doma in svoje družine.« (Iz Titovega razgovora z ženami iz okolice Kranja v avgustu 1946, v: *Naša žena*, št. 9, Ljubljana 1946, str. 207.)

⁷ Pregledala sem: AS 1799, fond Centralni komite Ljudske mladine Slovenije (CK LMS), leta 1945–1953; AS 538, fond Republiška konferenca Zveze socialistične mladine Slovenije (RK ZSMS), leta 1945–1953.

⁸ Iz arhivskega gradiva Glavnega odbora OF Slovenije oziroma Glavnega odbora SZDL Slovenije (AS 537) za obdobje 1945–1953 je razvidno, da se republiško vodstvo te organizacije z ženskimi vprašanji v tem času ni ukvarjalo.

⁹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 1, Referat Mime Zupančič na 3. kongresu AFŽ Slovenije z naslovom Poročilo o delu in organizacijska vprašanja Antifašistične fronte žensk Slovenije, 13. december 1948.

bilo povezano z eno najpomembnejših nalog vseh državljanov - z izpolnjevanjem petletnega plana.¹⁰ Tako je bilo oboje, politična vzgoja žensk in skrb za njihov enakopraven položaj v družbi, večinoma prepuščeno le ženski organizaciji.

Po 2. svetovni vojni je bila AFŽ Slovenije, v katero se je preimenovala SPŽZ, edina ženska organizacija v Sloveniji. Kmalu po končani vojni se je nova oblast namreč odločila razpustiti vsa predvojna ženska društva, izvedbo pa je poverila ženski komisiji pri CK KPS: »Dogovorile smo se, da bomo stopile v stik s temi društvi, da se z njimi pogovorimo o razpustu in bomo tako najnaprednejše od teh žena vključile v delo. Dogovorile smo se, kako bomo k temu pristopile in katera bo to čimprej izvedla, ker se mudi za okrožne AFŽ konference za Ljubljano, da bomo tam nastopile enotno. Tega vprašanja ni drugod v Sloveniji samo v Ljubljani, kjer je bil center še iz stare Jugoslavije.«¹¹ AFŽS je imela sicer svoje vodstvo in podobno organizacijsko strukturo kot ostale družbenopolitične organizacije,¹² v bistvu pa jo je vodila ženska komisija pri CK KPS. Ta je bila večinoma sestavljena iz tistih oseb, ki so bile tudi v vodstvu slovenske ženske organizacije. Idejna voditeljica komisije Vida Tomšič je bila članica tako Glavnega odbora AFŽ Slovenije kot tudi Centralnega odbora AFŽ Jugoslavije, po letu 1948 pa tudi predsednica jugoslovanske ženske

¹⁰ AS 540, Republiški svet Zveze sindikatov Slovenije (RS ZSS), predvsem letna delovna poročila slovenskega sindikalnega vodstva (knjige 14, 15, 18 in 19) in gradivo oddelka za socialno zavarovanje (referat za otroške jasli in domove igre in dela) iz obdobja 1947-1949 (predvsem škatli 83 in 112).

¹¹ AS 1589, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (CK ZKS), škatla 25, Zapisnik 1. seje ženske komisije pri CK KPS, 1945 (brez datuma). Ženska komisija pri republiškem partijskem vodstvu naj bi delovala v letih 1945-1952, vendar je ohranjenega le malo gradiva. Vzrok je morda v tem, da se je delo te komisije močno prepletalo z delom Glavnega odbora AFŽS, saj je bilo vodstvo obeh organov sestavljeno večinoma iz istih oseb.

¹² AFŽ Jugoslavije je bila od leta 1945 pa vse do njene ukinitve v letu 1953 organizirana po upravno-teritorialnih enotah: od osnovnih organizacij (uličnih, blokovnih, terenskih, vaških odborov) do krajevnih, rajonskih (v večjih mestih), mestnih, okrajnih, okrožnih in oblastnih odborov. Delo AFŽ v republikah in pokrajinah so vodili glavni odbori, najvišji organ v državi pa je bil Centralni odbor AFŽ Jugoslavije. Organizacijska struktura AFŽ je potekala v skladu z upravno-političnimi spremembami v vsej državi. Tako so bili v Sloveniji do leta 1947 okrožni odbori AFŽ Novo mesto, Celje in Maribor ter okrožna odbora AFŽ za Ljubljansko okrožje in vzhodno Primorsko, v obdobju 1949-1951 so delovali oblastni odbori AFŽ, in sicer za ljubljansko, mariborsko in goriško oblast. Po ukinitvi okrožnih in oblastnih odborov pa so njihovo delo prevzeli okrajni odbori AFŽ. Več o tem: Marjeta Adamič, Gradivo Antifašistične fronte žena Slovenije po letu 1945 v Arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, v: Arhivi, št. 1-2, Ljubljana 1983, str. 93.

organizacije. Sekretarka komisije Angela Ocepek¹³ je bila predsednica SPŽŽ in AFŽ Slovenije, po njeni ukinitvi leta 1953 pa tudi predsednica Zveze ženskih društev Slovenije. Angela Mahnič je bila tajnica Glavnega odbora AFŽ Slovenije ter članica Centralnega odbora AFŽ Jugoslavije, Zima Vrščaj, Erna Muser in Poldka Kos so bile članice Glavnega odbora AFŽ Slovenije, Marica Čepe pa je delovala v vodstvu ženske organizacije v vojnem času. Poleg članic ženske komisije pri CK KPS pa so bile članice Glavnega odbora AFŽ Slovenije tudi številne druge vidne predvojne revolucionarke, partizanke in politične voditeljice, kot na primer Lidija Šentjurg, Mira Tomšič (kasneje Svetina), Mara Rupena - Osolnik, Ada Krivic, Mica Šlander - Marinko itd. Čeprav so bila predsedniška mesta v ženski organizaciji rezervirana za preizkušene komunistke iz predvojnega obdobja, so bile v vodstvu slovenske ženske organizacije tudi nekatere predvojne krščanske socialistke, kot na primer Helena Puhar in Jožica Toman, ki sta bili članici ožjega odbora, katoliško usmerjena Dora Vodnik pa je bila članica širšega odbora.¹⁴

Takšen način vodenja ni bil nikakršna posebnost AFŽ, saj je partija bolj ali manj neposredno vodila vse množične organizacije.¹⁵ Pa vendar je KP z žensko organizacijo ravnala nekoliko drugače kot z ostalimi. AFŽ namreč ni bila podrejena le partiji, ampak tudi OF. In čeprav so tudi druge množične organizacije sprejemale program OF oziroma Ljudske fron-

¹³ Angela Ocepek, dolgoletna voditeljica slovenske ženske organizacije, se je rodila 3.9.1912 v Vevčah pri Ljubljani. S trinajstim leti se je zaposlila v ljubljanski tovarni Saturnus. Dejavnost je bila v raznih delavskih organizacijah, od leta 1935 tudi v KPJ. Postala je članica Okrajnega komiteja KPS Ljubljana, od leta 1940 pa tudi Centralnega komiteja KPS. Prizadevala si je za delavske pravice in žensko enakopravnost. Zaradi komunistične dejavnosti je bila najprej v jugoslovanskih zaporih v Bileci, leta 1941 pa so jo zaprli Italijani. Po pobegu iz zapora je delala v Ljubljani kot ilegalka, potem se je pridružila partizanom. Postala je predsednica SPŽŽ, članica Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS) in Izvršnega odbora OF. Po vojni je bila predsednica AFŽ Slovenije, po njeni ukinitvi pa Zveze ženskih društev. Bila je tudi članica CK KPS in Izvršnega odbora OF oziroma SZDL Slovenije. Umr-la je 1.6.1959. (Križnar Ivan, Ocepek Angela, v: Enciklopedija Slovenije 8, Ljubljana 1994, str. 80.)

¹⁴ Članice ženske komisije pri CK KPS in GO AFŽS so navedene v naslednjih dokumentih in publikacijah: AS 1589, CK ZKS, škatla 25, zapisnik 1. seje ženske komisije iz leta 1945 (brez datuma) in zapisnik seje ženske komisije z dne 25.3.1947; Na drugem kongresu AFŽ so bile na demokratičen način izvoljene v Glavni odbor sledeče tovarišice, v: Naša žena, št. 4-5, 1945, str. 83; Dobrníč, Ob 50-letnici 1. kongresa Slovenske protifašistične ženske zveze, II. zvezek, Novo mesto 1994, str. 6.

¹⁵ Tudi v vodstvu slovenskih sindikatov je bilo precej članov sindikalne komisije pri CK KPS.

te (LF) Jugoslavije in so bile kot celota včlanjene v slovensko in preko nje v jugoslovansko frontno organizacijo, pa se je to dejstvo močno poudarjalo le v povezavi z AFŽ. Medtem ko so politični voditelji druge množične organizacije vzpodbujali k čim večji aktivnosti,¹⁶ so članice ženske organizacije stalno svarili: »Najvažnejša stvar je, da se bodo organizacije AFŽ v popolnosti zavedale, da so sestavni del Osvobodilne fronte, ker je vsenarodna politična organizacija, ne pa da so nekaj posebnega, same sebi namen ...«¹⁷ Obstajala je celo želja, da se AFŽ pri opravljanju svojih nalog ne bi smela povezovati neposredno s pristojnimi ministrstvi, kot so to delali na primer sindikati, ampak le posredno, preko organizacij OF.¹⁸ Razloga sta bila vsaj dva. Strah, da bi feminizem prevladal v ženski organizaciji, še zlasti v mestih, kjer so imela pred vojno velik vpliv nekdanja ženska društva, je bil v Sloveniji prisoten ves čas njenega obstoja, verjetno pa še tudi veliko pozneje. Drugi vzrok, ki je vsaj deloma izhajal iz prvega, je bil v tem, da je partija že ob sami ustanovitvi ženski organizaciji namenila kratko življenjsko dobo: »Posebne ženske organizacije so smotrne samo toliko časa in tedaj, če je njihova naloga prebuditi zaostale ženske množice in jih na poseben, zanje dostopnejši način pripeljati v politično življenje, v skupno borbo vsega naroda. Pomagajo naj jim torej, storiti prvi korak v javno življenje, preboleti predsodke, ki jih je družba vzgojila v njih samih in v njihovi okolici in ki jih ovirajo, da bi lahko vstopile v politično življenje direktno.«¹⁹ AFŽ je bila torej zamišljena

¹⁶ »... Ni torej samo v interesu delavstva kot takega in v interesu sindikatov, je v interesu vse Osvobodilne fronte, v interesu vsega ljudstva, da se sindikati v vsem delu osvobodilne fronte najtemeljiteje, najuspešneje uveljavijo.« (AS 540, RS ZSS, knjiga 1, Zapisnik 1. kongresa Enotnih strokovnih zvez delavcev in nameščencev Jugoslavije /ESZDNS/, Ljubljana, 23.-25. september 1945, govor Borisa Kidriča.)

¹⁷ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 18, mapa 2, Nekaj misli Mihe Marinka o vlogi in nalogah organizacije AFŽ v zvezi z drugim kongresom AFŽJ januarja 1948 v Beogradu, ki jih je izrekel na ožjem sestanku aktivistk in funkcionark AFŽS. Vida Tomšič je že takoj po končani vojni opozarjala na napačen odnos odborov AFŽ do odborov OF in poudarjala, da se morajo ženske zavedati, da so »del te velike fronte«. (Iz referata tovarišice Vide Tomšičeve o nalogah bodočnosti, v: Naša žena, št. 4-5, Ljubljana 1945, str. 59.)

¹⁸ Ženska komisija pri CK KPS je 25.3.1947 sklenila: »Za delo GO AFŽ niso merodajne direktive ministrstev, temveč direktive IO OF. Kadar pa je potrebno razgovarjati se z ministrstvi, naj se sekretarka obrača na pomočnike ministrov, z ministri samimi pa naj se dogovarja tov. Ocepkova.« (AS 1589, CK ZKS, škatla 25, Zapisnik seje ženske komisije pri CK KPS, 25.3.1947.)

¹⁹ Članek Vide Tomšič o napakah pri delu med ženskami, v: Ljudska pravica, št. 5, 1. maj 1944. Cit. po: Slovenke v NOB II-1, str. 526.

kot organizacija prehodnega značaja, njeno delovno področje – reševanje tako imenovanih ženskih vprašanj, pa naj bi sprva le delno, kasneje pa v celoti, prevzela OF kot najširša politična organizacija, pristojna za obravnavo vseh pomembnih družbenih vprašanj. Partija je torej žensko organizacijo ustanovila zgolj »po sili razmer« ali, kakor je zapisala Lydija Sklevicky, AFŽ sploh ne bi bila vzpostavljena, če bi bilo vključitev žensk v narodnoosvobodilno gibanje mogoče izvesti brez njene pomoči.²⁰ Tudi po vojni ni bilo drugače – če bi KP lahko pritegnila ženske k oblikovanju nove države brez pomoči ženske organizacije, bi jo najverjetneje ukinila že v letu 1945.

V prvem povojnem letu je bila pomoč žensk potrebna skorajda povsod. Obnoviti ali na novo zgraditi je bilo treba v vojni porušene domove, ceste in tovarne, obdelati polja, poskrbeti za osirotele otroke in invalide. Socialnih in zdravstvenih ustanov ni bilo dovolj, primanjkovalo je zdravnikov, učiteljev in vzgojiteljev pa tudi inženirjev, tehnikov in drugih strokovnjakov. Kljub težkim ekonomskim in socialnim razmeram so bile že takrat v ospredju politične naloge. Pa poglejmo, kaj so politični voditelji povedali Slovenkam na 2. kongresu AFŽ Slovenije,²¹ ki je potekal od 9. do 11. junija 1945 v Ljubljani. Predsednik slovenske vlade Boris Kidrič je poudaril, da je borba proti političnim nasprotnikom prednostna naloga vseh državljanov: »Maksimalna budnost proti protiljudski, narodno izdajalski reakciji, budnost s strani ljudskih množic, budnost s strani vseh naših organizacij, budnost s strani naših aktivistov, je danes več kot potrebna, če hočemo razviti svojo ljudsko demokracijo, več kot potrebna, če hočemo ljudskim množicam dati res, kar smo jim dati dolžni, če hočemo, da bomo priborili lepšo in srečno bodočnost našim otrokom.«²² Ministrica za socialno politiko Vida Tomšič je sicer kot glavno nalogo žensk izpostavila »delo na obnovi in izgradnji naše domovine«, govorila pa je predvsem o tem, kako morajo ženske sodelovati pri preganjanju vojnih zločincev in vseh drugih sovražnikov nove oblasti. Članice AFŽ je opozorila, da ne smejo nikoli pozabiti, kako pomembna naloga njihove

²⁰ Lydija Sklevicky, AFŽ kao potencialni čimbenik procesa kulturne mijene tijekom razdoblja NOB-e, v: Problemi, št. 1, Ljubljana 1985, str. 72.

²¹ S spremembo imena (iz SPŽZ v AFŽS) se vsebina ženske organizacije ni spremenila, zato je kot njen prvi kongres štel tisti iz leta 1943 v Dobrniču.

²² Govor predsednika Narodne vlade Slovenije tovariša Borisa Kidriča na drugem kongresu AFŽ Slovenije v Ljubljani, v: Naša žena, št. 4-5, Ljubljana 1945, str. 48-49.

Kongres AFŽ Slovenije v Ljubljani, junij 1945.
AS 1202/301, fototeka Naša žena.

Mladinke in članice AFŽ tekmujejo za čim hitrejšo zgraditev domov.
AS 1202/303, fototeka Naša žena.

organizacije je politična vzgoja žensk: »Danes delamo v mestih, kjer je živel okupator več kot štiri leta, v mestih, kjer je služila okupatorju vsa propaganda, v mestih, kjer je okupatorju uspelo zastrupiti, pa čeprav podzavestno, duše ljudi. Zavedati se moramo, da moramo v naših ženah, mladini in vseh naših ljudeh razbiti ostanke tiste miselnosti, ki jo je okupator skušal zasejati v srca ljudi. Vemo, da je to dolgotrajno delo, vemo pa, da ga bomo izvedle in izvršile, če se bomo zavedale, da naše naloge ne samo praktično izvršimo, ampak istočasno vzgajamo ljudi, da bo vsaka tovarišica znala razmisliti politični položaj.«²³ Približno teden dni kasneje, od 17. do 19. junija, je bil v Beogradu 1. kongres AFŽ Jugoslavije, na katerem je ženske naloge najprej predstavil Josip Broz - Tito. Takole jih je razvrstil: »okrepitev naše narodne oblasti; vzgoja otrok, mladega naraščaja, naših bodočih rodov; okrepitev bratstva in enotnosti ter zgraditev naše države.«²⁴ Naloge političnega značaja so bile tudi tokrat na prvem mestu – obstoj nove države v sedanosti je bil po Titovem mnenju neločljivo povezan s sodelovanjem vseh jugoslovanskih narodov v borbi proti političnim nasprotnikom, ohranitev nove oblasti v prihodnosti pa naj bi zagotavljala le ustrezna vzgoja mladih rodov. Sledile so ekonomske naloge – obnova v vojni porušene države in zgraditev socialističnega gospodarstva z lastnimi silami, ki naj bi državljanom Jugoslavije omogočila materialni obstoj tudi v primeru, če ne bi bilo nobene pomoči »od zunaj.«²⁵ Šele potem so prišle na vrsto dolžnosti »na socialnem polju, za oskrbo naših otrok, za pomoč našim invalidom, tovarišem in tovarišicam, ki so izgubili zdravje v borbi itd.«²⁶ Obrazložitev socialnih nalog je prepustil Vidi Tomšič,²⁷ kulturno-prosvetnih Olgi Kovačević,²⁸ o ohra-

²³ Iz referata tovarišice Vide Tomšičeve o nalogah hodočnosti, v: Naša žena, št. 4-5, Ljubljana 1945, str. 58-59.

²⁴ Maršal Tito ženam Jugoslavije (Iz Titovega govora na prvem kongresu AFŽJ junija 1945), v: Naša žena, št. 4-5, Ljubljana 1945, str. 43-44. Referat je bil v originalu med drugim objavljen tudi v naslednjih publikacijah: Naši zadaci, Referati na 1. kongresu antifašistkinja Jugoslavije, Centralni odbor AFŽ Jugoslavije, Beograd 1945, str. 3-9 (brošura se nahaja tudi v fondu AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9); Tito ženama Jugoslavije, Centralni odbor AFŽ Jugoslavije, Beograd 1945, str. 35-47; Govori druga Tita ženama Jugoslavije, Pravno-politički položaj žena Jugoslavije, Savez ženskih društava NR Srbije, Beograd 1957, str. 11-16.

²⁵ Prav tam, str. 43-46.

²⁶ Prav tam, str. 44.

²⁷ Naši zadaci, Referati na 1. kongresu antifašistkinja Jugoslavije, Centralni odbor AFŽ Jugoslavije, Beograd 1945, str. 10-24.

²⁸ Prav tam, str. 39-47.

*Članice AFŽ obdarujejo vojaške invalide v Ljubljani.
AS 1202/304, fototeka Naša žena.*

*Mladinke in članice AFŽ iz Kokrice pri Kranju so prišle v Preddvor
s košarami hrane za revne otroke.
AS 1202/303, fototeka Naša žena.*

njanju pridobitev narodnoosvobodilne borbe pa je podrobneje spregovorila Mitra Mitrović - Djilas²⁹.

Po kongresih se je novo izvoljeno vodstvo slovenske ženske organizacije z vso vnemo lotilo izpolnjevanja starih in novih dolžnosti. Sodelovalo je pri pripravi zakonskih predpisov, ki so urejali pravice žensk in otrok, ter skrbelo za njihovo uresničevanje. Kakor med vojno so ženske tudi po njej pokazale veliko pripravljenost za opravljanje vseh nalog s področja socialnega skrbstva: zbirale so hrano in denar za invalide, sirote in vse, ki niso mogli sami poskrbeti zase, pomagale so pri ustanavljanju domov za osirotele otroke iz Slovenije in drugih jugoslovanskih republik, nekatere so jih sprejele v lastne domove. Potrudile so se, da bi bile posledice vojne čim prej odpravljene. Marsikatera se je na novo zaposlila, veliko pa jih je pomagalo s prostovoljnimi delom. Članice AFŽ so si prizadevale tudi za boljšo izobraženost Slovenk. Organizirale so bralne in debatne krožke, predavanja in tečaje vseh vrst, od strokovnih in praktično uporabnih (kuharskih, šivalnih, zdravstvenih, vzgojnih ipd.) do političnih.³⁰ Partijsko vodstvo je bilo z delom ženske organizacije na socialnem in gospodarskem področju zadovoljno, očitalo pa ji je, da zanemarja politično delo. Redka in pogosto slabo obiskana politična predavanja in tečaji očitno niso mogli zadovoljiti državnih voditeljev, ki so želeli, da bi vse oblike dela v prvi vrsti služile »politični prevzgoji.« AFŽ Slovenije naj bi delovala tudi preveč samostojno in premalo v sodelovanju z OF. Zato je Vida Tomšič poleti 1946 njene funkcionarke opozorila, da je bila AFŽ kot množična organizacija OF ustanovljena v prvi vrsti zato, da bi najbolj pasivne in nevedne ženske, predvsem tiste s podeželja, odtegnila vplivu nasprotnikov socializma, jih politično izobrazila in usposobila za delovanje v političnem življenju in oblastnih organih: »Za aktivistko, ki dela med ženami, je najvažnejši občutek, kakšno borbo vodi. Mora se zavedati, da je danes delo med ženami vprašanje borbe za zaostale množice. Delo med ženami je borba za te množice. Vprašanje je samo ali in v koliko smo uspele, ali smo uspele do kraja uničiti reakcijo. Reakcija se

²⁹ Prav tam, str. 25-38. Nekateri referati s 1. kongresa AFŽJ so bili objavljeni tudi v Naši ženi, št. 4-5, Ljubljana 1945, in sicer: otvoritveni govor Spasenije Cane Babovič (str. 92-93), referat Vide Tomšič z naslovom Socialno skrbstvo kot najvažnejša naloga AFŽ pri obnovi dežele (str. 94-99) in del referata Mitre Mitrović - Djilas Naloga žene v obnovi in izgradnji domovine (str. 99-101).

³⁰ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 115/48, Poročilo o delu AFŽ v obdobju 1945-1948; Vida Tomšič, Antifašistički front žena Jugoslavije, v: Enciklopedija Jugoslavije 1, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb 1955, str. 120.

trudi na vse načine. Reakcija, t.j. duhovščina skuša zajeti celo tiste žene, ki so bile pod našim vplivom. Zato je treba stališče do dela utrditi, treba je akcije, ki naj politično priveže ženo na naš pokret. Borbo za zaostale množice ne bomo dobile niti s puško, niti z dekreti. To je borba, kjer je treba biti najbolj trdovraten boj. Borba za vsakodnevni vpliv med ženami.«³¹ Za takšno borbo pa bi se morale aktivistke ustrezno pripraviti: »Mnogokrat naši vodeči funkcionarji premalo gledajo na svojo izobrazbo. Zaradi obilega dela, ki ga imajo s sestanki, ne prečitajo niti časopisov, in zato ženam ne morejo nič novega povedati. N.pr. reakcija pograbi naše zakone, jih nepravilno tolmači in je sposobna tolmačiti dogodke na svoj način ... Dolžnost aktivistk pa je dnevno zasledovanje dogodkov po časopisju. Treba je, da zna postaviti dogodke na pravo mesto in da jih zna pravilno tolmačiti ... ».³² Kritika je očitno obrodila sadove, saj je vodstvo AFŽ Slovenije v delovnem poročilu za leto 1946 zapisalo, da so ženske v drugi polovici leta pokazale nekoliko več interesa za politična vprašanja, kar naj bi se pokazalo zlasti pri volitvah v ustavodajno skupščino, čeprav s kvaliteto političnega dela svoje organizacije še nikakor ni bilo zadovoljno: »Žene so se v veliki meri udeležile predvolilne kampanje za volitve v zvezno skupščino, vendar je bilo to delo še precej nenačrtno. Radi pomanjkljive politične razgledanosti so se žene v glavnem zadovoljile z udeležbo na volitvah, premalo pa so polagale pažnje na pravilno razumevanje volitev in reakcionarne parole.«³³

Leto 1947 je potekalo večinoma v znamenju izpolnjevanja petletnega plana. Zato je bilo treba čim večje število žensk vključiti v proizvodno delo. Vse leto je potekala načrtna propagandna akcija za popularizacijo ženskega zaposlovanja.³⁴ Naša žena je objavila veliko število prispevkov, ki so v najsvetlejših barvah slikali življenje sovjetskih žensk, ki naj bi dosegale izjemne uspehe tako v poklicnem in političnem kot tudi zasebnem življenju,³⁵ redno so izhajali članki o slovenskih delavkah in udarnicah, ki so želeli pokazati, da poklicno delo ne prinaša le ekonomske

³¹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9, Vida Tomšič, Predavanje na tečaju funkcionark, ki delajo med ženami, 26.8.1946.

³² Prav tam.

³³ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 82/48, Delo organizacije AFŽ v obdobju 1945-1948.

³⁴ Kako zaposliti kar največ žena, v: Naša žena, št. 5, Ljubljana 1947, str. 135-137.

³⁵ V več nadaljevanjih je na primer izhajal referat plenarne seje Mednarodne demokratične federacije žensk v Pragi z naslovom Žena v Sovjetski zvezi, v: Naša žena št. 10, Ljubljana 1947, str. 317-318; št. 11, 1947, str. 349-351, št. 12, 1947, str. 374-376.

neodvisnosti, ampak tudi veliko osebnega zadovoljstva.³⁶ Ideal je postala ženska, ki je na delovnem mestu enaka moškemu, ženska, ki zmore vse, tudi pilotirati letalo!³⁷ Po navodilih ženske komisije CK KPS z dne 25. marca 1947 pa je bilo treba težišče dela AFŽ prenesti na podeželje, kjer so bile največje rezerve delovne sile: »Glede na malomeščanski značaj, ki ga ponekod dobivajo zlasti okrajni odbori AFŽ in glede na v zvezi s petletnim načrtom nujno potrebno delo predvsem med kmečkimi ženami, je treba pri okrajnih odbori ustanoviti kmečke sekcije, ki naj vključujejo vse kmečke predele svojega okraja in ki naj se vežejo na kmečko sekcijo pri GO AFŽ, ta pa na kmečko komisijo pri IO OF. Te kmečke sekcije tako pri okrajnih kot pri Glavnem odboru naj tvorijo 2–3 tovarišice, ki se bodo ukvarjale samo s tem vprašanjem ... Ustanovi naj se poseben list Kmečka žena.«³⁸ Že naslednji mesec je Naša žena objavila več prispevkov, ki so poveličevali ugodnosti, ki jih nova država nudi kmečkemu prebivalstvu.³⁹ Julija 1947 je izšla prva številka Kmečke žene, ki naj bi postala »najboljša svetovalka in prijateljica vsem kmečkim gospodinjam in dekletom.«⁴⁰ Preureditev podeželja po socialističnih vzorih je sčasoma postala ena najpomembnejših nalog ženske organizacije, ki pa ji ta nikakor ni bila kos.⁴¹ Od tedaj so bile namreč kritike, da AFŽ svojih dejavnosti ne izkoristi dovolj za politično delo, vedno pogostejše. Predstavnice AFŽ so se opravičevale s tem, da niti oblastni organi niti partijski in OF funkcionarji ne podpirajo dela ženske organizacije. Očitale so jim, da posredujejo AFŽ pogosto najslabši kader, ker vidijo v tej organizaciji le animatorja oziroma organizatorja delovne sile za različna javna dela, da so vodilni položaji bolj ali manj rezervirani za moške, da na svojih

³⁶ Na primer: Zmagoslavna pot naše delavke, v: Naša žena, št. 11, Ljubljana 1947, str. 338–339; Pot služkinje Marije v lepše življenje, v: Naša žena, št. 12, Ljubljana 1947, str. 365–367.

³⁷ Kako sem postala pilotka, Zgodba Valentine Grizodubove, heroja Sovjetske zveze, aviatorskega polkovnika, predsednice Komiteja sovjetskih žena, v: Naša žena, št. 11, Ljubljana 1947, str. 345–346.

³⁸ AS 1800, CK ZKS, škatla 25, Zapisnik seje ženske komisije pri CK KPS 25.3.1947.

³⁹ Načrt v kmetijstvu je del našega narodnega gospodarstva, v: Naša žena, št. 4, Ljubljana 1947, str. 100; Ko bodo stroji pomagali obdelovalcu zemlje, str. 101; Tudi kmečki delavci uživajo socialno zavarovanje, str. 102–103; V kmetijskih šolah bo zrasel nov rod slovenskega kmetovalca, str. 104–105; Nekoč dninarica Ančka, danes sekretar OF, str. 106–107; Tudi kmečkim otrokom oskrbimo sezonske domove, str. 108; Knjižnica na vasi, str. 109.

⁴⁰ Važno sporočilo našim bralkam in naročnicam!, v: Naša žena, št. 7, Ljubljana 1947 (zadnja neštevilčena stran).

⁴¹ To pa ni bilo nič čudnega, saj je v letih 1952, 1953 nad kmeti obupala celo partija in opustila prizadevanja za kolektivizacijo kmetijstva. Več o tem: Dušan Bilandžić, Zgodovina Socialistične federativne republike Jugoslavije, Ljubljana 1980, str. 122.

sestankih ne obravnavajo ženske problematike, da je njihovo obnašanje v zasebnem življenju često v neskladju z njihovimi nastopi v javnosti, da celo mnogi predstavniki oblasti, političnih organizacij in oficirji ne dovolijo svojim ženam delovati v AFŽ. Res pa je bilo tudi, da se marsikatera cenjena politična delavka ni hotela ukvarjati z ženskimi vprašanji in če jo je partija napotila na delo v AFŽ, je to večkrat razumela kot nekakšno degradacijo. Vse to je imelo za posledico postopno upadanje aktivnosti organizacije AFŽ, na kar je že leta 1947 opozorila tedanja predsednica Centralnega odbora AFŽJ Cana Babović.⁴²

Kot odgovor na takšna in podobna opažanja je v januarski številki Naše žene iz leta 1948 v sklopu priprav na drugi kongres AFŽ Jugoslavije izšel prispevek predsednika slovenske vlade Mihe Marinka. Odločno je poudaril, »da se bodo žene s konstruktivnim delom pri politično-gospodarskih družbenih nalogah, kjer sodelujejo, lahko afirmirale kot polnopravne državljanke le, če bodo aktivne. Dalje se morajo zavedati, da tu ne more biti govora o stremljenju za neko formalno enakopravnostjo, kar pri nekaterih posameznih članicah AFŽ še vedno lahko opazamo, kajti meščanski feminizem še namreč ni do kraja preboljen. V organizacijah AFŽ mora prevladovati zavest, da bo konzervativizem, ki še vlada marsikod pri politično bolj zaostalih tovariših, mogoče najuspešneje tolči s tem, da se žena pokaže kot sposobna delavka, odbornica itd. ... Formalno pojmovanje pa ne pospešuje afirmacije enakopravnosti, ampak jo manjša, slabi in povzroča razdore. Kajti nikakor ne more veljati načelo, ki se tu in tam pojavlja, da mora biti glede na odgovarjajoče število žena tudi primerno število zastopnic v nekem družbenem organu. To bi bilo do kraja napačno.« Ženska organizacija tudi nikakor ne bi smela biti »sama sebi namen«, kar naj bi se kazalo v tem, »da se že zgrajeni ženski kadri zadržujejo v ženski organizaciji. To, da držimo vse, kar je ženskega spola, v posebni ženski organizaciji, od spodaj do vrha, je eden od izrazov meščanskega feminizma. To ovira odstranjevanje razlik med ženo in moškim v družbenih vlogah, v javnem udejstvovanju... Kajti ženska organizacija obstoja samo zato, da vključi najbolj zaostale žene in da tiste, ki so že politično dvignjene, mobilizira dalje, za vse panoge javnega življenja... Tam, kjer druge organizacije ne zajemajo ženskih množic, tam

⁴² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 3, spis št. 310/48, Referat Mime Zupančič na 3. kongresu AFŽ Slovenije, Poročilo o delu in organizacijska vprašanja Antifašistične fronte žensk Jugoslavije; Lydia Sklevicky, Modeli integracije emancipatorskega procesa: Antifašistična fronta žena Jugoslavije 1945-1953, v: Problemi št. 9, Ljubljana 1986, str. 21.

ima AFŽ svoje področje dela.«⁴³ Vodstvo slovenske ženske organizacije je takoj priznalo, da AFŽ Slovenije ni dobro opravila svoje največje naloge: »... politično delati med ženami, vključevati žene v OF in jih mobilizirati za izpolnjevanje vseh nalog, ki so postavljene pred OF kot enotno politično organizacijo. Zato so naše organizacije ravno v predkongresnih pripravah razvile po vsej Jugoslaviji široko kampanjo za vpis v Fronto. V času, ko bije teren najtrši boj za dokončno izvršitev odkupov, za plačilo davkov, za gradnjo zadružnih domov, je bolj kot kdajkoli potrebno, da se zavedamo važnosti, ki jo ima OF Slovenije oziroma LF Jugoslavije kot iniciator in mobilizator našega boja za boljše, bogatejše in polnejše življenje. Dejstvo, da je ta kampanja v Sloveniji rodila tako majhne uspehe, je gotovo dovolj zgovoren dokaz, da se naša AFŽ še vedno ne zaveda, da je politično delo med ženami prva in poglobitna naloga ženske organizacije.«⁴⁴

Toda bilo je že prepozno. V statutu, ki je bil sprejet na drugem kongresu AFŽ Jugoslavije od 25. do 27. januarja 1948 v Beogradu, je bilo zapisano, da je ženska organizacija sestavni del LF Jugoslavije, ki skrbi za uresničevanje programa LF. Ni imela svojega članstva, zato ni bilo članskih izkaznic niti članarine. Bila naj bi le orodje, ki ga je LF potrebovala za delo z »zaostalimi« ženskami s podeželja.⁴⁵ S tem je bil na nek način že nakazan bližnji konec delovanja AFŽ kot samostojne politične organizacije, čeprav politični voditelji o tem še niso govorili. Tito je v svojem govoru na 2. kongresu jugoslovanske AFŽ po svoji stari navadi ženske najprej pohvalil zaradi »vehikanske vloge« pri »izgradnji države« in zaradi njihovega »dragocenega prispevka« pri uresničevanju petletnega plana. Takoj zatem pa je izrazil nezadovoljstvo, ker so ženske premalo dejavne v OF in ostro pogrjal AFŽ, češ da ni znala pritegniti tistih žensk, ki se »ne zavedajo svojih dolžnosti ali pa so do skupnosti malomarne« in skrbijo le zase. Potem je Tito izpostavil še dve nalogi, ki sta sicer obstajali že prej, a nista bili tako poudarjeni: mednarodno dejavnost in vzgojo otrok. Jugoslovanske ženske je pozval, naj si skupaj z vsemi »naprednimi ženskimi organizacijami v inozemstvu« prizadevajo za mir in naj odločno nastopijo proti »imperialističnim« zahodnim državam, ki naj bi želele

⁴³ Miha Marinko, O vlogi organizacije AFŽ, v: Naša žena, št. 1, Ljubljana 1948, str. 2.

⁴⁴ O predkongresnem delu naših žena, v: Naša žena, št. 2, Ljubljana 1948, str. 41.

⁴⁵ Vida Tomšič, Antifašistički front žena Jugoslavije, v: Enciklopedija Jugoslavije 1, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb 1955, str. 120.

*Slovenska delegacija na kongresu AFŽ Jugoslavije v Beogradu, julij 1948.
AS 1202/299, fototeka Naša žena.*

*Podpisna akcija za mir, Kresnice, 7. november 1948.
AS 1202/306, fototeka Naša žena.*

razširiti svoj vpliv po svetu tudi za ceno nove vojne.⁴⁶ Še prav posebej pa jim je »položil na srce« skrb za vzgojo otrok, ki jih je treba vzgojiti v socialističnem duhu in jih obvarovati pred škodljivimi vplivi vseh nasprotnikov nove Jugoslavije.⁴⁷ Vlogo žensk sta obravnavala tudi oba partijska kongresa, jugoslovanski, julija 1948 v Beogradu, in slovenski, novembra istega leta v Ljubljani, ki sta naloge AFŽ še dopolnila. Ženske naj bi si še naprej prizadevale za izpolnjevanje petletnega gospodarskega načrta (za večjo zaposlenost žensk, razvoj združništva, organizacijo prostovoljnega dela), sodelovale naj bi v organih »množične kontrole« in »ljudske inšpekcije« pri nadzorovanju trgovin, obrtnih delavnic, gostišč in vseh drugih ustanov, ki naj bi služile zaščitni matere in otroka pa tudi vsakdanjim potrebam »najširših ljudskih množic«, skrbele naj bi za »kulturno-prosvetno delo med ženami, ki so bile sicer enakopravne po zakonu, a se zaradi starih navad in nazorov, zaradi različnih predsodkov in zaradi pomanjkljive izobrazbe niso znale posluževati svoje enakopravnosti« (skrb za njihovo socialno stanje, izobrazbo in kulturni nivo). V tem letu je prišla prav posebej do izraza materinska vloga ženske, na katero se je v času boja za delovno silo deloma pozabilo.⁴⁸ Ženska organizacija naj bi nudila vsestransko pomoč zaposlenim ženskam in materam: v sodelovanju z ljudskimi odbori, zdravstvenimi organizacijami, Rdečim križem, sindikati itd. naj bi pomagala pri ustanavljanju porodnišnic, ambulant, zdravstvenih, vzgojnih in pravnih posvetovalnic, vzgojno-varstvenih ustanov za otroke, otroških igrišč, šolskih kuhinj in delavskih menz, raznih gospodinjskih servisnih služb – pralnic, šivalnic, čistilnic ipd.⁴⁹ Do konca

⁴⁶ AFŽ Jugoslavije je bila zelo aktivna članica Mednarodne demokratične federacije žena (MDFŽ), ki je bila ustanovljena novembra 1945 v Parizu in je nastopala proti vsem pojavom fašizma, prizadevala pa si je za mir na svetu, žensko enakopravnost in pravice otrok. Po sporu Jugoslavije z Informbirojem je MDFŽ stopila na sovjetsko stran in jeseni 1949 je bila jugoslovanska ženska organizacija iz MDFŽ izključena. (AS 1800, fasc. 12, mapa 1; fasc. 7, mapa 2, spis št. 364/48; fasc. 10, mapa 1, spis št. 8/49; fasc. 18, mapa 1; fasc. 15 itd.)

⁴⁷ Maršal Tito je govoril o naših nalogah (Iz Titovega govora na 2. kongresu AFŽ Jugoslavije januarja 1948), v: Naša žena, št. 2, Ljubljana 1948, str. 35.

⁴⁸ Vida Tomšič, Ali obstaja pri nas žensko vprašanje (sestavek je bil objavljen v Ljudski pravici 9. avgusta 1952 pod naslovom Po partijski izgradnji), v: Vida Tomšič, Ženska, delo, družina, družba, Ljubljana 1978, str. 72.

⁴⁹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 1, spis št. 310/48, Referat Mime Zupančič na 3. kongresu AFŽ Slovenije z naslovom Poročilo o delu in organizacijska vprašanja AFŽS; V. kongres Komunistične partije Jugoslavije, Beograd, od 21. do 28. julija 1948, Referat Edvarda Kardelja o osnovnih in tekočih nalogah organizacij KPJ, str. 375.

leta 1948 je postalo že precej jasno, da bo AFŽ obstajala le še, dokler jo bo država potrebovala pri »prevzgoji« politično še »neprosvetljenih« žensk in pri opravljanju tistih nalog, ki moških niso zanimale - pri negi in vzgoji otrok:⁵⁰ »Dvoje je, kar terja obstoj in utrditev naše organizacije tudi še v današnjem času: posledice tisočletne neenakopravnosti, proti katerim se moramo trdo in vztrajno boriti in dejstvo, da je vsaka žena tudi mati, vzgojiteljica bodočih pokolenj.«⁵¹

Ženskam ni bilo težko opravljati praktičnih nalog: oblikovale so skupine za čuvanje otrok zaposlenih mater in za pomoč porodnicam, pomagale so pri ustanavljanju materinskih posvetovalnic in otroških vrtcev, šivalnic, pralnic in kopališč, organizirale so higienske in druge tečaje ter kar 3069 najrazličnejših predavanj v mestih in na podeželju. Voditeljice slovenske ženske organizacije so na njenem 3. kongresu, ki je bil od 12. do 13. decembra 1948, samokritično priznavale, da niso znale »dovolj povezovati vsakodnevnih nalog, na katere trčijo žene in matere z borbo za socialistično prevzgojo.«⁵² Niso torej opravile tistega, kar je bilo po mnenju partijskega vodstva najvažnejše: »Če hočemo veliko predanost žena Partiji in ljudski oblasti do kraja izvesti, moramo predvsem voditi računa o vzgoji žena, ki jo jim dajejo naše množične organizacije. Po osvoboditvi smo posvečale premalo pažnje nadaljnji politični vzgoji žena v duhu socializma. V vseh okrajih Slovenije lahko ugotovimo, da smo ženam le nalagali naloge, ki so jih sicer vestno izpolnjevale, toda brez prave politične perspektive za njihov nadaljnji razvoj.«⁵³ Zaradi zanemarjanja političnega dela naj bi bila »žena še vedno v večji meri kot mož žrtev bedaste, kratkovidne reakcionarne propagande«,⁵⁴ zmanjšalo pa naj bi se tudi zanimanje žensk za delo v AFŽ: »Preko ankete, ki je bila izvršena marca t. l. (tega leta) smo ugotovili, da je organizacija v mnogih krajih zelo slaba,

⁵⁰ »Ženske naj bi postorile vse tisto, kar nihče drug ni hotel. Jasli, vrtci ipd. so bile tiste drobne, sitne, nesimpatične zadeve, za katere je vedno manjkalo denarja, zato so jih prepuščali ženskam.« (Izjava Mire Svetina avtorici z dne 2.8.1999.) V delovnem poročilu AFŽ Slovenije za obdobje 1945-1948 pa je Branka Jurca takole zapisala: »Prav tako je razumljivo, da se z nobenimi vprašanji, ki se tičejo zaščite matere in otroka, ne bo bavila nobena druga organizacija kot prav ženska organizacija.« (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 115/48.)

⁵¹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 115/48, Poročilo o vlogi in delu AFŽ Slovenije v obdobju 1945-1948.

⁵² Pozdrav III. kongresu AFŽ Slovenije, v: Naša žena, št. 12, Ljubljana 1948, str. 330.

⁵³ Iz diskusije Angele Ocepkovke na II. kongresu KPS, v: Naša žena, št. 12, Ljubljana 1948, str. 331.

⁵⁴ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 115/48, Poročilo o vlogi in delu AFŽ Slovenije v obdobju 1945-1948.

da je mnogo vasi, kjer je sploh ni in da se je pasivizirala celo tam, kjer je bila med narodno osvobodilno borbo aktivna. V Črnomlju n.pr., kjer je zibelka narodne osvobodilne borbe, in kjer so žene pokazale primere izredne požrtvovalnosti in aktivnosti, se je vsled nedelavnosti naše organizacije po osvoboditvi, postopoma pasiviziral večji del odborov. Od 145 odborov občin ob času II. kongresa AFŽ Jugoslavije je aktivnih le še 40. V Ptujju je bilo leta 1945 26 odborov, leta 1946 je bilo na novo organiziranih 99 odborov, začetkom leta 1947 dela le še 80 odborov, postopoma so se pasivizirali tudi ti in je ob času II. kongresa AFŽ Jugoslavije le še 16 odborov. Podobna situacija je tudi v mnogih drugih krajih. Imamo celo nekaj vasi, kjer organizacije sploh še ni bilo. Slabo dela tudi organizacija v dolnje lendavskem okraju med madžarsko manjšino. V času II. kongresa AFŽ Jugoslavije in do volitev, ki smo jih izvajale v letošnjem letu, je štela naša organizacija 2571 osnovnih odborov, od katerih pa je bilo aktivnih le 1531 odborov, drugi odbori ne delajo in so samo na papirju. Po okrajih, rajonih in mestih so obstojale že ob času II. kongresa AFŽ Jugoslavije povsod mestne, rajonske in okrajne organizacije. Pred volitvami je bilo v okrajnih plenumih 1638 žena, v okrajnih odborih pa 613 žena. V Osvobodilni fronti je vključenih 322462 žena.⁵⁵

Kaj pa je ženske privedlo do tega, da so se začele umikati iz političnega življenja? Je bila krivda zares le na strani AFŽ? Vzroka sta bila najmanj dva. Navdušenje in optimizem, ki sta, kakor je zapisal Dušan Nečak, po zmagi nad fašizmom zajela precejšen del slovenskega prebivalstva, sta sčasoma ugasnila: »Nova oblast je na vseh področjih začela na novo. Borila se je za čim uspešnejšo mednarodno uveljavitev, treba je bilo obnoviti močno porušeno državo, izvesti najnujnejše ukrepe v smeri uresničevanja temeljnih socialnih (socialističnih) ciljev in obljub, danih med vojno (agrarna reforma, nacionalizacija, sekvestracija), izvesti volitve v vse organe oblasti itd. – če se je hotela realizirati. Ena od karakteristik tistega časa je namreč tudi, da je nova oblast imela podporo nemalega dela prebivalstva, saj mu je prav ona izbojevala svobodo. Toda z vse očitnejšim razvojem v smeri izključujega, enopartijskega ekskluzivizma, je podpora ob upadanju evforije nad svobodo vedno bolj

⁵⁵ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 1, spis št. 310/48, Referat Mime Zupančič na 3. kongresu AFŽ Slovenije z naslovom Poročilo o delu in organizacijska vprašanja Antifašistične fronte žensk Slovenije.

usihala.«⁵⁶ Po drugi strani pa je na zmanjšan interes žensk vplivala tudi sprememba nalog. AFŽ je imela moč in vpliv le takrat, kadar so jo ženske občutile kot svojo organizacijo. To pa je bilo predvsem tedaj, ko so v njej aktivno sodelovale, ko so videle, da s svojim delom lahko pripomorejo k lepšemu življenju svojega naroda. AFŽ je bila pravzaprav najbolj uspešna tedaj, kadar ni upoštevala vseh partijskih navodil, in obratno – bolj ko se je posvečala politični vzgoji, manj je bila uspešna.⁵⁷ Zato je bilo v prvih povojnih letih ženske lažje pritegniti k delu v AFŽ. Takrat je bilo sodelovanje žensk pri obnovi požganih domov, uničenih naselij in zapuščenih polj nujno potrebno, njihova pomoč pri oskrbi invalidov, ostarelih in nepreskrbljenih otrok nepogrešljiva. Kasneje pa so se razmere spremenile. Država je bila vsaj za silo sposobna zagotoviti sredstva in osebje za otroške in mladinske domove, podjetja in ljudski odbori so pokazali nekoliko več zanimanja za jasli in vrtce, Zveza borcev je poskrbela za partizanske družine, vprašanje invalidov je bilo zakonsko urejeno. Pomoč žensk v obliki zbiranja prispevkov in prostovoljnega dela ni bila več tako potrebna kot prej,⁵⁸ obsedenost političnega vodstva z zunanjimi in notranjimi sovražniki pa je naraščala. Že nevarnost »iz zahoda« je dovolj »burila duhove«, ko pa se je tej z resolucijo Informbiroja pridružila še nevarnost »z vzhoda«, je postalo iskanje pravih in namišljenih sovražnikov še bolj paranoično, poleg tega pa je bilo treba Stalinu za vsako ceno dokazati, da je Jugoslavija zares socialistična država. Obdobje razmeroma počasnega prehoda v socializem je bilo dokončno zaključeno, za politične omahljivce ni bilo več prostora, oblast je zahtevala popolno lojalnost državljanov. Politična vzgoja, še posebej na podeželju, je postala prioriteta naloge vseh množičnih organizacij. In AFŽ Slovenije nikakor ni bila edina organizacija v Sloveniji, ki so jo doletele kritike partijskega vodstva. Enako se je na primer dogajalo tudi slovenskim sindikatom,⁵⁹ ki so jim očitali, da še posebej zanemarjajo ideološko-politično delo med

⁵⁶ Dušan Nečak, »Slovenija 1945 – čas evforije, shizofrenije in paranoje«, v: Borec, št. 4-6, Ljubljana 1991, str. 444.

⁵⁷ To dokazujejo tudi naslednje besede iz enega od poročil o delu ženske organizacije: »AFŽ je imao toliko uspeha u radu jer nije bio usmeren ka prosvetiteljskom radu medju zaostalim ženama već su ga žene osećale kao svoju vlastitu organizaciju i kao izraz svoje aktivnosti.« (Dokument ni niti podpisan niti datiran, nahaja se v osebнем fondu Vida Tomšič: AS 1413, škatla 99.)

⁵⁸ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 115/48, Poročilo o delu AFŽS v obdobju 1945-1948.

⁵⁹ AS 1589, CK ZKS, škatla 2, Zapisnik seje biroja CK KPS, 18. februar 1949.

zaposlenimi »ženami – materami« in »novодоšlimi delavci s podeželja«. ⁶⁰ AFŽ je imela drugačen položaj od ostalih množičnih organizacij le zato, ker je bila povsem ženska organizacija in je partija v njej videla tisti politični prostor, ki je stalno »grozil« z izbruhom »meščanskega feminizma«. Pretiran in najverjetneje neutemeljen strah pred feminizmom pa je silil partijo v vedno nove kritike in vedno nova omejevanja pristojnosti ženske organizacije. Tako ji je očitala tudi, da se je »izrodila v organizacijo najnaprednejših žena, v organizacijo aktivistk«, namesto da bi postala resnično »množična organizacija, na katero se bodo žene, kmetice in gospodinje in tudi delavke obračale, kadar jih bodo težila težka vprašanja...«, v takšno organizacijo, ki bi skrbela predvsem »za človeka, za mater in otroka...« ⁶¹

Po kongresih so se ženske prizadevno lotile novih nalog. Že v letu 1948 so tako pri Glavnem odboru AFŽ Slovenije kot tudi pri nižjih odborih začele delovati tako imenovane »sekcije mati in dete«, ki so nadomestile prejšnje socialno-zdravstvene oddelke. ⁶² Ukvarjale so se z zdravstvenimi in vzgojnimi vprašanji, skrbele so za otroke brez staršev in za pravno zaščito matere in otroka. ⁶³ Skupaj z drugimi članicami AFŽ so pomagale pri ustanavljanju in delu materinskih posvetovalnic, otroških bolnišnic, mladinskih domov, domov iger in dela ter otroških jasl (iskale so primerne prostore, zbirale denar in opremo, pomagale pa so tudi s prostovoljnim delom), sodelovale so pri gradnji in urejanju otroških igrišč, urejale so čakalnice za matere na železniških ali avtobusnih postajah, krpalnice in šivalnice, trgovine za matere, vodile so pravne posvetovalnice, zbirale so denar, hrano, oblačila in igrače za socialno ogrožene otroke in njihove matere, poskrbele so za nastavitve novih tako imenovanih otroških obiskovalk, ⁶⁴ sirotam so iskale skrbnike, organizirale so različne tečaje in predavanja (o negi dojenčka, o zdravstvenih in vzgojnih vprašanjih, o socialnem skrbstvu), ipd. ⁶⁵

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 115/48, Poročilo o delu AFŽS v obdobju 1945–1948.

⁶² Prav tam.

⁶³ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 116/48, Delo sekcije »Mati in dete« pri Glavnem odboru AFŽ.

⁶⁴ Tako so se imenovalе osebe, ki so nadzorovale življenje otrok pri skrbniških družinah.

⁶⁵ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 2, spis št. 351/48, Delo AFŽ organizacije pri zaščiti matere in otroka od II. kongresa AFŽ Jugoslavije do danes (verjetno je mišljeno le delo v 3. trimesečju, ker je bil 2. kongres junija, poročil zadnjega tromesečja pa naj še ne bi prejeli).

Pa vendar je bilo vedno očitneje, da je ukinitév AFŽ le še vprašanje časa. CK KPJ je v pismu slovenskemu partijskemu vodstvu z dne 22. junija 1950 ugotavljal, da AFŽ pogosto obravnava tudi splošna politična vprašanja, ki spadajo v pristojnost LF, partijske in frontne organizacije pa da se za dejavnost ženske organizacije sploh ne zanimajo in ne usklajujejo svojega dela z delom AFŽ. Prihajalo naj bi do podvajanja dela in brez potrebe naj bi se povečalo število sestankov, ki naj bi jih že tako preobremenjene žene in matere občutile le kot dodatno breme. Zato se je jugoslovansko partijsko vodstvo odločilo, da naj bi odbori AFŽ v bodoče ne delovali več samostojno, ampak v okviru odborov LF kot nekakšne sekcije teh odborov. AFŽ naj bi se ukvarjala predvsem z otroškimi in materinskimi vprašanji, samo tam, kjer ženske še niso bile vključene v LF, pa naj bi skrbela tudi za »dvig njihove politične zavesti«. Ženske sekcije naj bi bile povsem podrejene vodstvu odborov LF, dajale naj bi le predloge za delo med ženskami in opravljale različne naloge »na terenu«. CK KPJ je zahteval ukinitév profesionalnih kadrov v AFŽ, češ da plačane odbornice pri okrajnih in mestnih organizacijah AFŽ opravljajo delo, ki pogosto presega njihove sposobnosti. Odbori AFŽ kot sekcije OF naj ne bi imeli več nobenega profesionalnega osebja. Tehnično delo naj bi opravljalo administrativno osebje OF, ostala dela pa ustrezno strokovno usposobljene prostovoljke. Na tak način naj bi dosegli, da bi v AFŽ delovale le tiste ženske, ki so sposobne pomagati pri reševanju ženskih vprašanj: učiteljice, profesorice, zdravnice, medicinske sestre, socialne delavke ipd. Vsebina ženskega tiska naj bi bolj kot doslej temeljila na vzgoji ženske kot matere - ženski listi naj bi obravnavali vse probleme, ki težijo zaposlene matere, poučevali naj bi jih o zdravstvenih in vzgojnih vprašanjih, vzpodbujali naj bi jih k večji higieni, k lepši ureditvi doma, skratka k ustvarjanju boljših življenjskih pogojev zase in družino.⁶⁶ To pismo je sprožilo številne odmeve po vsej državi, v Sloveniji pa so se na spremembe že vnaprej pripravili, saj je slovenska ženska organizacija na podlagi sklepov Glavnega odbora OF Slovenije že pred prejemom pisma CK KPJ razpustila vse profesionalne funkcionarke, organizacijske in administrativne naloge pa so prevzeli sekretariati OF. Ni pa bilo povsem jasno, v kolikšni meri so bile novo nastale ženske sekcije predstavnice ženske organizacije in v kolikšni meri zastopnice OF. Izvršni odbor OF je

⁶⁶ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 3, mapa 2, Pismo Centralnega komiteja KPJ Centralnemu komiteju KPS, 22.6.1950.

pojasnil, »da je AFŽ sekcija Fronte v vsem političnem delu med ženami, ki se mora vršiti povsod skupno in za katerega uspehe ali neuspehe je tudi skupna odgovornost.« Skrajno škodljiva pa naj bi bila »likvidacija konkretnega dela«, ki so ga vselej dotlej uspešno opravljale organizacije AFŽ. Kakšno pa naj bi bilo to konkretno delo? »Vse, kar se tiče žene in matere in njenih otrok, vse, kar ni škodljivo za nadaljnjo rast socializma pri nas.«⁶⁷ Naloge AFŽ so bile odvisne od razmer v posameznem kraju. Ponekod je na primer največji problem predstavljala velika smrtnost otrok, drugje je bilo treba urediti razdeljevanje mednarodne pomoči ipd.⁶⁸ Enako stališče je zavzel tudi 3. kongres AFŽ Jugoslavije, ki je bil od 28. do 29. oktobra 1950 v Zagrebu, na katerem je bila integracija ženske organizacije v LF v obliki sekcij tudi formalno proglašena.⁶⁹ AFŽ je torej izgubila tako organizacijsko samostojnost kot tudi možnost vsakršnega samostojnega političnega dela in s tem tudi značaj politične organizacije. Toda, kot je obrazložil Izvršni odbor OF v svojem informativnem biltenu iz oktobra 1950, »ni šlo za spremembo strukture ženske organizacije marveč zato, da se tudi v ženski organizaciji uveljavi načelo demokratičnega razpravljanja in odločanja.«⁷⁰ V imenu prizadevanj za demokracijo in skrbi za preobremenjenost žensk ter pod geslom borbe proti birokraciji ji je bilo odvzeto še tisto malo možnosti samostojnega odločanja, kot ga je partija dopuščala drugim družbenopolitičnim organizacijam. Omejevanje administrativnega aparata je v tem času potekalo povsod, tudi v gospodarstvu in oblastnih organih, število profesionalnih kadrov so zmanjševale tudi druge družbenopolitične organizacije,⁷¹ toda le odbori ženske organizacije so se morali podrediti neposrednemu vodstvu OF.

⁶⁷ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 15, mapa 2, Informativni bilten IO OF Slovenije, št. 12, Ljubljana, 3.10.1950.

⁶⁸ Prav tam.

⁶⁹ Vida Tomšič, Antifašistički front žena Jugoslavije, v: Enciklopedija Jugoslavije 1, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb 1955, str. 120; Lydia Sklevicky, Modeli integracije emancipatorskega procesa: Antifašistička fronta žena Jugoslavije 1945–1953, v: Problemi št. 9, Ljubljana 1986, str. 22.

⁷⁰ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 15, mapa 2, Informativni bilten IO OF Slovenije, št. 12, Ljubljana, 3.10.1950.

⁷¹ AS 540, RS ZSS, knjiga 16 (17), Poročilo o delu Glavnega odbora ZSS (Zveze sindikatov Slovenije) za leto 1949, in knjiga 29, Poročilo o delu Glavnega odbora Zveze sindikatov Jugoslavije (ZSJ) za Slovenijo za leto 1950.

Spremembe so bile, vsaj v Sloveniji, vidne takoj. Vse do tedaj plačane funkcionarke AFŽS so bile premeščene na druga delovna mesta, le pri glavnem odboru je ostala sekretarka kot »instruktor OF«. Delo je zastalo, ker so bile bivše profesionalke zaposlene s prilagajanjem na nova delovna mesta, organizacije AFŽ pa so čakale na »direktive od zgoraj.«⁷² Širile so se govorice o ukinitvi AFŽ, »stara trenja« med aktivisti OF in aktivistkami AFŽ niso prenehala, nekateri odbori AFŽ so povsem prenehali z delom, ponekod, predvsem na Primorskem in v celjskem okraju, so se pojavile parole, da je ženska organizacija nepotrebna, saj spada »žena itak samo v kuhinjo« ipd.⁷³ Kljub temu pa je Izvršni odbor OF menil, da »tiste osnovne ženske organizacije, ki so bile delavne prej, delajo tudi odslej«, ⁷⁴ Glavni odbor AFŽ Slovenije pa je v poročilu za leto 1950 zapisal, da se je »kljub trenutni neorientiranosti, ki je nastala po reorganizaciji«, delo organizacije AFŽ »ponovno utrdilo.«⁷⁵ Vodstvo slovenske ženske organizacije je skušalo čim boljše izpolnjevati svoje dolžnosti, čeprav so se delovni pogoji bistveno spremenili. Organiziralo je številna posvetovanja o spremenjeni vlogi njihove organizacije, izvedlo volitve v nove odbore AFŽ, praktično delo pa je bilo v skladu z navodili večinoma posvečeno materinski in otroški problematiki: »Na vasi in terenu dela AFŽ preko raznih aktivov, ki so nekateri stalni, drugi pa se zopet pojavljajo od časa do časa kakor nastane potreba. Zelo dobro so se obnesli aktivni za pomoč šolam in terenskim mlečnim kuhinjam, za medsebojno pomoč, pomoč porodnicam, skrb za otroke brez staršev itd. Organiziranih je cela vrsta praktičnih tečajev kot so kuharski, šivalni za šivanje copat, igrač, za nego dojenčka itd.«⁷⁶ Ženska organizacija je prirejala tudi različna predavanja, predvsem zdravstvena in vzgojna, na katerih so predavali učitelji, zdravniki in drugi strokovnjaki, sodelovala je pri delu mlečnih kuhinj, otroških posvetovalnic in pionirske organizacije, v zadnjih mesecih leta pa je posvetila največ pozornosti pripravam za organizacijo otroških prireditev, imenovanih »novoletna jelka.«⁷⁷ Toda pripravljenost žensk za delo v AFŽ

⁷² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 3, mapa 3, Poročilo delu AFŽ po reorganizaciji v letu 1950.

⁷³ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 15, mapa 2, Informativni bilten IO OF Slovenije št. 12, Ljubljana, 3.10.1950, in fasc. 3, mapa 3, Poročilo o delu AFŽ po reorganizaciji v letu 1950.

⁷⁴ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 15, mapa 2, Informativni bilten IO OF Slovenije št. 12, Ljubljana, 3.10.1950.

⁷⁵ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 3, mapa 3, Poročilo o delu AFŽ po reorganizaciji v letu 1950.

⁷⁶ Prav tam.

⁷⁷ Prav tam.

se je očitno zmanjšala: »V zvezi s III. kongresom AFŽ Jugoslavije so se vršila zborovanja žena v vseh večjih krajih, kjer so imele delegatke kongresa referate o pomenu in sklepih Kongresa. Vendar je bila udeležba na teh konferencah zelo slaba. Celotnega pregleda še nimamo, po dosedanjih ugotovitvah ni bila udeležba nikjer nad 50 %, večinoma se suče med 20–30 %.«⁷⁸ AFŽ si tudi kasneje ni povsem opomogla, saj je ohranjenega gradiva o njenem delovanju za vsako naslednje leto manj.⁷⁹

Josip Broz je na 6. kongresu KPJ, ki je bil od 2. do 7. novembra 1952, žensko organizacijo sicer pohvalil, da je veliko storila za matere in otroke in deloma poskrbela tudi za »ideološko in politično vzgojo«, izrazil pa je nekaj kritičnih pripomb: »... moram pa reči, da je še dokaj slabosti v prosvetljevanju žena na vasi. Zaradi slabega dela ženskih organizacij prihajajo v mnogih krajih naše dežele kmetice čedalje bolj pod vpliv duhovnikov, pod vpliv verskih predsodkov in vsakovrstnih sleparstev, kar ima seveda negativen vpliv tudi na vzgojo otrok. Če hočemo rešiti otroke in zagotoviti, da bodo jutri koristni člani naše socialistične družbe, moramo danes reševati matere, ki vzgajajo te otroke. To dolžnost pa imajo predvsem ženske organizacije.«⁸⁰ Partijsko vodstvo je bilo v tistem času nasploh nezadovoljno s politično situacijo v državi, saj je menilo, da imajo nasprotniki socializma ponekod, tudi v Sloveniji, v družbi celo več vpliva kot ob koncu vojne. Zato se je odločilo za spremenjen način političnega dela, ki ga je obrazložil Edvard Kardelj na 7. plenumu CK KPS v začetku leta 1952. Dotedanje odkrite in grobe oblike boja proti političnim sovražnikom naj bi se izkazale za neuspešne, vzbudile so več odpora kot simpatij, zato jih je bilo treba spremeniti. Nadomestila naj bi jih tako imenovana »metoda ideološkega in političnega boja«, kar pa nikakor ni pomenilo, da se namerava partija odpovedati svoji vodilni vlogi. Nasprotno, partijsko vodstvo se je odločilo, da se bo še odločneje borilo za vzpostavitev popolne idejne in politične enotnosti v državi: pravico do besede v sredstvih javnega obveščanja naj bi imeli predvsem komunisti, v organe oblasti, na sodišča, v šole bi bilo treba namestiti le politično zanesljive ljudi, z literarnega področja naj bi izginile vse »malomeščanske« ideje itd. To pa bi bilo treba doseči z na videz demokratičnimi sredstvi.

⁷⁸ Prav tam.

⁷⁹ Glej: AS 1800, GO AFŽS 1945–1953.

⁸⁰ 6. kongres KPJ (ZKJ), Ljubljana 1952, Govor Josipa Broza Tita z naslovom Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo, str. 87.

Ljudi bi bilo treba prepričati, da bodo sami odstranili neustrezne osebe, ne da bi izgledalo, kot da jim to ukazuje partija, na primer: »Če se pojavi reakcionarno delovanje, je treba nanj hitro reagirati na licu mesta in učiti ljudi, da bodo znali takoj izčistiti take ljudi ...«. ⁸¹ Videz demokratičnosti je hotela partija ustvariti že s spremembo imena, ko se je na 6. kongresu KPJ preimenovala v Zvezo komunistov Jugoslavije (ZKJ), še bolj pa s poudarjeno vlogo Ljudske oziroma Osvobodilne fronte, ki naj bi jo nekateri komunisti do tedaj podcenjevali in napačno pojmovali le kot organizatorja raznih delovnih akcij v gospodarstvu. ⁸² Večji pomen LF kot najširše politične organizacije naj bi tako doma kot v tujini ustvaril vtis, da je jugoslovanska država kljub enopartijskemu sistemu demokratična, da omogoča svobodno izražanje različnih interesov: »Ljudska fronta bo imela in mora imeti čedalje pomembnejšo vlogo ne le kot politično združenje naših družbenih organizacij in socialističnih državljanov znotraj naše dežele, marveč mora imeti važno vlogo tudi izven nje kot politični predstavnik. Zaradi tega mora dobiti Ljudska fronta čedalje močnejšo organizacijsko obliko in ideološko vsebino. Njena afirmacija kot združenje socialističnih državljanov naše dežele ... bo zelo važna za še hitrejše in lažje vzpostavljanje zvez ter koristnega sodelovanja z naprednimi gibanji na Zahodu, posebno s socialističnimi strankami.« ⁸³ LF Jugoslavije, ki se je na svojem 4. kongresu februarja 1953 preimenovala v Socialistično zvezo delovnega ljudstva (SZDL) Jugoslavije, je bila proglašena za »temeljno silo socialistične politike in borbe za njeno uresničenje«, vodila pa naj bi jo seveda Zveza komunistov »kot njen najdoslednejši del«. ⁸⁴

S tem ko je SZDL prevzela idejno vzgojo vseh državljanov, je postala ženska organizacija za partijo več ali manj nekoristna. Zadnji kongres slovenske ženske organizacije je bil od 15. do 16. novembra 1952 in je obravnaval vlogo ženske v graditvi socializma. 26. in 27. septembra 1953 pa je bil 4. kongres jugoslovanske ženske organizacije, ki je proglasil ukinitvev AFŽ: »Sleherno ločevanje žena v posebno politično organizacijo

⁸¹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 18, mapa 2, Govor Edvarda Kardelja na 7. razširjenem plenumu CK KPS od 26. do 27. januarja 1952. Zapisnik se nahaja tudi v: AS 1589, CK ZKS, škatla 1.

⁸² 6. kongres KPJ (ZKJ), Ljubljana 1952, Govor Josipa Broza Tita z naslovom Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo, str. 79.

⁸³ Prav tam, str. 80.

⁸⁴ Edvard Kardelj, Vloga in naloge Socialistične zveze delovnega ljudstva Jugoslavije, Referat na 4. kongresu LFJ, 23. februarja 1953, v: Komunist, Beograd, februar - marec 1953, št. 2-3, str. 114.

bi utegnilo samo zavirati njihovo hitrejše včlanjevanje v obče družbeno in politično življenje, samo škodovati dejanskemu uresničenju njihove enakopravnosti. Zadeva ženske enakopravnosti je skupno vprašanje, to se pravi vprašanje političnega boja vseh socialističnih sil, ki jih vodita Zveza komunistov in Socialistična zveza delovnega ljudstva, nositeljica socialistične vzgoje množic. Žene je treba v še večji meri politično vzgajati z uporabo najrazličnejših metod v okviru socialistične zveze delovnega ljudstva ... Misleč, da bi nadaljnji obstoj AFŽ kot enolične in edine ženske organizacije, enako organizirane od spodaj do vrha, na tej stopnji družbenega razvoja preveč ločeval ženske od skupnih naporov pri reševanju družbenih vprašanj, podpiral napačno mišljenje, da je vprašanje položaja žensk nekakšno ločeno žensko vprašanje, ne pa vprašanje družbene skupnosti, vprašanje vseh borcev za socializem, sprejema IV. kongres sklep, da se namesto AFŽ ustanovi Zveza ženskih društev.⁸⁵ Kongres je pozval vse ženske, da naj »razvijejo čim večjo aktivnost pri reševanju vseh problemov, ki zadevajo žene, matere in otroke, in to pač v skladu s pogoji kraja in s potrebami žene.« Dejavnost žensk naj bi odsej potekala v različnih organizacijah in društvih, ki naj bi pripomogla k večji kulturni razgledanosti žensk, skrbela naj bi za njihovo zdravstveno vzgojo, seznanjala naj bi jih z njihovimi pravicami, vzpodbujala strokovno izobraževanje, prizadevala naj bi si za izboljšanje življenjskih pogojev tako žensk kot tudi njihovih družin, hkrati pa tudi prispevala k spremembi dotedanjih pogledov na vlogo ženske v družbi.⁸⁶ Obstajali so celo pomisleki o smiselnosti obstoja kakršnikoli povsem ženskih društev, kar je Vida Tomšič takole obrazložila: »Takrat smo razpravljali o tem, da mogoče zaradi tega, ker imamo že Društva prijateljev mladine, Rdeči križ in nekatera druga društva, sploh ne bi bilo treba ustanavljati kake posebne Zveze ženskih društev. Vendar smo se v dogovoru z našimi vodječimi tovariši na političnem področju dogovorile, da bi vendarle bilo boljše ostati pri Zvezi ženskih društev, ker je pravzaprav tu nastalo v zvezi s tem mednarodno vprašanje. Koncem koncev so naše žene dobile in imajo določeno mesto v mednarodnem ženskem gibanju.«⁸⁷

⁸⁵ Resolucija o ustanovitvi Zveze ženskih društev Jugoslavije, v: Naša žena, št. 11, 1953, str. 302-303.

⁸⁶ Prav tam, str. 303.

⁸⁷ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 20, mapa 2, Zapisnik seje iniciativnega odbora Zveze ženskih društev z dne 20. 1. 1955, Govor Vide Tomšič.

*Zadnji kongres AFŽ Slovenije, novembra 1952 v Ljubljani.
AS 1202/304, fototeka Naša žena.*

*Junija 1953 je Eleonora Roosevelt obiskala Jugoslavijo.
V Ljubljani jo je sprejela Vida Tomšič, pozdravile pa so jo tudi predstavnice
ženske organizacije.
AS 1202/304, fototeka Naša žena.*

V notranjepolitičnem življenju je bila kakršnakoli ženska organizacija pravzaprav povsem nepotrebna. Njene politične naloge je prevzela SZDL, skrb za zaposlene matere in njihove otroke pa različna društva. Poleg tega pa v obdobju, ko si je moralo jugoslovansko državno vodstvo zaradi razkola s Sovjetsko zvezo poiskati nov prostor v mednarodnem življenju nekje med zahodom in vzhodom, doma pa so ga zaposlovali najrazličnejši nasprotniki, ženska enakopravnost ni bila preveč pomembna, odkrito in brezkompromisno nasprotovanje ostankom patriarhalne miselnosti pa celo nezaželeno. Vse to je mogoče razbrati iz Titovih razgovorov z ženskami v jeseni 1953. Josip Broz na zadnjem kongresu AFŽ sicer ni nastopil, pač pa je sprejel delegacijo 20 žena iz vse Jugoslavije. Poudaril je izjemen pomen političnega boja, v Sloveniji in na Hrvaškem predvsem proti »protiljudskim duhovnikom«, in opozarjal, da je treba pri tem uporabiti tudi zvrhano mero spretnosti, iznajdljivosti in previdnosti. Menil je, da trenutna politična situacija ne dovoljuje odkritega nasprotovanja: »Nisem proti temu, da se razbijajo predsodki. Toda to je dolgotrajen proces. Zdaj nam je važen zlasti boj za mladino. V posameznih krajih so jo osvojili duhovniki. Najdejo jim razne načine zabave, igrajo z mladino celo nogomet, kar vse delajo s posebno nalogo, da nam mladino zastrupljajo...« Zahteval je tudi upoštevanje dotedanjih navad: »V zadnjem času se je pri nas tu in tam pojavil negativen odnos med moško in žensko mladino. Nimamo nič proti temu, da se fant in dekle imata rada, vendar pa mora biti določena meja v moralnem pogledu. Temu vprašanju morajo ženske in mladinske organizacije posvetiti posebno pozornost...« Priznal je, da se »povrača nekakšen star način gledanja na ženo celo pri komunistih...« Toda vsakršno prehitevanje časa bi bilo škodljivo: »Vsi ti problemi in negativni pojavi imajo svoje korenine v davni preteklosti in jih ni mogoče rešiti čez noč in kampanjsko. Tu nas čaka dolgotrajen boj in politično delo, da bi dosegli pri ljudeh pravilno razumevanje. Z administrativnimi ukrepi se tu ne da ničesar storiti...« Samo eno naj bi bilo mogoče: »Čim bolj zavedna bo žena, tem manj bo možnosti, da bi moški, ki so glede žena manj zavedni, ravnali z ženami po starih običajih. Potrebno je, da se tako moške kakor žene obojestransko borijo za odpravljanje negativnih pojmovanj v odnosih do žena.«⁸⁸ Partijski voditelji so odslej bolj poudarjali, da bo treba na dejansko uresničitev ena-

⁸⁸ Na sprejemu pri maršalu Titu, Besede predsednika republike tovariša Tita delegaciji žena, v: Naša žena, št. 11, 1953, str. 304-305.

kopravnega položaja žensk še dolgo čakati. Na zadnjem kongresu jugoslovanske AFŽ je na primer Vida Tomšič med drugim povedala tudi tole: »Večina naših zakonov na vseh področjih družbenega življenja je rezultat pridobitev, doseženih v ognju dnevnega boja za zgraditev socialističnih družbenih odnosov. Vendar pa so imeli pravni predpisi pri nas često tudi značaj programa naprednih sil, za katerega se morajo te sile bojevati. V splošnem vzeto rečemo to lahko tudi za uzakonitev enakopravnosti žensk, kajti bolj kakor za predpise s katerega koli drugega področja velja za zakonske predpise o položaju žensk, da so le-ti programske smernice za delo naprednih družbenih sil in da je zanje potreben še dolg, zavesten in vztrajen boj.«⁸⁹

Leta 1953 so ženske torej izgubile svojo politično organizacijo in s tem najlažjo možnost izražanja in uveljavljanja svojih interesov. Odslej so vse zahteve lahko uresničevale le v okviru mešanih organizacij, kjer dostikrat niso imele enakopravnega položaja, saj za tekmovanje z moškim spolom večinoma niso bile pripravljene – v povprečju so bile slabše izobražene, primanjkovalo jim je praktičnih izkušenj, ovirali so jih predsodki. Zato so se pomisleki, ki so jih ob ukinitvi AFŽ nekatere ženske povsem odkrito izražale,⁹⁰ večinoma izkazali za upravičene. AFŽ morda ni bila vsesplošno všečna, a je nemajhnemu številu žensk le omogočila, da so morda prvič v svojem življenju pokukale izven zidov domače hiše, »se naučile politično živeti« in »sodelovati v javnem življenju.«⁹¹ Po ukinitvi ženske organizacije je v Sloveniji deloval Republiški iniciativni odbor za ustanovitev Zveze ženskih društev, ki pa ni podpiral ustanavljanja novih društev, ampak je menil, da je bolje, če ženske sprva delujejo le v obstoječih organizacijah in društvih (Društvo prijateljev mladine, Rdeči

⁸⁹ AS 1413, Osebni fond Vida Tomšič, škatla 73, Položaj žena v Jugoslaviji, njihova družbena aktivnost (poročilo Vide Tomšič na IV. kongresu AFŽ Jugoslavije septembra 1953). Poročilo je bilo pod naslovom Mesto in vloga ženskih organizacij na današnji razvojni stopnji socialističnih družbenih odnosov objavljeno tudi v: Naša žena, št. 11, leto 1953, str. 292-295, in v: Vida Tomšič, Ženska, delo, družina, družba, Ljubljana 1978, str. 80-87.

⁹⁰ Na primer: »Ja ne dam da se kaže da je AFŽ umro«. Cit. po: Lydija Sklevicky, Modeli integracije emancipatorskega procesa: Antifašistička fronta žena Jugoslavije 1945-1953, v: Problemi št. 9, Ljubljana 1986, str. 23.

⁹¹ AS 1413, Osebni fond Vida Tomšič, Položaj žena v Jugoslaviji, njihova družbena aktivnost (poročilo Vide Tomšič na IV. kongresu AFŽ Jugoslavije septembra 1953). Ukinitve AFŽ je prizadela tudi marsikatere Slovenko, njen konec pa naj bi nedvomno negativno vplival na nadaljnjo uveljavitev ženske enakopravnosti. (Izjave nekdanjih funkcionark AFŽ avtorici: Vide Gantar z dne 15.3.1999, Mare Rupena - Osolnik z dne 5.10.1999, Mire Svetina z dne 2.8.1999.)

križ Slovenije, Zveza zadružnic itd.). Bivši odbori AFŽ so se sicer preimenovali v iniciativne odbore Zveze ženskih društev, niso pa imeli niti članic (bivše odbornice AFŽ so odšle na druga delovna mesta in niso imele več časa za delo v Zvezi ženskih društev) niti delovnega programa, tako da je bila Zveza ženskih društev Slovenije pravzaprav ustanovljena šele leta 1955.⁹² Vendar pa so se prizadevanja za žensko enakopravnost z ukinitvijo AFŽ le začasno končala. Dejavnost Zveze ženskih društev in njenih naslednic, izboljšanje gospodarskega in zunanjepolitičnega položaja, predvsem pa nadaljnje izoblikovanje ženskam prijazne zakonodaje, so sčasoma ženskam v Sloveniji in Jugoslaviji omogočili, da so svojo materinsko vlogo lažje usklajevale s poklicnim in političnim delom, če so seveda za slednje imele čas in voljo.⁹³

Veliko težji pa je bil položaj žensk v obravnavanem obdobju, ko je bila njihova vloga neločljivo povezana s povojnimi ekonomskimi težavami in z negotovo politično situacijo. Partijsko vodstvo je s pomočjo AFŽ ženske usmerjalo k opravljanju vseh tistih nalog, ki so bile v določenem času najpomembnejše za vzpostavitev in utrditev socialističnega družbenega reda. V prvih letih po končani vojni (1945, 1946) naj bi ženske z vsemi silami sodelovale pri obnovi porušene domovine, pomagale pa naj bi tudi pri reševanju socialnih problemov, za katere država v tem času ni bila sposobna v celoti poskrbeti. Po prehodu na planski način gospodarstva po sovjetskem vzoru je bilo nekaj časa (1947, 1948) najbolj zaželeno zaposlovanje čim večjega števila žensk, še zlasti v prioritetnih gospodarskih panogah. V času po sporu s Sovjetsko zvezo (po 1948) pa je v ospredje stopila materinska vloga ženske, predvsem zato, ker je ženska kot »prva vzgojiteljica otroka« lahko odločilno vplivala na oblikovanje svetovnega nazora mladih državljanov.

⁹² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 20, Zveza ženskih društev Slovenije.

⁹³ Več desetletij kasneje je samosvoja slovenska odvetnica in pisateljica Ljuba Prenner takole ugotavljala: »Čeprav ni vse rožnato, so vendar določila naše zakonodaje tako odlična, da so vzor za vsako moderno državo zlasti kar se tiče žensk.« (AS 1413, Osebni fond Vida Tomšič, škatla 132, Pismo Ljube Prenner Lidiji Šentjurg z dne 20.4.1977, ki ga je Šentjurgova 26.4.1977 posredovala Vidi Tomšič.)

MATI IN ŽENA

»Matere – delavke so naša bodočnost! ...

Že otroku, ki ga pestuje, naj dopove, zakaj ni dobil mleka;

otroku, ki je bil že shodil, naj dopove, zakaj nima belega kruha;

otroku, ki je napol odrasel, naj dopove, odkod vsa ta nezaslišana krivica, ki jo moramo trpeti, in ko bo otrok dorasel, naj mu pove natanko in po vrsti, kaj je bilo in kaj mora biti! –

Če bo vsaka mati storila to svojo sveto dolžnost, nam ostane temelj naroda nedotaknjen, naša mladina, tisti temelj, na katerem bomo gradili naprej.»

(Ivan Cankar)

I. Pomen materinstva v socialistični Sloveniji

Komunistične poglede na žensko so nasprotniki komunizma takole predstavljali: »Komunisti govore o enakopravnosti žensk, o uveljavljanju žensk v vseh javnih in zasebnih poklicih, o ženski volilni pravici, skratka postavljajo žensko na isto mesto kot moškega, ne oziraje se na njene duševne in zlasti biološke posebnosti, in s tem na njene posebne naloge v družini.«¹ Prve tri trditve nesporno ustrezajo resnici, napačno pa bi bilo trditi, da jugoslovanska partija ni upoštevala bioloških in psiholoških posebnosti ženske. Nasprotno, materinska vloga je ostala tudi v socializmu najpomembnejša ženska dolžnost, kar je voditeljica AFŽ Jugoslavije povsem jasno povedala: »Nesmiselno bi bilo, ko bi naša organizacija ne upoštevala najvažnejše vloge žene – materinstva.«² V tej točki se mnenja zagovornikov tradicionalne opredelitve ženske kot matere in gospodinje ter komunistov niso razhajala, pač so imeli povsem drugačno mnenje o večini ostalih ženskih dolžnosti. Medtem ko so se prvi zavzemali za nezaposleno žensko, ki praviloma ostaja doma in skrbi za telesni in duševni blagor moža in otrok,³ pa je predstavljala komunistični ideal zapo-

¹ Vloga in usoda ženske v rdeči revoluciji, v: Slovenski dom, 29. januar 1944.

² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 11, spis št. 291/48, Referat Vide Tomšič na konferenci AFŽS, verjetno 8.2.1948.

³ Takšno prepričanje je bilo splošno razširjeno pred drugo svetovno vojno in je bilo povsem v skladu tako z duhom Občega državljskega zakonika, ki je veljal v vsem obdobju prve Jugoslavije, kot tudi z okrožnico papeža Pija XI. o krščanskem zakonu. (Čas, Ljubljana 1930/31, str. 212.)

slena in politično dejavna mati.⁴ Sodelovanje žensk v gospodarskem in političnem življenju je bilo neobhodno potrebno tako za nastanek kot za nadaljnji obstoj socialistične države,⁵ vendar pa zaradi tega ženska nikakor ne bi smela zanemariti svojih materinskih in gospodinjskih nalog.

Politično vodstvo je materinski vlogi ženske namenilo precejšnjo pozornost iz različnih razlogov. Vedelo je, da nasprotniki komunizma spretno izrabljajo strah pred spremembami, ki naj bi jih komunisti izvajali v zasebnem življenju. Prizadevno razširjanje teorij o ženskah kot skupni lastnini, o skupnih kotlih in podobnih stvareh, ki naj bi bile nujen sestavni del vsake komunistične družbe, ni naletelo na gluha ušesa. Zato so si partijski voditelji prizadevali dokazati, da nimajo takšnih načrtov. In res jih niso imeli. Marsikateri od njih so namreč dobro poznali sovjetske razmere po revoluciji in niso hoteli ponavljati tamkajšnjih napak. Na lastne oči so si ogledali zmedo in nered, ki jo je povzročilo svobodno pojmovanje ljubezni in opuščanje tradicionalnega družinskega življenja. Jugoslovankam so sicer polagali na srce, naj se zgledujejo po sovjetskih ženskah, pri čemer pa nikakor niso mislili na feministične revolucionarke, kakršna je bila na primer Aleksandra Kollontaj, ki je ženske pozivala, naj se raje odpovejo ljubezni, moškemu in otrokom, kot da bi opustile svoje delo in poklic ter zatrle svoje ustvarjalne zmožnosti.⁶ V mislih so

⁴ Barbara Einhorn, ki je raziskovala vlogo ženske v socialističnih in kapitalističnih državah, je menila, da je priznavanje pomena ženske materinske vloge skupno obema sistemoma, s to razliko, da je socializem ženski sicer priznal enakopravnost, vendar ne vsaki ženski, ampak le delovni (zaposleni) materi. Čehinja Eva Hauserová pa je zapisala, da je v socializmu obstajal »materinski kult« – poveličevanje tradicionalne ženske vloge kot žene, matere in gospodinje. (Barbara Einhorn, *Cinderella Goes to Market, Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe*, London - New York 1993, str. 40.)

⁵ Nekateri partijski voditelji so si najbrž iskreno prizadevali za odpravo tistega družbenega stanja, »v katerem naravna biološka funkcija ženske določa vse njene dejavnosti in postaja njena usoda« (Vida Tomšič, *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, Ljubljana 1980, str. 83), verjetno pa ni bilo prav malo tudi takšnih, ki so v javnosti sicer zagovarjali zaposleno in politično dejavno žensko, v zasebnem življenju pa se s tem nikakor niso strinjali.

⁶ V spisu *Nova morala in delavski razred*, ki je izšel leta 1930 v Berlinu, je A. Kollontaj »novo žensko« takole predstavila: »Ljubezen ji ne tvori več edine življenjske vsebine, veliko bolj ji priznava le še podrejeno vlogo, kakršno igra pri večini moških. Gotovo tudi za novo žensko pridejo v življenju obdobja, ko ima ljubezen, strast ujeto njeno dušo, njen razum, njeno srce in njeno voljo, ko zatemni vse druge interese in jih potisne v ozadje. V takih minutah lahko nova ženska doživi najsurovejše drame, lahko se veseli in trpi kakor ženska preteklosti. Toda zaljubljenost, strast, ljubezen: to so samo kratkotrajna obdobja v njenem življenju. Resnična vsebina le-tega je 'sveto', ki mu nova ženska služi: socialna ideja, znanost, poklic, ustvarjanje. In to njeno delo, ta njen cilj ji je, novi ženski, večkrat važnejši, dragocenejši, bolj svet kakor vse radosti srca, vsi užitki strasti.« (Aleksandra Kollontaj, *Ženska v socializmu*, Ljubljana, 1982, str. 65.)

imeli sovjetski ženski ideal iz druge polovice tridesetih in iz štiridesetih let, iz obdobja, v katerem se je kljub množični zaposlenosti žensk spet pojavilo poveličevanje materinstva in je bil uveden častni naziv herojska mati, red materinske slave ter medalja materinstva.⁷ Idealna ženska iz tega časa je na delovnem mestu vestno izpolnjevala gospodarski načrt, istočasno pa rodila in vzgojila čim večje število novih državljanov. Zaradi dela na gospodarskem in političnem področju tudi jugoslovanska ženska nikakor ne bi smela pozabiti na svoje materinsko poslanstvo, še več, izpolnitev tega poslanstva je bila skorajda neobhodno potrebna za uspešno javno delovanje: »S tem, ko kličemo slovensko ženo v javno življenje, ji ne smemo in tudi nočemo vzeti doma in družine. Nasprotno, prav tista slovenska mati in žena, ki je zrasla iz naše pristne slovenske hiše, tista, ki ve, kaj je družina, ki razume svoj vzvišeni materinski poklic, taka žena more uspešno sodelovati v našem javnem življenju. Osvobodilna fronta noče žena politikantk, ki bi razumevale na ta način svoj delež v javnem in političnem življenju, da bi zviška zavračale vse to, kar po naravi pripada ženam, skrb in ljubezen do otrok. Če bo slovenska žena in mati res ostala žena in mati in kot taka delovala v javnem življenju, potem se bodo uspehi njenega dela v resnici pokazali v polnem obsegu.«⁸ Politične delavke pa naj bi kot »dobre matere, vzgojiteljice, dobre gospodinje, ki imajo pravičen odnos do družine«, služile za vzgled vsem ostalim ženskam.⁹ V Naši ženi so se pojavljale fotografije vodilnih slovenskih političnih osebnosti v družbi svojih otrok.¹⁰ Partijski voditelji so se nasploh trudili, da ženske njihovih pozivov k vključitvi v gospodar-

⁷ Predgovor Mojce Dobnikar h knjigi Aleksandre Kollontaj *Ženska v socializmu*, Ljubljana 1982, str. 15. Glej tudi: Lev Trocki, *Izdana revolucija (I)*, Reka 1973, str. 102-103.

⁸ AS 1664, GO SPŽZ, škatla 1, Iz referata *Žena pri izgradnji narodne oblasti na delovni konferenci aktivistk OF in SPŽZ v Ljubljani od 14. do 16. januarja 1945*, Pismo Glavnega odbora SPŽZ za Slovenijo Pokrajinskemu odboru SPŽZ za Primorsko z dne 17. januarja 1945. Glej tudi govor predsednika Narodne vlade Slovenije Borisa Kidriča na 2. kongresu AFŽ Slovenije, v: *Naša žena*, št. 4-5, Ljubljana 1945, str. 49.

⁹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 3, mapa 1, Zapisnik posvetovanja sekretark, pomočnic sekretark in vodij združenega aktiva okrajnih organizacij AFŽ za področje ljubljanske oblasti 3.4. 1950, Iz govora sekretarja ljubljanskega partijskega oblastnega komiteja Vinka Šumrade.

¹⁰ V 4.-5. številki *Naše žene* iz leta 1945 je bila objavljena fotografija Vide Tomšič s sinčkom v naročju (str. 57), v 10. številki iz istega leta pa fotografija Pepce in Edvarda Kardelja s sinom (str. 200). V 11. številki *Naše žene* iz leta 1948 lahko najdemo fotografijo Lidije Šentjunc s hčerko (str. 300), v 10. številki iz leta 1953 pa fotografijo Borisa Kidriča s hčerko Jurkico (str. 262).

sko in politično življenje ne bi napačno razumele. Predsednik slovenske vlade je zagovarjal tip »ženske – gospodinje«,¹¹ najvišji državni in partijski voditelj pa je ženske večkrat osebno opozoril, da se zaradi službe in politike nikakor ne smejo odtujiti domu in družini, skratka vsemu tistemu »vsakodnevnemu delu, ki so ga kot ženske dolžne opravljati.«¹² Bolj ko se je čas vojne in revolucije odmikal v globine spomina, bolj je moški pozabljal na enakopravno sobojevnico,¹³ bolj ko so se gospodarske in politične razmere v državi normalizirale, manj je država potrebovala tisto delavko in prostovoljko iz obdobja obnove, ki je v tovarni, rudniku ali na polju, opravljala mnoga, tudi tradicionalno moška dela, za katera večkrat, kljub prizadevanjem in naporom, ni imela dovolj telesne moči.¹⁴ V začetku leta 1948 je Tito materinstvo proglasil za družbeno koristno delo, nič manj pomembno od tistega, ki se opravlja v tovarni, podjetju ali ustanovi.¹⁵ Potem so bile pri državnem in pri republiških vodstvih AFŽ ustanovljene sekcije »mati in dete«. Zgodbe o udarnicah, ki skupaj z moškimi presegajo norme, o kmečkih ženskah, ki vodijo zadruge in upravljajo traktorje, ter so bile v slovenskem ženskem tisku tako priljubljena tema v letih 1946 in 1947, so nadomestili prispevki o ženskah, ki dosegajo uspehe tako v poklicnem kot zasebnem življenju. Tako je bila na primer v peti številki Naše žene iz leta 1948 kot vzor »nove ženske« predstavljena inženirka kemije, vodja metalurškega laboratorija jese-

¹¹ Zapisnik politbiroja CK KPS z dne 3.8.1945 vsebuje naslednjo Kidričevo izjavo: »Forsirati tip ženske gospodinje – ne frajle. Proti tem mladim puncam. Do kraja odpraviti profesionalizem v AFŽ in mladini.« (AS 1589, CK ZKS, skatla 1.) Zapisniki slovenskega partijskega vodstva iz tega obdobja so resda pisani bolj telegrafsko, zato vsebina ni vedno povsem jasno razumljiva. Morda je Kidrič res hotel izraziti le svoj odpor do malomeščanskih gosposdičen, tako imenovanih »frajl«, kakor je avtorici povedala Vida Tomšič v razgovoru z dne 30.1.1998, vendar pa izraz »gospodinja« dovolj jasno pove, da »emancipiranke«, pred kakršnimi so svarili politični nasprotniki komunizma, v povojni Sloveniji pod komunističnim vodstvom niso bile zaželene.

¹² Iz Titovega razgovora z ženami iz okolice Kranja v avgustu 1946, v: Naša žena, št. 9, Ljubljana 1946, str. 207.

¹³ Ta pojav ni nikakršna jugoslovanska ali slovenska posebnost. Tudi v marsikateri drugi državi lahko v vojnih in prvih povojnih letih zasledimo večjo naklonjenost do ženskih pravic kot sicer, kar dokazuje na primer tudi dejstvo, da je veliko žensk dobilo volilno pravico prav v letih po končanih svetovnih vojnah (po 1. svetovni vojni: v Avstriji, Nemčiji, ZDA, na Švedskem ipd.; po drugi 2. svetovni vojni v Franciji, Italiji ipd.).

¹⁴ Več o tem v poglavju o zaposlovanju.

¹⁵ Maršal Tito je govoril o naših nalogah (Iz Titovega govora na 2. kongresu AFŽ Jugoslavije januarja 1948), v: Naša žena, št. 2, Ljubljana 1948, str. 35.

***Helena Puhar, članica vodstva slovenske ženske organizacije,
s hčerko Alenko, Ljubljana, januar 1947.***

Fotografija je last Alenke Puhar.

***Angela Ocepek, predsednica slovenske ženske orgnizacije,
s hčerkama Tatjano in Katjo, Ljubljana, verjetno 1947.***

Fotografija je last Alenke Puhar.

niške železarne, izumiteljica »patentirane žice za izdelavo žičnih vrvi«, obenem pa tudi skromna, prijazna in priljudna ženska, ljubeča mati in skrbna gospodinja.¹⁶ Po sporu z Informbirojem je žena, mati in gospodinja vedno bolj stopala v ospredje. Liki mladih partizank z odločnim in neustrašnim pogledom, partizanskih mater, običajno ostarelih kmetic z ruto na glavi, krepkih kmečkih deklet in marljivih tovarniških delavk, so deloma sicer še ohranili svoje mesto v javnih glasilih, hkrati pa so se ob njih začele pojavljati tudi podobe čedno oblečenih, nežnih in nasmejanih žensk, pogosto v družbi zadovoljnih in okrogloličnih otrok, pa čeprav le v modnih rubrikah ali na umetniških upodobitvah.¹⁷ Po letu 1948 je v Naši ženi stalno naraščalo tudi število poučnih prispevkov o negi in vzgoji otrok, o zdravju in higieni, množili so se kuharski in modni nasveti, predlogi za lepšo ureditev doma ipd. Spor z Informbirojem je proces spreminjanja ženske podobe olajšal in pospešil. Novo usmeritev je zagovarjala tudi Vida Tomšič. Ostro je zavrnila prepričanje, ki si ga je marsikdo ustvaril na osnovi fotografij sovjetskih žensk, da je »grdo« oblačenje ena izmed značilnosti socializma. Menila je, da je takšna zahteva ne le nepotrebna, ampak celo nasprotna vsemu, za kar se zavzema prava socialistična družba, ki išče lepoto, veselje in raznolikost. Zato bi bilo treba jugoslovanske ženske naučiti, da bi se znale lepo obleči in prijetno urediti dom, ne da bi za to porabile preveč dragocenega časa.¹⁸

Po treh letih življenja v socialistični državi se je o materinskih in gospodinjskih nalogah ženske govorilo in pisalo bistveno več kot v prvih povojnih letih. Razloga sta bila vsaj dva. Prvi je bil ta, da razvoj otroških varstvenih ustanov in gospodinjskih servisov ni potekal v skladu s pri-

¹⁶ Avtorica članka jo je takole predstavila: »Stopim v njeno stanovanje. Inženirka Ekslova me sprejme veselo, domače. Prav nič strogosti ni bilo v njeni pojavi, le močno zavest je izražala. Vzravnanana, v beli halji, ljubezniva, bi morala vsakomur vzbuditi najboljši vtis. Oziram se po stanovanju. Iščem nekaj, kar bi mi dalo čutiti, da je to stanovanje znanstvenice, pogreznjene v knjige, vedno sklonjene nad epruvete. Inženirka Ekslova pa me je peljala v kuhinjo, ki je bila najobičajnejša, prijetna družinska kuhinja. Sredi kuhinje je iz stajice dvignil proti materi svoje debelušne ročice s tistimi tolikanj ljubkimi vdolbincami, mali Matjažek. 'Mišo', ga je klicala mati. 'Sedaj čaka na sestrico ali bratca', mi je dejala pol resno, pol veselo. Uganila je, da sem to že sama opazila.« (Inženirka Neža Eksel in njena patentirana žica, v: Naša žena, št. 5, Ljubljana 1948, str. 139.)

¹⁷ Glej na primer številke Naše žene iz leta 1953.

¹⁸ Lydia Sklevicky, Modeli integracije emancipatorskega procesa: Antifašistička fronta žena Jugoslavije 1945-1953, v: Problemi št. 9, Ljubljana 1986, str. 22.

čakovanji,¹⁹ za nego in vzgojo mladih državljanov pa je bilo treba poskrbeti! Mnenje, da je za otroke in dom dolžna skrbeti predvsem ženska, četudi je zaposlena, je bilo med ljudmi morda še globlje zakoreninjeno, kot so pričakovali politični voditelji. Ti so sicer še vedno poudarjali, da družba ne bi smela pozabiti na razbremenitev delovnih mater, hkrati pa so si tudi prizadevali, da ženske ne bi pozabile na svoje dolžnosti v družinskem življenju. Vodstvo socialistične Jugoslavije je sicer želelo uresničiti Engelsove, Beblove in Leninove predstave o zaposleni ženi in materi, ki bo dobra delavka in skrbna mati, ne da bi morala zaradi tega ostati v »duhamornem suženjstvu« svojega doma in družine, vendar pa je od ideje do njene uresničitve še dolga pot. V času, ko je primanjkovalo otroških jasli in vrtcev, šolskih kuhinj, delavskih menz, šivalnic, pralnic ipd., je bilo življenje povprečne zaposlene slovenske matere, ki je hotela biti še dobra mati in gospodinja, zelo naporno. Povsem verjetno je tudi, da je propagando za vključevanje v poklicno in politično življenje marsikatera ženska napačno razumela, in si je predstavljala, da se bo v imenu »graditve socializma« lahko izognila dotedanjim ženskim nalogam. Zato so si politični voditelji prizadevali, da do podobnih »nesporazumov« ne bi prihajalo. Tudi oni se namreč niso mogli povsem odpovedati tradicionalnemu razumevanju ženskih dolžnosti in Tito je ženske pogosto opozarjal, da se zaradi svojega javnega delovanja ne smejo odtujiti »domu, družini, vsakodnevnomu delu, ki so ga kot ženske dolžne opravljati«, da morajo izpolnjevati tudi vse tiste »obveznosti, ki jih imajo do svojega doma in svoje družine«.²⁰ Poleg tega je bilo takrat gospodinjstvo razumljeno kot nujen sestavni del materinstva, urejen in čist dom, umiti, zdravi, pravilno hranjeni in lepo vzgojeni otroci pa so v prvih povojnih letih nesporno sodili v delovno področje vsake žene in matere.²¹ Ženski tisk je skušal pomagati s številnimi kuharskimi, šivalnimi, vzgojnimi, zdravstvenimi in

¹⁹ Gradnja jasli in vrtcev je bila zelo težavna v času, ko so bili v ospredju drugi cilji (izgradnja težke industrije ipd.) in je primanjkovalo vsega, od gradbenega materiala do ustrezno usposobljenega osebja. Poleg tega je takrat veljalo mnenje, da te ustanove pomenijo le »pomoč delovni ženi in materi«, in marsikdo se ni zavedal, da pravzaprav koristijo vsej družini. Zato podjetja in oblastni organi večkrat niso kazali dovolj zanimanja za njihovo ustanavljanje celo, kadar ni primanjkovalo denarja. Več o tem v poglavju o zaposlovanju.

²⁰ »Maršal Tito nam je dejal: 'Ženske organizacije morajo podpirati ljudsko oblast pri njenem težkem delu.'« (Iz Titovega razgovora s ženami iz okolice Kranja v avgustu 1946, v: Naša žena, št. 9, Ljubljana 1946, str. 207.)

²¹ Več o tem: Nina Vodopivec, Podoba ženske v listu Naša žena med leti 1945 in 1951, v: Kronika, št. 1-2, Ljubljana 1999, str. 157.

drugimi nasveti, predsednica slovenske AFŽ pa je opozarjala, da mlada dekleta materinstva ne bi smela jemati »preveč z lahke strani«. Menila je, »da je treba začeti vzgajati mladino v pravilnem odnosu do človeka, matere in materinstva že v osnovni šoli, da ne bo treba kasneje popravljati napak«, pri »ženski mladini« pa bi bilo treba »še posebej vzgajati smisel za higieno žena, bodočih mater in za gospodinjstvo«, skratka, potrebno bi bilo zagotoviti, »da bo vsako mlado dekle že v šoli razumelo važno vlogo materinstva pa čeprav si bo kasneje v življenju izbralo ta ali oni poklic«. ²²

Drugi razlog, zaradi katerega je bila ženska kot mati oziroma kot bodoča mati v mladi socialistični državi še posebej pomembna, je bil izrazito politične narave. Ženska je veljala za »prvo vzgojiteljico otroka« in za partijsko oblast, ki je želela čim bolj utrditi novo družbeno ureditev, s katero se niso strinjali vsi državljani, ²³ je bila vzgoja otrok še posebej važna zadeva. Zato so politični voditelji in voditeljice posvetili ženskam posebno pozornost. Treba je bilo pridobiti njihovo naklonjenost in jim dati toliko enakopravnosti, da so lahko samostojno vzgajale otroke v »duhu socializma«, če ni šlo drugače, tudi proti volji mož in očetov.

II. Mati – prva vzgojiteljica otroka

Takoj po vojni še ni bilo vsem popolnoma jasno, kakšna naj bi bila vzgoja v socialistični Sloveniji. Tito, ki je spregovoril ženskam na njihovem prvem kongresu po osvoboditvi, še ni hotel povsem razkriti značaja vzgojnih nalog v novi državi. ²⁴ Zavrnil je tako želje tistih, »ki bi hoteli, da

²² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 3, mapa 2, Referat Angelce Ocepek na plenumu GO AFŽS, brez datuma (verjetno v 1. polovici 1950).

²³ Vida Tomšič je menila, da pred socializmu nasprotnimi vplivi niso varni niti najmlajši: »Že pri svojem otroku vidim, da prinaša iz prvega razreda domov reakcionarne vesti, ki jih je slišal od sošolcev. To se pravi, da že majhen otrok šestih let lahko misli drugače, kakor mislimo mi. Sam seveda tega ni kriv, toda kriva je vzgoja.« (AS 1800, fasc. 11, spis št. 291/48, Iz referata Vide Tomšič na konferenci AFŽ Slovenije 8.2.1948.)

²⁴ Tito, ki je bil v svojih nagovorih ženskam praviloma previdnejši, bolj diplomatski od drugih političnih voditeljev, morda ni želel vseh novosti razkriti naenkrat, da se ženske ne bi preveč prestrašile in odtegnile novi oblasti svojo pomoč. Po drugi strani pa je možno tudi, da je namen socialistične vzgoje zamolčal tudi iz zunanjepolitičnih vzrokov, saj naj bi bile v tem času v Jugoslaviji uradno še dovoljene različne politične stranke.

se naši otroci v šolah vzgajajo po starem sistemu«, kot tudi zahteve drugih, ki so mislili, »da je treba vse obrniti na glavo in da je treba prenehati s staro vzgojo«. Glede nečesa pa ni dopuščal nobenega dvoma: »Toda do tedaj, do dokončne rešitve tega vprašanja, kako se bodo otroci vzgajali, ali bo verouk v šoli obvezen predmet ali ne, to bo rešeno kasneje, toda do tedaj imajo matere in sestre nalogo, da naše otroke že od mladega vzgajajo v novem duhu, v ljubezni do naše domovine, do naše Jugoslavije, v ljubezni do te velike pridobitve bratstva in enotnosti, v ljubezni do nove oblasti itd. Ne zahtevamo, da jih vzgajajo v brezboštvu, ne zahtevamo, da zanikajo vse to. Toda zahtevamo, da se našim otrokom vsadi v dušo taka ljubezen, kakršno so nosili v sebi borci na bojnem polju za to veličastno delo, za te veličastne pridobitve. Zahtevamo, da to vcepimo našim otrokom, vse ostalo bo rešeno.«²⁵ V naslednjih letih se o vzgoji otrok ni veliko govorilo. Morda so bili politični voditelji preveč zaposleni z vprašanji obnove države, gospodarskimi načrti in uveljavljanjem sprememb v političnem življenju ali pa so se premalo zavedali izjemnega pomena vzgoje za utrditev in nadaljnji obstoj socializma. Do leta 1948 se je življenje že nekoliko ustalilo, politično vodstvo pa se je vedno bolj obremenjevalo z najrazličnejšimi sovražniki, zunanji in notranji, tako z resničnimi kot tudi s tistimi, ki so bili le plod pretiranega občutka strahu in ogroženosti, ali pa si jih je bilo treba enostavno izmisliti kot učinkovito propagandno sredstvo in v poduk neposlušnežem. Ti sovražniki naj bi bili še zlasti nevarni mladini, ki še nima jasno izoblikovanega mnenja in je zato dovzetnejša za različne vplive. V takšnem vzdušju je Tito na 2. kongresu jugoslovanske ženske organizacije (januarja 1948) določil vzgojo otrok za eno osrednjih nalog vsake ženske: »Ni dovolj, če so otroci oblečeni, nahranjeni itd., za nas je tudi važno, da bodo ti otroci vzgojeni v duhu nove Jugoslavije. Ne dovolite, da bi nam sovražniki nove Jugoslavije zastrupljevali in odtujevali naše otroke. Čuvajte naše otroke in bdite nad njimi, da bi lahko zares postali dostojni državljani naše nove Jugoslavije, državljani nove socialistične države. To je ena vaših najvažnejših nalog.«²⁶ Kakšna pa naj bi bila vzgoja v »duhu nove Jugoslavije«? Omogočila naj bi »oblikovanje novega človeka«, ki bo rešen vseh predsodkov in stare miselnosti preteklih dob«, ki bo živel po načelih sociali-

²⁵ Maršal Tito ženam Jugoslavije (Iz Titovega govora na prvem kongresu AFŽJ junija 1945), v: Naša žena, št. 4-5, Ljubljana 1945, str. 45-46.

²⁶ Maršal Tito je govoril o naših nalogah (Iz Titovega govora na 2. kongresu AFŽ Jugoslavije januarja 1948), v: Naša žena, št. 2, Ljubljana 1948, str. 35.

stične morale in vzpostavil nov odnos do domovine, dela, lastnine, sočloveka in samega sebe, ki bo znal ohraniti in naprej razvijati pridobitve NOB, ki bo ljubil partijo in njeno vodstvo.²⁷ Vzpodbujala naj bi k »vedri delavnosti«, vztrajnosti, hrabrosti, redoljubnosti in resnicoljubnosti, budila naj bi ljubezen do domovine in »vseh tistih, ki so ustvarili in ki še danes grade svojo domovino«.²⁸ Vzgoja v socializmu ne bi smela temeljiti na strahu in prisili,²⁹ ampak na ljubezni do vseh pozitivnih vrednot³⁰ in na dobrih vzgledih, ki naj bi jih otrok dobil tako v šoli kot doma.³¹ Domača in šolska vzgoja bi morali biti čim bolj usklajeni: »Na vsak način je treba odpraviti pri ljudeh in predvsem pri stariših predsodek, da nova Jugoslavija omalovažuje družinsko vzgojo. Nasprotno, mi se dobro zavedamo, da samo šolska vzgoja ali vzgoja v organizacijah³² brez pravilne vzgoje doma pri stariših ne bo vzgojila otroka v pravega človeka ampak licemerca.«³³

Čeprav se je vedno pogosteje govorilo o vzgoji staršev ali o družinski vzgoji, je bilo vendar splošno razširjeno mnenje, da je mati kot tista oseba, ki prva vzpostavi stik z otrokom in se z njim navadno tudi največ ukvarja, za njegov nadaljnji razvoj najpomembnejša: »Družinska vzgoja postavlja temelje vzgoji in je važen vzgojni činitelj. Njen glavni steber

²⁷ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 3, Zapisnik 1. oblastne konference AFŽ Mariborske oblasti 30. julija 1949, govor Drage Humek.

²⁸ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 3, spis št. 406/48, Zapisnik okrajne volilne konference AFŽ Dravograd 28.11.1948, Govor Hilde Simončič iz Marenberga o »ideološki izgradnji naše žene«.

²⁹ Prav tam.

³⁰ »Že starši morajo navajati otroke na nacionalno zavest, na ljubezen do domovine in krepi njihov patriotični duh. Napačna je vzgoja staršev navajati otroke le radi bojzani ali 'greha'. V vzgoji je treba spremeniti motive, radi katerih se navaja otroke na delo, poštenje, učenje, disciplina, ljubezen do staršev in domovine itd.« (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 80/48, Zapisnik posveta na ministrstvu prosvete 6.2.1948, Iz razmišljanja dr. Vlada Šmida.)

³¹ »Za uspehe vzgoje, za uresničevanje našega cilja je potrebno, da sta oče in mati politično zavedna, važno je, da otrok že zgodaj čuti dolžnost do vključevanja v borbo za izgradnjo socializma v mestu in na vasi. Njuni odnosi morajo biti kulturni, prilike urejene (pogoji in sredstva za to danes so).« (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 3, Zapisnik 1. oblastne konference AFŽ Mariborske oblasti 30. julija 1949, Govor Drage Humek.)

³² Najverjetneje sta bili mišljeni predvsem pionirska in mladinska organizacija.

³³ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 80/48, Zapisnik posveta na ministrstvu za prosveto 6.2.1948, iz razmišljanja Vlada Šmida. Vida Tomšič pa je to misel takole razložila: »Nemogoče je, da bi otrok v šoli in pionirski organizaciji slišal nekaj drugega kot doma, ker bo otrok sicer nujno občutil, da nekdo laže. Zakaj bi bil naš otrok v dvomu kje je resnica.« (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 11, spis št. 291/48, Referat Vide Tomšič na konferenci AFŽ 8. 2. 1948.)

je mati.³⁴ Njen vpliv naj bi bil pomembnejši od vpliva vzgojiteljev in učiteljev: »Šola lahko opravi samo en del. Največ opravi mati. Kar je mati vsadila v svojega otroka, to težko izruješ.«³⁵ Čeprav je bilo sicer sodelovanje očeta pri vzgoji otrok zaželeno (moški, ki se je z nežnostjo in skrbjo posvečal svojemu otroku, je bil vreden posebne pohvale),³⁶ pa tisti, ki tega ni storil, najbrž ni bil deležen posebne graje,³⁷ medtem ko so ženske prav radi opozarjali, da na svoje materinske dolžnosti ne smejo pozabiti: »Brez dvoma pa je na tem področju v prvi vrsti dolžna delati žena in mati, saj to so vsi veliki možje ob vsaki priliki poudarjali, da mora žena delati pri vzgoji mladega rodu...«³⁸ Prevladovalo je tudi mnenje, da so ženske zaradi prirojenega materinskega čuta, ki naj bi bil močnejši od očetovskega, običajno bolj zaskrbljene za otrokovo usodo. Zato so jim tudi voditeljice AFŽ večkrat polagale na srce, naj z ustrezno vzgojo poskrbijo za srečo svojih otrok: »Me žene smo v prvi vrsti odgovorne zato kako se bodo počutili današnji otroci, ko bodo že odrasli ljudje v novi družbi, ki jo pomagamo z velikimi napori ustvarjati tudi me žene. Če jih ne bomo vzgajali za tako družbo, se bodo počutili kot izkoreninjenci in nevarnost bo, da se v njej ne bodo znašli. Vsaka mati in žena lahko prihrani to svojemu otroku, če ga bo že danes vzgajala za družbo bodočnosti.«³⁹ Tragične posledice »nepravilne« vzgoje je še posebej stvarno predstavila Vida Tomšič: »Poglejte, še danes je na Slovenskem precej mater, ki objokujejo svoje sinove bodisi padle kot belogardiste bodisi sedaj raztepane po vsem svetu na Koroškem, v Italiji in drugod, s katerimi se igračkajo ameriški imperialisti in jih ne puste nazaj, bodisi da se boje vrniti, ker imajo okrvavljene roke. Doma je njihova zemlja prazna, čeprav

³⁴ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 3, Zapisnik 1. oblasne konference mariborske oblasti 30. julija 1949, iz govora Drage Humek.

³⁵ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 11, spis št. 291/48, Referat Vide Tomšič na konferenci AFŽ Slovenije po 2. kongresu AFŽ Jugoslavije (verjetno 8.2.1948).

³⁶ Glej na primer zgodbo o izjemno prisrčnem in prijateljskem odnosu očeta, znamenitega znanstvenika, do svoje hčerke. (Spoštujte otroka, v: Naša žena, št. 1, Ljubljana 1948, str. 30.)

³⁷ Sodelovanje očetov pri gospodinjstvu in vzgoji otrok se je začelo v večji meri poudarjati proti koncu obravnavanega obdobja. Več o tem v poglavju o izobraževanju (vzgoja za materinstvo in gospodinjstvo).

³⁸ AS 1800, GO AFŽ Slovenije, fasc. 6, mapa 3, Zapisnik 1. oblasne konference mariborske oblasti 30. julija 1949, iz govora Drage Humek.

³⁹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 3, spis št. 406/48, Zapisniki okrajne volilne konference AFŽ Dravograd 28.11.1948, Govor Hilde Simončič iz Marenberga o »ideološki izgradnji naše žene«.

potrebujemo delovnih rok. Te matere so vredne obžalovanja, toda mogoče je njihova vzgoja vsadila v te otroke nepravilne odnose do skupnosti. Ne vselej, toda v veliki meri so te matere napačno gledale na življenje. Verjele so tistim strahovom, s katerimi so jih reakcionarji napajali dan za dnem. Verjele so in pustile svoje otroke, danes pa jim je težko.«⁴⁰ Svarila so včasih dobila tudi ostrejši ton: »Ali mislite, da bodo srečni otroci, ki jih vzgajate v sovraštvu do nove Jugoslavije? Ali mislite, da ne bo imel tak otrok, ko bo dorastel velike težave sam s seboj, ali je potrebno, da bomo imeli kot država opravka z njim, ko pa lahko zraste v poštenega in dobrega človeka.«⁴¹

Utrditev socialističnega družbenega reda je zahtevala dosledno vzgajanje otrok v socialističnem duhu in temeljito politično vzgojo vseh odraslih državljanov. Politično usmerjenost žensk, ki naj bi imele kot matere prvi in večkrat najbolj odločilen vpliv na vzgojo otrok, pa je bilo treba še posebej skrbno usmerjati in nadzorovati: »Če hočemo prevzgojiti vse ljudi, družino, moramo predvsem prevzgojiti tudi ženo, da bo vsaka v lastni družini že otroke vzgajala v napredni miselnosti.«⁴² Za »prevzgojo« žensk je bila zadolžena predvsem AFŽ: »Mislim pa, da je danes, ko imamo vso možnost, razložiti vsaki materi, da ji nočemo vzeti otroka, ampak da hočemo, da ga ima in da ga vzgoji v človeka, ki bo razumel, da je njegov interes na strani delavca in kmeta, ne pa na strani kapitalista, ki samo računa na to, da bo nekdo krvavel zanj, ki pa nikdar ni mislil na

⁴⁰ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 11, Referat Vide Tomšič na konferenci AFŽS 8.2.1948.

⁴¹ Prav tam. Vida Tomšič ni svarila brez osnove, o čemer priča pismo obupane matere na smrt obsojene hčerke: »Obračam se sedaj na Vas z upanjem, da boste kot mati in žena, ki je v življenju mnogo pretrpela, razumeli tudi mene - mater na smrt obsojenega dekleta - in mi s kako dobro besedo pomagali, da je ne izgubim... Ker vem, da imate sočutno materinsko srce, Vas še enkrat prosim pomagajte mi da moja hčerka ostane pri življenju, z delom za ljudsko korist bo moja hčerka, jaz in vse moje sorodstvo popravljalo škodljivo delo moje hčerke in vsi bomo Vam vedno hvaležni...« (AS 1413, Osebni fond Vida Tomšič, škatla 72, Pismo Helene Jakoš Vidi Tomšič z dne 15.9.1948. Na prvi strani pisma je zaznamek, ki ga je napisala Vida Tomšič: Janez! Verjetno je bil mišljen takratni slovenski notranji minister Boris Kraigher - Janez. Iz ohranjenega gradiva njenega osebnega fonda ni razvidno, če se je Vida Tomšič dejansko zavzela za pomilostitev osebe, omenjene v zgoraj navedenem pismu. V knjigi Zdenka Zavadlava z naslovom Partizani, obveščevalci, jetniki, Iz dosjeja Zavadlav 1944-1994 (Ljubljana 1996, V. poglavje: dokumenti in fotografije, stran ni oštevilčena) pa je mogoče prebrati, da je bila Angela Jakuš (verjetno je tu prišlo do napake in je mišljena Angela Jakoš, saj se vsi ostali podatki ujemajo), rojena 12.7.1924 na Bizoviku pri Ljubljani, kot belogardistična obveščevalka in ovajalka članov OF obsojena na smrt s streljanjem, in da je bila kazen izvršena 25.11.1948 v Ljubljani.

⁴² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 18, mapa 2 (DE, sindikati, AFŽ, petletka).

to, kako živita kmet in delavec - mislim, da je danes osnovna naloga nas kot ženske organizacije, da vzgojimo vsako mater v resnično vzgojiteljico otrok, vzgojiteljico, ki bo s svojim primerom in vsakodnevnim odnosom do domovine vlivala v svojega otroka pravega duha.«⁴³

Sprva je obstajalo pričakovanje, da bo mati ob izdatni pomoči učiteljev, vzgojiteljev, pionirskih voditeljev in drugih uspela zadovoljivo opraviti vzgojne naloge. Toda »prevzgoja« mater ni potekala v skladu s pričakovanji. Edvard Kardelj je svoje nezadovoljstvo z delom AFŽ takole izrazil: »Zaradi slabega dela ženskih organizacij prihajajo v mnogih krajih naše dežele kmetice čedalje bolj pod vpliv duhovnikov, pod vpliv verskih predsodkov in vsakovrstnih sleparstev, kar ima seveda negativen vpliv tudi na vzgojo otrok. Če hočemo rešiti otroke in zagotoviti, da bodo jutri koristni člani naše socialistične družbe, moramo danes reševati matere, ki vzgajajo te otroke.«⁴⁴ Vedno očitneje je postajalo, da vpliv šole in raznih organizacij v nobenem pogledu ne more odtehtati »vpliva domačega okolja«,⁴⁵ in da zaposlene matere ne zmorejo uresničiti vseh ciljev socialistične vzgoje, ki je vključevala tudi marljivost, prizadevnost, redoljubnost, vzorno vedenje ipd. Množile so se namreč pritožbe, da veliko otrok nezadovoljivo opravlja svoje šolske obveznosti, da se mnogi med njimi neprimerno obnašajo do starejših, da se širijo slabe navade med mladimi ipd.⁴⁶ Verjetno so prav takšni problemi vzpodbudili politične voditelje, da so začeli pogosteje poudarjati vzgojno vlogo obeh staršev. Vida Tomšič je na primer v radijski oddaji ob 8. marcu 1952 takole razmišljala: »Vzgoja otrok je seveda važen del materinstva, a je obenem veliko širši problem, ki ga mati sama ne more reševati. Socialistična družba mora iz svojih najglobljih osnov vzgojo otrok postaviti v prvi vrsti kot družbeno nalogo in jo kot tako reševati. Nemogoče si je zamišljati vzgojo otrok brez tesnega sodelovanja obeh roditeljev, družine kot celote, šole,

⁴³ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 11, Referat Vide Tomšič na konferenci AFŽS 8.2.1948.

⁴⁴ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 18, mapa 2, Govor - diskusija Edvarda Kardelja na 7. razširjenem plenumu CK KPS 26.-27.1.1952.

⁴⁵ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 3, Poročilo o seminarju v Trebnjem z dne 18.9.1949.

⁴⁶ Takšna opažanja niso prihajala le iz vrst učiteljev in vzgojiteljev, nanje je leta 1952 opozoril tudi Edvard Kardelj na razširjenem plenumu slovenske partije: »Res je, da naših otrok ne učimo, kaj je vljudnost, da se morajo ljudje med seboj pozdravljati, da morajo mlajši spoštovati starejše in da je psovanje in preklinjanje pravzaprav nesposobno za človeka. Celo za take stvari smo postali nemarni in jih v šoli ne vzgajamo...« (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 18, mapa 2, Govor - diskusija Edvarda Kardelja na 7. razširjenem plenumu CK KPS 26.-27.1.1952.)

vrste družbenih organizacij, Partije in ljudske oblasti.«⁴⁷ V prvi polovici petdesetih let so pojmi kot vzgoja staršev, družinska vzgoja, starši – prvi vzgojitelji sčasoma skorajda povsem izpodrinili v prvih letih prevladujoč pojem matere kot prve in najpomembnejše vzgojiteljice otroka.⁴⁸ Po »sili razmer« se je torej vedno bolj uveljavljalo mnenje, da sta za vzgojo otrok odgovorna oba roditelja, čeprav bi bilo seveda napačno zanikati, da se tudi odslej žene v povprečju niso ukvarjale z otroki več kakor njihovi možje.⁴⁹ Istočasno pa so partijski voditelji vedno bolj poudarjali, da domača vzgoja vpliva predvsem na čustveni razvoj otroka,⁵⁰ medtem ko naj bi skrb za izoblikovanje njegovega svetovnega nazora v vedno večji meri prevzemala šola oziroma država in s tem partija. Verjetno ni zgolj slučaj, da je prišlo hkrati s poudarjanjem čustvene vloge družine in z zmanjševanjem njene vloge na drugih vzgojnih področjih tudi do ostrejšega nadzora nad učitelji in kulturnimi delavci, ukinitve verouka v šolah, izključitve teološke fakultete iz sklopa univerze ipd.⁵¹

V pretežnem delu obravnavanega obdobja, ko je bila stara, tradicionalna delitev dela v družini še zelo razširjena in država zaradi materialnih ter kadrovskih težav še ni bila sposobna vzpostaviti takšnega vzgojnega in šolskega sistema, kot bi si ga želela, pa je bil vpliv materinske vzgoje silno pomemben. Od njene vzgoje je bila namreč v znatni meri odvisna ohranitev socialističnega družbenega reda v slovenskem prostoru.⁵² Zato je partijsko vodstvo izoblikovalo dokaj natančno predstavo o

⁴⁷ AS 1413, Osebni fond Vida Tomšič, škatla 73, Govor Vide Tomšič za radio Ljubljana, 7.3.1952.

⁴⁸ Glej na primer: AS 1800, fasc. 3, mapa 3, Zaključki posvetovanja o vzgojnih vprašanjih, 17.3.1950; Iz razprave o današnjem položaju kmečke žene (na 4. kongresu AFŽJ), v: Naša žena, št. 11, Ljubljana 1953, str. 301 itd.

⁴⁹ Ob tem pa vse krivde nikakor ne bi smeli zvaliti le na moške. Čeprav so skrb za otroke kot izrazito »žensko delo« pogosto zares odklanjali, so bile večkrat prav ženske tiste, ki se vlogi »notranjega ministra« v družini niso hotele odpovedati. Več o tem: Nina Vodopivec, Podoba in položaj ženske v Ljubljani med letoma 1945 in 1951 (Diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo), Ljubljana 1999, str. 74–82. (Odslej: Nina Vodopivec, Podoba in položaj ženske...)

⁵⁰ »V družini naj najde otrok njemu toliko potrebno individualno ljubezen in skrb, obenem pa naj v njej dobi tudi že osnovne črte svojega značaja.« (AS 1413, Osebni fond Vida Tomšič, škatla 73, Govor Vide Tomšič za radio Ljubljana, 7.3.1952.)

⁵¹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 18, mapa 2, Govor – diskusija Edvarda Kardelja na 7. razširjenem plenumu CK KPS 26.–27.1.1952.

⁵² »Povojno poslanstvo Slovenk je postala vzgoja novega rodu in prav z vzgajanjem mlajših rodov so lahko ženske najbolj podpirale organe ljudske oblasti, ki so ustvarjali novo 'rojeno' družbo.« (Marta Verginella, Naše žene volijo, v: Naše žene volijo, Ljubljana 1999, str. 77.)

tem, kakšna bi morala biti vzgojiteljica mladih državljanov socialistične Jugoslavije. Bila naj bi:

- socialno čuteča;
- lojalna socialistični oblasti;
- izobrazena;
- zaposlena;
- politično dejavna;
- odgovorna do bodočega materinstva;
- enakopravna partnerica v zakonski zvezi.

Mati naj ne bi skrbela le za svoje otroke, ampak naj bi bila pripravljena pomagati vsem pomoči potrebnim. Ljubila naj bi svojo socialistično domovino in njene voditelje in to svojo ljubezen naj bi vsadila tudi v srca svojih otrok. Bila naj bi tako izobrazena, da bi znala otroku že v predšolski dobi razložiti naravne in družbene pojave v takšnem smislu, kot jih bo kasneje poučevala šola. Po otrokovem vstopu v šolo pa naj bi bila sposobna nadzorovati njegovo delo, mu po potrebi pomagati pri učenju in sodelovati z učitelji pri oblikovanju njegovega svetovnega nazora.⁵³ Ustrezno izobrazene matere naj bi bile tudi dobro seznanjene z »reakcionarnim delovanjem naše protiljudske duhovščine« in Vatikana in naj ne bi več »lahkoverno in nekontrolirano« prepuščale svojih otrok njihovi vzgoji.⁵⁴ Dejavno naj bi sodelovale v gospodarskem in političnem razvoju države, »zakaj le žene, ki so zavestne graditeljice socializma so lahko tudi svojim otrokom najboljše vzgojiteljice.«⁵⁵ V družinah, kjer sta zaposlena oba starša, naj bi otroci dobili tudi najboljši vzgled za kasnejše oblikovanje svojega lastnega življenja. Ženska naj bi imela odgovoren odnos do bodočega materinstva, že rojenim otrokom pa naj bi omogočila čim boljše življenjske pogoje. V obravnavanem obdobju naj bi bilo za otroka še najboljše, če sta bila starša poročena. V zakonski zvezi bi morala biti žena enakopravna z možem in to ne le zaradi svojih koristi, ampak

⁵³ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 3, Zapisnik 1. oblastne konference AFŽ Mariborske oblasti 30. julija 1949, Govor Drage Humek. Glej tudi: AS 1800, GO AFŽS, fasc. 11, 236, Resolucija 2. kongresa AFŽ Jugoslavije o brizi za djecu i mlade naraštaje.

⁵⁴ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 5, mapa 2, spis št. 640/48, Politični referat na volilni konferenci Mestnega odbora AFŽ Ljubljana (brez datuma).

⁵⁵ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 108/48, Govor Vide Tomšič na 3. kongresu AFŽ Slovenije, str. 18.

tudi zato, ker naj bi enakopraven položaj obeh zakoncev pripomogel k pravilnemu oblikovanju otrokove osebnosti.⁵⁶

O socialni dejavnosti žensk, njihovem odnosu do socialistične oblasti, njihovem izobraževanju, zaposlovanju in politični dejavnosti bodo natančneje spregovorila naslednja poglavja. Zato bom na tem mestu posvetila pozornost le odgovornosti do bodočega materinstva, odnosu do zakonske zveze in položaju ženske v njej.

III. Odgovornost do bodočega materinstva

1. Moralno vedenje

Navodilo Vide Tomšič, članice slovenskega in jugoslovanskega partijskega vodstva, voditeljice državne ženske organizacije, ki se je v vsem obdobju druge Jugoslavije ukvarjala z vprašanji ženskih pravic, je bilo nedvoumno: »Prav je, da se nova žena zaveda enakopravnosti, toda zavedati se mora tudi dolžnosti in spoštovanja do bodočega materinstva.«⁵⁷ Spoštovanje do materinske vloge ženske pa je vključevalo določeno moralno držo in odgovoren odnos do nerojenega bitja.

Tudi v drugi Jugoslaviji so veljala tista moralna načela, ki so jih jugoslovanski partijski voditelji zagovarjali že v predvojnem obdobju. Odnosi med spoloma naj bi temeljili na tovarištvu in na »proletarski morali«. Nedopustno naj bi bilo grobo ravnanje z življenjsko sopotnico, pogosto menjavanje zakonskih partnerjev in vsakršno lahkomišelnostno vedenje.⁵⁸ Toda

⁵⁶ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 102/48, Teze za predavanje v tednu matere in otroka v letu 1948. Glej tudi spis št. 80/48, Zapisnik posveta pri prosvetnem ministrstvu 6.2.1948, Predlogi dr. Vlada Šmida.

⁵⁷ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9, Predavanje Vide Tomšič 26.8.1946.

⁵⁸ Iz besed Josipa Broza na 5. državni konferenci KPJ oktobra 1940. Cit po: Vida Tomšič, Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk, Ljubljana 1978, str. 25. Še posebej pa so te zapovedi veljale za komuniste, ki naj bi s svojim osebnim življenjem služili kot vzgled vsem ostalim. Franc Leskošek - Luka je na primer menil, da je treba izključiti iz partije vse, ki »nimajo čistega osebnega življenja«, pred sprejemom v KPJ pa bi se bilo treba prepričati »o preteklosti« in o »osebni poštenosti« kandidata. (AS 1664, GO SPŽZ, škatla 1, Poročilo Mire Kraigher z dne 18.1.1945 o delovni konferenci žena za Ljubljansko pokrajino, ki je bila od 14. do 16. januarja 1945.)

teh zahtev se mnogi niso držali, še posebej mladi ljudje, in politično vodstvo jih je pogosto opozarjalo na nepravilnost takšnega ravnanja.⁵⁹ Ne smemo sicer zanikati, da so partijski voditelji dosledno zagovarjali uveljavitev enotnih moralnih načel za oba spola, vendar pa so bile ženske kot bodoče matere tiste, ki so jih opozarjali pogosteje. Takoj po končani vojni, ko naj bi bila – tako kakor se rado zgodi v povojnih časih – »sproščenost v zraku«, je Vida Tomšič članice AFŽ takole nagovorila: »Komunisti so za svobodno ljubezen, toda svobodno od vseh predsodkov. Ne tako, da bi imela žena vsak teden drugega moža. Posebno mladina v tem večkrat greši. 16-letno dekle še ni tako brihtno kot je 30-letna žena. Treba je v tem pogledu mladino učiti, pa ne samo učiti, temveč v življenju tudi izvajati.«⁶⁰ Političnim delavkam ženske organizacije je naročala, naj skušajo pomagati mladim dekletom, da bodo znale sprejeti modre življenjske odločitve, takšne, ki ne bodo v nasprotju z dolžnostmi in s spoštovanjem do njihove bodoče materinske vloge. Pa tudi same bi morale bolj kot dotlej skrbeti, da ne bodo s svojim obnašanjem dajale slabega vzgleda: »Tu treba danes precej zaustaviti, kajti naše aktivistke se preveč svobodno obnašajo.«⁶¹ Kot vzor naj bi služila delovna žena in mati iz Sovjetske zveze in ne kakšna »meščanka iz zahoda«, kakor na primer Francozinja, ki »pozna samo flirt.«⁶² Še zlasti problematični so bili primeri mladih deklet s podeželja, ki so se zaposlila v mestih. Iz zapisnika delovne konference z oblastnimi sekretarkami AFŽ lahko razberemo sledeče: »Tovarišica Vina Simonič iz Maribora poroča, da je org.⁶³ instruktorska komisija ugotovila porazno sliko, na pr. tam, kjer so prišla mlada dekleta z drugih krajev na stalno zaposlitev v tovarne, jim je tovarna napravila skupna stanovanja. Nadalje se ni več brigala za njih. Vidi se, da je dosti mladih deklet nosečih. Vse premalo se vodi briga za ljudi, ki so prišli od drugod. Takih primerov je bilo tudi v frontnih brigadah.«⁶⁴ Partijski voditelji so torej tako kot pred vojno⁶⁵ tudi po njej odklanjali

⁵⁹ Več o napačnem razumevanju »proletarske morale« glej v poglavju o odnosu KPJ do ženskega vprašanja pred letom 1945.

⁶⁰ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9, Predavanje Vide Tomšič 26.8.1946

⁶¹ Prav tam.

⁶² Prav tam.

⁶³ Organizacijsko.

⁶⁴ AS 1800, GO AFŽ, fasc. 6, mapa 1, Zapisnik delovne konference z oblastnimi sekretarkami 15.10.1949.

⁶⁵ Glej poglavje: Odnos KPJ do ženskega vprašanja v obdobju do leta 1945.

»anarhično 'svobodo' brez vseh ozirov v ljubezenskih odnosih.«⁶⁶ Če so govorili o svobodni ljubezni, so hoteli povedati, da bo ljubezen v brezrazredni družbi, ki ne pozna izkoriščanja, »svobodna v tem smislu, da se ne bo ozirala na družbeni položaj zakonskega druga in da v zakonski zvezi ne bo iskala gmotne koristi.«⁶⁷ Zahtevali so resen in odgovoren odnos do sočloveka, tudi do še nerojenega otroka, poudarjali so tovarišтво in ljubezen med zakoncema ter pozivali, da je treba mlade ljudi vzgojiti v spoštovanju do teh vrednot.

Vendar so mnogi še tudi potem, ko je že minil čas sproščenega vzdušja prvih povojnih let, še vedno menili, da socializem dopušča ali celo zahteva, »da se človekova osebnost osvobaja vseh moralnih pregraj«, in niso razumeli, da lahko tako pojmovana egoistična svoboda, ki se ne ozira na sočloveka, povzroči »nesvobodo in neenakopravnost drugega.«⁶⁸ Zato je politbiro CK KPJ sklenil uvesti v šole nov predmet, poimenovan socialistična morala. Edvard Kardelj je na 7. razširjenem plenumu CK KPS januarja 1952 razložil, da to ne bi smel biti nikakršen »nov katekizem«, ampak preprosto »pouk o tem, kako naj se ljudje med seboj obnašajo«, ki naj bi vključeval tudi spolno vzgojo: »Tu je tudi vprašanje seksualne vzgoje, kar velja manj za nižjo šolo kot za srednjo šolo in je to končno tudi vprašanje celotnega našega vedenja in pa tudi borbe za lik komunistična, za tip partijca. V zadnjem času imamo med našim partijskim kadrom zelo veliko očitivnih umazanij na liniji seksualne morale. V naših organizacijah, zlasti v mladinskih je tako stanje, da poštena mati ne pušči svoje hčerke tja, ne zato, ker so tam komunisti, ampak zato, da je ne bi moralno pokvarili. Liberalizem nam je v tem pogledu prinesel samo negativne rezultate. Kako je ta stvar nagrizla in demoralizirala našo mladino je dokaz zlasti stanje pri ženskah in mladih dekletih. To je opaziti bolj pri njih kot pri moških, ker smo opustili borbo za socialistično etiko in socialistično moralo. Zato mislim, da je treba zlasti v srednjih šolah in v celotnem našem političnem življenju to vprašanje zaostri. To je sicer samo eno izmed vprašanj, vendar končno izredno važno vprašanje

⁶⁶ Vida Tomšič, O zakonski zvezi in družini v socializmu, Predavanje za aktiv zveze komunistov beograjske univerze 23. marca 1956, v: Vida Tomšič, Ženska, delo, družina, družba, Ljubljana 1978, str. 295.

⁶⁷ Prav tam.

⁶⁸ Vida Tomšič, Družina v naši družbi, Predavanje na seminarju o problemih družine in vzgoje, ki je bil od 6. do 9. novembra 1962 na Bledu za sodelavce vzgojnih posvetovalnic, Izdala Zveza prijateljev mladine Slovenije kot prilogo Glasila DPM (Društvo prijateljev mladine) št. 10, Ljubljana 1962, str. 9.

socialistične morale. Zato se mi zdi, da bo moral politbiro prevzeti nase nalogo, da čimprej izdela načrt za uvedbo takega pouka v šolah, tako da bi vsaj v jeseni, če že ne med šolskim letom tak pouk uvedli.«⁶⁹ Kmalu potem je bila socialistična morala zares uvedena v šole, rasle so najrazličnejše posvetovalnice, nastajati so začele šole za starše ipd.

2. Vprašanje splava

Odgovoren odnos do materinstva je vključeval tudi resen premislek o prekinitvi nosečnosti. Kakšna pa je bila dediščina?

V prvi Jugoslaviji je vprašanje splava od leta 1929 dalje urejal kazenski zakonik z dne 27. januarja 1929,⁷⁰ ki je dopuščal prekinitvev nosečnosti iz zdravstvenih razlogov (173. člen) in je bil do ženske bistveno prijaznejši od prejšnjih zakonskih predpisov, ki so šteli le plod, na življenje matere pa se niso ozirali.⁷¹ Prekinitvev nosečnosti iz drugih razlogov je bila kazniva, kazen pa je zadela tako žensko kot tistega, ki je k splavu kakorkoli pripomogel.⁷² Zaradi slabih razmer, v katerih so živele številne delavske družine, še posebej v obdobjih gospodarskih kriz,⁷³ pa je bila nosečnost zanje večkrat tragedija kot veselje. Tudi položaj drugih

⁶⁹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 18, mapa 2, Govor - diskusija Edvarda Kardelja na 7. razširjenem plenumu CK KPS 26.-27.1.1952.

⁷⁰ Službene novine kraljevine Srba, Hrvata i Slovenca, št. 310, 27. januar 1929, v: Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, št. 74, 18. julij 1929.

⁷¹ Angela Vode, Dr. Ferdo Čulinović, Žena v našem krivičnom (kazenskem) pravu, v: Ženski svet, št. 1 (januar), Ljubljana 1936, str. 19.

⁷² Ženska je bila lahko obsojena največ na tri leta zapor, vendar je smelo sodišče v posebno »lahkih« primerih omiliti kazni, »nezakonsko mater pa, če je sama odpravila plod, tudi oprostiti vsake kazni« (člen 171). Tisti, ki je ženski dal sredstvo za odpravo ali pa je plod sam fizično odstranil, je bil kaznovan s strogim zaporom, kazen za zdravnika ali babico, ki sta za splav prejela plačilo, pa je znašala do 5 let robije. Zdravnik in babica sta bila kaznovana z zaporom do enega leta tudi v primeru, če sta že začeti splav dokončala, in tega nista prijavila pristojnemu organu (172. člen). Kdor je plod odpravil proti volji ženske, je bil kaznovan z robijo najmanj petih let, če pa je ta pri tem umrla, je kazen znašala najmanj 5 let robije (173. člen). S strogim zaporom do enega leta je bil kaznovan vsak, ki je v javnosti ali zasebno ponujal odpravo plodu za denar (174. člen).

⁷³ Delavec, ki je moral preživljati ženo in deset otrok, je na primer v 14 dneh zaslužil 249 dinarjev in 70 par. Del je šel za plačilo dajatev, dobro polovico, ki je ostala, pa je odtegnil »konzum za živila«. Na dan plačila torej ni prejel prav ničesar. (Angela Vode, Žena v sedanjih družbi, v: Spol in upor, Zbrana dela Angele Vode, I. knjiga, Ljubljana 1998, str. 202.)

zaposlenih mater ni bil rožnat,⁷⁴ posebej pretresljive pa so bile tragične usode, ki so jih doživljale žrtve posilstev in alkoholizma.⁷⁵ Zato je bilo vedno več takšnih, ki so menili, da je brezsrčno siliti ženske in dekleta, da rodijo otroke, ki jih ne morejo preživljati, še zlasti zato, ker so bile prizadete le najrevnejše, premožnejše naj bi si namreč prekinitev nezaželene nosečnosti zlahka plačale (zagrožene kazni očitno niso preprečile opravljanja splava za denar). Tako so kljub velikemu nasprotovanju nekatera ženska društva že leta 1933 v Ljubljani organizirala zborovanja za legalizacijo splava iz socialnih razlogov.⁷⁶ Tudi KP je v tridesetih letih, predvsem v času delavskih akcij, začela razmišljati o svobodnem odločanju o rojstvu otrok, »ker so takrat ženske množično splavljale pri mazačih in ni bilo dovoljeno imeti zdravniške pomoči, razen za velike denarje, splav je bil poglavitni socialni problem žensk.«⁷⁷ Na 5. državni partijski konferenci je med tiste »ženske zahteve, ki jih mora proletariat uvrstiti v svoj program«, vključila tudi »dovolitev splava, dokler ne postanejo razmere takšne, da bodo matere lahko brez skrbi rodile.«⁷⁸

Vendar pa se jugoslovansko partijsko vodstvo v prvih letih po končani vojni še ni odločilo za razširitev pravice do splava. Vida Tomšič, ki je pomemben del svojega političnega delovanja posvetila prav načrtovanju družine, je takšno odločitev takole obrazložila: »Obstajalo je mnenje, da je o resnični pravici odločanja o rojstvu otrok mogoče govoriti samo pred zanositvijo in da je cilj družbene akcije ustvariti pogoje za to. Odnos do liberalizacije splava je bil v začetku restriktiven, četudi je bil sprejet kot ena izmed metod pri načrtovanju družine. Obstajalo je prepričanje, da bi popolna legalizacija splava, pri nerazviti zdravstveni službi in bolj ali manj nizki higijenski kulturi, še bolj ogrozila zdravje ženske in zmanjšala

⁷⁴ Marsikatera poročena uradnica je izgubila službo, če je zanosila. (Angela Vode, Žena v sedanji družbi, v: Spol in upor, Zbrana dela Angele Vode, I. knjiga, Ljubljana 1998, str. 204.)

⁷⁵ Dvanajstletna deklica, ki jo je posilil lastni oče - alkoholik, je na primer raje storila samomor, kot da bi donosila otroka. (Angela Vode, Žena v sedanji družbi, v: Spol in upor, Zbrana dela Angele Vode, I. knjiga, Ljubljana 1998, str. 202.)

⁷⁶ Prav tam, str. 203-204; AS 1872, Zbirka spominskega gradiva o delavskem gibanju in narodnoosvobodilnem boju, škatla U-V, Angela Vode, Značaj in usoda, mapa 5, str. 129-131; Ženski pokret, št. 4-5, Beograd, april - maj 1933, str. 52.

⁷⁷ Vida Tomšič, Vloga prava v razvoju družinskih razmerij (Predavanje na pravni fakulteti Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani 22. novembra 1982), Uvodno poglavje v: Miroslava Geč - Korošec, Družinsko pravo SFRJ, 2. del, Ljubljana 1984, str. 14.

⁷⁸ Referat Vide Tomšič na 5. državni konferenci KPJ oktobra 1940, v: Vida Tomšič, Ženska, delo, družina, družba, Ljubljana 1978, str. 21.

zanimanje za prevencijo.«⁷⁹ K tej odločitvi so pripomogle tudi negativne izkušnje Sovjetske zveze, verjetno pa tudi dejstvo, da je bil tudi tam splav po letu 1936 ponovno prepovedan: »Navsezadnje pa se lahko nekaj naučimo tudi iz sovjetskih izkušenj o legalizaciji splava po revoluciji. Iz objavljenih govorov sovjetskih zdravnikov na kongresu v Kijevu leta 1927, kjer so povzeli rezultate po nekaj letih, ko je bil splav legaliziran, lahko vidimo, da je bilo število ilegalnih splavov zelo veliko, četudi je bil možen legaliziran splav v ustreznih ustanovah, pa tudi to, da so imeli celo legalni splavi precej hude posledice za zdravje žensk. Zgodilo se je še nekaj drugega: povečal se je odstotek nosečnic, saj je legalizacija splava ženske očitno napeljala k temu, da so zanemarjale celo najobičajnejša zaščitna sredstva. Zmanjšalo pa se je število porodov.«⁸⁰ Jugoslovansko politično vodstvo se je spraševalo: »Kaj torej čaka žensko, če bi legalizirali splav? Vzemimo najboljšo možnost: zdrava ženska in strokovna pomoč – po nekaj splavov na leto – kakšna naj bo perspektiva?« Zato se je raje odločilo za postopno liberalizacijo splava »ob vzporednih prizadevanjih, da se razširi preprečevanje zanositve kot glavna metoda odločanja.«⁸¹

Prvi ukrepi nove oblasti na tem področju so bili namenjeni predvsem omejevanju ilegalnega splava,⁸² zato je tudi socialistična zakonodaja sprva splav dovoljevala le izjemoma, sicer pa je bila prekinitiv nosečnosti prepovedana in opredeljena kot kaznivo dejanje. Kmalu po sprejetju ustave leta 1946 je bil sprejet tudi zakon o prekinitvi nosečnosti, ki je bil nekajkrat spremenjen in dopolnjen.⁸³ Iz razgovorov s posameznicami, ki

⁷⁹ Vida Tomšič, *Preobrazba družine*, Uvodno poglavje v: Miroslava Geč - Korošec, *Družinsko pravo SFRJ*, 1. del, Ljubljana 1981, str. 10.

⁸⁰ Vida Tomšič, *Ali je legalizacija splava sprejemljiva rešitev* (Prispevek je bil objavljen v *Borbi* z dne 17. januarja 1954, št. 13, str. 1), v: *Ženska, delo, družina, družba*, Ljubljana 1978, str. 411. Podatki o stanju v Sovjetski zvezi so bili resnično strašljivi: leta 1909 naj bi bilo v Moskvi nosečih 36,7 % žensk in 1,3 % splavov, leta 1926 naj bi bilo 44 % nosečih in 16,3 % splavov, leta 1929 pa naj bi bilo 56,9 % nosečih in 35,2 % splavov. (Prav tam, str. 412.)

⁸¹ Vida Tomšič, *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, Ljubljana 1980, str. 138.

⁸² Vida Tomšič, *Preobrazba družine*, Uvodno poglavje v: Miroslava Geč - Korošec, *Družinsko pravo SFRJ*, 1. del, Ljubljana 1981, str. 10.

⁸³ Miroslava Geč - Korošec, *Družinsko pravo SFRJ*, 2. del, Ljubljana 1984, str. 223. Razen tega nisem našla nobenega drugega podatka, ki bi se nanašal na zakonske predpise o splavu v obdobju 1945–1951, niti nisem našla zakonskega teksta v uradnih listih. Zato tudi nisem mogla natančneje predstaviti razlogov za odobritev splava niti kazni, ki so bile predvidene za žensko in osebo, ki je opravila nedovoljeni splav.

jih je opisala v svoji diplomski nalogi Nina Vodopivec,⁸⁴ je razvidno, da je bil tudi v novi državi ilegalni splav še vedno zelo pogost in dostikrat tudi edini možen način reševanja socialnega vprašanja. Zaradi vsesplošnega pomanjkanja, slabih stanovanjskih razmer in maloštevilnih varstvenih ustanov je nosečnost za marsikatero žensko pomenila le nevšečnost in nesrečo,⁸⁵ nekatere so se bile zaradi otroka prisiljene odpovedati željam po študiju in zaposlitvi. Postopek za odobritev splava pa je bil dolgotrajen in številne prošnje so bile zavrnjene. Zato so se mnoge odločile za ilegalen splav in če je bilo njihovo dejanje razkrito, so prav tako kot v prvi Jugoslaviji »romale v zapor«.⁸⁶ Kljub temu je število nedovoljenih splavov naraščalo, verjetno zaradi manjšega vpliva katoliške cerkve pa tudi zato, ker je okolica takšna dejanja bolj naklonjeno sprejemala.⁸⁷ Posledice so bile večkrat tragične. Veliko žensk je ob takih posegih umrlo, saj so bili »pogosto sproženi nestrokovno, zelo primitivno in v skrajno nehiigienskih razmerah«.⁸⁸ Leta 1951 je prišlo do pomembnega preobrata glede kaznovanja ilegalnega splava. 140. člen kazenskega zakonika z dne 2. marca 1951⁸⁹ je določal, da se kaznuje le izvršilec dejanja,⁹⁰ ne pa ženska, ki se je zanj odločila. Sprejem tega določila pa ni potekal brez težav, saj so celo nekateri poslanci zvezne skupščine v razpravi ob sprejemanju zakona podvomili v pravilnost odločitve, da zakon ne kaznuje ženske, ki se je odločila za ilegalni splav. Pač pa so se za nekaznovanje ženske iz povsem praktičnih razlogov zavzeli zdravniki, češ da bo na tak način laž-

⁸⁴ Nina Vodopivec, Podoba in položaj ženske...

⁸⁵ Neka delavka v proizvodnji, ki je enosobno stanovanje delila še s svakinjo in njeno družino, je na primer izjavila: »Kaj čem imet otroke, ko pa nimam stanovanja«. (Nina Vodopivec, Podoba in položaj ženske..., str. 31.)

⁸⁶ Nina Vodopivec navaja, da je bila neka delavka iz Tobačne tovarne 6 mesecev v zaporu, ker jo je nekdo prijavil, da je ilegalno splavila. (Nina Vodopivec, Podoba in položaj ženske..., str. 31.)

⁸⁷ Delavka iz Tobačne tovarne po vrnitvi iz zapora ni imela kakšnih posebnih težav, sodelavci, ki so živeli v podobnih razmerah, so jo razumeli, češ »kaj boš otroka imel, če se sam ne moreš preživljat«. (Nina Vodopivec, Podoba in položaj ženske..., str. 31.)

⁸⁸ Vida Tomšič, Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije, Ljubljana 1980, str. 138.

⁸⁹ Uradni list FLRJ, št. 13/1951.

⁹⁰ Kdor je brez dovoljenja odpravil otroka s privoljenjem ženske, je bil kaznovan z najmanj 3 meseci zapora, kdor je to naredil brez privolitve ženske, pa s strogim zaporom do 8 let. Če je ženska umrla, je bil izvršilec v prvem primeru kaznovan z najmanj 6 meseci zapora, v drugem z najmanj 2 letoma strogega zapora, v obeh primerih pa največ na 5 let strogega zapora.

je zajeziti ilegalne splave in s tem vplivati na izboljšanje zdravstvenega stanja državljanek. Menili so namreč, da bodo ženske, če bodo osvobojene strahu pred kaznijo, verjetneje poiskale strokovno pomoč v primeru, če bi pri nedovoljenem splavu prišlo do kakšne komplikacije, istočasno pa naj bi ta določba olajšala tudi boj proti »brezvestnim aborterjem«. K odločitvi je bistveno pripomogel tudi nastop dr. Ivana Potrča. Opozoril je, da je preganjanje ženske, ki se je odločila za prekinitev nosečnosti, nedvoumen izraz prav tiste dvojne morale, značilne za meščansko družbo, proti kateri so se komunisti tako vneto borili: »Vemo, da pred sodišče pride zelo majhen odstotek žensk, ki splavijo iz luksuza, temveč tiste, ki so žrtve naključja; takšno kaznovanje bi bilo torej zgolj simbolično. Mislim, da bi ta simbolika pomenila prav tisto, proti čemur se je bojevalo napredno delavsko gibanje, namreč proti ostankom neenakopravnosti med moškim in žensko ... Mislim, da bomo prav gotovo naredili zgodovinski napredek, če se odrečemo kaznovanju ženske. S tem se ne odrekamo boju proti splavu, pač pa se zanašamo na druga sredstva, ki so boljša in učinkovitejša.«⁹¹ Na podlagi 140. člena kazenskega zakonika je 11. januarja 1952 izšla uredba o postopku za dovoljeno odpravo plodu,⁹² ki je določala, da se splav dovoli: iz zdravstvenih razlogov, če bi nosečnost ogrozila življenje ženske, hudo prizadevala njeno zdravje ali pa če je bilo na podlagi medicinske znanosti utemeljeno pričakovati, da se bo otrok rodil s hudimi telesnimi ali duševnimi okvarami; če je bila nosečnost posledica kaznivega dejanja (posilstva, spolnega občevanja s slabotno ali mladoletno osebo, spolnega občevanja z zlorabo položaja, zapeljevanja ali krvoskrunstva); izjemoma pa tudi v primeru, če so obstajala utemeljena pričakovanja, da bi si ženska z rojstvom otroka zaradi posebno težkih gmotnih razmer pokvarila zdravje (1. člen). Prekinitev nosečnosti je bila dovoljena le s privoljenjem nosečnice (2. člen) in praviloma samo v prvih treh mesecih nosečnosti (3. člen) v bolnici ali na ginekološki kliniki (11. člen). O zahtevi za odpravo plodu, ki jo je lahko podala noseča ženska ali zdravnik, ki jo je zdravil (4. člen), je odločala zdravniška komisija pri splošni bolnici ali na ginekološki kliniki, ki jo je določil upravnik bolnice ali šef klinike. Sestavljena naj bi bila iz treh zdravnikov, od ka-

⁹¹ Vida Tomšič, Ali je legalizacija splava sprejemljiva rešitev?, v: *Ženska, delo, družina, družba*, Ljubljana 1978, str. 405-406.

⁹² Uradni list FLRJ, št. 4/1952.

terih je moral biti vsaj eden specialist za ginekologijo (5. člen). Komisija je odločala z večino glasov (8. člen). Na odločitev komisije je bila možna pritožba na drugostopenjsko komisijo, ki je bila prav tako sestavljena iz treh zdravnikov, od katerih je bil vsaj eden ginekolog, imenoval pa jo je predsednik republiškega sveta za ljudsko zdravstvo in socialno politiko (9. člen). Odločitev te komisije je bila dokončna (10. člen). Ženska je imela pravico do izbire zdravnika, ki je opravil splav, ginekolog, ki se kot član komisije s tem ni strinjal, pa je lahko zavrnil izvršitev posega (11. člen). V posebno nujnih primerih je splav lahko opravil zdravnik tudi brez dovoljenja komisije in zunaj bolnišnice, a je moral o tem najkasneje v treh dneh obvestiti ustrezno komisijo (členi 13–14). Zdravnik, ki tega ni naredil, je bil kaznovan z denarno kaznijo 10.000 dinarjev (16. člen).

Borba proti kriminalnemu splavu pa je bila tudi potem enako neučinkovita. Napisanih je bilo sicer nekaj člankov in razprav, ki naj bi poskrbeli za ustrezno spolno vzgojo mladih, razpravljalo se je o ustanovitvi posvetovalnic, ki naj bi opozarjale na škodljivost splava in seznanjale s kontracepcijskimi metodami, vendar je, kakor je ugotavljala Vida Tomšič, »vse ostalo pri starem«. Število splavov je naraščalo, kar so najprej opazili ginekologi, ki so na kongresu leta 1953 predlagali ponovno zaostritev kriterijev za dovolitev splava (socialne razmere naj bi bile vzrok za splav le v povezavi z zdravstvenimi razlogi), večina pa se jih je zavzela tudi za spremembo kazenskega zakonika v tem smislu, da bi bila za ilegalni splav ponovno kaznovana tudi ženska in ne le aborter.⁹³ Politično vodstvo mnenju ginekologov ni pritrdilo in ženskam prijazne zakonske določbe ni hotelo spremeniti. Raje se je odločilo za postopno liberalizacijo splava, ki naj bi preprečila vsaj nestrokovno opravljene ilegalne splave, ki so se vse prevečkrat tragično končali, predvsem pa za pospešeno popularizacijo kontracepcije: »Vsekakor ne moremo misliti, da je odprava telesnega plodu izhod iz položaja, če pride do nosečnosti. To je zlo, ne samo družbeno, marveč predvsem zlo za žensko, ki si tako za vse življenje pokvari zdravje ali postane sterilna in se tako onesposobi, da bi kdaj postala mati. To ima lahko hude posledice in po mojem mnenju je odprava telesnega plodu poleg tega nekulturen in nehuman način obravnavanja tega vprašanja, ki bi ga lahko dopustili samo izjemoma (tako

⁹³ Vida Tomšič, *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, Ljubljana 1980, str. 138.

tudi delamo). Zato se moramo bolj zanimati in bolj pojasnjevati to vprašanje, bojevati se moramo za uvedbo kontracepcije...«⁹⁴

IV. Ženska in zakon

1. Odnos do zakonske zveze⁹⁵

V prvem obdobju socialistične Jugoslavije je bilo tudi v Sloveniji s strani političnega vodstva zaželeno, da je mati poročena. Drugače je bilo v vojnih razmerah, ko je imela KPJ zelo razumevajoč odnos do izvenzakonske skupnosti. Po odloku Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije iz leta 1944 je imela izvenzakonska partnerica enako pravico do državne podpore kot zakonska žena v primeru, če je bil njen partner v ujetništvu, v vojski ali pa je padel v vojni, pod pogojem, da je živela z njim v skupnem gospodinjstvu najmanj 6 mesecev prej in da jo je v pretežni meri preživiljal.⁹⁶ Člani komunističnega vodstva so sicer v skladu z Engelsovo teorijo o drugačnem značaju zakona v socializmu predvidevali, da sčasoma uradna registracija zveze med moškim in žensko ne bo več potrebna.⁹⁷ Vendar pa so bili mnjenja, da obstoječi moralni zakoni in običaji ter materialni pogoji v prvem obdobju socializma narakujejo obstoj formalne zakonske skupnosti, ker omogoča večjo varnost in najugodnejši položaj tako zakoncema kot njunim otrokom. Zato so

⁹⁴ Vida Tomšič, O zakonski zvezi in družini v socializmu, Predavanje 23. marca 1956 za aktiv zveze komunistov beogradske univerze, redigirano in dopolnjeno po stenografskih zapisih, v: Ženska, delo, družina, družba, Ljubljana 1978, str. 300.

⁹⁵ Glede na to, da so politični nasprotniki komunistom pogosto očitali, da ne spoštujejo zakonske zveze in omalovažujejo družinsko življenje, sem se odločila, da bom predstavila tudi odnos državnega vodstva do zakonske zveze.

⁹⁶ Miroslava Geč - Korošec, Družinsko pravo SFRJ, 1. del, Pravna ureditev zakonske zveze in izvenzakonske skupnosti, Ljubljana 1981, str. 162.

⁹⁷ O tem govori rokopisna beležka Vide Tomšič o razgovoru z Edvardom in s Pepco Kardelj z dne 14.9.1951: »Perspektiva: zakonske zveze brez registracije; družba skrbi za otroke; žena ekonomsko na svojih nogah.« (AS 1413, Osebni fond Vida Tomšič, škatla 263, mapa - 4. kongres AFŽJ, september 1953.) Tudi dr. Marko Mladenović, eden od teoretikov jugoslovanskega družinskega prava, je menil, da bodo razlike med formalnim zakonom in izvenzakonsko skupnostjo sčasoma vse manjše in da bodo v razvitem socializmu te razlike povsem izginile. (Marko Mladenović, Porodica i porodični odnosi, Beograd 1963, str. 168.)

zavzeli negativno stališče do izvenzakonske zveze. K temu je pripomoglo tudi nezaupanje do »socialistične morale«, ki so ga politični nasprotniki spretno izrabljali pri pridobivanju somišljenikov, in upoštevanje slabih izkušenj Sovjetske zveze, ki je začela prezigodaj uvajati spremembe v odnosih med spoloma in je prekmalu (že leta 1926) priznala neformalno zakonsko skupnost.⁹⁸

Vendar pa izvenzakonske zveze med polnoletnimi državljani niso bile kaznive,⁹⁹ država je zaščitila tudi vse nezakonske otroke, priporočala pa je ustaljeno obliko tradicionalne družine. Končno so bile tudi vodilne slovenske politične delavke tako žene kot matere¹⁰⁰ in javna glasila so to njihovo vlogo rada poudarjala.

Zakon in družina sta bila »pod zaščito države« (26. člen).¹⁰¹ V socialistični Jugoslaviji je to po eni strani pomenilo, da sta bila zakon in družina v izključni pristojnosti države, ki je z zakonom urejala pravne odnose med zakonci in družinskimi člani. Veljaven je bil samo zakon, ki je bil sklenjen pred pristojnimi državnimi organi, po sklenitvi zakona pa so lahko državljani opravili poroko še po verskih predpisih. Vsi zakonski spori so spadali v pristojnost ljudskih sodišč (16. člen). S tem je država cerkvi odvzela pomemben del prejšnjih pristojnosti in bistveno omejila njen vpliv. Po drugi strani pa je določba o državni zaščiti zakona in družine izražala tudi družbeni značaj zakonske zveze. Ta v socializmu ni bila razumljena le kot zasebna zadeva dveh posameznikov, saj naj bi poleg bioloških (rojevanje otrok) in moralnih ciljev (medsebojna ljubezen in pomoč zakoncev) izpolnjevala tudi splošne družbene cilje – otroke naj bi vzgojila v telesno in duševno zdrave ter družbeno koristne dr-

⁹⁸ Marko Mladenović, *Porodica i porodični odnosi*, Beograd 1963, str. 168. Spreminjanje družine v marksistični teoriji je obrazložila Vida Tomšič v: *Enciklopedija samoupravljanja, Porodica i politika u odnosu na porodicu, Savremena administracija in Komunist*, 1979, str. 1048.

⁹⁹ Kakor je zapisal dr. Mladenović, trajne izvenzakonske skupnosti med polnoletnimi državljani (konkubinacii) niso bile niti kaznive niti priznane: zakonodajalec jih ni omenjal, takšne zveze zanj niso obstajale. (Marko Mladenović, *Porodica i porodični odnosi*, Beograd 1963, str. 168.)

¹⁰⁰ Na primer: Vida Tomšič, Lidija Šentjurg, Pepca Kardelj, Mira Svetina, Mara Rupena-Osolnik itd.

¹⁰¹ Pozornost družini so namenjale tudi ustave drugih socialističnih pa tudi mnogih kapitalističnih držav (Argentina, Brazilija, Francija, Irska, Italija, Zahodna Nemčija itd.), splošna deklaracija o človekovih pravicah, ki jo je sprejela generalna skupščina OZN 10. decembra 1948, pa je proglasila, da je družina naravni in osnovni element družbe, ki ima pravico do družbene in državne zaščite. (Vojislav S. Bakić, *Porodično pravo*, sedmo dopunjeno i izmenjeno izdanje, Beograd 1974, str. 38.)

žavljane,¹⁰² ali drugače rečeno, družina je postala osnovna ustanova za socialistično vzgojo ljudi.¹⁰³

Razveza zakona je bila sicer dovoljena, a le kot izhod v sili: »Priznavamo pravico na ločitev zakona, toda ne agitiramo za ločitev, temveč agitiramo za trden zakon, ki izhaja iz nenehnega, svobodnega odločanja zakoncev. Zakon naj bo tista zveza, ki se ohranja ne zaradi pritiska od zunaj, ampak zaradi stalnega vzajemnega npora obeh zakoncev, ki svojo zakonsko in družbeno skupnost negujeta zaradi njene notranje vrednosti. Samo taka skupnost je tudi lahko izvor človekove sreče.«¹⁰⁴ Ločitev brez upravičenega razloga po temeljnem zakonu o zakonski zvezi z dne 3. aprila 1946¹⁰⁵ ni bila mogoča, četudi sta se z njo strinjala oba zakonca. Dopustna je bila le, »če je zaradi neskladnosti narav, trajnega nesporazuma, nepremagljivega sovraštva ali iz katerega koli drugega vzroka zakonsko razmerje toliko omajano, da je skupno življenje neznosno« (člen 56). Skupno življenje se je razumelo kot neznosno, če sta oba zakonca sporazumno zahtevala razvezo in navajala za to upravičene razloge. Če pa je bilo zakonsko razmerje omajano izključno po krivdi enega zakonca, je imel pravico zahtevati razvezo le drugi, nekrivi zakonec (člen 56). Razlogi za razvezo so bili naslednji: prešuštvo (člen 57), streženje po življenju (člen 58), grdo ravnanje, hude žalitve, nečastno življenje¹⁰⁶ in kakršnokoli drugačno obnašanje, ki dela skupno življenje neznosno¹⁰⁷ (člen 59), neozdravljiva duševna bolezen ali nesposobnost razsojanja (člen 60), zlobna ali neopravičena zapustitev zakonca¹⁰⁸ (člen 61).

¹⁰² Marko Mladenović, *Porodica i porodični odnosi*, Beograd 1963, str. 184-185.

¹⁰³ Vojislav S. Bakić, *Porodično pravo*, Sedma dopolnjena in spremenjena izdaja, Beograd 1974, str. 39.

¹⁰⁴ Vida Tomšič, *Družina v naši družbi*, Predavanje na seminarju o problemih družine in vzgoje, ki je bil od 6. do 9. novembra 1962 na Bledu za sodelavce vzgojnih posvetovalnic, Izdala Zveza prijateljev mladine Slovenije kot prilogo Glasila DPM št. 10, Ljubljana 1962, str. 9.

¹⁰⁵ Uradni list FLRJ, št. 29/1946.

¹⁰⁶ Kot takšno je bilo mišljeno obnašanje, ki nasprotuje zahtevam socialistične morale: prostitucija, pijančevanje, delomrznost, hazardiranje, izvrševanje kaznivih dejanj, sodelovanje z okupatorjem. Glej: Alojzij Finžgar, *Rodbinsko pravo*, Univerza v Ljubljani, Ljubljana 1957, str. 80. (Odslej: Finžgar, *Rodbinsko pravo*...)

¹⁰⁷ Na primer odrekanje spolnega občevanja, kršitev zakonske zvestobe, ki ni prešuštvo, zatajitev nepoštenega dejanja, opuščanje skrbi za družino. (Prav tam.)

¹⁰⁸ Opravičen razlog za zapustitev je bilo recimo pretepanje, prešuštvo, nerazumevanje s sorodniki drugega zakonca, preselitev zaradi delovnega mesta ali zdravljenja, neopravičen pa je bil pobeg zaradi strahu pred kaznijo, zapustitev moža ali žene na zahtevo katerega od sorodnikov ipd. (Prav tam.)

2. Položaj žene v zakonski zvezi

Enakovrednost žene z možem v družini in izven družine naj bi bila namreč »velikega pomena tudi za pravilen razvoj otrok, ker se samo ob enakopravnosti ustvarja v družini tisto vzdušje harmonije in enotnosti, ki je nujno potrebno, da bi se otrok razvil v notranje skladno in uravnoteženo osebnost«. ¹⁰⁹ Zato je socialistična jugoslovanska država sprejela takšno zakonodajo, ki je omogočala popolno enakopravnost moža in žene v zakonski zvezi. ¹¹⁰

V prvi Jugoslaviji je bilo družinsko pravo tako kot v večini drugih kapitalističnih držav del zasebnega (privatnega) oziroma državljanskega (civilnega) prava in je urejalo tako osebna kot premoženjska razmerja. ¹¹¹ V socialistični državi se je poleg državljanskega oziroma civilnega prava, ki je urejalo premoženjska razmerja državljanov, izoblikovalo družinsko pravo kot samostojna veja prava. Po marksistični teoriji naj bi bili namreč odnosi med družinskimi člani povsem neodvisni od premoženjskega stanja, temeljili naj bi le na etični osnovi. ¹¹² Dr. Alojzij Finžgar je zapisal: »Stanje, ki bi ustrezalo predpisom, se pogosto ne da izsiliti, n.pr. skupno življenje zakoncev. V rodbinskopravnem razmerju dalje pravice navadno niso korelat določenih obveznosti in narobe, marveč gre za medsebojne pravice in dolžnosti enake vsebine, n.pr. osebne pravice in dolžnosti zakoncev. Pravice, ki nastanejo na podlagi določb rodbinskega prava, niso zgolj pravice, marveč so hkrati in celo predvsem dolžnosti,

¹⁰⁹ Anton Kržišnik, Varstvo družine, matere in otroka v naši zakonodaji in družbeni praksi (K svetovnemu kongresu za otroško varstvo v Zagrebu), v: Pravniki, št. 7-9, Ljubljana 1954, str. 181.

¹¹⁰ KPJ je sicer pri oblikovanju zakonskih predpisov, ki so določali položaj ženske v družini in družbi, izhajala iz marksistične teorije in sovjetskega vzora, pa vendar določb o enakopravnosti ženske v zakonu niso določale le zakonodaje socialističnih držav. Tako je na primer že »Weimarska ustava« nemške države iz leta 1919 določala, da »zakonska zveza temelji na enakopravnosti obeh spolov« /119. člen/. (Varstvo človekovih pravic, Razprave, eseji in dokumenti, Ljubljana 1988, str. 418.)

¹¹¹ »Premoženje je temelj, na katerem sloni meščanska rodbina, in to se kaže v rodbinskopravnem razmerju tudi tedaj, če gre za pravice in dolžnosti, ki niso premoženjske narave. Zaradi tega je naravno, da se rodbinsko pravo uvršča med zasebno pravo.« (Finžgar, Rodbinsko pravo..., str. 8.)

¹¹² »Rodbinskopravno razmerje ima strogo osebno naravo ter etično in moralno podlago. Tudi kadar gre tu za premoženjska razmerja, imajo ta razmerja podrejen pomen, imajo posebne značilnosti, so odvisna od osebnega rodbinskega razmerja in so urejena na poseben način.« (Prav tam.)

n.pr. roditeljska pravica.«¹¹³ Prav zaradi otrok zakonska zveza ne more biti le »zasebna zadeva prizadetih zakoncev«, ampak ustanova, ki zadeva vso družbo.¹¹⁴ Kot temelj družine je bila zakonska zveza pod zaščito države.¹¹⁵

Osnovni zakon o zakonski zvezi z dne 3. aprila 1946¹¹⁶ je odpravil neenotnost zakonskega prava prve Jugoslavije. Na vsem državnem ozemlju je uvedel monogamijo (prej je bilo v muslimanskih predelih dovoljeno mnogoženstvo), civilno poroko in enakopravnost žene z možem, odpravil je vpliv cerkve in verskih organizacij tako pri sklepanju zakonov kot pri reševanju zakonskih sporov, ukinil je patriarhalni sistem in zaroko kot posebno pravno ustanovo.¹¹⁷ Zakonca sta bila povsem enakopravna (člen 4), upoštevala naj bi splošno veljavne moralne norme – drug drugemu naj bi bila zvesta in si medsebojno pomagala (člen 5). Zahteva po zvestobi je izhajala iz monogamnega značaja zakonske zveze. Mišljena je bila predvsem telesna zvestoba, ki jo je zakonec prekršil že »s sumljivim moralno dvomljivim obnašanjem«, četudi ni prišlo do dejanskega prešuštva, pa tudi »moralna zvestoba« oziroma »medsebojna solidarnost zakoncev«. Zahteva po vzajemni pomoči je vključevala materialno podporo, nego v času bolezni, pomoč pri delu in moralno podporo v »čisto osebnih zadevah«.¹¹⁸ Do otrok sta imela tako mož kot žena enake pravice in dolžnosti in sta bila dolžna »skupno skrbeti za njih nego in vzgojo« (člen 6). Zakon ni poznal nikakršnih omejitev glede poslovne sposobnosti zakoncev. O priimku sta se lahko sporazumela na tri načine: žena se je lahko odločila za možev priimek, zakonca sta lahko obdržala vsak svojega, mogoče pa je bilo svojemu priimku dodati tudi priimek drugega zakonca.¹¹⁹ Medtem ko je zakonodaja prve Jugoslavije ženi omogočala pridobitev moževega državljanstva s poroko, pa v drugi Jugoslaviji, ki je želela ustvariti »popolno neodvisnost ženske«, poroka glede državljan-

¹¹³ Finžgar, Rodbinsko pravo..., str. 8.

¹¹⁴ Prav tam, str. 17. Drugi člen Osnovnega zakona o zakonski zvezi z dne 3. aprila 1946 (Uradni list FLRJ, št. 29/1946) pravi: »Zakonska zveza je kot temelj rodbine pod zaščito države.«

¹¹⁵ 2. člen Osnovnega zakona o zakonski zvezi z dne 3. aprila 1946.

¹¹⁶ Uradni list FLRJ, št. 29/1946.

¹¹⁷ Glej tudi: Finžgar, Rodbinsko pravo..., str. 16; Miroslava Geč · Korošec, Družinsko pravo SFRJ, 1. del, Pravna ureditev zakonske zveze in izvenzakonske skupnosti, Ljubljana 1981, str. 57-61.

¹¹⁸ Finžgar, Rodbinsko pravo..., str. 58.

¹¹⁹ Prav tam, str. 55-56.

stva ni ničesar spremenila.¹²⁰ Pri izbiri poklica in zaposlitve sta bila oba zakonca povsem svobodna. Tudi kraj skupnega bivališča naj bi izbrala skupaj in žena ni bila več dolžna slediti možu (člen 8). Lastnina, ki jo je imel zakonec ob sklenitvi zakonske zveze, je ostala njegova last in je lahko z njo samostojno razpolagal (člen 9), premoženje, pridobljeno v zakonu, pa je bilo skupna last obeh. O deležu zakoncev pri skupni lastnini je v primeru spora odločalo sodišče glede na njun prispevek, upoštevajoč vse okoliščine, ne samo zaslužek, temveč tudi obseg pomoči pri opravljanju domačih del in skrb za ohranitev ter povečanje premoženja (člen 10). Zakonca, ki ni imel sredstev za življenje in je bil za delo nesposoben, je bil dolžan vzdrževati drugi zakonec, kolikor je bilo to v njegovi moči (člen 13). Zakonska zveza je prenehala s smrtjo enega od zakonskih partnerjev, z razglasitvijo enega zakonca za umrlega ali razvezo zakonske zveze (člen 55). V primeru ločitve je zakon obema zakoncema zagotavljal enakopravnost, v kolikor to ni škodilo koristim otroka. Ob ločitvi se je premoženje, pridobljeno v zakonu, delilo po deležu prispevka vsakega od zakoncev (člen 67). Starša sta se lahko sporazumela o varstvu in vzgoji otrok, v nasprotnem primeru je o tem odločilo sodišče, pri čemer pa se ni oziralo na krivdo za razvezo, ampak le na koristi otrok (člen 68). Višino prispevka za vzdrževanje in vzgojo otrok je določilo sodišče sorazmerno s sredstvi vsakega od staršev (člen 69). Zakonec, ki ni bil kriv za razvezo in je bil nesposoben za delo ali nezaposlen, je imel od drugega zakonca pravico zahtevati določen znesek za preživljanje. Pravica do prežिवnine pa je prenehala, če se je ta zakonec ponovno poročil ali če je sodišče pri ocenitvi vseh okoliščin spoznalo, da je ni vreden (člen 70). Neplačevanje prežिवnine je bilo kaznivo.¹²¹

Tudi v odnosu do otrok naj bi bila oče in mati povsem enakopravna. Razmerja med starši in otroki je urejal temeljni zakon o razmerju med starši in otroki z dne 1. decembra 1947. Kot je bilo v temeljnem zakonu o zakonski zvezi uveljavljeno ustavno načelo o enakopravnosti ženske v njenem odnosu do zakonskega partnerja, je bil s tem zakonom vzpo-

¹²⁰ Zakon o državljanstvu FLRJ z dne 1.7.1946 (Uradni list FLRJ, št. 54/1946) je le omogočal, da si je državljan ali državljanica tuje države po poroki na posebno prošnjo pridobil-a državljanstvo z naturalizacijo, vendar je moral-a s svojim obnašanjem dokazati, da ho lojalno-a novi državi – FLRJ. (Prav tam, str. 56.)

¹²¹ *Kdor se izmika dajati prežिवnino osebi, ki jo je na podlagi pravnomočne odločbe dolžan prežिवljati, se kaznuje z denarno kaznijo ali z zaporom do enega leta. (197. člen kazenskega zakonika z dne 2. marca 1951, Uradni list FLRJ, št. 13/1951.)

stavljene enakopraven odnos matere in očeta do otrok: »Žena je s tem, da je postala enakopravna življenjska tovarišica možu, dobila tudi enak samostojen položaj nasproti svojim otrokom.«¹²² Pravice in dolžnosti staršev so bile zajete v pojmu »roditeljska pravica« (1. in 2. člen), katere pomen je A. Finžgar takole razložil: »Roditeljska pravica se ne izvršuje v korist staršev, to ni stari institut roditeljske oblasti, ki so jo izvrševali starši oziroma očetovske oblasti, ki jo je izvrševal oče nad otroki v imenu svoje avtokratske pravice v rodbini. Roditeljska pravica ne vsebuje le pravic, marveč predvsem dolžnosti. Dana je staršem v korist otrok. Starši jo imajo zato, da lahko izpolnjujejo svojo naravno in moralno dolžnost, skrbeti za otroke in jih vzgajati za koristne člane človeške družbe. Roditeljska pravica je po 1. členu temeljnega zakona o razmerjih med starši in otroki dana staršem, da vzredijo otroke za koristne in zavedne državljane FLRJ kakor tudi zaradi utrditve rodbine, ki je temeljna celica naroda in države.«¹²³ Dejstvo, da je roditeljska pravica pripadala obema staršema, naj bi bilo najboljše poročstvo, »da ne bodo zlorabljene pravice ali zanemarjene dolžnosti, ki so njena vsebina.«¹²⁴ Izpolnjevanje teh pravic in dolžnosti je v skladu z ustavnim načelom o varstvu nad mladoletniki nadzorovala država oziroma za to določeni skrbstveni organi, ki so se v skrajnem primeru lahko odločili celo za odvzem roditeljske pravice tistim, ki so zanemarili skrb za otrokovo življenje, zdravlje ali ustrezno vzgojo (19. člen zakona o razmerju med starši in otroki).

Kot je bila ženska po zakonskih določilih enakopravna z moškim v odnosu do svojih otrok, tako je imela enake pravice tudi glede skrbništva in posvojitve tujih otrok.¹²⁵

V. Zakonska zaščita ženske kot matere in bodoče matere

Jugoslovanski komunisti so bili prepričani, da lahko le razgledana, izobražena, zaposlena in politično dejavna ženska vzgoji svoje otroke v

¹²² Finžgar, *Rodbinsko pravo...*, str. 92.

¹²³ Prav tam, str. 116.

¹²⁴ Prav tam.

¹²⁵ Glej: Temeljni zakon o skrbništvu z dne 1. aprila 1947. (Uradni list FLRJ, št. 30/1947.)

koristne člane socialistične družbe, družba oziroma država pa ji mora pri tem nuditi čim več pomoči: »Mi priznavamo, nam tudi kaj drugega ne ostane, prirodno razliko med moškim in žensko in smatramo, da enakopravnost ni v zanikanju neke ženske nature, predvsem zvezane z materinstvom, ampak v takšnih družbenih institucijah, ki bodo materinstvo napravile za srečo žene in ne da gre materinstvo na škodo žene, ker je materinstvo konec koncev vprašanje obstoja človeške družbe.«¹²⁶

Vseh potrebnih ustanov, ki bi zaposleni materi olajšale opravljati vse njene številne dolžnosti, v prvem povojnem obdobju še ni bilo mogoče zagotoviti, pač pa je socialistična jugoslovanska država sprejela takšno zakonodajo, ki naj bi zaščitila zdravje ženske kot bodoče matere in ji tudi sicer omogočila boljše življenjske pogoje.

Skrb za zdravstveno zaščito matere je bila v tem obdobju razumljena kot neločljiv sestavni del skrbi za zdravje otrok. V ustavi FLRJ je bilo zapisano: »Država zlasti štiti koristi matere in otroka z ustanavljanjem porodnišnic, dečjih domov in zavetišč in s pravico matere do plačanega porodniškega dopusta pred porodom in po porodu« (člen 24). Ženske so dobile pravico do posebne zaščite v delovnem odnosu (člen 24). Ta ustavna določila so veljala vse do konca obravnavanega obdobja in še dlje, saj je poglavje o pravicah in dolžnostih državljanov ostalo v veljavi tudi po sprejemu ustavnega zakona leta 1953.¹²⁷ Zagotovitev državljanskih pravic pa ni bila le dolžnost države, pomagali naj bi ji tudi posamezniki, organizacije, skratka širša družbena skupnost. Za »dejansko« uresničitev ženske enakopravnosti in zaščito matere in otroka¹²⁸ so bili zato dolžni poskrbeti ljudski odbori kot »organi državne oblasti, po katerih ljudstvo izvršuje svojo oblast v upravno-teritorialnih enotah.«¹²⁹ Poleg ustave in zakona o ljudskih odborih je izšla še cela vrsta zakonskih predpisov, ki so enakopravnost ženske in materinsko zaščito podrobneje urejali.

Posebna zaščita žensk v delovnem odnosu in posebna skrb za koristi mater in otrok je bila v letih 1945–1953 nujna, saj bi formalna enakopravnost v pogledu delovnih dolžnosti, posebno za doječe žene in noseče ma-

¹²⁶ AS 1413, Osebni fond Vida Tomšič, škatla 99, Referat na sestanku Glavnega odbora Zveze ženskih društev 26. januarja 1956.

¹²⁷ 115. člen (končne določbe) ustavnega zakona FLRJ z dne 13. januarja 1953. (Uradni list FLRJ, št. 3/1953.)

¹²⁸ 25. člen Splošnega zakona o ljudskih odborih z dne 24. maja 1946. (Uradni list FLRJ, št. 43/1946.)

¹²⁹ Splošni zakon o ljudskih odborih z dne 24. maja 1946, 1. člen. (Uradni list FLRJ, št. 43/1946.)

Avtobusna čakalnica za matere in otroke v Idriji, 1949.

AS 1202/308, fototeka Naša žena.

Šolski zdravniški pregled.

AS 1202/247, fototeka Naša žena.

tere, pomenila mnogo težjo obremenitev kot za moške. Po mnenju Vide Tomšič pa enakopravnost ženske nikakor ne bi smela »pomeniti imitacije moškega položaja in je ni mogoče meriti s položajem moškega«. ¹³⁰ Zato novi zakonski predpisi niso mogli obiti materinske vloge ženske, njihov namen pa je bil »odpraviti stanje, v katerem naravna, biološka funkcija ženske, določa vse njene aktivnosti in postaja njena usoda«. ¹³¹

Zaščita ženske kot osebnosti in kot bodoče matere je bila izvedena posredno in neposredno.

Neposredno se je materinstvo in zdravje otrok ščitilo s posebno zakonodajo, ki se je nanašala na zaščito žene in matere na delovnem mestu, v času nosečnosti, poroda in nege otrok, in sicer: z določbami, ki se neposredno nanašajo na priznanje pravic žene, matere in otrok, ter z določbami, ki predpisujejo organizacijo in funkcioniranje socialno-zdravstvenih ustanov za zaščito matere in otroka: otroških bolnic, dispanzerjev, posvetovalnic za matere, otroke in mladino, porodnišnic, materinskih domov, otroških jasli in drugih tovrstnih ustanov. ¹³² Nekateri predpisi, ki so sicer urejali druga področja, so posredno ščitili tudi pravice ženske in otroka. ¹³³

1. Zakonski predpisi o zaščiti žene in matere na delovnem mestu, v času nosečnosti, poroda in nege otrok

Z uredbo o dopustu žen pred porodom in po porodu z dne 4. julija 1946 ¹³⁴ so vse zaposlene ženske v podjetjih, uradih, ustanovah in organizacijah kakor tudi pri zasebnih delodajalcih dobile pravico do plačanega dopusta za obdobje šestih tednov pred porodom in šestih tednov po porodu (1. člen). Kršitelji te uredbe so bili kaznovani s prisilnim delom do enega leta ali z denarno kaznijo do 25.000 din, v primeru hujših posledic pa z odvzemom prostosti s prisilnim delom po določbah zakona o vrstah kazni (člen 4). Z obvezno razlago zakona o državnih uslužbencih z dne

¹³⁰ Vida Tomšič, *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, Ljubljana 1980, str. 83.

¹³¹ Prav tam.

¹³² Marija Gajić, *Zaštita zdravlja majke i deteta u svetlu našeg zakonodavstva*, v: *Zdravstvena zaštita dece*, Beograd 1956, str. 132-133.

¹³³ Prav tam, str. 132.

¹³⁴ Uradni list FLRJ, št. 56/1946.

29. aprila 1947¹³⁵ so bile državne uslužbenke glede pravice do porodniškega dopusta izenačene z delavkami, ko so dobile pravico do 12 tednov porodniškega dopusta, pod pogojem, da so bile v državni službi najmanj 6 mesecev v zadnjem letu ali najmanj 12 mesecev v zadnjih dveh letih pred porodom. Sicer pa so bile pravice državnih uslužbencev v tistem času »nasplošno nekoliko ugodnejše urejene kot pravice delavcev«, saj je državni uslužbenec v času nezmožnosti za delo prejemal plačo in ne tako imenovano »hranarino« kakor ostali, ne glede na to, ali se je zdravil v domači oskrbi, v bolnišnici ali zdravilišču.¹³⁶ Šele zakon o socialnem zavarovanju delavcev, uslužbencev in njihovih družin z dne 21. januarja 1950¹³⁷ je povsem izenačil pravice vseh delavcev in uslužbencev, ne ozi-raje se na vrsto dela in ne glede na to, če so bili zaposleni v državnem, družbenem, združenem ali zasebnem sektorju.¹³⁸ V najslabšem položaju so bili še vedno zasebni kmetje in kmetice, ki niso bili socialno zavarovani. Medtem ko so za ženske, zaposlene v industriji, veljale zakonske določbe o posebni zaščiti žensk pri delu, o porodniškem dopustu ipd. pa kmečke ženske teh ugodnosti niso imele. Veliko jih je opravljalo zanje pretežka dela tudi v nosečnosti, »porodniški dopust« je bil pogosto ome-jen le na nekaj dni¹³⁹ in šele s 1. januarjem 1960 je bilo uvedeno obvezno zdravstveno zavarovanje vseh kmetijskih proizvajalcev, ki do tedaj niso bili zavarovani.¹⁴⁰ Z uredbo o varstvu nosečih in doječih mater v delovnem (uslužbenskem) razmerju z dne 4. aprila 1949¹⁴¹ se je porodniški dopust podaljšal, tako da je odslej znašal 90 dni (1. člen). Doječe matere so imele pravico do prekinitve dela zaradi dojenja vsake tri ure pravilo-ma do šestega meseca otrokove starosti, izjemoma do osmega (4. člen) ali pa pravico do skrajšanega delovnega časa - 4 ure, praviloma do šeste-ga meseca otrokove starosti, izjemoma do osmega (5. člen), v posebnih primerih pa do tretjega leta starosti otroka (6. člen). Prepovedano je bilo nočno in nadurno delo nosečnic od četrtega meseca dalje in doječih mater do dopolnjenega osmega meseca dojenja (9. člen). Za kršitev teh

¹³⁵ Uradni list FLRJ, št. 38/1947.

¹³⁶ Zbornik Okrajnega zavoda za socialno zavarovanje v Ljubljani, Ljubljana 1962, str. 44.

¹³⁷ Uradni list FLRJ, št. 10/1950.

¹³⁸ Več o tem v: Mateja Jeraj, Slovenski sindikati in socialna politika 1945-1950, Ljubljana 1995, str. 61-64.

¹³⁹ Hedvika Puntar, Na ženi dom stoji, I. del, Celje 1959, str. 33-34.

¹⁴⁰ Zbornik Okrajnega zavoda za socialno zavarovanje v Ljubljani, Ljubljana 1962, str. 57.

¹⁴¹ Uradni list FLRJ, št. 31/1949.

predpisov so bile predvidene denarne kazni za direktorja podjetja ali drugo odgovorno osebo, in sicer od 5000 do 25.000 din. Ženska, ki se je okoristila z ugodnostmi iz te uredbe z navajanjem neresničnih podatkov, pa je bila lahko kaznovana z denarno kaznijo od 500–10.000 din (10. člen). Vsaka, ki je bila pred porodom brez presledka najmanj 6 mesecev ali v zadnjih dveh letih s presledki najmanj 18 mesecev v delovnem razmerju, je imela v času porodniškega dopusta pravico do plače za redni delovni čas s stalnimi dodatki (2. člen). Tiste, ki so bile zavarovane po predpisih o socialnem zavarovanju in niso imele zahtevane delovne dobe, pa so imele pravico do porodniške »hranarine« po predpisih zakona o socialnem zavarovanju z dne 26. julija 1946 (11. člen).

Z odločbo o dodatni preskrbi novorojenčkov, nosečnic in porodnic z dne 28. januarja 1950¹⁴² so nosečnice, ki so bile uvrščene v sistem zagotovljene preskrbe,¹⁴³ dobile pravico na dopolnilne potrošniške karte za opremo novorojenčka in za potrebe dojenčkov (plenice, oblačila, milo, dude itd.) do 6. meseca starosti in za svojo prehrano.

Uredba o spremembah in dopolnitvah uredbe o varstvu nosečih žen in doječih mater v delovnem (uslužbenskem) razmerju z dne 20. junija 1952 je določala, da imajo zaposlene doječe matere pravico do skrajšanega delovnega časa (praviloma štiri ure na dan, tri ure pa v primeru, če je bil njihov redni delovni čas krajši kot 8 ur) 6 mesecev po porodu, na podlagi mnenja pristojnega organa zdravstvene službe pa izjemoma 8 mesecev (1. člen). V obdobju skrajšanega delovnega časa je imela doječa mati pravico do polne plače, tako kot da bi delala redni delovni čas (2. člen).

¹⁴² Uradni list FLRJ, št. 7/1950.

¹⁴³ Do leta 1952 je zaradi splošnega pomanjkanja prehrabnih in industrijskih proizvodov veljal v vsej državi zelo kompliciran način preskrbe, ki je določenim osebam zagotavljal del teh proizvodov po nižjih cenah na osnovi potrošniških kart, nakaznic ali bonov, medtem ko so bile cene na prostem trgu bistveno višje. V tako imenovani sistem zagotovljene preskrbe so spadali: delavci, nameščenci, uslužbenci, osebe »prostega« poklica (odvetniki, zdravniki itd.), vajenci, osebni in družinski upokoenci, znanstveniki, umetniki, gmotno nepreskrbljene osebe, ki so bile pridobitno nesposobne, samohranilke z več otroki izpod 16 let, vse osebe, ki so prejemale podporo socialnega zavarovanja, obrtniki, duhovniki, študenti, učenci srednjih in strokovnih šol, osebe, ki so same vodile gostinske in trgovske obrate v krajih, kjer se ni bilo mogoče preskrbovati z živili iz lokalnih virov, družinski člani vseh prej naštetih kategorij in vsi otroci izpod 14 let iz krajev, kjer se ni bilo mogoče preskrbovati z živili iz lokalnih virov. Več o tem: Mateja Jeraj, Slovenski sindikati in socialna politika, Ljubljana 1995, str. 117–145.

Uredba o prepovedi zaposlovanja žena in mladine pri določenih delih z dne 5. marca 1952¹⁴⁴ je določala, da se žene, ne glede na starost, in mladi pod osemnajstim letom starosti ne smejo zaposlovati pri delih, ki so škodljiva za zdravje (delo z živim srebrom, s svincem in z določenimi kemikalijami, čiščenje kanalizacije, delo pri pečeh za taljenje kovin ipd.), življenjsko nevarna (zidanje, popraviljanje in čiščenje tovarniških dimnikov) ali telesno posebno težka (vsa jamska dela v rudnikih, stalno nošenje ali dvigovanje velikih bremen, delo pri strojih, ki povzročajo močno stresanje telesa) /člen 1/. Nosečnicam pa je bilo prepovedano opravljati še delo sprevodnice, šoferke in traktoristke (zaradi stalnega tresenja telesa), dela, povezana s paro, prahom in škodljivimi plini, dela z radioaktivnimi in rentgenskimi žarki ter dela, ki zahtevajo stalno ali pogosto dvigovanje bremen. Po dopolnjenem četrtem mesecu nosečnosti je bilo treba bodočim materam omogočiti takšno delo, ki ga ni bilo treba stalno opravljati stoje, niso smele opravljati dela s stroji na nožni pogon, dvigovati in prevažati bolnikov ipd. (3. člen). Ženske, ki so sicer opravljale takšna dela, je bilo treba v času nosečnosti premestiti na lažja delovna mesta, zaslužek pa se jim zaradi tega ni smel zmanjšati (4. člen). Zelo pomembna je bila določba, ki je prepovedala odpoved delovnega razmerja vsem nosečim in doječim materam (4. člen). Izjemoma je bilo mogoče tako ženske kot tudi osebe, mlajše od 18 let (a ne manj kot 16 let), zaposliti na sicer prepovedanih delih, če so bile po mnenju zdravnika za takšno delo zdravstveno sposobne (5. člen) ali če je tovarna škodljive vplive pri takšnih delih odstranila do te mere, da niso bila več nevarna za življenje, zdravje in pravilen razvoj (6. člen). Z denarno kaznijo do 10.000 din je bil kaznovan vsak direktor podjetja ali druga odgovorna oseba oziroma zasebni delodajalec, ki je kršil določbe te uredbe (9. člen).

Neobičajno pa je, da je bilo nočno delo žensk nasploh, ki je bilo prepovedano tako v Avstro-Ogrski kot v prvi Jugoslaviji, v prvem desetletju obstoja socialistične Jugoslavije dovoljeno, kljub temu da so prizadevanja za razširitev prepovedi takšnega dela obstajala že prej. Dr. Marija Gajić je na prvem jugoslovanskem nacionalnem kongresu za zaščito otrok, ki je bil od 2. do 5. oktobra 1955 v Beogradu, ugotavljala približno takole: »Dokler mi dovoljujemo, da matere delajo v nočnih izmenah, dotlej mi posredno soglašamo s tem, da delajo podnevi in ponoči, kar škodi ne le

¹⁴⁴ Uradni list FLRJ, št. 11/1952.

njim, ampak tudi njihovim otrokom; kajti razmere v naši družini in v naših gospodinjstvih so še vedno takšne, da ni nikogar, ki bi lahko zamenjal mater. Zaradi tega se zavzemamo za to, da se prepove nočno delo ne samo nosečnicam od 4. meseca nosečnosti dalje in doječim materam do 8. meseca otrokove starosti, ampak nosečim za ves čas nosečnosti, materam z otroki do 7. leta starosti, kakor tudi vsem tistim ženskam, ki skrbijo za večjo družino (s petimi ali več družinskimi člani, od katerih sta najmanj dva otroka). Prav tako menimo, da bi morali nosečnicam, materam z majhnimi otroki in tistim z več otroki, prepovedati delo ob nedeljah in praznikih in jih zaščititi pred premeščanjem izven kraja stalnega bivališča brez njihovega soglasja.«¹⁴⁵ Odlok o prepovedi nočnega dela žensk, zaposlenih v industriji in gradbeništvu, z dne 26. aprila 1956¹⁴⁶ je sicer precejšen del delavk ne glede na starost zaščitil pred nočnim delom (I. točka), vendar pa je dopuščal toliko izjem (točki II. in VII.), da so podjetja najverjetneje brez težav zagovarjala nočno delo svojih delavk.

2. Ustanove za socialno in zdravstveno zaščito mater in otrok

V skladu s 24. členom ustave iz leta 1946 je bila država dolžna poskrbeti tudi za ustanovitev ustanov za socialno in zdravstveno zaščito mater in njihovih otrok. 20. maja 1948 je izšlo navodilo o organizaciji zaščite in povzdige ljudskega zdravja,¹⁴⁷ ki je med drugim določalo tudi ustanavljanje ustanov, namenjenih le ženskam in otrokom. Pod pojmom »zaščite in povzdige ljudskega zdravja« so bili mišljeni ukrepi za izboljšanje higienskih življenjskih pogojev in zdravstvenega varstva državljanov, zagotovitev in izvajanje tako zdravljenja kot tudi preventivnih ukrepov za preprečevanje bolezni, zatiranje in preprečevanje širjenja nalezljivih bolezni, zmanjševanje obolelosti in umrljivosti, preskrba z zdravili itd., znanstveno-raziskovalno delo za dvig zdravstvene službe na višjo stopnjo in vzgojno-prosvetno delo za zvišanje zdravstvene zavesti državljanov. Navodila poleg bolnišnic, okrevališč, zdravilišč, ambulant, klinik ipd.

¹⁴⁵ Marija Gajić, Zaštitna zdravlja majke i deteta u svetlu našeg zakonodavstva, v: Zdravstvena zaštita dece, Beograd 1955, str. 141.

¹⁴⁶ Uradni list FLRJ, št. 19/1956.

¹⁴⁷ Uradni list FLRJ, št. 48/1948.

obravnavaajo tudi ustanove s specialnimi nameni (zavod za transfuzijo krvi, postaje za prvo pomoč itd.), sanitarne in epidemiološke ustanove, lekarniške ustanove in ustanove za zaščito mater in otrok (točka C): porodnišnice, materinske domove, otroške domove in kolonije, jasli, mlečne kuhinje, posvetovalnice za ženske, otroške dispanzerje in poliklinike ter ambulante (za otroke od 4 do 14 let). Materinski domovi so nudili pomoč socialno nepreskrbljenim in zdravstveno ogroženim nosečnicam v zadnjih mesecih nosečnosti in socialno nepreskrbljenim materam po porodu (točka C/2). Na podlagi tega navodila so izšli tudi naslednji predpisi: pravilnik o ustanavljanju, organizaciji in delu porodnišnic z dne 23. junija 1949,¹⁴⁸ pravilnik o ustanovitvi, organizaciji in delu dečjih dispanzerjev z dne 3. oktobra 1949¹⁴⁹ ipd.

3. Drugi zakonski predpisi, ki so posredno ščitili tudi pravice žensk in otrok

Nekateri predpisi, ki so sicer urejali druga področja, so posredno ščitili tudi pravice ženske in otroka.¹⁵⁰ Zakon o inšpekciji dela z dne 12. decembra 1946¹⁵¹ je na primer omogočal nadzor nad izvrševanjem zaščite žensk, mater in mladoletnih oseb na delovnem mestu. Splošni zakon o preprečevanju in zatiranju nalezljivih bolezni z dne 30. aprila 1948¹⁵² je še posebej koristil zdravju žensk in otrok, ki so jih te bolezni še posebej prizadevale. Navodilo za izvajanje uredbe o plačanem letnem dopustu delavcev, nameščencev in uslužbencev z dne 7. junija 1950¹⁵³ je med osebe, ki jim je pripadal daljši dopust od minimalnega (14 dni), uvrstilo tudi doječe matere in matere z več otroki (točka 3/g). Za nezaposlene ženske je bilo zelo pomembno, da so imeli po zakonu o socialnem zavarovanju delavcev, uslužbencev in njihovih družin z dne 21. januarja 1950¹⁵⁴ pravico do zdravstvene zaščite in pokojninskega zavarovanja ne

¹⁴⁸ Uradni list FLRJ, št. 106/1949.

¹⁴⁹ Uradni list FLRJ, št. 88/1949.

¹⁵⁰ Marija Gajić, Zaštita zdravlja majke i deteta u svetlu našeg zakonodavstva, v: Zdravstvena zaštita dece, Beograd 1956, str. 132.

¹⁵¹ Uradni list FLRJ, št. 100/1946. Glej tudi zakon o spremembah in dopolnitvah oziroma prečiščeno besedilo tega zakona z dne 1. decembra 1948. (Uradni list FLRJ, št. 108/1948.)

¹⁵² Uradni list FLRJ, št. 37/1948.

¹⁵³ Uradni list FLRJ, št. 40/1950.

¹⁵⁴ Uradni list FLRJ, št. 10/1950.

le zavarovanci, ampak tudi člani njihovih družin (členi 14, 70, 73, 77). Zaposlene ženske pa so imele po tem zakonu predpisano krajšo delovno dobo in manjšo starost za pridobitev pokojnine kot moški. Polna starostna pokojnina je pripadala moškemu zavarovancu, če je pridobil najmanj 35 let delovne dobe in je bil star najmanj 55 let, ženski zavarovanki pa po 30 letih delovne dobe in v starosti najmanj 50 let (člena 55 in 58). Pravico do 50 % pokojnine je imel moški, ko je dopolnil 65 let, in ženska, ko je dopolnila 55 let, če sta imela najmanj 15 let delovne dobe (člena 55 in 58). Moški, ki ni imel pravice do polne pokojnine in je imel več kot 15 let delovne dobe, je prejemal za vsako leto, ki je presegalo 15 let, 2 % pokojninske osnove, in sicer do 25 let delovne dobe, po 25 letih pa je prejemal za vsako leto delovne dobe po 3 %. Ženska je za 15 do 20 let delovne dobe prav tako prejemale 2 %, za več kot 20 let delovne dobe pa 4 % (člen 58). Glede na to, da je življenjska doba žensk običajno nekoliko daljša, je bila za vdove pomembna tudi pravica do pogrebne. 80. člen zakona o socialnem zavarovanju delavcev, uslužbencev in njihovih družin iz leta 1950¹⁵⁵ je namreč določal, da družini v primeru smrti zavarovanca pripada pogrebna v znesku njegove redne dvomesečne plače, pokojnine ali invalidnine.

Materinsko vlogo ženske je upoštevala tudi kazenska zakonodaja. Nosečnice niso mogle biti obsojene na smrtno kazen.¹⁵⁶ 28. oktobra 1947 je izšla uredba o ustanovitvi varstvenega doma za obsojenke – porodnice.¹⁵⁷ Po zakonu o izvršitvi kazni z dne 12. oktobra 1948¹⁵⁸ so bile za nosečnice in porodnice predvidene tudi določene druge ugodnosti pri prestajanju kazni (zoper noseče ženske in doječe matere se, vsaj ob prvem prekršku, niso smele uporabiti disciplinske kazni, kot na primer dodelitev težjega dela, samica, prepoved dobivanja paketov ipd. – 58. člen). Predpise o zaščiti ženske je vsebovalo tudi 16. poglavje kazenskega zakonika z dne 2. marca 1951,¹⁵⁹ ki je obravnavalo kazniva dejanja zoper

¹⁵⁵ Uradni list FLRJ, št. 10/1950.

¹⁵⁶ 82. člen splošnega dela kazenskega zakonika z dne 4. decembra 1947. (Uradni list FLRJ, št. 106/1947.)

¹⁵⁷ Uradni list FLRJ, št. 94/1947. Glej tudi 3. poglavje (členi 60-66) zakona o izvršitvi kazni, varnostnih ukrepov in vzgojno-poboljševalnih ukrepov z dne 8. oktobra 1951. (Uradni list FLRJ, št. 47/1951.)

¹⁵⁸ Uradni list FLRJ, št. 92/1948. Glej tudi zakon o izvršitvi kazni, varnostnih ukrepov in vzgojno-poboljševalnih ukrepov z dne 8. oktobra 1951. (Uradni list FLRJ, št. 47/1951.)

¹⁵⁹ Uradni list FLRJ, št. 13/1951.

osebno dostojanstvo in moralo. Za posilstvo ženske, ki ni bila storilčeva zakonska žena, je bila predvidena kazen strogega zapora do osmih let, če je imelo posilstvo za posledico hudo telesno poškodbo ali smrt ženske, pa naj bi bil storilec obsojen na najmanj dve leti strogega zapora (179. člen). Če je izkoristil kakršnokoli slabost ženske (duševno bolezen ipd.), zaradi katere se mu ni mogla upirati, da je lahko z njo spolno občeval, se je kaznoval z zaporom ali s strogim zaporom do petih let (180. člen). Kdor je zapeljal »z zlorabo svojega položaja k spolnemu občevanju žensko, ki mu je podrejena ali od njega odvisna«, je bil kaznovan z zaporom do treh let (182. člen). Kdor je »zapeljal z lažnivo obljubo zakona mladoletno žensko, ki je dopolnila štirinajst let«, je bil kaznovan z zaporom od treh mesecev do treh let (185. člen). Zvodnik mladoletne osebe je bil kaznovan najmanj s tremi meseci zapora in največ petimi leti strogega zapora, zvodnik odrasle ženske pa z denarno kaznijo ali z zaporom do dveh let (187. člen). Za trgovanje z belim blagom je bila zagrožena kazen strogega zapora od enega do petnajstih let (189. člen). Za zaščito zdravja ženske kot bodoče matere je bil pomemben tudi 201. člen kazenskega zakonika: »Kdor ve, da je spolno bolan, pa s spolnim občevanjem ali kako drugače koga okuži, se kaznuje z zaporom do enega leta«.

Na položaj ženske kot matere so vplivali tudi predpisi o otroškem dodatku in otroškem varstvu.

4. Otroški dodatek

Višina otroškega dodatka ni vplivala le na socialno stanje družine, ampak tudi na položaj ženske v družini in družbi. Visoki otroški dodatki so bili sicer neprecenljive vrednosti za socialno ogrožene družine in matere samohranilke, zavirali pa so zaposlovanje poročenih žensk, saj se je marsikateri bolj splačalo ostati doma in skrbeti samo za družino.

Dodeljevanje denarne pomoči družinam z otroki je bilo določeno že z uredbo o ureditvi mezd in plač delavcev in nameščencev v državnih, gospodarskih in zasebnih podjetjih, zasebnih ustanovah in organizacijah z dne 20. aprila 1945¹⁶⁰ in z uredbo o ureditvi prejemkov civilnih državnih uslužbencev in ostalih javnih uslužbencev zveznih ministrstev

¹⁶⁰ Uradni list DFJ, št. 24/1945.

in ustanov z dne 20. aprila 1945¹⁶¹. 27. aprila 1945 je izšel pravilnik o izplačevanju doklad za otroke iz sklada za podpiranje delavskih in nameščenskih rodbin z otroki,¹⁶² ki je določal, da otroški dodatek v višini 175 din mesečno pripada vsem otrokom iz teh družin do dopolnjenega 14. leta starosti oziroma do 18. leta, če so se šolali (členi 1–3). V družinah, v katerih sta bila zaposlena oba zakonca, je dodatek za otroke prejemal oče. Mati ga je dobivala le v primeru, če je bila ona tista, ki je vzdrževala otroke, ne glede na to, če so bili zakonski ali nezakonski (3. člen). Z navodilom o pravici do doklade za otroke po uredbi o ureditvi mezd in plač z dne 2. junija 1945¹⁶³ je bil uveden gmotni cenzus, tako da starši niso prejemali dodatka za tiste otroke, ki so imeli več kot 250 din lastnih mesečnih dohodkov (točka I./1). Tudi otroci, ki so uživali brezplačno oskrbo v javnih civilnih, vojaških, dobrodelnih in vzgojnih zavodih, niso imeli pravice do tega dodatka (točka I./2). Zanimivo pa je, da v primeru, če je bila zaposlena samo mati, ta ni imela pravice do otroškega dodatka, razen če je bil oče »siromašnega stanja in tudi nesposoben za pridobivanje« (točka I./4). Po pravilniku o dodatku za otroke delavcev in nameščencev z dne 3. decembra 1946¹⁶⁴ so dobili pravico do tega dodatka vsi, ki so bili obvezno zavarovani pri Državnem zavodu za socialno zavarovanje,¹⁶⁵ tisti, ki so prejemali iz socialnega zavarovanja pokojnino za onemoglost ali starost, in tisti, ki so zaradi zmanjšane delovne sposobnosti dobivali rento. Če sta bila oba zakonca zaposlena, je otroški dodatek še vedno prejemal oče. Poročena mati je imela pravico do tega dodatka le, če je ona vzdrževala otroke in če njen mož ni prejemal tega dodatka (1. člen). Dodatek v višini 175 din mesečno za vsakega otroka (2. člen) je pripadal vsem zakonskim, nezakonskim in posvojenim otrokom, pastorkom in sirotam do dopolnjenega 17. leta, tistim, ki so se šolali, pa do 23. leta (3.

¹⁶¹ Uradni list DFJ, št. 24/1945.

¹⁶² Uradni list DFJ, št. 33/1945.

¹⁶³ Uradni list DFJ, št. 40/1945.

¹⁶⁴ Uradni list FLRJ, št. 100/1946.

¹⁶⁵ Zakon o socialnem zavarovanju delavcev, nameščencev in uslužbencev z dne 26. julija 1946 (Uradni list FLRJ, št. 65/1946) pa ni veljal za vse zaposlene, izvzeti so bili vsi tisti, ki so imeli drugačne delovne pogoje od industrijskih delavcev – poljedelski delavci, ribiči itd., za državne uslužbence pa so veljali posebni predpisi. Šele zakon o socialnem zavarovanju delavcev, uslužbencev in njihovih družin z dne 21. januarja 1950 (Uradni list FLRJ, št. 10/1950) je izenačil pravice vseh delavcev in uslužbencev, ne glede na vrsto dela in ne glede na to, če so bili zaposleni v državnem, družbenem, združenem ali zasebnem sektorju. Več o tem v: Mateja Jeraj, Slovenski sindikati in socialna politika 1945–1950, Ljubljana 1995, str. 61–64.

člen). Višina dodatkov za otroke državnih uslužbencev je bila sprva določena s posebnimi uredbami,¹⁶⁶ v letu 1947 pa so bili s temeljno uredbo o prejemkih zveznih državnih uslužbencev z dne 24. septembra 1947¹⁶⁷ državni uslužbenci glede višine otroškega dodatka izenačeni z delavci in nameščenci. Za vsakega otroka so prejeli 175 din mesečno (32. člen). Če sta bila oče in mati državna uslužbenca, je dodatek praviloma pripadal očetu, če sta živela ločeno, pa tistemu, ki je otroke vzdrževal. Če je oče plačeval preživnino za otroka, ki je živel pri materi, je dodatek pripadel očetu (34. člen). 9. oktobra 1947 je izšla še uredba o prejemkih republiških državnih uslužbencev in državnih uslužbencev ljudskih odborov,¹⁶⁸ za katere so veljale enake določbe kot za zvezne državne uslužbence. 21. januarja 1948 je izšlo navodilo o izplačevanju dodatka za otroke,¹⁶⁹ po katerem ta ni pripadal tistim otrokom, ki so imeli več kot 1000 din mesečnih dohodkov, medtem ko je takšna omejitev prej znašala 250 din (točki III. in IV.).

Uredba o gmotni pomoči za otroke delavcev (nameščencev) in uslužbencev z dne 1. decembra 1949¹⁷⁰ pa je prvič v enem zakonskem aktu zajela pomoč za otroke vseh zavarovancev – delavcev, nameščencev in uslužbencev (člen 1). Gmotna pomoč je bila sedaj razširjena, saj je ta uredba poleg stalnega otroškega dodatka predvidevala tudi pomoč za nakup opreme novorojenčka, enkratno podporo družinam z večjim številom otrok in »podporo za močnejšo prehrano matere in novorojenčka« (člen 1). Višina otroškega dodatka je bila odslej odvisna od števila otrok. Starši z enim ali dvema otrokoma so prejeli še zmeraj 175 din mesečno za vsakega otroka, družine s tremi do petimi otroki so dobivale 250 din za enega otroka, družine s šestimi do osmimi otroki 350 din za otroka, z devetimi in več otroki pa 500 din za vsakega od njih (8. člen). Poleg tega je država preko socialnega zavarovanja omogočila družinam vseh zaposlenih denarno pomoč za otroka, in sicer: pomoč za opremo novorojenčka v znesku 2000 din (4. člen), pomoč pri prehrani matere in dojenčka v znesku 600 din mesečno za čas porodniškega dopusta in še za 3 mesece po izteku tega dopusta (6. člen), enkratno denarno pomoč

¹⁶⁶ 54. člen zakona o državnih uslužbencih z dne 23. julija 1946, Uradni list FLRJ, št. 62/1946.

¹⁶⁷ Uradni list FLRJ, št. 83/1947.

¹⁶⁸ Uradni list FLRJ, št. 42/1947.

¹⁶⁹ Uradni list FLRJ, št. 8/1948.

¹⁷⁰ Uradni list FLRJ, št. 101/1949.

družinam z dvema ali več otroki, in sicer 3000 din za tretjega otroka, 4000 din za četrtega, za vsakega nadaljnjega do devetih otrok še 1000 več, za desetega in vsakega nadaljnjega otroka pa je ta znesek znašal 10.000 din (8. člen). Stalen otroški dodatek ni bil vezan na čas zaposlitve zavarovanca, medtem ko je ostale oblike pomoči lahko prejel le zavarovanec, ki je bil pred rojstvom otroka neprekinjeno najmanj 6 mesecev v delovnem razmerju ali pa 18 mesecev s prekinitvami v zadnjih dveh letih (2. člen). Stalen otroški dodatek je praviloma pripadal možu, čeprav sta se zakonca lahko tudi drugače dogovorila. Če sta starša živela ločeno, je dodatek pripadal tistemu, ki je otroka vzdrževal. Če je bila zaposlena le žena, mož pa ne, je imela žena pravico do dodatka za svoje otroke (skupne, iz prejšnjega zakona ali posvojene) ne glede na delovno sposobnost in gmotno stanje moža, za ostale otroke pa je prejela dodatek le v primeru, če je bil mož nesposoben za delo in ga je žena vzdrževala (10. člen).

Z uredbo o dodatkih za otroke z dne 25. oktobra 1951¹⁷¹ se je otroški dodatek močno povečal. Medtem ko je po prejšnjih predpisih znašal mesečno največ 500 din na otroka, pa je po 6. členu te uredbe znašal mesečni dodatek za enega otroka 1300 din. Vsi, ki so imeli pravico do tega dodatka, so prejeli še 425 enot industrijskih bonov mesečno. Vse skupaj naj bi znašalo 3000 din: 43 % (1300 din) se je izplačevalo v denarju, 57 % v industrijskih bonih (425 industrijskih bonov naj bi preračunano v denar znašalo 1700 din).¹⁷² Pravico do otroškega dodatka so imeli delavci in uslužbenci državnih gospodarskih podjetij, zavodov in uradov, delavci in uslužbenci zadrug, združnih in družbenih organizacij, izvoljene osebe, ki so opravljale stalne dolžnosti za stalno plačilo v družbenih organizacijah, vojaški in policijski uslužbenci, člani predstavniških in njim odgovornih organov, prejemniki osebnih in družinskih pokojnin ter invalidi, ki so imeli pravico do invalidskih prejemkov (1. člen). Finančna sredstva za otroške dodatke je zgoraj navedenim zagotavljala država iz proračuna, razen zaposlenim v zadrugah, združnih in družbenih organizacijah, njim so se ti dodatki izplačevali iz prispevkov, ki so jih plačevali te organizacije v skladu s posebnimi predpisi (3. člen). Osebe, ki so imele več kot 2 ha obdelovalne zemlje, ali osebe, ki so imele od manjšega posestva dovolj dohodkov za preživljanje otrok, kakor tudi osebe, ki so

¹⁷¹ Uradni list FLRJ, št. 48/1951.

¹⁷² Zbornik Okrajnega zavoda za socialno zavarovanje v Ljubljani, Ljubljana 1962, str. 96.

poleg rednega dela v delovnem razmerju opravljale še zasebno poklicno delo kot reden stalni poklic, niso imele pravice do stalnega dodatka za otroke. Višino dohodka, ki je izključevala pravico do otroškega dodatka, je določal minister za finance FLRJ v soglasju s predsednikom Sveta za ljudsko zdravstvo in socialno politiko vlade FLRJ (9. člen). Delavci in uslužbenci so imeli po tej uredbi pravico do dodatka za otroke, če so bili nepretrgoma zaposleni eno leto ali pa s presledki 20 mesecev v zadnjih dveh letih (10. člen). Če sta imela oba zakonca pravico do stalnega otroškega dodatka, sta se lahko sporazumela o tem, komu se bo ta izplačeval. Če sta starša živela ločeno, se je dodatek izplačeval tistemu, ki je skrbel za otroka (11. člen). Po tej uredbi se je krog otrok, za katere so starši ali skrbniki prejeli dodatke, znatno razširil, saj je pripadal vsem otrokom do 14. leta starosti, dijakom srednjih šol in vajencem do 20. leta, študentom pa do 25. leta. Za otroke, ki so bili trajno nezmožni za delo, je bilo mogoče dodatek prejemati tudi po 14. oziroma 25. letu (8. člen). Poleg stalnega dodatka je vsakemu otroku pripadal še enkratni dodatek za opremo novorojenca v znesku 8000 dinarjev (2. in 12. člen). Tako visok otroški dodatek je predstavljal precejšen delež družinskih prihodkov, saj je povprečna plača industrijskega delavca leta 1951 znašala 3950 din, plača nekvalificirane delavke v Tiskanini v Kranju na primer 2659 din, v Tovarni emajlirane posode v Celju pa le 1260 din, medtem ko je zaslužek kvalificiranih delavk in uslužbenk v obeh tovarnah znašal okrog 3000 din.¹⁷³ Plače državnih uslužbencev pa so se po temeljni uredbi o nazivih in plačah uslužbencev državnih organov z dne 22. marca 1952¹⁷⁴ gibale od 5000 (najnižji, 20. plačilni razred) do 22.500 din (najvišji - 1. plačilni razred) (3. člen), s tem, da so imeli vodilni uslužbenci še pravico do položajnega dodatka (300-6000 din) (člen 39).¹⁷⁵ Z uredbo o oskrbnini in drugih pravicah delavcev in uslužbencev, ki začasno niso v delovnem razmerju z dne 29. marca 1952¹⁷⁶ so tudi delavci in uslužbenci, ki brez svoje krivde iz opravičenih razlogov niso mogli dobiti dela, imeli pravico

¹⁷³ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 23, Anketa o zaposlenih ženah v LR Sloveniji 1951, Zavod za statistiko in evidenco LR Slovenije, Ljubljana 1954, str. 14.

¹⁷⁴ Uradni list FLRJ, št. 14/1952.

¹⁷⁵ Profesor srednje šole, restavrator, konservator, kustos, bibliotekar in arhivar so bili na primer uvrščeni od 14. (7200 din) do 6. plačilnega razreda (15.000 din), redni profesor na univerzi pa v 2.-1. plačilni razred (21.000-22.500 din). Glej: 15. člen uredbe o nazivih in plačah uslužbencev v prosvetno-znanstveni službi z dne 22. marca 1952, Uradni list FLRJ, št. 14/1952.

¹⁷⁶ Uradni list FLRJ, št. 16/1952.

do stalnega otroškega dodatka (6. člen). Z odločbo o stopnji in osnovi za obračun prispevka za socialno zavarovanje gospodinjstkih pomočnic in vajencev pri zasebnih delodajalcih z dne 26. maja 1952¹⁷⁷ so pravico do prejemanja stalnega otroškega dodatka dobile tudi gospodinjstke pomočnice s socialnim zavarovanjem, če so organi socialnega zavarovanja ugotovili, da takšna pomočnica zares dela ves delovni čas in da ne gre le za navidezno zaposlitev (točka 4). Osebe, ki so se ukvarjale z zasebnim poklicem (mišljeno je bilo samostojno gospodarsko delovanje izven delovnega razmerja, ki je bilo namenjeno pridobivanju zaslužka, od katerega se plača davek, kakor na primer: obrt, zasebna praksa zdravnikov, veterinarjev, babic, odvetnikov, prevoznikov ipd.), v skladu z navodilom k uredbi o dodatkih za otroke z dne 17. marca 1952,¹⁷⁸ niso imele pravice do otroškega dodatka. Po navodilu o dopolnitvah navodila k uredbi o dodatkih za otroke z dne 14. junija 1952¹⁷⁹ (1. točka) pa so dobili pravico do otroškega dodatka po uredbi o otroških dodatkih iz leta 1951 tudi delavci in nameščenci, zaposleni pri zasebnih delodajalcih, za katere se je po določbah 2. in 3. člena uredbe o prispevku za socialno zavarovanje z dne 4. aprila 1952¹⁸⁰ plačeval prispevek po stopnji 45 % od njihove plače. Z odločbo o višini dohodka, ki izključuje pravico do stalnega dodatka za otroke, z dne 25. oktobra 1951¹⁸¹ je bilo določeno, da nimajo pravice do stalnega otroškega dodatka tiste osebe, ki imajo od kmetijskega posestva davku podvržen dohodek, ki presega 3000 din letno na družinskega člana (točka 1). Z uredbo o spremembah in dopolnitvah uredbe o dodatkih za otroke z dne 28. novembra 1952¹⁸² so take osebe lahko prejemale polni stalni otroški dodatek le tedaj, če dohodnina od kmetijskega posestva na družinskega člana ni presegala 200 din letno ali če drugi obdavčeni dohodki niso presegli 1000 din na družinskega člana mesečno. Če je bil letni oziroma mesečni dohodek večji, se je znesek stalnega otroškega dodatka zmanjšal na dve ali eno tretjino. Družine, katerih letni obdavčeni dohodek od kmetijskega posestva za enega družinskega člana je bil večji od 400 din oziroma če so drugi mesečni obdavčeni dohodki znašali več kot 2000 din mesečno na družinskega člana, pa niso prejemale otroškega

¹⁷⁷ Uradni list FLRJ, št. 29/1952.

¹⁷⁸ Uradni list FLRJ, št. 14/1952.

¹⁷⁹ Uradni list FLRJ, št. 37/1952.

¹⁸⁰ Uradni list FLRJ, št. 18/1952.

¹⁸¹ Uradni list FLRJ, št. 48/1951.

¹⁸² Uradni list FLRJ, št. 59/1952.

dotatka. Prav tako niso prejeli otroškega dodatka vsi, ki so imeli kmetijsko posestvo, večje od dveh hektarov, ne glede na dohodek (2. člen).

Nekaj pomembnih sprememb je uvedla uredba o spremembah in dopolnitvah uredbe o dodatkih za otroke z dne 20. julija 1953.¹⁸³ Velikost kmetijskega posestva ni bila več ovira za pridobitev otroškega dodatka, pravica do stalnega dodatka in njegova višina sta bili odvisni od premoženjskega stanja družine in števila otrok (1. člen). Prejemniki so bili glede na višino premoženja razdeljeni v pet skupin. Dodatek za enega otroka je znašal največ 3000 (prejemale so ga tiste družine, ki od kmetijskega posestva niso plačevale dohodnine in katerih obdavčeni dohodek od lastne hiše ni znašal več kot 150 din mesečno na družinskega člana) in najmanj 750 din (2. člen). Glede števila otrok je bil uveden regresivni sistem – čim več otrok je imela družina, tem manj je znašal dodatek za enega otroka (2. člen).¹⁸⁴ Posebne ugodnosti so uživali otroci padlih borcev iz narodnoosvobodilne vojne in otroci, ki so bili osebno žrtve fašističnega nasilja ali pa so bili to njihovi skrbniki. Ti so lahko ves čas rednega šolanja prejeli štipendije, ki so presegle vrednost najvišjega stalnega otroškega dodatka, določenega s to uredbo, in sicer ne glede na gmotno stanje družine. Štipendije, višje od običajnega otroškega dodatka, so ne glede na premoženjsko stanje družin pripadale tudi tistim, ki so študirali na fakultetah, višjih in visokih šolah izven kraja stalnega prebivališča, dokler so dosegali zadovoljiv učni uspeh (3. člen). Ob koncu obravnavanega obdobja je torej država največ podpore nudila družinam z majhnim številom otrok brez obdavčenega premoženja, v katerih sta bila zakonca zaposlena, in žrtvam fašističnega nasilja. Takšna zakonodaja je veljala vse do 1. februarja 1956, ko se je pričela uporabljati nova uredba o otroškem dodatku.¹⁸⁵

5. Otroško varstvo

V povojni slovenski in jugoslovanski družbi, ki je nego in vzgojo otrok vsaj v začetku še pojmovala izključno kot žensko dolžnost, so otroške var-

¹⁸³ Uradni list FLRJ, št. 29/1953.

¹⁸⁴ Tisti, ki so prejeli na primer za enega otroka 3000 din, so dobili za dva otroka 5500 din, za tri 7500, za štiri 9000, za pet 10.000, za vsakega nadaljnega otroka pa se je skupni znesek dodatka, ki je pripadal družini s petimi otroki, povečal za 10 %.

¹⁸⁵ Zbornik Okrajnega zavoda za socialno zavarovanje v Ljubljani, Ljubljana 1962, str. 98.

stvene ustanove odigrale pomembno vlogo v življenju številnih žensk. Kljub mnogim začetnim pomanjkljivostim so marsikateri materi omogočile zaposlitev, ki ji je zagotavljala vsaj delno ekonomsko neodvisnost, ta pa je znatno vplivala na položaj ženske tako v družini kot v širši družbi.

Prvi zakonski predpis s tega področja je bil odlok ministra za socialno politiko DFJ z dne 29. junija 1945, da sme društvo Rdečega križa ustanavljati in odpirati svoje dečje domove.¹⁸⁶ Sicer pa je bilo ustanavljanje in delovanje ustanov za predšolske otroke v letu 1945 določeno z navodilom za organizacijo socialno-zdravstvenega dela zavetišč za otroke v predšolski dobi v mestih in industrijskih krajih z dne 15. julija 1945.¹⁸⁷ Zavetišča so bila opredeljena kot socialne ustanove ljudske oblasti za otroke od treh do sedmih let, ki naj bi omogočile zaposlenim materam aktivno udeležbo »v gospodarskem, kulturnem, državnem in družbenopolitičnem življenju naroda in da istočasno vzgoji fizično zdrave in duhovno močne otroke, polne življenjske radosti in ustvarjalnih teženj«. S pomočjo iger, glasbe, literature, sprehodov ipd. naj bi bil zagotovljen ustrezen telesni in duhovni razvoj otroka, »pravilna« vzgoja »v duhu pridobitev NOB« pa naj bi vzpodbujala »ljubezen do domovine, do narodnih herojev, JA (Jugoslovanske armade), udarnikov in graditeljev naše gospodarske in kulturne obnove«. Zavetišče bi moralo starešemu služiti tudi kot »živ primer pravilne domače vzgoje, na področju kulturno-prosvetnega in higiensko-zdravstvenega dela«. Za ustanavljanje in vzdrževanje teh ustanov so bili zadolženi ljudski odbori, sindikalne organizacije in podjetja z več kot 100 zaposlenimi delavci oziroma nameščenci z otroki, zaželeni pa so bili tudi prostovoljni prispevki organizacij kot na primer Rdečega križa, AFŽ ipd. Prispevek staršev je bil odvisen od njihovih dohodkov, vendar ni smel znašati manj kot 20 % niti ne več kot 35 % od povprečnega družinskega dohodka na enega člana. Pri izboljševanju dela v zavetiščih naj bi upravi pomagali tudi odbori staršev. Republiško prosvetno ministrstvo je bilo zadolženo, da v vsakem zavetišču za predšolske otroke ustanovi otroški vrtec (zabavišče). Navodila za delo vrtcev naj bi predpisala republiška prosvetna ministrstva na osnovi navodil zveznega ministrstva. Tako je Ministrstvo za prosveto DFJ 18. julija 1945 izdalo navodilo o ustroju (organizaciji) in poslovanju v

¹⁸⁶ Uradni list DFJ, št. 52/1945.

¹⁸⁷ Uradni list DFJ, št. 82/1945.

otroških vrtcih (zabaviščih).¹⁸⁸ Po navodilu o razmejitvi pristojnosti med ministrstvom za socialno politiko in ministrstvom za ljudsko zdravje o socialni in zdravstveni zaščiti mater, otrok in mladine z dne 9. avgusta 1945¹⁸⁹ so vse zdravstvene ustanove, med katere so bile uvrščene tudi jasli in domovi za otroke, mlajše od treh let, spadale pod ministrstvo za ljudsko zdravje, socialne ustanove kot na primer otroške kolonije, domovi za otroke, starejše od treh let, otroški vrtci, otroške kuhinje (razen mlečnih), zavodi za gluhoneme in invalidne otroke, ustanove za socialno zaščito otrok (3-14 let) in mladine ter socialno-pravna služba (tudi tista, ki je delovala v okviru zdravstvenih ustanov) pa pod ministrstvo za socialno politiko. Četrtega septembra 1946 je izšla Odredba vlade Ljudske republike Slovenije o prevzemu socialnovzgojnih ustanov po ministrstvu za prosveto,¹⁹⁰ ki je določala, da mora biti »težišče dela v mladinskih socialnovzgojnih ustanovah na vzgoji«.

Zakonski predpisi o ustanavljanju in delu ustanov za varstvo najmlajših so izšli nekoliko kasneje. Te ustanove so namreč začele nastajati pozneje od ostalih, ker je bilo za njihovo delo potrebno več opreme in osebja, obojega pa je takrat zelo primanjkovalo. Do leta 1947 so podjetja in ustanove od pristojnih ministrstev dobivali le ustna ali pismena navodila za ustanavljanje otroških jasli. Deloma se je na jasli nanašalo tudi že omenjeno splošno navodilo o organizaciji zaščite in povzdige ljudskega zdravja z dne 20. maja 1948.¹⁹¹ 27. februarja 1948 je vlada LRS na podlagi 26. člena točke g/4 zakona o ljudskih odborih¹⁹² in 60. člena splošnega zakona o državnih gospodarskih podjetjih¹⁹³ na predlog mi-

¹⁸⁸ Uradni list DFJ, št. 57/1945.

¹⁸⁹ Uradni list DFJ, št. 75/1945.

¹⁹⁰ Uradni list LRS, št. 61/1946.

¹⁹¹ Uradni list FLRJ, št. 48/1948.

¹⁹² Točka g določa pristojnosti KLO s področja socialnega skrbstva in ljudskega zdravja: 1. skrbi za otroke brez staršev, podpira otroke padlih borcev, borcev, žrtev fašističnega terorja ipd.; 2. skrbi za onemogle in siromašne; 3. ustanavlja kuhinje, domove in zavetišča za siromašne; 4. ustanavlja otroška zabavišča, zavetišča, otroške jasli in jih nadzoruje; 5. ustanavlja in upravlja ambulante, zdravstvene postaje in ostale krajevne zdravstvene ustanove; 6. dviga higieno v kraju; 7. upravlja pokopališča; 8. nadzoruje zasebne zdravnike in lekarne.

¹⁹³ Uradni list FLRJ, št. 62/1946. 60. člen zakona o splošnih državnih gospodarskih podjetjih pravi: »Skład vodstva podjetja se uporablja za zgradbo delavskih in uslužbenskih stanovanj, kulturnih in socialnih ustanov za delavce in uslužbence podjetja (zavetišč, klubov, menz itd.), za nagrado udarnikom in iznajditeljem ter delavcem in uslužbencem, ki se posebno izkažejo, kakor tudi za izboljšanje strokovne izobrazbe delavcev in uslužbencev ipd.«

nistrov za ljudsko zdravje in delo sprejela uredbo o dečjih jaslih,¹⁹⁴ ki je opredelila jasli kot zdravstveno, vzgojno in socialno ustanovo za otroke do tretjega leta starosti. Njihov namen je bil omogočiti otrokom zaposlenih mater strokovno vodstvo in nadzor, dojenje, nego, prehrano, zdravstveni razvoj in vzgojo, materam pa možnost zaposlitve in udeležbe v družbenopolitičnem življenju (1. člen), zato naj bi bile jasli za otroke mater, ki so opravljale nočno delo, praviloma odprte tudi ponoči (10. člen). Jasli so se delile na stalne in sezonske (2. člen). Ustanavljali so jih ljudski odbori, eno ali več podjetij oziroma industrijskih obratov, zadruga in državna posestva ob sodelovanju množičnih organizacij (v podjetjih so bile na tem področju najbolj aktivne sindikalne organizacije) in socialno-zdravstvenih svetov, po predhodnem dovoljenju ministrstva za ljudsko zdravje (3. člen). Podjetja, zadruga, državna posestva in ljudski odbori so morali zagotoviti sredstva za vzdrževanje jasli v svojih proračunih oziroma finančnih načrtih, podjetja pa tudi iz sklada vodstva. Višino prispevka staršev, ki pa ni smel preseči 30 % povprečnega dohodka na enega družinskega člana, je določila uprava jasli v sporazumu s sindikalno organizacijo, upoštevajoč ekonomske in druge družinske razmere (16. člen). Nova podjetja, ki naj bi zaposlovala več kot 200 žensk, so morala v svojih gradbenih načrtih predvideti tudi posebno zgradbo ali njen del za otroške jasli (17. člen). O sprejemu otrok je odločala uprava jasli v sporazumu s sindikalno ali drugo množično organizacijo (4. člen). V jasli so bili lahko sprejeti le zdravi otroci (4. člen). Vsakodnevno naj bi otroke pregledala medicinska sestra (7. člen), najmanj dvakrat tedensko pa zdravnik (12. člen). Jasli je pod neposrednim zdravnikovim nadzorom vodila upravnica, ki je morala biti medicinska sestra s prakso v otroških zavodih ali vsaj izkušena otroška negovalka. Vsaki skupini desetih otrok je bila dodeljena ena otroška negovalka in ena pomočnica. Po potrebi je bilo mogoče zaposliti še drugo pomožno in gospodinjsko osebje (9. člen). Posvetovalni organ uprave jasli je bil svet, v katerem so poleg upravnice, zdravnika, predstavnikov ustanovitelja in pristojnega ljudskega odbora, sodelovali tudi zastopniki množičnih organizacij (19. člen). Tista podjetja, ki niso imela pogojev za ustanovitev jasli, pa so bila dolžna organizirati tako imenovana dojilišča (13. člen), ki so jih vodile medicinske sestre ali otroške negovalke, vsaj enkrat tedensko pa naj bi dojenčke in njihove matere pregledal zdravnik (15. člen). Zvezna uredba o ustanovitvi dečjih

¹⁹⁴ Uradni list LRS, št. 11/1948.

jasli in otroških vrtcev z dne 15. septembra 1948¹⁹⁵ je natančneje razmejila pristojnosti republiških ministrstev, lokalnih oblasti in podjetij, sicer pa se načela o ustanavljanju in delovanju teh ustanov niso bistveno razlikovala od dotedanjih predpisov.

Tudi v letu 1949 je izšlo več pravnih predpisov o otroških ustanovah, ki pa so v glavnem le razlagali ali dopolnjevali določbe predpisov iz prejšnjih let, kot na primer navodilo o organizaciji in delu dečjih jasli z dne 21. maja 1949,¹⁹⁶ pravilnik o gradnji dečjih jasli in otroških vrtcev z dne 23. maja 1949.¹⁹⁷ Po splošnem navodilu o sprejemanju in oskrbi otrok v ustanovah za varstvo in vzgojo otrok in mladine z dne 23. februarja 1949¹⁹⁸ so imeli prednost pri sprejemu otroci padlih borcev, žrtev fašističnega terorja in vojaških vojnih invalidov ter otroci brez enega ali obeh staršev. Ti domovi naj bi pomagali staršem, ki so morali iz socialno-gospodarskih, vzgojnih ali zdravstvenih razlogov oddati otroka v tako ustanovo. Odločbo o sprejemu otroka v otroški dom, internat ali počitniški dom je izdal vodja ustanove, odločbo o sprejemu v zavod za telesno ali duševno prizadete otroke ter v zavod za »vzgojno zanemarjene« otroke pa republiško ministrstvo za socialno skrbstvo. Za sprejem v jasli in vrtce so veljale določbe uredbe o ustanovitvi otroških jasli in vrtcev z dne 15. 9. 1948 (I. del). Stroške oskrbe je delno krila država, starši pa so plačevali prispevek, ki je bil odvisen od višine povprečnega mesečnega dohodka na družinskega člana. Prispevka so bili oproščeni tisti starši, ki so imeli manj kot 800 din dohodka na družinskega člana, in tisti, ki so imeli pet ali več živih otrok, starih manj kot 18 let. Za bivanje v domovih za dojenčke in domovih za otroke do treh let ni bilo treba plačati prispevka (II. del).¹⁹⁹

Šestega septembra 1950 je izšel pravilnik o ureditvi in delu vrtcev,²⁰⁰ ki jih je opredelil kot »vzgojne ustanove, namenjene zdravim otrokom predšolske dobe od dopolnjenega tretjega leta starosti do vstopa v šolo« (1. člen). Kot glavni namen teh ustanov ni bilo več navedeno varstvo otrok v času službene odsotnosti matere, ampak: »Smoter vrtca

¹⁹⁵ Uradni list FLRJ, št. 81/1948. Popravek uredbe: Uradni list FLRJ, št. 84/1948.

¹⁹⁶ Uradni list FLRJ, št. 48/1949.

¹⁹⁷ Uradni list FLRJ, št. 57/1949.

¹⁹⁸ Uradni list FLRJ, št. 39/1949.

¹⁹⁹ Glej tudi: Odločba o elementih, iz katerih je sestavljena struktura normiranih stroškov za vzdrževanje otrok v ustanovah za varstvo in vzgojo otrok in mladine z dne 15. decembra 1949, Uradni list FLRJ, št. 107/1949.

²⁰⁰ Uradni list FLRJ, št. 31/1950.

je, da otroka vsestransko telesno in duševno razvija, vzgaja v duhu socializma ter ga pripravlja za uspešen nadaljnji razvoj« (1. člen). Otroške varstvene ustanove pa niso služile le vzgoji otrok, ampak tudi njihovih staršev: »Vrtec mora biti tudi vzor za pravilno vzgojo, po katerem naj tudi starši vzgajajo svoje otroke.« (2. člen).²⁰¹ Zaradi uskladitve domače z državno vzgojo je pravilnik določal ustanovitev roditeljskih svetov, ki naj bi prenašali »vzgojno delovanje iz vrtca v družino« in »zdrave elemente družinske vzgoje v vrtec«, pomagali »izvajati ukrepe za krepitev zdravja otrok, za izboljšanje materialnih razmer vrtca itd.« (10. člen). Kljub prevladi vzgojnih smotrov so bili vrtci v prvi vrsti namenjeni otrokom zaposlenih mater brez ustreznega varstva zanje in otrokom, ki so imeli samo očeta, če je bil ta zaposlen (7. člen). Tako kot jasli so bili tudi vrtci stalni ali sezonski, delovni čas pa je moral biti prilagojen delovnemu času zaposlenih staršev (3. člen). Z odločbo o financiranju otroških jasli in otroških vrtcev z dne 15. januarja 1952²⁰² se je prispevek staršev za varstvo otrok v teh ustanovah znatno povečal. Odslej je namreč država sicer še vedno krila del izdatkov za investicije in plače vzgojnega ter zdravstvenega osebja (1. točka), vsi ostali stroški pa so se krili iz sklada za socialne ustanove in prispevka staršev (2. in 3. točka), ki je za enega otroka znašal 2000 din mesečno (4. točka). Ob upoštevanju dejstva, da je marsikatera slovenska nekvalificirana delavka zaslužila manj kot toliko,²⁰³ je razumljivo, da je ta predpis znatno vplival na zaposlenost žensk v naslednjih letih.

²⁰¹ Enako je veljalo tudi za jasli, le da so bile tam bolj kot vzgoja poudarjene zdravstvene in higienske navade. (Navodilo o organizaciji zaščite in povzdige ljudskega zdravja z dne 20.5.1948.)

²⁰² Uradni list FLRJ, št. 6/1952.

²⁰³ AS 1800, GO AFŽS, škatla 23, Anketa o zaposlenih ženah v LR Sloveniji 1951, Zavod za statistiko in evidenco LR Slovenije, Ljubljana 1954, str. 14.

SOCIALNA VLOGA ŽENSKÉ ALI SOCIALNO MATERINSTVO

»Zakaj bi ne mogli ljubiti tudi soljudi tako kakor matere ljubijo svoje otroke? ... Ob takšni ljubezni bo človeštvo lahko živelo najuspešneje in najbolj srečno, saj je usoda človeškega razvoja medsebojna ljubezen. Mislim, da je edinstvena, od usode določena naloga žensk naučiti moške, da je živeti in ljubiti isto.«

(Ashley Montagu)

Pojem materinstva je imel v drugi Jugoslaviji poleg ožjega še širši pomen – ob »individualnem« materinstvu naj bi obstajalo še »družbeno« ali »socialno« materinstvo. Ženska naj ne bi bila mati le svojim lastnim otrokom, poskrbela naj bi tudi za vse osirotele in zapuščene otroke pa tudi za vse ostale, potrebne pomoči. Takšen pogled na žensko vlogo pa ni bil omejen niti na južnoslovanski prostor niti na socialistično obdobje.

Dejavnost žensk na socialnem področju je bila ena izmed njihovih tradicionalnih nalog. Ženske naj bi bile že zaradi svoje materinske funkcije bolj čuteče do sočloveka in zato še posebej primerne za delovanje v raznih dobrodelnih in človekoljubnih organizacijah ter za opravljanje poklicev, ki so povezani z vzgojo in s socialnim skrbstvom. Obstoj »socialnega materinstva« so priznavali pripadniki različnih svetovnih nazorov. O njem je pisala že ena izmed vodilnih feministk ob koncu 19. in v prvih desetletjih 20. stoletja Charlotte Perkins Gilman, ki je zagovarjala tezo, da so na račun pretiranega poudarjanja spolne in materinske vloge ženske zanemarjene njene socialne in ekonomske sposobnosti.¹ Menila je, da so vse »matere sveta« odgovorne za vse »otroke sveta«.² Podobno je razmišljala tudi Slovenka Alojzija Štebi, sprva socialistka, nato pa ena najpomembnejših osebnosti jugoslovanskega ženskega gibanja v obdobju med obema vojnama, ki je leta 1918 zapisala takole: »In čas po vojni bo pač takšen, da ne bomo imeli dovolj rok za delo, ki nas čaka predvsem

¹ Charlotte Anna Perkins Gilman (1860-1935). Glej: The New Encyclopaedia Britannica, 5. zvezek, 15. izdaja, Chicago et al. 1994, str. 269.

² Alojzija Štebi, Demokratizem in ženstvo, Ljubljana 1918, str. 5.

na socialnem polju. Le v zdravem telesu prebiva zdrava duša, le iz zdravega naroda vzraste nova kultura. Naš narod, vsled vojne tako oslavljen, bo potreboval skrbne nege, da čimpreje ozdravi. In tedaj se bo morala zavedati vsaka naša mati, da otrok, ki ga je porodila v bolečinah, ni le njena individualna last, temveč da je ta otrok tudi član socialne skupnosti, da ima torej napram njemu dvoje dolžnosti. Zavedati se bo pa morala tudi svojega socialnega materinstva, ki zahteva, da naj obsega ljubezen vsake matere vse otroke, ne le lastnih. Koliko bednih, zapuščenih, zanemarjenih otrok bo pustila vojna! Mi smo številno majhen narod, če se bomo hoteli uveljaviti, če bomo hoteli izpričati pred svetom, da znamo prav ceniti svobodo, tedaj ne bomo smeli niti enega izmed teh bednih izgubiti. Da ljubi naše ženstvo res svoj narod, to bo dokazalo s tem, da objame z enako močno ljubeznijo kakor svoje otroke tudi te po krivici oropane otroke, oropane vsega, kar tvori lepoto otroških let. Malodušne, bojazljive, bodo trepetajoče vpraševale: ali ne prikrajšamo svojih otrok, če se brigamo še za druge? Toda ali ni bolj upravičeno nasprotno vprašanje: ali ne zanemarjamo ravno s tem svojih otrok, če se ne pobrigamo za vse mogoče odredbe za varstvo drugih otrok, za take odredbe, ki ščitijo tudi moje otroke? In one, ki se hočejo trajno držati le individualnega materinstva, ali cenijo moč materinske ljubezni tako nizko, da ne bi mogle objemati hkrati s svojo ljubeznijo svojega in tujega otroka? Kjer je enkrat zbudena ljubezen, ali se more sploh izčrpati? Bogati zakladi materinstva ne smejo ostati zakopani, temveč žene se morajo boriti za pravico, da jih smejo dvigniti, da jih smejo brezpogojno uporabljati.«³ O obstoju socialnega materinstva je pisal tudi znani katoliški teolog Aleš Ušeničnik: »Seveda se da vsa ženskost v širšem pomenu označiti kot materinstvo, bodisi da je pravo materinstvo ali pa da je materinstvo le v prenesenem pomenu, duhovno, karitativno, socialno materinstvo.«⁴ Na socialni čut ženske se je naslonila tudi nova sovjetska država, tako v času vojne in revolucije kot po njej, saj novi državni organi nikakor niso bili sposobni rešiti vseh socialnih problemov. Lenin je ugotavljal, da je skrb žensk za otroke in mladino »nadaljevanje in povišanje materinstva od individualnega v socialno«, ki je koristno tako za družbo kot za posamezno žensko. Zato je menil, da je »treba podpirati sleherno prebujanje žensk za social-

³ Prav tam, str. 5-6.

⁴ Aleš Ušeničnik, *Sociologija*, 1910, str. 741. Cit po: Maca Jogan, *Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma*, Ljubljana 1990, str. 156.

no življenje in dejavnost, da bodo lahko premagale svojo ozko in malo-meščansko, individualistično miselnost doma in družine.«⁵

Vse tiste lastnosti, ki naj bi bile po splošno razširjenem prepričanju ženskam kot bodočim materam že prirojene (sočutje, nežnost, nagnjenost k zanimanju za sočloveka), je skušalo v korist skupnosti uporabiti tudi jugoslovansko in slovensko partijsko vodstvo. Naslonitev na materinska čustva žensk je imela vidno mesto v strategiji jugoslovanskega in slovenskega partizanskega gibanja med drugo svetovno vojno. Vodstvo Slovenske protifašistične ženske zveze je ženske pozivalo takole: »Poslednji smrtni napor naših borcev naj vlijejo nam, slovenskim ženam, novih moči, da bomo vkljub že doprinešenim žrtvam posvetile vso materinsko skrb njim, ki na bojiščih pripravljajo našim otrokom srečno bodočnost. Drage tovarišice! Razvijmo svoj prirodni materinski čut do skrajnosti, razvijmo ga v prid našim velikim sinovom, v prid vsej slovenski skupnosti.«⁶ »Lik matere, ki zavestno pošilja svoje sinove in hčere v boj, ki je skrb za svoje otroke razširila na vse borce, ki stoično prenaša trpljenje ob smrti svojih otrok, je bil«, kakor je zapisala Vida Tomšič, »že med vojno povzdignjen do simbola«.⁷

Podoba matere, ki sicer tiho in na videz neopazno trpi ob izgubi ljubljenega otroka, a ne izgubi vere v svetlo prihodnost, ampak s svojo predanostjo vliva upanje in pogum tudi vsem ostalim, je ohranila posebno

⁵ Klara Zetkin, Pogovori z Leninom. Cit po: Socializem in osvoboditev žensk, Izbor besedil iz Marxa, Engelsa, Bebla, Lenina in drugih, Ljubljana 1960, str. 172. Aleksandra Kollontaj pa je socialno vlogo ženske v komunizmu razumela takole: »Močni materinski instinkt seveda ne sme biti zatiran, toda zakaj naj bi se skrb in ljubezen matere omejevali na lastnega otroka? Ali ni bolj človeško, če matere svoj dragoceni instinkt trošijo na bolj smiseln način, in sicer v skrbi za vse varstva potrebne otroke? Saj ne potrebuje samo lastni otrok ljubezni in nežnosti. Zato se v naši delavski republiki propagira naslednja parola: Nisi mati izključno svojim lastnim otrokom. Za tem geslom stoji namera, da bi materinska čustva naših zaposlenih žensk trajno ohranili živa, kajti ne moremo npr. dopustiti, da mati, morda celo komunistka, tujemu otroku odkloni svoje mleko. Otroku, ki je zaradi podhranjenosti zelo oslavljen, človek ne sme odbiti pomoči zato, ker ni njegov lasten otrok. Na osnovi komunističnih čustev in misli bo prihodnjemu človeku takšno egoistično in nesocialno vedenje tako čudno, kot recimo mi danes zmajemo z glavo nad pripovedovanji, ki nam poročajo o ženskah primitivnih plemen, ki na eni strani nežno ljubijo lastnega otroka, na drugi strani pa tujemu plemenu pripadajočega pojedjo z velikim apetitom.« (Aleksandra Kollontaj, Ženska v socializmu, Ljubljana 1982, str. 130.)

⁶ AS 1664, GO SPŽZ, škatlja 1, Poziv GO SPŽZ slovenskim ženam pred 8. marcem (brez datuma).

⁷ Vida Tomšič, Komunistična partija v boju za emancipacijo žensk, Ljubljana 1978, str. 40.

mesto tudi po končani vojni.⁸ Partizanov sicer ni bilo več, zato pa je bilo ogromno število sirot, invalidov, vračajočih se internirancev, izgnancev in vojnih ujetnikov, ki jim je bila pomoč čutečih materinskih src še kako potrebna. Obstajala so sicer pričakovanja, da bo »v bodoči svobodni Sloveniji narodna oblast z lahkoto iz javnih sredstev skrbela za vse nepreskrbljene zavedne Slovence«.⁹ Ukinjene so bile cerkvene in laične dobrodelne ustanove, skrb za reševanje socialnih vprašanj je prevzela država. Nova socialna politika naj ne bi več temeljila na miloščinah in podporah,¹⁰ ampak naj bi bila »usmerjena v ustvaritev takih življenjskih pogojev za vsakogar, ki mu bodo zagotavljali človeka vredno življenje in dohodke za to življenje ne iz naslova podpore, ampak iz naslova pravične plače, pokojnine itd., skratka iz naslova njegove pravice, ne pa kot miloščina, ki mu je naklonjena iz usmiljenosti.«¹¹ Takoj po vojni pa mlada država iz ekonomskih razlogov in zaradi vsesplošnega pomanjkanja strokovno usposobljenih kadrov še ni bila sposobna vzpostaviti takšne mreže socialnih in zdravstvenih ustanov, ki bi lahko zadovoljila vse potrebe v vojni prizadetega prebivalstva.¹² Zato je bilo tako kot med vojno tudi po njej marsikaj odvisno predvsem od posameznih referentov pri oblastnih organih, od pomoči množičnih organizacij in posameznikov. Socialna politika je bila v tistem času bolj kot državna zadeva nekakšna »ljudska ustanova«, saj so bili ljudje po vseh vojnih grozotah bolj pri-

⁸ Nina Vodopivec meni, da je bila ta podoba katoliško vzgojenim Slovincem še posebej blizu, ker naj bi v marsičem spominjala na podobo Kristusove matere Marije: »Marijanski kult obdrži svojo posebno vlogo tudi v novih razmerah. Podoba matere, ki je bila v preteklosti vezana na podobo krščanske Marije, se prenese v socialistično dobo, kjer se prilagodi novemu družbenemu okolju.« (Nina Vodopivec, Podoba ženske v listu Naša Žena med leti 1945 in 1951, v: Kronika, št. 1-2, 1999, str. 154.)

⁹ Dopis rajonskega odbora SPŽZ Banja Loka z dne 22. decembra 1943, v: Slovenke v NOB II-1, str. 111.

¹⁰ Proti takšni obliki socialne pomoči je že leta 1918 odločno nastopila Alojzija Štebi: »Danes se šopiri dobrodelnost, ki nima prav nič skupnega s pravim socialnim delom. Dobrodelnost je nekaj izumetničenega, je ponižujoča za one, ki so je deležni, a tudi za one, ki jo izvršujejo, ker je ta način socialne pomoči prisiljen. Prava, istinita socialna pomoč mora biti zavestna, mora izhajati iz prepričanja dolžnosti: ker smo vsi člani socialne skupnosti, zato imamo vsi socialne dolžnosti, iz socialne vesti, iz socialne odgovornosti se mora oprijeti ženstvo dela v javnosti in za javnost.« (Alojzija Štebi, Demokratizem in ženstvo, Ljubljana 1918, str. 6.)

¹¹ Vida Tomšič, Socialno skrbstvo kot najvažnejša naloga AFŽ pri obnovi dežele, Referat na 1. kongresu AFŽ Jugoslavije junija 1945, v: Naša žena, št. 4-5, 1945, str. 96.

¹² Več o tem: Jure Gombač, Nova ideja socialnega skrbstva v Sloveniji med leti 1944 in 1950 (A-diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino), Ljubljana 1998, str. 24-27.

pravljene pomagati sočloveku kot v običajnih razmerah.¹³ Prostovoljna pomoč državljanov je bila v prvem povojnem obdobju, ko vse državne ustanove še niso bile vzpostavljene, nepogrešljiva. S socialnim delom pa so se tako kot v prejšnjih dobah v veliki meri ukvarjale prav ženske in politično vodstvo se je potrudilo, da na svoje »ženske naloge« ne bi pozabile. Tito jih je rad opozarjal, da so one tiste, ki so dolžne poskrbeti za vojne invalide, skrb za otroke pa je nasploh proglasil za eno od najpomembnejših ženskih nalog.¹⁴ Mitra Mitrović-Djilas je na prvem kongresu AFŽ Jugoslavije, junija 1945, obstoj ženske organizacije utemeljevala takole: »Rekel bi kdo, da niti ni potrebno, da obstoji posebna organizacija žena, ko so že enakopravne in ko so v enotnem narodnoosvobodilnem gibanju. Res je, da ima danes vsaka žena že svoj posel, res pa je tudi, da je danes več kakor kdaj koli prej takih poslov, ki jih najbolje izvrše žene. Kdo bo bolje in hitreje od žena pomagal narodni oblasti, da reši v teh težkih pogojih vprašanje socialne zaščite otrok in invalidov? Kdo bo bolje skrbel za bolnice in ostale zdravstvene zavode kakor žene? Kdo bo bolje pomagal pri organiziranju dijaških kuhinj ter internatov za revne?«¹⁵ Podrobneje pa je o delovanju žensk na socialnem področju spregovorila tedanja ministrica za socialno politiko Vida Tomšič: »Iniciativa žene, ki se posebno odraža preko naših organizacij AFŽ in preko organizacij Rdečega križa, bo imela, še prav posebno v prvi dobi, ko še nismo uspeli dokončno izgraditi naš državni aparat, izredno važno vlogo. Naše žene bodo zbirale sredstva in preko narodno osvobodilnih odborov nudile pomoč vsem potrebnim. Potrebno je organizirati mnogo virov zbiranja sredstev ... Naša najvažnejša naloga je, da preko naših organizacij mobiliziramo in aktiviziramo žene, ki bi po kratkih strokovnih kurzih bile sposobne delati v najrazličnejših institucijah socialnega skrbstva, v domovih za otroke, invalide, itd. Vemo, da je poleg materialnih težkoč najtežji problem vprašanje kadrov. Antifašistična fronta žena kot masovna politično-izobraževalna organizacija, kot mobilizator žena, mora na tem polju mnogo storiti.«¹⁶ Osebna iniciativa je bila torej neposredno po končani vojni ne le dovoljena, ampak celo zaželeno. Vendar pa nova

¹³ Prav tam, str. 35.

¹⁴ Tito ženama Jugoslavije, Centralni odbor AFŽ Jugoslavije, Beograd 1945, str. 51-52, 55.

¹⁵ Mitra Mitrović - Djilas, Naloge žene v obnovi in izgradnji domovine, v: Naša žena, št. 4-5, Ljubljana 1945, str. 101.

¹⁶ Vida Tomšič, Socialno skrbstvo kot najvažnejša naloga AFŽ pri obnovi dežele, Referat na 1. kongresu AFŽ Jugoslavije junija 1945, v: Naša žena, št. 4-5, Ljubljana 1945, str. 96.

oblast tudi dobrodelne dejavnosti ni hotela povsem prepustiti naključju, ampak jo je skušala čimbolj nadzorovati s pomočjo množičnih organizacij, predvsem Rdečega križa, ženske in mladinske organizacije.¹⁷ AFŽ je sodelovala tudi pri pripravi zakonskih predpisov o zaščiti matere in otroka. Tako naj bi bila »dana možnost razviti prav vso iniciativo v korist tistim, ki so pomoči potrebni, istočasno pa je na ta način preprečena škoda, ki bi lahko nastala iz tega, če bi se prepuščalo to vprašanje samo privatni iniciativi.«¹⁸ Množične organizacije naj bi tudi poskrbele, da bi bili tisti, ki so skrbeli za socialno prizadete, pravilno idejno usmerjeni in da bi jim bili sposobni poleg materialne in čustvene pomoči nuditi tudi ustrezno politično vzgojo: »Matere in žene, vzgojene v duhu AFŽ, bodo najboljše matere in vzgojiteljice ne samo svojim otrokom, temveč otrokom vse Jugoslavije.«¹⁹

Številčnost in vnema, s katero so se ženske odzvale na poziv k sodelovanju na socialnem polju, je dokazala, da predpostavke o prirojenem materinskem čutu žensk in njihovi naravni nagnjenosti k dobrodelnosti²⁰ niso bile povsem brez osnove. Takoj po vojni se način socialnega dela glede na medvojno obdobje še ni bistveno spremenil. Tako je AFŽ še naprej s pomočjo nabiralnih akcij in prostovoljnega dela skrbela za neprekrbljene otroke, vdove, bolne, invalide, ostarele ipd. S številkami žal ni mogoče prikazati vse dejavnosti žena na socialnem področju, »ker takrat nihče ni mislil na važnost statistike in evidence«, vendar pa se je kljub temu ohranilo nekaj podatkov.²¹ Že v letu 1945 so ženske prispevale precej denarja za pomoč sirotam, vdovam in invalidom. Edini konkretni ohranjeni podatek pa je, da je bilo zbranih 427.806 din, ki so bili porabljeni za opremo doma bosanskih otrok v Slivnici in je bil odprt septembra naslednjega leta. Pozimi 1945/46 je bilo v Sloveniji približno 5086

¹⁷ »Razdeljevanje pomoči pa mora biti čim bolj centralizirano, ker tako bomo imeli jamstvo, da je vsem potrebnim pomagano in istočasno, da so izključene vse nepravilnosti in nepravilnosti pri podeljevanju podpor.« (Prav tam.)

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ AS 1664, GO SPŽZ, škatla 1, mapa 2, Poziv GO SPŽZ slovenskim ženam pred 8. marcem (brez datuma): »Razvijmo svoj priroden materinski čut do skrajnosti...«; Dopis rajonskega odbora SPŽZ Banja Loka z dne 22. decembra 1943, v: Slovenke v NOB II-1, str. 111: »Me žene, ki imamo najbolj razvit čut za dobrodelnost že od prej...«

²¹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 1, spis št. 310/48, Poročilo o delu in organizacijska vprašanja Antifašistične fronte žena Slovenije, Referat Mime Zupančič na 3. kongresu AFŽ Slovenije 13. decembra 1948.

*Ljubljanske žene šivajo v domu igre in dela.
1202/205, fototeka Naša žena.*

*Skupina bosanskih otrok z rejniki in članicami AFŽ pred odhodom
iz Maribora, 18. 6. 1946.
AS 1202/303, fototeka Naša žena.*

otrok iz Bosne. Nekaj jih je bilo nastanjenih v različnih mladinskih domovih, okrog 3000 jih je bilo v oskrbi družin, tako da so mnoge slovenske matere tem otrokom postale kar nekakšne »druge matere«. Ta akcija je pokazala, da »bratstvo in enotnost«, vsaj v tistem času, ni bila vedno le »prazna beseda«. ²² Čeprav je bila država po ustavi FLRJ z dne 31. januarja 1946 dolžna skrbeti za otroke padlih borcev in žrtev vojne ter za vojne invalide, pa državni proračun ni zadoščal za vzdrževanje vseh socialnih, zdravstvenih, prosvetnih in vzgojno-varstvenih ustanov pa tudi strokovnega usposobljenega osebja je stalno primanjkovalo. Zato je »ljudska oblast« pozvala vse »zavedne državljane, naj pri reševanju nalog socialnega skrbstva sodelujejo po svojih močeh in zmožnostih«. ²³ Marca 1946 je dalo Ministrstvo za socialno skrbstvo LRS pobudo za ustanavljanje tako imenovanih patronatov. ²⁴ Zamišljeni so bili tako, da bi ena ali več ustanov, podjetij, množičnih organizacij, društev ipd. prevzela funkcijo patrona ali zaščitnika katerega izmed otroških, mladinskih ali invalidskih domov, kakšne šole itd. Patron naj bi pomagal na različne načine: z rednimi denarnimi prispevki naj bi deloma ali v celoti financiral delovanje določene ustanove ali zavoda, oskrboval naj bi ga tudi z oblekami, knjigami, igračkami ipd., s prostovoljnim delom naj bi pripomogel k ureditvi zgradbe, vrta ali igrišča, z osebnimi stiki naj bi popestril življenje oskrbovancem, osebju pa naj bi z nasveti in opozorili pomagal pri odpravljanju raznih napak in pomanjkljivosti pri vodenju ustanove. ²⁵ Že v letu 1946 so članice AFŽ Slovenije prevzele pokroviteljstvo nad 34 različnimi domovi in internati, kasneje se je njihovo število še povečalo. Posebej vestno so žene mariborskega okrožja skrbele za že omenjeni dom na Slivnici,

²² Ena izmed članic AFŽ je takratne razmere predstavila takole: »Ker je bila Bosna v vojni mnogo bolj prizadeta kakor Slovenija, smo prevzeli mnogo njihovih otrok v oskrbo mi. Še sedaj se spominjam, ko se je postavila pred nas naloga pomoči 3000 bosanskim partizanskim sirotam, so mnogi zmajevali z glavo. Bili so prepričani, da tako velike akcije pomoči ne bomo zmogli, pa vendar, naše žene so zmogle dati vsem tem otrokom topel dom, zmogle so v resnici izpričati pripadnost bratstva in enotnosti naših narodov. Še danes poznam mater, ki ima v svoji oskrbi troje bosanskih sirot, ki obiskujejo že gimnazijo in ki se bodo, ko bodo dovršili strokovne šole, povrnili nazaj v Bosno, da bodo pomagali s svojimi močmi dvigati zaostalo proizvodnjo najbolj bogate pokrajine v naši državi.« (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 115/48, Poročilo Branke Jurca o delu AFŽS, verjetno iz leta 1948.)

²³ AS 540, RS ZSS, škatla 57, mapa 1, Zapisnik 1. seje socialno-zdravstvenega sveta 17. februarja 1947, iz referata z naslovom Patronati nad domovi onemoglih.

²⁴ AS 540, RS ZSS, škatla 14, mapa 6, Navodilo Ministrstva za socialno skrbstvo LRS za ustanovitev, organizacijo in delo patronatov, 27. marec 1946. Več o delu patronatov: Mateja Jeraj, Slovenski sindikati in socialna politika, Ljubljana 1995, str. 86-91.

²⁵ Socialno-zdravstveni sveti in patronati, v: Delavska enotnost, št. 21, 24. maj 1946, str. 5.

mestni odbor AFŽ Ljubljana pa je v začetku leta 1946 ustanovil materinski dom na Viču, kjer so bodoče matere s podeželja čakale na porod.²⁶ Ženske so zbirale denar, hrano, igrače, učila in razno drugo opremo za otroške domove. Večkrat so tudi same poskrbele za varstvo, vzgojo in izobrazbo otrok, šivale in krpale so oblačila, pomagale v pralnicah, kuhinjah in ambulantah, pospravljale so po sobah. Po nekaterih ugotovitvah je v prvih povojnih letih »uspešna organizacija marsikaterega otroškega doma slonela le na iznajdljivosti in delavnosti članic AFŽ, ki so ob sodelovanju z drugimi množičnimi organizacijami uspele premostiti pomanjkanje finančnih in drugih sredstev, ki je pestilo ministrstvo za socialno skrbstvo, in omogočile sirotam in drugim otrokom lepše otroštvo«. ²⁷ Prostovoljke iz vrst AFŽ so skrbele tudi za tiste sirote, ki niso živele v državnih domovih. Organizirale so celo mrežo tako imenovanih obiskovalk, ki so nadzorovale delo rejniških družin in njihov odnos do sirot, za katere so skrbele. O svojih ugotovitvah so poročale ministrstvu za socialno skrbstvo, ki je nato reagiralo z denarnimi stimulacijami za dobro opravljeno delo ali pa v primeru zanemarjanja z odvzemom otroka.²⁸ Zaradi boljšega nadzora nad zbiranjem prispevkov v socialne namene je slovenska vlada maja 1946²⁹ določila, da lahko na ozemlju LR Slovenije zbirajo prostovoljne prispevke za »reševanje posebnih in splošnih nalog socialnega skrbstva« izključno le uprave socialnega fonda OF na podlagi predhodnega dovoljenja notranjega ministrstva. Izvršni odbor OF je še v istem mesecu izdal statut, ki je določal ustanovitev uprav socialnega fonda pri Izvršnem odboru OF kakor tudi pri okrajnih in krajevnih odborih. Te uprave naj bi dajale pobudo za ustanavljanje patronatov, organizirale zbiranje finančnih in drugih prispevkov »pri socialno čutečih ljudeh«, sprejemale naj bi različna darila in volila, na ta način zbrana sredstva pa razdelile ustanovam in »potrebniim posameznikom«. Sestavljene so bile iz predstavnikov OF, AFŽ, sindikatov, mladinske organizaci-

²⁶ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 20, Delo AFŽ pri socialnem skrbstvu (brez datuma); fasc. 13, spis št. 81/48, Poročilo o delu AFŽ od 1. kongresa do 1.1.1948; fasc. 13, spis št. 82/48, Delo organizacije AFŽ; fasc. 7, mapa 1, spis št. 310/48, Poročilo o delu in organizacijska vprašanja AFŽ Slovenije, Referat Mime Zupančič na 3. kongresu AFŽ Slovenije 13.12.1948.

²⁷ Jure Gombač, Družbena skrb za mladoletne vojne sirote v republiki Sloveniji /1945-1952/ (B-diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo), Ljubljana 1998, str. 26.

²⁸ Prav tam.

²⁹ Uredba o ureditvi nabiranja prostovoljnih prispevkov z dne 27. maja 1946. (Uradni list LRS, št. 39/1946.)

je, Rdečega križa in tistih oblastnih organov, ki so bili pristojni za socialno in zdravstveno področje.³⁰ Do konca leta 1946 so ženske v okviru AFŽ Slovenije po nepopolnih podatkih zbrale več kot dva milijona dinarjev, 685 kg hrane in 1303 komade jajc, leta 1947 pa 20.284 kg hrane in 40.485 jajc pa še druge prehrabne izdelke v vrednosti 73.380 din. Večji del je bil namenjen raznim domovom, nekaj invalidom in vojakom, del prispevkov so ženske razdelile najrevnejšim prebivalcem določenega kraja, del pa so porabile tudi za organizacijo raznih sprejemov, pogostitev in prireditev za demobilizirane borce, ob odhodu delovnih brigad na delovišča ipd. Izključno za invalide in vojsko so ženske zbrale 37.171 cigaret. V času velike stavke v Trstu³¹ je organizacija AFŽ izpričala solidarnost s tržaškimi delavci in zbrala ob tej priložnosti, nekaj pa tudi za potrebe Primorske nasploh, 65.165 din. Ženska organizacija je pomagala tudi pri organizaciji otroških počitniških kolonij, za katere pa ni zbirala le denarja in hrane, še zlasti sadja in zelenjave, ampak je opravljala tudi »propagandno delo«. Mnogi starši, še zlasti na Dolenjskem in Štajerskem, so bili namreč nezaupljivi in jih je bilo treba prepričati v koristnost takšnih kolonij. Članice AFŽ iz okrajev Šmarje pri Jelšah, Lendava in Celje so organizirale tudi potujoče košare za porodnice z dvema rjuhama, srajco in brisačo.³² V letu 1947 ni bilo več toliko zbiralnih akcij, bolj zaželeno od denarnih prispevkov je bila pomoč pri organiziranju in delu socialnih in zdravstvenih ustanov - otroških in mladinskih domov, posvetovalnic za matere in otroke, otroških jasli ipd. Zelo koristne so bile tudi že omejnene »obiskovalke«.³³ Bolj ko so bili državni organi sposobni sami zagotoviti delovanje socialnega skrbstva, manj je bila potrebna pomoč AFŽ. V letu 1948 je prejšnjo socialno skrbstveno sekcijo (včasih imenovano tudi socialno-zdravstvena), ki je dotlej delovala pri Glavnem odboru AFŽ Slovenije, nadomestila sekcija »mati in dete«. Ženska organizacija se je pre-

³⁰ AS 540, RS ZSS, škatla 57, mapa 1, Socialni fond OF.

³¹ 1. julija 1946 se je v Trstu začela splošna dvanajstdnevna stavka, ki jo je proglasila Slovensko-italijanska antifašistična unija, kot protest proti fašističnemu nasilju. (Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem /1868-1980/, Ljubljana 1981, str. 356-357.)

³² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 20, Delo AFŽ pri socialnem skrbstvu (brez datuma); GO AFŽ, fasc. 13, spis št. 81/48, Poročilo o delu AFŽ od 1. kongresa do 1.1.1948; GO AFŽ, fasc. 13, spis št. 82/48, Delo organizacije AFŽ; GO AFŽS, fasc. 7, mapa 1, spis št. 310/48, Poročilo o delu in organizacijska vprašanja AFŽ Slovenije, Referat Mime Zupančič na 3. kongresu AFŽ Slovenije 13.12.1948.

³³ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 81/48, Poročilo o delovanju organizacije AFŽ od I. kongresa do 1.1.1948.

nehala ukvarjati s splošnimi socialnimi vprašanji in se osredotočila zgolj na vprašanja materinstva. Smernice njenega dela je določil Tito na 2. jugoslovanskem kongresu ženske organizacije ob koncu januarja 1948, ko je poudaril, da je vzgoja otrok ena najpomembnejših nalog vsake ženske.³⁴ Za otroke brez staršev je bila še posebej odgovorna AFŽ. Poskrbela naj bi, da bi domovi za sirote izgubili »kasarniški izgled«, oskrbela naj bi jih z igračami in knjigami ter pomagala vzgojiteljicam pri njihovi vzgoji. Bedela naj bi nad otroki, ki so bili pri skrbnikih, in nadzorovala njihovo vzgojo. Skrbela naj bi tudi za internate, dijaške domove in kuhinje, z ustanavljanjem otroških igrišč, parkov in letovišč pa naj bi pripomogla k temu, da bi imeli vsi otroci čim bolj srečno otroštvo.³⁵ Z naraščanjem števila zaposlenih žensk je bila tudi potreba po zaščiti delovnih mater in njihovih otrok vsak dan večja. AFŽ je reševala ta vprašanja skupaj z upravami podjetij, s sindikati, z ljudskimi odbori ter drugimi organizacijami. Sodelovala je pri ustanavljanju jasli, domov igre in dela, raznih drugih otroških ustanov, dijaških kuhinj, pralnic in šivalnic, prizadevala si je za »dvig zdravstvene prosvete«, materam je skušala nuditi pomoč pri vzgajanju otrok, nudila je pravno pomoč delovni ženi.³⁶

Pojavi vedno novih in novih problemov v prvih povojnih letih in način dela, ki je v precejšnji meri temeljil na prostovoljnem delu, je zahteval precejšnjo mero improvizacije in le ohlapno upoštevanje zastavljenih programov. Pomanjkanje trdne, strogo nadzorovane organizacije in samoiniciativnost pa nikakor ni bilo združljivo s planskim gospodarstvom sovjetskega tipa, kakršno je bilo leta 1947 uvedeno tudi v Jugoslaviji. Odslej je vse delo državnih organov in političnih organizacij temeljilo na načrtu, izpolnjevanje nalog, zapisanih na papirju, pa je postalo pomembnejše od reševanja resničnih problemov.³⁷ Planiranje socialne pomoči, ki je bila prej prostovoljna in čustveno motivirana, je povzročilo, da je tovrstno delo izgubilo vso tisto spontanost, zaradi katere je bilo prej tako

³⁴ Maršal Tito je govoril o naših nalogah (Iz Titovega govora na 2. kongresu AFŽ Jugoslavije januarja 1948), v: Naša žena, št. 2, Ljubljana 1948, str. 35.

³⁵ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 11, spis št. 236/48, Resolucija 2. kongresa AFŽJ o skrbi za otroke in mladino.

³⁶ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 1, spis št. 310/48, Poročilo o delu in organizacijska vprašanja AFŽ Slovenije za 3. kongres AFŽS, Referat Mime Zupančič 13.12.1948.

³⁷ Vendar pa je bilo plansko gospodarjenje za oblast v nekem smislu nepogrešljivo. Na tak način je namreč politično vodstvo dobilo dokaj natančen vpogled v delovanje vseh oblastnih organov, političnih, gospodarskih in drugih organizacij, imelo pa je tudi možnost spreminjanja planskih postavk, če se niso ujemale z daljnosežnimi partijskimi cilji.

uspešno. Slovensko ministrstvo za socialno skrbstvo, ki še vedno ni imelo dovolj finančnih sredstev in zadostnega števila zaposlenih, da bi lahko vse delo opravilo samo, se je še vedno opiralo na razne množične organizacije. Njihova pomoč pa ni več temeljila na spontani in prostovoljni pomoči posameznikov. Socialna pomoč je bila namreč odslej skrbno načrtovana, večkrat že za leto dni vnaprej, zato se ni več pravočasno odzivala na dejanske potrebe, temveč je pogosto reševala probleme šele takrat, ko sploh niso bili več aktualni. Tako se je večkrat primerilo, da so na primer socialno podporo prejemale tudi osebe, ki je niso več potrebovale, veliko tistih, ki bi bili do pomoči zares upravičeni, pa je ni moglo dobiti, bodisi ker niso bili pravočasno vključeni v evidence ljudskih odborov bodisi zato, ker je zanje zmanjkalo proračunskih sredstev.³⁸ Začetke planskega gospodarstva pa je spremljal še nek pojav, ki je zaviralno vplival na učinkovitost socialne pomoči tako množičnih organizacij kot posameznikov. Vse naloge, tudi socialne, so namreč dobile povsem političen značaj: če je bilo na primer zbranega veliko denarja za obnovitev nekega mladinskega doma, je partijski organ to akcijo kljub izpolnitvi njenega socialnega cilja ocenil kot neuspešno, če ni bilo obenem zadoščeno tudi političnemu namenu - poučevanju darovalcev o socialistični družbeni ureditvi in navduševanju ljudi za »izgradnjo socializma«. Takšnemu načinu dela se je morala prilagoditi tudi ženska organizacija. Ta je v prvih povojnih letih sicer rešila »mnogo perečih socialno skrbstvenih vprašanj«, vendar pa naj bi bila po novih merilih vsa njena dotedanja dejavnost, četudi v materialnem smislu uspešna, »premalo politično obrazložena in izkoriščena«, prevečkrat naj bi imela le »humanitaren značaj«.³⁹

Okosteneli in negibljivi plani ter politične zahteve, ki jih tako ženske, združene v AFŽ, kot člani in članice drugih političnih in humanitarnih organizacij pogosto niso povsem razumeli, so bistveno zmanjšali voljo do socialnega dela. Posledice so bile kmalu očitne. Že leta 1948 je dotok prostovoljnih prispevkov v socialni fond OF znatno upadel, saj je bila uprava tega fonda slabo organizirana, povezava med okrajnimi in krajevnimi upravami nezadovoljiva, propaganda pa pomanjkljiva. Patronati niso upravičili pričakovanj, saj patroni dostikrat niso dobro razumeli

³⁸ Jure Gombač, Nova ideja socialnega skrbstva v Sloveniji med leti 1944 in 1950 (A-diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino), Ljubljana 1998, str. 68 in 83.

³⁹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 1, spis št. 310/48, Poročilo o delu in organizacijska vprašanja AFŽ Slovenije za 3. kongres AFŽS, Referat Mime Zupančič 13.12.1948.

svoje vloge. Nekaj časa je uspešno delovalo le še individualno delo, leta 1948 je namreč še naraslo število obiskovalk otrok pri skrbnikih, ki so učinkovito opravljale svoje delo v povezavi s skrbniškimi organi.⁴⁰ Sčasoma je delo ženske organizacije skoraj povsem izgubilo socialni značaj in se je omejilo predvsem na materinska vprašanja.⁴¹ Toda partijsko vodstvo z njenim delom tudi v bodoče ni bilo zadovoljno in ji je očitalo, da »žene rešujejo ta vprašanja precej iz karitativnih nagibov, vse premalo pa iz zavesti nove družbene stvarnosti.« Vodstvo AFŽ naj bi namreč »premalo storilo, da žene ob teh vprašanjih preusmerja od apolitičnosti...«⁴² Prav nerazumevanje političnih zahtev je bilo verjetno tudi ključni razlog za ukinitve ženske organizacije v letu 1953.

Kljub vmešavanju »politike« v socialno delo, je socialistična jugoslovanska država sčasoma zgradila razvejano mrežo otroških vzgojno-varstvenih ustanov ter dokaj uspešen sistem zdravstvene in socialne zaščite, ki ga je spoštoval celo marsikateri drugače misleči.⁴³ Vendar pa so politične in planske zahteve v letih 1947–1949 zavrle tisto živahno samoiniciativnost in osebno angažiranost številnih posameznikov, ki je bila na slovenskih tleh tako živo prisotna neposredno po končani drugi svetovni vojni in bi bila v samoupravnem obdobju še kako koristna.

Kaj pa ženske? Tudi potem ko njihova prostovoljna pomoč ni bila več potrebna, niso prenehale s socialno usmerjenimi dejavnostmi, le da odtlej predvsem na družinskem pa tudi na poklicnem področju. Tako danes kot nekdanj⁴⁴ jih je bilo izjemno veliko zaposlenih v vseh tistih dejavnostih, ki so povezane z delom za sočloveka: v socialnih, zdravstvenih in prosvetnih ustanovah, v turizmu, gostinstvu ipd.⁴⁵ Vprašanje je sicer,

⁴⁰ AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo (MSS), škatla 8, Poročilo ministrstva za socialno skrbstvo za leto 1948.

⁴¹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 115/48, Poročilo Branke Jurca o vlogi in delu AFŽ v obdobju 1945–1948.

⁴² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 3, Izvleček iz zapisnika sekcije mati in dete oblastnih odborov AFŽ in glavnega mesta Ljubljane z dne 24.10.1949.

⁴³ Glej na primer: Janez Janžekovič, Krščanstvo in marksizem, Od prepira do razgovora, Izbrani spisi, I. zvezek, Ponatis, Celje 1984, str. 64–66.

⁴⁴ O tem, v kako velikem številu so se ženske v obravnavanem obdobju odločale za poklice v šolstvu, zdravstvu in na socialnem področju, govori ta poglavje o izobraževanju in zaposlovanju.

⁴⁵ Kakor je zapisala Maca Jogan, so se Slovenke večinoma zaposlovale v neindustrijskih dejavnostih, zlasti na področju osebnih storitev. Leta 1995 naj bi bilo od vseh zaposlenih na področju zdravstvenega in socialnega varstva kar 82,36 % žensk, v gostinstvu in turizmu 68,85 %, na področju izobraževanja, znanosti in kulture 67,13 %, v trgovinskih dejavnosti pa 61,66 %. (Maca Jogan, Seksizem v vsakdanjem življenju, Ljubljana 2001, str. 237–238.)

ali je vzrok za takšno stanje v starem in še vedno prisotnem prepričanju o naravni usmerjenosti žensk, ali izhaja iz tradicionalnih navad, ki so bile in so v neki meri ženskam še vedno privzgojene, kakor je menila na primer že v 18. stoletju Mary Wolstonecraft,⁴⁶ ali pa je imel prav Slobodan Drakulić, ki je zapisal, da je opravljanje socialno naravnanih in praviloma slabo plačanih poklicev le prenos tiste delitve dela, ki vlada v družini, tudi v javnost oziroma prenos materinske funkcije ženske iz zasebnega v javno življenje.⁴⁷ Tudi Vlasta Jalušič je izrazila mnenje, da javno delovanje žensk v socializmu ni imelo političnega značaja, saj naj bi bile vključene predvsem v tako imenovane družbene dejavnosti (zdravstvo, šolstvo, socialno delo ipd.), torej v »sfero socializiranega gospodinjanskega dela«.⁴⁸ Zalka Drglin pa je zatrdila: »Tudi za Slovenijo velja, da se ženske zaposlujejo v tistih poklicih, ki so podaljšek družinskega dela: delo z otroki, pomoč ljudem, po drugi strani pa opravljajo taka dela, ki so po rutini podobna gospodinjanskemu (zahtevajo natančnost, skrbnost, so monotona in nekreativna).«⁴⁹

⁴⁶ Mary Wollstonecraft, *Zagovor pravic ženske*, Ljubljana 1993.

⁴⁷ Povzeto po: Slobodan Drakulić, *Emancipacija žena i revolucija*, v: *Opredeljenja*, Časopis za teorijo i praksu socialističkog samoupravnog društva, št. 10-11, Marksistički studijski centar CK SK BiH »Veljko Vlahović«, oktober - november 1978, str. 220.

⁴⁸ Vlasta Jalušič, »Nove demokracije« in »ženske študije«, v: *Od ženskih študij k feministični teoriji*, Ljubljana 1993, str. 117.

⁴⁹ Zalka Drglin, *Beseda o ženski in šoli*, v: *Od ženskih študij k feministični teoriji*, Ljubljana 1993, str. 149.

POLITIČNA NASPROTNICA ALI ZAVEZNICA DRŽAVNE OBLASTI?

*»Vsak korak v novo človeško družbo je grozljiv,
ker pomeni opustitev varnega stanja, ki je relativno znano,
v zameno za novo, ki mu še nismo kos.«*

(Erich Fromm)

Revolucionarne spremembe, ki so imele za svoj prvi cilj vzpostavitev in utrditev novega družbenega reda, gospodarski razcvet in socialno blaginjo pa naj bi prinesla šele prihodnost, se z vojno niso končale. Izvedba socialistične revolucije, ki je že od samega začetka izključevala vsako drugo samostojno stranko ali politično skupino kot svojega zaveznika, je zahtevala ne le centralizacijo vseh sil in sredstev ter politično enotnost vseh članov revolucionarne partije, ampak je od komunistov zahtevala tudi popolno identičnost vseh pogledov, tako praktičnih kot filozofskih in celo moralnih. Zato je partijsko vodstvo obračunavalo ne le z resničnimi sovražniki družbenih sprememb, ampak je skušalo odstraniti ali vsaj onemogočiti tudi vse potencialne nasprotnike, tudi tiste, ki so sicer podpirali uvedbo socializma ali so se zanj celo borili, a so ohranili nekatere svoje poglede oziroma so si dovolili razmišljati s svojo glavo. Zato je bil v tem obračunavanju poleg pravih sovražnikov pogosto žrtvovan tudi marsikateri prepričan komunist.¹

In kdo so bili pravi in namišljeni sovražniki socialistične Jugoslavije, z eno besedo poimenovani reakcija? Jugoslovansko politično vodstvo jih je razdelilo v dve skupini. V eno so sodili zunanji nasprotniki, med katere so sprva prištevali le zahodne kapitalistične države, ki naj bi si zaradi uresničitve svojih imperialističnih ciljev želele nove vojne, zato so jih pogosto imenovali kar »vojni hujskači«. Sovraštvo do teh držav je naraščalo skladno z zaostrovanjem jugoslovanskih mejnih vprašanj, predvsem na zahodu. Po sporu z Informbirojem se je »zunanji reakciji« pridružila še Sovjetska zveza in vse države tako imenovane »ljudske demokracije«. V

¹ Povzeto po: Milovan Djilas, Nova klasa, Beograd 1990, str. 27-33.

drugo skupino so bili uvrščeni notranji nasprotniki, ki so jih delili na zavestne in nezavedne nasprotnike. Med prve so partijski voditelji uvrstili večji del duhovščine, podjetnike, premožnejše obrtnike, velike kmete, »črnohorzijance«, »špekulante« pa tudi vse tiste, ki so se zavzemali za vzpostavitev večstrankarskega političnega sistema. To naj bi bili bivši sodelavci okupatorjev, ki so novi družbeni ureditvi nasprotovali iz povsem razrednih razlogov. Del te skupine je KP »odstranila« že med vojno, del po vojni, nekaj pa jih je pobegnilo v tujino, od koder naj bi skušali vplivati na razmere v domovini: širili naj bi vesti, ki so ustvarjale živčno napetost in vojno psihozo, podpihovali nezadovoljstvo z gospodarskim stanjem, včasih pa naj bi pošiljali tudi posamezne oborožene oddelke. Tisti, ki so ostali doma in preživel, naj bi čakali na pomoč iz tujine, delovali naj bi kot agenti zahodnih držav, skušali naj bi vzpostaviti legalno opozicijo in se vriniti na najpomembnejša mesta v državni upravi in gospodarstvu.² Ti naj bi bili »smrtni sovražniki« nove Jugoslavije.³ Njihova spreobrnitev naj ne bi bila mogoča,⁴ zato se jih je bilo treba znebiti. Nezavedni nasprotniki pa naj bi bili vsi tisti, ki so škodovali novi državi le iz nevednosti in neznanja ali pa zato, ker so padli pod vpliv tistih iz prejšnje skupine. Te je bilo treba pridobiti na svojo stran, še posebej zato, ker naj bi med njimi prevladovali prav pripadniki tistih družbenih slojev, ki jim je sprememba družbenega reda prinesla več koristi kot škode – manj premožni kmetje, poljedelski delavci ipd.⁵

Kako pa so se do revolucionarnih sprememb opredeljevale ženske? Bile so v vseh skupinah. Med resničnimi nasprotniki jih po mnenju političnih voditeljev ni bilo prav veliko. Nekatere, predvsem pripadnice bivših vladajočih in premožnejših slojev, naj bi upravičeno hrepenele po zrušitvi komunistične oblasti. Tito jih je označil kot »majhno število⁶ gospa in gospodičen«, ki se v novo življenje niti ne znajo niti nočejo

² Iz Titovega govora na 1. kongresu AFŽ Jugoslavije (Naša žena, št. 4-5, Ljubljana 1945, str. 44-45) in iz referata Vide Tomšič 26.8.1946. (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9.)

³ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9, Referat Vide Tomšič 26.8.1946.

⁴ »... to so tisti ljudje, ki jim v novi Jugoslaviji dobro biti ne more, ker so izmzgavali delovne množice. Njim ne bo nikdar boljše in zato ljudske oblasti ne bodo nikdar ljubili...« (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 16, referat Vide Tomšič, brez datuma.)

⁵ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9, Referat Vide Tomšič 26.8.1946, in AS 1800, GO AFŽS, fasc. 16, Referat Vide Tomšič (brez datuma).

⁶ Vprašanje je sicer, kolikšno je pravzaprav bilo v Sloveniji število žensk, ki bi jih lahko razumeli kot resnične politične nasprotnike nove države, dejstvo pa je, da se komunistični oblasti niso zdele prav nič manj nevarne od moških, saj so bile na primer na tako imenovanem Nagodetovem procesu med petnajstimi obsojenci tudi tri ženske.

vključiti.⁷ Ukvarjanje s temi naj bi bilo nesmiselno. Veliko več naj bi jih bilo med tistimi, ki so se znašle na nasprotni strani le zaradi spretnega vpliva pravih »reakcionarjev«. Med zavedenimi nasprotniki so namreč po mnenju slovenskega partijskega vodstva prevladovali kmetje in ženske, ki naj bi bili zaradi svojega specifičnega načina življenja v preteklosti še posebej dovzetni za reakcionarne ideje.⁸

Seveda pa so bile ženske tudi na drugi strani, na strani zmagovalcev. Politični voditelji so od njih pričakovali, da bodo sodelovale v boju proti zunanjim in notranjim nasprotnikom nove države tudi po končani vojni. Jugoslovanski partijski voditelji so »obstoj realne nevarnosti za novo oblast in državo« večkrat še »napihnili, da bi bili prepričljivejši.«⁹ Tito je na primer ženske, zbrane na državnem kongresu AFŽ, v začetku leta 1948 pozival takole: »Važna naloga vaše organizacije je tudi vztrajni boj za utrditev miru. Pri izvrševanju te naloge se povežite z vsemi naprednimi ženskimi organizacijami v inozemstvu. Ravno žene imajo, bolj kakor kdo drugi, pravico, odločno nastopiti proti vsem vojnim hujskačem in sovražnikom miru. Žene, matere, ki razumejo, kaj pomeni izgubiti svoje najdražje v vojni, kaj pomeni razrušenje države, so tiste, ki morajo najbolj sovražiti povzročilce vojne. Naj bo to sovraštvo do vojnih hujskačev močan prispevek k utrditvi miru na svetu. Sovraštvo do teh vojnih hujskačev mora biti tista sila, ki bo zbrala vse progresivne ljudi sveta v boju za mir in v boju proti imperialističnim vojnim hujskačem. Dvignite, žene Jugoslavije, antifašistke, skupno z ženami vsega sveta, svoj glas proti osovraženim vojnim hujskačem, ki niso občutili bede in zla in se niso bili na krvavih poljanah, kjer so padali sinovi in hčere naših narodov.«¹⁰ Ženska organizacija je bila zadolžena, da v ta prizadevanja vključi čim večje število državljanek. Leta 1948 je AFŽ po vsej državi organizirala zbiranje podpisov v podporo sovjetskemu predlogu za zmanjšanje obo-

⁷ Maršal Tito je govoril o naših nalogah (Iz Titovega govora na 2. kongresu AFŽ Jugoslavije januarja 1948), v: Naša žena, št. 2, Ljubljana 1948, str. 35.

⁸ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9, Predavanje Vide Tomšič 26.8.1946, in fasc. 5, mapa 2, spis št. 657/48, Delovni plan Glavnega odbora AFŽ Slovenije do konca leta 1948.

⁹ Dušan Nečak, Slovenija 1945 – čas evforije, shizofrenije in paranoje, v: Borec, št. 4-6, Ljubljana 1991, str. 445.

¹⁰ Maršal Tito je govoril o naših nalogah (Iz Titovega govora na 2. kongresu AFŽ Jugoslavije januarja 1948), v: Naša žena, št. 2, Ljubljana 1948, str. 35.

roževanja in prepoved uporabe atomske energije v vojne namene.¹¹ V tej tako imenovani »podpisni akciji za mir« so Jugoslovanke zbrale približno 2.500.000 podpisov. AFŽ je bila tudi pobudnica številnih političnih zborovanj, protestnih akcij, pisem in telegramov v podporo vsem tistim, ki so se v Grčiji, Španiji, Vietnamu, Indoneziji in povsod drugod v svetu borili proti »imperialističnim osvajalcem«. Jugoslovanske ženske so še posebej prizadevno zbirale najrazličnejšo pomoč za v grški državljanski vojni prizadete otroke, sodelovale so tudi pri sprejemu 23.546 grških otrok, od katerih jih je 10.572 ostalo v državi, ostali pa so bili poslani v druge »demokratske dežele«.¹² Ena izmed pomembnejših nalog jugoslovanske ženske organizacije je bila tudi, »da razvija solidarnost in sodelovanje z demokratičnimi ženskimi organizacijami sveta v boju za mir in demokracijo«. Tako je AFŽ Jugoslavije že od vsega začetka aktivno sodelovala v Mednarodni demokratični federaciji žensk,¹³ ki je bila ustanovljena novembra 1945 v Parizu z namenom združitve žena vsega sveta, ne glede na raso, narodnost, vero ali politično prepričanje, v borbi proti vsem oblikam fašizma in za vzpostavitev miru in demokracije.¹⁴ Partijsko vodstvo je pripisovalo prisotnosti jugoslovanskih žensk v mednarodnem političnem življenju velik pomen, saj je bila mednarodna dejavnost tisti odločilni razlog, zaradi katerega je po letu 1953 v Jugoslaviji sploh še obstajala kakšna povsem ženska organizacija.

Nič manj pomembna pa ni bila ženska pomoč v boju proti notranjim nasprotnikom. 17. junija 1945, na 1. kongresu jugoslovanske AFŽ v Beogradu, je Tito ženske takole pozival: »Ve žene pa ste povsod. Na vas se obračam, da ste tudi ve pazljive in da na ta način pomagate okrepiti oblast, da boste odstranjevale tiste, ki ovirajo okrepitev narodne oblasti, in da pomagate onim, ki zaradi neznanja delajo napake.«¹⁵ Še bolj odloč-

¹¹ Sovjetska delegacija je namreč v OZN predlagala, da pet velesil (ZDA, SZ, Anglija, Francija in Kitajska) zmanjša oboroževanje in vojsko na eno tretjino in da se prepove uporaba atomske energije v vojne namene. Predlog je podprla tudi jugoslovanska delegacija, MDFŽ pa je dala pobudo za zbiranje podpisov v podporo temu predlogu. Odzvala se je tudi AFŽ Jugoslavije. (Naša žena, št. 12, Ljubljana 1948, str. 346.)

¹² Vida Tomšič, Jugoslovanske ženske v graditvi socializma (Iz razširjenega referata Vide Tomšič ob slovesni akademiji za 8. marec 1949 v Beogradu), v: Vida Tomšič, Ženska, delo, družina, družba, Ljubljana 1978, str. 59.

¹³ Prav tam, str. 59–60.

¹⁴ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 12, mapa 1, Teze o Mednarodni demokratični federaciji žensk.

¹⁵ Iz Titovega govora na 1. kongresu AFŽ Jugoslavije, v: Naša žena, št. 4–5, Ljubljana 1945, str. 44.

na je bila Vida Tomšič na 2. kongresu slovenske AFŽ, ki je bil nekaj dni prej v Ljubljani: »Tovarišice! O enotnosti ni dovolj, če samo govorimo, enotnost se mora videti na vsakem našem koraku. Mi moramo kovati in skovati tako enotnost naših narodov, da bodo razbiti vsi poizkusi tistih elementov, ki skušajo danes zaščititi zločince, ki so včeraj morili in preganjali naš narod. Mi zahtevamo kazen, kazen za vse zločince! Ne samo zahtevamo kazen, same bomo našle zločince, same jih bomo pripeljale pred sodišča in same bomo pomagale, da bodo naša sodišča obsodila te zločince. Razkrinkale pa bomo tudi vse tiste, ki bi hoteli iz te pravične kazni delati pri nas kak nered in reči, da to ni demokracija, ki bodo hoteli zaradi naše pravične zahteve po kazni reči, da mi hočemo ustvarjati nered. Nered je, tovarišice, kadar zločinec ni kaznovan! Red bo, kadar bodo kaznovani vsi zločinci!«¹⁶

Med vodilnimi politikami, med tožilci in sodniki, med preiskovalci in zasliševalci žensk sicer ni bilo prav veliko, več jih je bilo najbrž med tistimi, ki so pomagali pri »razkrinkavanju« sovražnikov s posredovanjem različnih podatkov pristojnim oblastem. Ženska po takratnem splošno razširjenem prepričanju namreč ni bila prav primerna za opravljanje tistih nalog, za katere je bila potrebna hladnokrvna odločnost in neizprosnost, pač pa naj bi imele vse tiste psihološke lastnosti, ki jih je zahtevala vloga ljudskega tožilca.¹⁷ »Nikoli in nikdar ne sme biti ljudski tožilec sebičnež, nasprotno on mora pobijati sebična nagnjenja in nas usmerjati in vzgajati tako, da bomo vsi prispevali k obćim koristim. Če si tedaj ogledamo ljudskega tožilca iz te plati, potem vidimo, da je žena v tej funkciji lahko prav koristna, ker je žena že po naravi nagnjena k vzgajanju in čeprav realno gleda na življenje ume, to svojo realnost povezati z nežnejšim dojemanjem ženske duše in lahko pripomore k preprečevanju nepravilnosti tudi pri zlorabljanju in zapostavljanju otrok, za nadzor

¹⁶ Iz referata Vide Tomšičeve o nalogah bodočnosti na 2. kongresu AFŽ Slovenije, v: Naša žena, št. 4-5, Ljubljana 1945, str. 57.

¹⁷ Funkcija ljudskega tožilca je bila novost, ki je naša dotedanja pravna ureditev ni poznala. Ljudski tožilec je bil voljen, predstavljal naj bi »desno roko« javnega tožilca. Kot »čuvar zakonitosti« naj bi ugotavljal vsakršne nepravilnosti (na podeželju naj bi opazoval, če je vsa zemlja pravočasno obdelana, v tovarnah in podjetjih naj bi nadzoroval odnos do dela, vsepovsod pa naj bi skrbel za spoštovanje zakonov in odkrival kakršnakoli nepoštena dejanja) in o njih obveščal javnega tožilca. Ljudski tožilec bi moral biti moralno in politično neoporečen. (AS 353, Javno tožilstvo republike Slovenije, škatla 21, Osnutek okrožnice ljudskim tožilcem, brez datuma, verjetno november ali december 1945.)

po raznih javnih kuhinjah itd.«¹⁸ Ženske naj bi bile tudi dobre »prepričevalke«. Na državnem ženskem kongresu je Tito kmalu po končani vojni ženske sicer pozval, naj pomagajo pri »odstranjevanju« nasprotnikov, vendar je kot glavno obliko dela za »utrditev ljudske oblasti« priporočil metodo prepričevanja: »Mi šele na koncu uporabljamo sredstva sile, da preprečimo sovražniku, da bi nam škodoval. Hočemo, da se dela bolj s prepričanjem, političnim delom na konferencah, živim vzgledom lastnega postopanja ... Ne moremo dovoliti, da sedaj nekdo postavlja vprašanje maščevanja za tisto, kar se je zgodilo v letu 1941. Maščevali smo se mi, to zadostuje in nihče nima za to več pravice...«¹⁹ Ženske pa naj ne bi vplivale le na predstavnice svojega spola, ampak tudi na druge. Očitno je tudi med partijskimi voditelji vladalo staro ljudsko prepričanje, da so ženske skozi stoletja, ko niso imele možnosti vpliva na javno življenje, razvile izjemne sposobnosti prepričevanja tam, kjer jim je bilo to mogoče - v krogu svoje družine. Tudi slovensko politično vodstvo je tako med vojno²⁰ kot po njej ženske vzpodbujalo, naj čim bolj izkoristijo svoj vpliv v vsakdanjem življenju, v domači hiši in na ulici, na obisku pri sosedih in pri nakupovanju, na delovnem mestu in javnih prireditvah.²¹

Najverjetneje je, da so zagovornice socializma skušale za svoje ideje navdušiti tudi može in otroke. Malo verjetno je, da bi tiste, ki so socialistične ideje odločno odklanjale, svoje potomce vzgajale v socialističnem duhu. Najbrž pa so mnoge ženske, zlasti tiste, ki niso imele povsem izob-

¹⁸ AS 353, Javno tožilstvo republike Slovenije, škatla 21, Osnutek okrožnice ljudskim tožilcem (brez datuma, verjetno november ali december 1945).

¹⁹ Maršal Tito ženam Jugoslavije (Iz Titovega govora na prvem kongresu AFŽJ junija 1945), v: Naša žena, št. 4-5, Ljubljana 1945, str. 45.

²⁰ V vojnem času naj bi bil večkrat odločilen prav ženski vpliv: »Na Notranjskem in v okolici Stične in Grosupelj se nam je na priliko posrečilo pridobiti celo žene aktivnih švabobrancev ali skrivačev. Primerilo se je, da so žene takih mož jokale na sestankih, ker jih je bilo sram, da imajo take može, dekleta so zapustila take fante ali so žene pisale svojim možem skrivačem, da naj se takoj vrnejo, ker je že dovolj sramote. Možje so se tudi v resnici vrnili, nam poročajo. Znan je tudi primer, ko je neka mati iz Hrastnika na Štajerskem, ki ima že dva sinova v partizanih, dejala najmlajšemu, ki je bil še doma: 'Kaj ti se pa misliš kar doma držati? Kar videti te ne morem več. Mar ni dovolj, da sva midva z očetom doma, ki nisva za drugam?' In druga žena je dejala možu, ki je bil še vedno v službi pri okupatorju: 'Moj Bog, da te le sram ni, da delaš za okupatorja, ko se drugi borijo proti njemu za svobodo!' V vseh navedenih primerih je vpliv žena zmagal.« (Poročilo Glavnega odbora SPŽZ z dne 23. maja 1944 Centralnemu odboru AFŽ za Jugoslavijo, v: Slovenke v NOB II-1, str. 534-535.)

²¹ O tem, da so ženske dejansko imele vpliv na družinske člane in da so ga rade izkoriščale, pričajo razgovori z informatorkami, ki jih je navedla Nina Vodopivec, v: Podoba in položaj ženske ..., str. 83.

likovanega političnega prepričanja, pragmatično ugotovile, da je za prihodnost njihovih družinskih članov najbolje, če se prilagodijo spremenjenim družbenim razmeram. Žal ni mogoče ugotoviti, v kolikšni meri so ženske dejansko vplivale na svoje družinske člane. Nedvomno pa je bilo nemalo tudi takšnih, ki so socializmu nasprotovale le zato, ker so jim tako svetovali tisti, ki so jim najbolj zaupale.

Kateri notranji nasprotniki socialistične Jugoslavije so najbolj pritegnili ženske in kakšne ideje jih niso zanimale? Kako je partija skušala ženske pridobiti na svojo stran in kakšno vlogo je pri tem odigrala ženska organizacija?

I. Katoliška cerkev in ženske

Za svojega največjega sovražnika je tako jugoslovansko kot slovensko partijsko vodstvo smatralo katoliško cerkev. V njej je videlo »duhovnega vodjo« vsega »protiljudskega tabora«²² in tisto silo, ki naj bi imela prav posebno vlogo v »svetovni politiki«. Bila naj bi »glavni in najbolj zagrizen stražar kapitalističnega reda«, od katerega naj bi imela prav ona največ koristi.²³ Pri tem naj bi izkoriščala verska čustva, ki so jih teoretiki marksizma pogosto enačili s praznoverjem, to pa naj bi izviralo predvsem iz nevednosti.

Vendar pa so se naši partijski voditelji zavedali občutljivosti ljudstva glede verskih zadev. Že Lenin je namreč svaril, da morajo biti komunisti pri reševanju religioznih vprašanj izredno previdni: »Z verskimi predhodki se je treba izredno previdno bojevati; veliko škodo povzročajo tisti, ki v tem boju žalijo versko čustvo. Bojevati se je treba s propagando, z razsvetljevanjem. Če vnašamo v boj ostrino, lahko ogorčimo množice;

²² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9, Okrožnica GO AFŽ Slovenije vsem okrožnim in okrajnim odborom AFŽ, 17.9.1946.

²³ »Saj po objavi italijanskega statističnega urada znaša skupna vrednost vatikanskih investicij v italijanski industriji nad 17 milijard lir in sodeluje Vatikan pri 90 % podjetij iz katerih vleče ogromne milijone dividend. Zato je tudi najbolj zagrizen sovražnik socializma.« (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 3, Zapisnik 1. oblastne konference AFŽ Mariborske oblasti, 30. julij 1949.) Takšne razlage so bile značilne za celotno obravnavano obdobje, prisotne so bile tako v Titovih govorih kot na sestankih krajevnih organov slovenske ženske organizacije, na primer: AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 2, spis št. 343/48, Zapisnik popoldanskega zasedanja konference AFŽ, ki so se ga udeležile sekretarke odborov AFŽ iz Trebnjega, Murske Sobotne, Trbovelj itd., 3.10.1948.

tak boj krepi delitev množic po verskem načelu, naša moč pa je v zedinjevanju. Najgloblji izvor verskih predsodkov je – revščina in nevednost; in s tem zlom se moramo bojevati.«²⁴ Zato so se, zlasti med vojno in neposredno po njej še dokaj trudili, da zaradi nestrpnosti in neučakanosti nekaterih ne bi izgubili podpore verujočih.²⁵ Prisotnost partizanov pri verskih obredih ni bila nič neobičajnega²⁶ in niso bili redki tisti, ki so menili, da sodelovanje v narodnoosvobodilnem gibanju ni nezdržljivo z njihovim krščanskim prepričanjem. Po vojni je bilo verouk mogoče poučevati v šolskih prostorih, največji verski prazniki so bili dela prosti dnevi in marsikateri kristjan je najbrž iskreno verjel, da nova država ne nasprotuje krščanskim ciljem. Ena izmed takšnih je bila tudi Dora Vodnik, ki ni mogla spregledati napak tistih katolikov, ki niso živeli v skladu z evangelijem, ki so »ljubezen in usmiljenje zavrgli in v svoji borbi za politično oblast oznanjali in sejali sovraštvo in maščevanje in segli po najgrozovitejših sredstvih mučenja, umora, ječ in izgonov«, ter napak tistih duhovnikov, ki so višje cenili »pristaštvo svoji politični stranki, kakor pa resnično notranjo vernost«, ki so skušali utrditi politično moč »s sredstvi, ki so skrunila in rušila prav tisto, kar bi morala najbolj čuvati in uveljavljati: plemenito ljubezen do človeka.«²⁷ Zato se je po težkih notranjih bojih le odločila podpreti spremembe, čeprav si ni delala utvar, da bodo zanjo in za druge njej podobne, morda prišli tudi težki časi. Svoje somišljenice je skušala takole opogumiti: »Nikar se ne boj: tvoje krščanstvo se bo uveljavljalo predvsem s tvojim neutrudljivim in nesebičnim delom za sočloveka, ki ne bo ločilo med 'našimi' in 'onimi', temveč bo zajemalo svoje sile v prepričanju, da je vsak pošten človek upravičen do srečnega življenja, h kateremu tudi ti moraš pomagati...

²⁴ V.I. Lenin, Govor na 1. vseruskem zborovanju delavk 19. novembra 1919, v: Dela, IV. ruska izdaja, 28. zvezek, str. 160–161. Cit. po: Socializem in osvoboditev žensk, Ljubljana 1960, str. 198.

²⁵ Verjetno so bili vzroki takšnega ravnanja tudi zunanjepolitični, saj partijsko vodstvo zahodnim zaveznikom sprva še ni hotelo povsem razkriti komunističnega značaja nove države.

²⁶ O nedeljski maši, ki je bila v času 1. kongresa Slovenske protifašistične zveze, 16. oktobra 1943, v Dobrničju, je Ivka Križnar takole zapisala: »V nedeljo dopoldan je imel mašo in zelo lepo pridigo partizanski duhovnik in verski referent pri Glavnem štabu NOV in POS Slovenije Metod Mikuž. Maše so se udeležili domačini, pa tudi delegatke in prva desetina zaščitne čete.« (Ivka Križnar, Dobrnič kraj I. kongresa SPŽZ, v: Dobrnič, Ob 50-letnici I. kongresa Slovenske protifašistične ženske zveze, Novo mesto 1993, str. 29.)

²⁷ Dora Vodnik, Nikar se ne boj!, v: Naša žena, št. 10, Ljubljana 1945, str. 205.

Uberi se v ritem današnjega življenja, ki udarja s svojim neizprosnim: 'hočemo, moramo, dolžni smo' tudi na tvoje srce! Predaj se službi človeku, ki tudi od tebe čaka pomoči. Le tako delo ti bo dalo pravico, da boš postavila svoje zahteve takrat, če bi nemodremu politiku prišlo kdaj na misel, da bi skušal okrniti tvoje versko udejstvovanje in kratiti svobodo tvojega svetovnonazorskega prepričanja. Le dobronamerno sodelovanje z vsemi naprednimi graditeljskimi silami v novi domovini bo prepričalo tako imenovane 'nasprotnike', da resnično krščanstvo ni ovira družbenega napredka, temveč njegova krepka opora. Le s svojim delom boš mogla braniti svojo vero, če bo treba, in vzbuditi razumevanje za svoje želje in težnje.«²⁸ Pred napakami nove oblasti ni zapirala oči: »Ne pozabi, da je to oblast ljudstva, to se pravi, da so na oblasti množice in zato je neizbežno, da se v začetku delajo napake.« A je upala, da lahko prav kristjani največ pripomorejo k njihovi odpravi: »Te napake pa bomo odpravili s tem, da bomo delali vsi, da bomo uvedli dobronamerno kritiko, da bomo uvedli povsod ljudsko kontrolo. Če boš plemenita, odkrita in neuklonljiva, bo tvoje krščanstvo žarelo tudi v novo dobo in tudi novi človek bo spoznal svetlo resničnost tvojega duhovnega sveta.«²⁹

Medtem ko so politični voditelji v prvem povojnem letu poudarjali, da so obsodbe vredni le tisti, ki skušajo pod krinko vere opravičiti narodno izdajstvo,³⁰ pa so v letu 1946 nastopili proti katoliški cerkvi nasploh. Vzroke je Tito takole pojasnil: »Poglejte kakšna je sedaj situacija v Parizu.³¹ Mi se borimo, da dobimo tisto kar je naše, borimo se z vsemi dovoljenimi sredstvi in najenergičneje branimo svoje pravice. Na kateri strani pa je papež? On ne brani našo stran, ampak – italijansko. To je razumljivo. On je Italijan in Italijan bo ostal. On je branil Mussolinija, brani de Gasperija in branil bo vsakogar, kdorkoli bo pač vladal v Italiji. Zakaj morajo potemtakem katoliški duhovniki prav njega poslušati? Oni

²⁸ Prav tam, str. 205–206.

²⁹ Prav tam, str. 206.

³⁰ Boris Kidrič je na prvem kongresu OF Slovenije dejal: »Imamo moralno pravico in moralno dolžnost, preprečiti, da bi verska čustva in cerkev še izkoriščali za narodno izdajstvo, za borbo proti lastnemu narodu in lastnemu ljudstvu, preprečiti, da bi z narodnim izdajstvom še kdaj zastupljali našo množico in našo mladino.« (Naša žena, št. 8, Ljubljana 1945, str. 148.)

³¹ V času od 29. julija do 15. oktobra 1946 je v Parizu potekala mirovna konferenca, ki je sprejela francoski predlog o meji med Jugoslavijo in Italijo, zaradi česar je jugoslovanska delegacija demonstrativno zapustila Pariz.

so se v svojih šolah naučili opravljati verske obrede (maše), naučili so se cerkvene zakone in naj torej delajo to, kar znajo. Naj ne poslušajo tujine, naj ne poslušajo tistih, ki so naši odkriti sovražniki. Služiti je treba svojemu narodu in ne tujcu in to prav tistemu tujcu, ki je toliko zla povzročil tukaj v Sloveniji pa tudi v Dalmaciji in drugih krajih. Služiti je treba svojemu narodu, a ne našemu stoletnemu sovražniku - italijanski reakciji.«³² Cerkev je bila torej proglašena za nacionalnega sovražnika, za najmočnejšo oporo zunanjih sovražnikov nove Jugoslavije.³³ Partijsko vodstvo je duhovnikom pripisovalo tudi posebno iznajdljivost in zvijačnost. Njihove metode je Vida Tomšič takole opisala: »V prvem času je duhovščina odkrito napadala našo oblast. Spomnimo se samo dobe 'pastirskega pisma' ... Začeli so novo taktiko. Ta taktika se kaže v tem, da direktno ne napadajo OF, toda začeli so s trdovratnejšim bojem. Začeli so vplivati na žene na vse mogoče načine, da bi žene izostale od sestankov itd. Sedaj pa obratno skušajo vriniti v naše odbore svoje ljudi in zasesti glavne pozicije in prevzeti vodstvo. Iz njihovih krogov se širijo razne parole in napadi na našo oblast, ki izvirajo izza meje.«³⁴ Po mnenju jugoslovanskega partijskega vodstva so bile prav ženske tista kategorija prebivalstva, ki naj bi bila že zaradi svoje posebne »zaostalosti« najboljša dovzetna za religiozne ideje. Takšno prepričanje je izhajalo iz Engelsove teorije o tisočletni podrejenosti ženske, ki je povzročila njeno neizobraženost in nerazgledanost, iz Leninovih ugotovitev o poneumljajočem delu družinskega gospodinjstva, še posebej pa iz naslednje Beblove misli: »V splošnem smo doslej žensko čustveno življenje čez vsako mero pospeševali, razvijanje njenega razuma pa nasprotno zavirali, skrajnje zanemarjali in zapostavljali.«³⁵ Zaradi tega ženska naravnost trpi za hipertrofijo čustvenega življenja, zato tudi hitro podleže vsakovrstnemu praznovanju in coprnijam. Tako postane ženska hvaležen predmet za religiozna in

³² Iz Titovega razgovora z ženami iz okolice Kranja v avgustu 1946, v: Naša žena, št. 9, Ljubljana 1949, str. 208.

³³ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 1, spis št. 310/48, Politični referat Angelce Ocepek na 3. kongresu AFŽS 10.12.1948.

³⁴ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9, Predavanje Vide Tomšič 26.8.1946.

³⁵ Pravilnost takšne trditve vsaj deloma potrjujejo naslednje besede A. Mahniča o vzgoji Slovenk: »Ženska bodi dobra in ubogljiva hči, zvesta, sramežljiva nevesta, pobožna, vestna mati. Zato ji je dal Stvarnik blago, rahlo srce. Srce torej se mora izobraževati in zlahtniti v ženskih šolah pred razumom. Ne učenih, ampak blagih, pobožnih, sramežljivih žensk nam je treba ...« (Mahnič, Rimski katolik 1894, str. 59. Cit. po: Maca Jogan, Seksizem v vsakdanjem življenju, Ljubljana 2001, str. 31.)

vsaka druga šarlatanstva in ubogljivo orodje vsakršne reakcije.«³⁶ Zato se je partija še posebej trudila, da bi ženske, ki so imele poleg tega običajno prvi in velikokrat tudi najmočnejši vpliv na otroke, odtegnila vplivu duhovščine in jih pridobila na svojo stran. Pomembno vlogo je namenila ženski organizaciji, ki naj bi bila, še zlasti na vasi, »buden čuvaj pred protiljudskimi duhovniki, ki izkoriščajo versko prepričanje srednjih in malih kmetov v službi razrednih interesov kapitalističnih ostankov pri nas in zunanje reakcije.«³⁷ Oblike boja proti cerkvenemu vplivu so bile raznovrstne. Najpogostejše je bilo *prepričevanje*. Kako naj bi potekalo, je pokazal Josip Broz v razgovoru z ženskami iz okolice Kranja: »Mi hočemo imeti narodno duhovščino, duhovščino, ki ljubi svoj narod. Mi nimamo ničesar proti cerkvi, mi ne preprečujemo duhovnikom opravljati njihova verska opravila. Toda mi zahtevamo, da morajo biti ljudski duhovniki in služiti narodu. In ve ženske imate dolžnost, da poučite vse ostale ženske, ki niso v vaši organizaciji, da lahko, čeprav hodijo v cerkev, istočasno tudi sodelujejo v naših današnjih naporih za čim hitrejšo obnovo v vojni porušene države.«³⁸ Kmalu zatem je Vida Tomšič uporabila naslednje besede: »Vera je svobodna, nihče ne bo radi verskega prepričanja preganjan, toda nikomur ne bomo dovolili izkoriščati vero v protiljudske namene.«³⁹ Pomembna je bila tudi *izraba političnih procesov v propagandne namene*.⁴⁰ Razlage v javnosti so bile po mnenju partijskega vodstva nujne. Molk državnih in političnih organov bi namreč »reakcija« lahko izrabila za vzbujanje dvomov v njihovo pravičnost, to pa bi namesto od-

³⁶ August Bebel, *Ženska in socializem*, Ljubljana 1960, str. 148.

Trditev o večji dojemljivosti žensk za religiozne ideje najverjetneje ni bila brez osnove. V delu o zgodovini žensk v 19. stoletju lahko na primer preberemo, da so v 19. stoletju ženske v zahodnem svetu prevzele vodilno vlogo v verskem življenju katoliške cerkve. Glej: Michela di Giorgio, *Il modello cattolico*, v: Georges Duby in Michelle Perrot, *Storia delle donne in Occidente, L'Ottocento*, Rim - Bari 1998 (Tretja izdaja), str. 158. Kar se Slovenki tiče, pa je nek nemški list v začetku 20. stoletja ugotavljal naslednje: »Slovenci so majhen narod, ki obsega le 2 milijona duš; narod je ubožen in žene so vsled samostanske vzgoje in predsodkov, katerih je med Slovenci, žal, še več nego drugod, novim idejam le težko dostopne ...« (Sodba nemškega lista o Slovenki, v: Slovenka, št. 1, Trst 1901, str. 22. Cit po: Barbara Šatej, *Slovenska ženska 1900-1918*, v: Kronika, št. 1-2, Ljubljana 1999, str. 95.)

³⁷ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 1, spis št. 310/48, Politični referat Angelce Ocepek na 3. kongresu AFŽ Slovenije 10. 12. 1948.

³⁸ Iz Titovega razgovora z ženami iz okolice Kranja, v: Naša žena, št. 9, Ljubljana 1946, str. 208.

³⁹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9, Predavanje Vide Tomšič 26.8.1946.

⁴⁰ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9, spis št. 1/46, Okrožnim in okrajnim odborom AFŽ.

pora in sovraštva morda porodilo celo razumevanje in sočutje z obsojenci.⁴¹ Po drugi strani pa je bilo tovrstne procese mogoče zelo učinkovito uporabiti kot močan razlog za stalno opozarjanje na povezavo cerkve z vojnimi zločinci in izdajalci med vojno: »Tovarišice, ne smemo nikdar pozabiti kakšno vlogo so igrali protiljudski duhovniki v času narodno osvobodilne borbe, ki so marsikateri pošteni materi ubili ali zapeljali sina in s tem postali krivci žrtev belogardizma. Ob tej priliki ne smemo pozabiti velikega političnega pomena 1. kongresa AFŽ-ja v Dobrniču na Dolenjskem 1943. leta, ko so kmečke ženske v diskusiji druga za drugo vstajale in odločno zahtevale obsodbo begunske londonske vlade, zahtevale, da je treba poiskati vse krivce in z njimi obračunati, ker so bili oni krivi nešteto žrtev. Njihovi zagovorniki in sodelavci pa so še danes med nami, tudi v vrstah protiljudske duhovščine, katere moramo za vsako ceno odkriti in z njimi obračunati.«⁴² Vsi cerkveni predstavniki pa niso bili enakega mnenja in partija je dejstvo, da so se duhovniki različno opredelili v svojem odnosu do narodnoosvobodilnega boja in socializma, temeljito izkoristila v svoje namene in tako imenovana *diferenciacija duhovnikov* je bila ena izmed najvažnejših oblik boja proti katoliški cerkvi. Omogočila je prepoznavanje pravih nasprotnikov,⁴³ služila je za pridobivanje zaveznikov med vernim prebivalstvom,⁴⁴ sodelovanje nekaterih duhovnikov je dajalo novi oblasti pridih demokratičnosti,⁴⁵ nenazadnje pa je takšna diferenciacija vnašala nasprotja tudi v duhovniške vrste in slabila njihovo enotnost.⁴⁶

Najbolj pa je partija potrebovala sodelovanje žensk na področju, na katerem naj bi potekala »odločilna bitka v vojni z reakcijo«. To področje je bila *vzgoja otrok*. Matere so namreč največkrat odločilno vplivale na njihovo vzgojo, imele pa so tudi najboljše možnosti za nadzor verskega pouka v šolah. AFŽ je dobila nalogo, da »potom različnih oblik« doseže,

⁴¹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9, Okrožnica GO AFŽ Slovenije št. 1087, namenjena okrožnim in okrajnim odborom AFŽ, 17.9.1946.

⁴² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 1, spis št. 310/48, Politični referat Angelce Ocepek na 3. kongresu AFŽ Slovenije 10.12.1948.

⁴³ AS1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 69/48, Usmerjevalni plan dela organizacije AFŽ za leto 1949.

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Iz Titovega razgovora z ženami iz okolice Kranja, v: Naša žena, št. 9, Ljubljana 1946, str. 208.

⁴⁶ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 69/48, Usmerjevalni plan dela organizacije AFŽ za leto 1949.

»da bodo žene doumele kvaren vpliv onih duhovnikov, ki izrabljajo poučevanje verouka za zastrupljanje mladine v moralnem in političnem smislu«. ⁴⁷ In kakšne so bile te oblike? »Poleg vsakdanjih mahinacij, ki jih vrše protiljudski duhovniki do ljudske oblasti v svojem prisvajanju monopola nad vzgojo naših otrok se bomo poslužili tudi že razkrinkanih primerov iz preteklosti in sedanosti. Zlasti se moramo posluževati razkrinkavanja nemoralnosti nekaterih duhovnikov, homoseksualizma nad otroki (pred sodiščem je v Sloveniji 20 dečkov obtoževalo duhovnike tega zločina).« ⁴⁸ Borba proti vplivu duhovnikov naj bi potekala vsak dan in v vsaki vasi: »Glede obiska verouka moramo naučiti vaški aktiv, da takoj reagira in takoj izkoristi vsakodnevne mahinacije protiljudske duhovščine za tolmačenje materam, v kake roke prepuščajo vzgojo svojih otrok. Seminarji za vsaki vaški aktiv in sektorske konference morajo k temu na podlagi analize posameznih prilik v posameznih vaseh tehtno pripomoči. O vsem tem mora voditi tajništvo računa in mora konkretne zaključke prenašati na izvršni odbor okraja.« ⁴⁹ Najbolj učinkovito orožje v borbi proti cerkvi in religiji nasploh pa naj bi bila po partijskem mnenju *izobrazba* in v prizadevanjih za »kulturo in prosveto« se je vedno skrival tudi boj proti religiji. Marksistična teorija je namreč učila, da izobrazba s seboj nujno prinaša drugačen pogled na svet, temelječ na osnovi znanstvenih odkritij, v katerem ni prostora za religiozna čustva. Zato so množične organizacije stalno poudarjale: »Naša partija je vedno in vsepovsod učila v ljubezni do znanja, da bomo gledale na življenje in svet tako, kot to zahteva znanost, ne pa tako, kot so to zahtevali interesi starih protiljudskih oblastnikov, ki so žene držali v temi samo zato, da so hromili del delovnega ljudstva, da so ga lažje izkoriščali. To delo pa danes odkrito nadaljujejo protiljudski duhovniki, ki so center reakcije še posebno na vasi in izkoriščajo versko prepričanje predvsem žena, zaradi tega, da bi ohromeli njihovo aktivnost pri gospodarskih akcijah.« ⁵⁰ Partijsko vodstvo je seveda vedelo, da vpliv cerkve ne temelji le na »držanju v temi«, na grožnjah in strahu pred »peklenskim ognjem«, videlo je, da se znajo duhovniki ljudem približati tudi na drugačne načine, da znajo

⁴⁷ Prav tam.

⁴⁸ Prav tam.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 1, spis št. 310/48, Politični referat Angelce Ocepek na 3. kongresu AFŽ 10.12.1948.

prisluhniti njihovim težavam in željam.⁵¹ Zato je tudi borba partije »proti sovražnemu kleru« večkrat potekala z roko v roki »s širjenjem poljudne znanosti«, s prizadevanjem »za višji kulturni nivo«, z organiziranjem kulturno-prosvetnih prireditev in izletov žena in mladine, s skrbjo za izvenšolske zabave otrok in podobno.⁵² *Zanimanje za vsakdanje življenje* žensk, reševanje njihovih »drobnih vprašanj«, predvsem na gospodinjskem področju, je postalo ena izmed stalnih nalog ženske organizacije in pomembna oblika borbe proti vplivu duhovnikov.⁵³ *Celo odpravljanje nepravilnosti glede zaščite pri delu*, kot je bilo na primer zaposlovanje nosečnic »pri težkih delih ali na takih mestih, ki ne odgovarjajo njihovi fizični sposobnosti«, je spadalo v okvir boja proti političnim nasprotnikom, saj so bili »vsi ti nedostaki najboljši material za sovražnika, ki odvrča žene od aktivnosti«. ⁵⁴

Vsa prizadevanja pa so bila po mnenju političnih voditeljev povsem neuspešna. Njihovo nezadovoljstvo je januarja 1948 izrazila Vida Tomšič: »Moramo ugotoviti, da mi popuščamo. Resnica je, da je v ljubljanskih cerkvah več žena,⁵⁵ kot jih je bilo sploh kdajkoli. Mislim, da je isto po terenu. To se pravi, da smo teren izgubili in ne pridobili. Zgubili smo ga radi organizacijske slabosti in to je seveda izkoristila reakcija. Naši aktivisti morajo biti stalno v defenzivi mesto v ofenzivi. Neprestano se borimo proti reakcionarnim parolam. Krivda je v tem, ker naše osnovne organizacije ne znajo take parole na terenu takoj osmešiti. Naše žene pa

⁵¹ Ob koncu leta 1947 naj bi bile ljubljanske cerkve »vedno prepolne«. Duhovniki naj bi organizirali krožke za otroke, na katerih pa naj ne bi govorili o veri, ampak naj bi se igrali in zabavali. Zaradi tega naj bi se obisk verouka v tem letu bistveno povečal. Ženske, še zlasti uradnice, naj bi redno zahajale v cerkev, spovedovale pa naj bi se vsak mesec. Duhovniki naj bi radi prisluhnili ženskam, zanimali naj bi se za njihovo delo in njihove probleme. Prirejali naj bi razne procesije, izdajali verske časopise. Za oboje naj bi vladalo veliko zanimanje. (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9, Zapisnik Centralnega odbora AFŽ Jugoslavije in sekretarjev mest Beograd, Zagreb, Ljubljana, Dubrovnik, Reka in Sušak, 27. in 28. november 1948, Poročilo iz Ljubljane.)

⁵² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 69/48, Usmerjevalni plan dela organizacije AFŽ za leto 1949.

⁵³ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 3, spis št. 381/48, 2. plenum Centralnega odbora AFŽ Jugoslavije 19. in 20. septembra 1948, Zaključna beseda Vide Tomšič.

⁵⁴ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 1, spis št. 310/48, Politični referat Angelce Ocepek na 3. kongresu AFŽ 10.12.1948.

⁵⁵ Glej tudi: AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9, Zapisnik Centralnega odbora AFŽ Jugoslavije in sekretarjev mest Beograd, Zagreb, Ljubljana, Dubrovnik, Reka in Sušak, 27. in 28. november 1948, Poročilo iz Ljubljane.

jih nasprotno same širijo.⁵⁶ Več naklonjenosti do socialistične oblasti je bilo opaziti le v nekaterih predelih Primorske.⁵⁷ Večinoma pa naj bi se udeležba žensk v političnem življenju občutno zmanjšala celo tam, kjer so bile ženske med vojno zelo dejavne.⁵⁸ Potemtakem ni bilo nič čudnega, da je bilo prav v letu 1948 toliko pozornosti posvečene boju s »klerikalno reakcijo«. Začelo se je z znamenitim in nešteto krat ponovljenim Titovim govorom na 2. kongresu AFŽJ v začetku leta 1948, ko je ženske odločno pozval: »Ne dovolite da bi nam sovražniki nove Jugoslavije zastrupljivali in odtujevali naše otroke.«⁵⁹ Slovenska ženska organizacija si je na vse mogoče načine prizadevala, da bi izpolnila Titovo zahtevo. Uspehi pa so bili pičli. Vse do konca leta so še prihajala poročila o velikem zanimanju za verouk,⁶⁰ o tem, kako duhovniki, zlasti na podeželju, odvrčajo ženske od gospodarskega in političnega dela,⁶¹ in v

⁵⁶ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 5, spis št. 275/48, Zapisnik seje GO AFŽS 13.1.1948, Zaključek Vide Tomšič ob koncu diskusije.

⁵⁷ Ponekod, kakor na primer v idrijskem okraju, naj bi se stanje izboljšalo šele po priključitvi k Jugoslaviji, ko so bili prekinjeni stiki s pobeglimi domobranci. Pa tudi kasneje naj bi imela duhovščina marsikje še znaten vpliv na ženske: »Poleg tega pa tudi duhovščina ima še vedno največ vpliva prav pri ženah, ki jim v cerkvah grozijo, češ, da brez vere ne bomo imeli sreče v napredku itd. V takih in enakih oblikah dela duhovščine postajajo žene v nekaterih vaseh bolj pasivne do političnega življenja na vasi, izgovarjajo se, češ saj je vojna končana in ni potrebno, da se gospodinje in sploh ženske zanimajo za politični razvoj države ali kraja, saj to je stvar moških itd.« Pa vendar so bile idrijske AFŽ-jevke dokaj optimistične: »Že dosedanje zanimanje žena za študij je pokazalo, da homo tudi naše žene v najbolj zaostalih vaseh politično dvignili, da ne bodo več nasedale grožnjam protiljudske duhovščine, saj se je letos na tako zvani sveti večer doseglo to, da so se žene skupno z mladino mesto, da bi šle eno uro in več daleč k maši zbrale na bralnem krožku in študirale knjigo 'Povest o velikem načrtu'.« (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 5, mapa 1, spis št. 529/48, Poročilo Okrajnega odbora AFŽ Idrija o organizaciji AFŽ za leto 1947, 31.12.1947.)

⁵⁸ Maršal Tito je govoril o naših nalogah (Iz Titovega govora na 2. kongresu AFŽ Jugoslavije januarja 1948), v: Naša žena, št. 2, Ljubljana 1948, str. 35.

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ Na Jesenicah naj bi v nekem razredu kar 48 otrok od 50-tih obiskovalo verouk. (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 5, mapa 1, spis št. 504/48, Zapisnik predkongresne konference Okrajnega odbora AFŽ Jesenice 28.11.1948, diskusija, Izjava Viktorije Bergant.)

⁶¹ V Beltincih v Prekmurju naj bi pred volivci v odbore AFŽ duhovščina sama razpustila Marijino družbo, nato pa naščuvala žene, da so vpile: »Če ne smemo imeti marijine družbe, tudi AFŽ ne maramo.« (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 5, mapa 2, spis št. 680/48, Poročilo o volitvah AFŽ Slovenije leta 1948.) Glej tudi: AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 3, spis št. 415/48, Letno poročilo Okrajnega odbora AFŽ Črnomelj, 27.12.1948, Analiza političnega stanja v okraju; fasc. 7, mapa 3, spis št. 431/48, Podatki za letno poročilo Okrajnega odbora AFŽ Celje-mesto itd.

delovnem poročilu za leto 1948 je Glavni odbor AFŽ Slovenije zapisal: »V naši republici je še zelo močan vpliv klera. Žene prej razumevajo, da so kulaki in razni razlaščeni kapitalisti naši nasprotniki, kakor pa duhovščina. Dolgoletna verska vzgoja preprečuje, da bi spoznale, da je to isti razredni sovražnik, pod drugim plaščem ... Da smo kljub trudu reakcije uspeli dobiti na volitve 77,9 % žena, kaže vendarle sliko naše moči. Močan vpliv klerikalne vzgoje se odraža tudi v tem, da ogromno število otrok obiskuje verouk in da se je v tem letu procent celo povečal. Naša organizacija na to dejstvo ni učinkovito reagirala.«⁶² Politični voditelji s takšnim stanjem seveda niso bili zadovoljni in so se v začetku leta 1949 odločili za »zaostritev borbe proti reakcionarni duhovščini«, ki naj bi odselej temeljila predvsem na diferenciaciji duhovnikov. Lidija Šentjurg je na seji tajništva Glavnega odbora AFŽ Slovenije 4. januarja 1949 nastopila proti »frontalnemu« boju proti duhovščini in poudarila: »Mi se borimo za diferenciacijo duhovščine, zato nekaterim cerkvam dajemo celo kredite za popravilo itd. Posamezne duhovnike je treba razkrinkovati na konkretnih primerih, bodisi na primeru gospodarske sabotaže, bodisi na primerih moralne pokvarjenosti. V ljudeh je treba ustvariti rezerve, doseči je treba, da ne bodo brezpogojno in slepo zaupali. Frontalno borbo proti duhovščini smatrajo ljudje za demagogijo in jasno, da ne uspe.«⁶³ Podrobneje je te metode obrazložila Ada Krivic na konferenci okrajnih sekretark pri Glavnem odboru AFŽ 7. januarja 1949, ko je opozorila na posebej »rafinirane« primere ravnanja duhovnikov,⁶⁴ ženskam pa priporočala: »Treba bo prirejati izlete, igre, nuditi šport itd. Posebno skrb je treba posvetiti tudi patriotični vzgoji otrok.«⁶⁵ Kljub temu pa so še vedno prihajala nova in nova poročila o neizmerni zvitosti duhovnikov ter

⁶² AS 1800, GO AFŽ, fasc. 13, spis št. 78/48, Letno poročilo o delu AFŽ Slovenije za leto 1948.

⁶³ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 3, Zapisnik seje tajništva GO AFŽ 4.1.1949.

⁶⁴ »Duhovniki se na primer danes ne borijo več proti gradnji združnih domov in se dogaja celo, da pripeljejo na gradilišče vso svojo Marijino družbo ter skušajo na ta način izvajati svoj vpliv na okolico. Ve same ste pripovedovale, kako se znajo prilagajati našemu načinu dela, da dajejo celo prehodne zastavice najboljšemu razredu v verouku.« (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 1.)

⁶⁵ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 1, Konferenca okrajnih sekretark AFŽ pri GO AFŽ v Ljubljani, Referat Ade Krivic o planskem delu AFŽ v letu 1949.

naivnosti žensk.⁶⁶ Ob koncu leta 1949 je vodstvo slovenske ženske organizacije zapisalo, da »vpliv duhovnikov narašča«, da so cerkve ob veliki noči polne, da so na Primorskem pri velikonočni spovedi delili kontrolne listke, da žene »forsirajo procesije« in »se potegujejo za slabe duhovnike«. ⁶⁷ O močnem vplivu cerkve so organizacije AFŽ poročale še tudi v letu 1950. Iz Kamnika so na primer pisale takole: »Pri nas je vprašanje vzgoje mladine zelo pereče. Opaža se, da je mladina v rokah klera, ker nam kaže sedaj to, da bodo otroci po večini šli k birmi. Imeli smo tudi primer v Križu, kjer so otroci, stari 11 do 12 let, ki se sedaj uče za birmo, na vajah za TMO⁶⁸ našo tovarišico napadli s političnimi vprašanji, kot kaj je socializem, kaj je kapitalizem, 6 resnic socializma in še druga vprašanja, ki so jih slišali sigurno doma in v župnišču. Vsled tega bo naša skrb in trud usmerjen povsem v to, da iztrgamo naše otroke iz rok klera. Toda poudarjam pa to, če bo delala po tem samo naša organizacija, kot je to pri nas, ne bo zaželjenega uspeha.« ⁶⁹ In najverjetneje ga res ni bilo.

⁶⁶ Iz Dolenjske je prišlo na primer takšno poročilo: »Tu v trebanjskem okraju sem opazila, da so žene, zlasti one iz Dobrniča, politično zelo naivne. To svojo trditev opiram na sledeče: z vidnim navdušenjem je tovarišica iz Dobrniča pripovedovala, da je propaganda za pridobivanje zadruga vse do trenutka dokler se ni vključil vaški župnik s precej obsežnim zemljiščem in dobro urejenimi hlevi šepala. Izjavila je, da bo šlo sedaj lažje, da je župnik dober, da mu ljudje zaupajo in mu sledijo.« (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 16, spis št. 176/49, Poročilo Mice Černigoj s seminarja v Trebnjem z dne 18.9.1949). Še slabše naj bi bilo v novomeškem okraju: »Ponekod je vpliv reakcije tako močan, da postajajo (ženske) celo predrzne in iznašajo stvari, za katere bi dejansko morale odgovarjati pred ljudskim sodiščem. Največ konkretnega o delu reakcije so poročale tovarišice iz Dolža in Šent Jerneja. Po vseh krajih Dolenjske se vrši propaganda za takozvano 'sveto leto'. V cerkvah pobirajo prostovoljne prispevke in zlasti žene so tiste, ki zapadajo temu vplivu. Ob zbiranju ljudi v brigade za sečnjo lesa so ponekod izjavile žene, ki so pod vplivom reakcionarne duhovščine, naj gredo delat tisti, ki leže pobiti v Kočevskem rogu...« (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 3, Poročilo o plenumu Okrajnega odbora AFŽ Novo mesto 20.5.1949.) Prav poseben pa je bil primer Katoliške akcije gospodinjskih pomočnic: »Vodil jih je pater, imeli so celice - grupe, njihov vodja jim je govoril, da je treba proti komunistom uporno delati. Jezuiti so klerikalna partija, material pa, ki ga ima okrog sebe kaže, da so to neizkušena dekleta iz dežele. Njihova parola je bila, da se odteguje od produkcije, češ da je tam leglo komunizma ter so jih uporabljali predvsem za špijonažo, poskušali so jih na tem ako hodijo v kino, gledališče, ako so jim všeč komunisti itd. Nadalje so jim govorili, da morajo vzgled jemati pri njih, učili so jih predvsem molčečnosti (konspiracije), imele so ilegalna imena ...« (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 3, Zapisnik seje Izvršnega odbora AFŽ 9.9.1949.)

⁶⁷ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 3, Poročilo GO AFŽ za leto 1949.

⁶⁸ TMO - Teden matere in otroka, ki je bil organiziran vsako leto za prikaz skrbi nove države za matere in otroke, imel pa je tudi politično-vzgojni pomen.

⁶⁹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 4, Okrajni odbor AFŽ Kamnik, Poročilo o predpripravah za volitve, 25.5.1950.

Iz Kardeljevega govora na partijskem plenumu v začetku leta 1952 lahko sklepamo, da se »boj za duše« med katoliško cerkvijo in partijo v začetku petdesetih let še ni zaključil. Kardelj z dotedanjim bojem proti duhovščini nikakor ni bil zadovoljen. Napad na škofa Volka je obsodil kot nesprijemljivo in politično nespametno dejanje, prav tako pa tudi vse »razne drobne zafrkance«, ki jih ljudje ne razumejo in pogosto bolj škodujejo novi oblasti kot njenim nasprotnikom. Menil je, da je treba v boju proti duhovnikom uporabiti resnične napake, ki naj jih ne bi bilo prav malo,⁷⁰ cerkvene praznike pa modro izkoristiti v politične namene.⁷¹ Partijsko vodstvo se je očitno odločilo spremeniti dotedanji način boja: »Z ekscesi cerkve ne bomo likvidirali. Cerkev moramo politično razkrinkovati in jo potisniti nazaj v cerkev, kajti cerkev naj ostane tam kjer je. Verouk bomo izločili iz šole. Prav tako bomo teološko fakulteto potisnili iz univerze in jo dali škofiji, naj dela z njo kar hoče. Storili bomo vse, da odstranimo vse ostanke, ki vežejo cerkev na te ali one organe, potem pa bomo v okviru cerkve dali res svobodo ter bomo kontrolirali, da ostanejo samo v okviru religije. Treba bo razviti največjo budnost na drugi strani pa preprečiti, da bi se nekega duhovnika zafrkavalo zato, ker je duhovnik. Treba pa ga je kontrolirati, da bo vršil res samo svoje religiozne stvari. Če bo v cerkvi pri verouku pripovedoval otrokom druge stvari ali pa verouk izkoriščal za to, da bi s tem privabljal mladino k sebi, potem ga je treba konkretno kaznovati, na izključno cerkvenem polju pa jim je treba dati svobodo. Če bomo stvari tako postavili, bomo za našo politiko dobili podporo tudi pri religioznih ljudeh, ker bodo videli, da religija ni preganjana, ampak

⁷⁰ »Počenjamo take ekscese s temi škofi, kar nam otežuje položaj doma in ruši ugled v inozemstvu in kar nam je tudi najmanj potrebno v tem času, pri tem pa ne vidimo drugih stvari. V Novem mestu je bil 4 dni pred tem incidentom sojen župnik Širaj, ki je dobil 9 let zapora, četudi je sodišče ugotovilo, da so bili na njegovo denunciacijo 4 ljudje ustreljeni in jih je bilo ne vem koliko odpeljanih v koncentracijsko taborišče v Italijo. Človek se vpraša, čemu niso tega župnika obsodili na smrt in bi bil to mnogo večji politični efekt, ki bi res vplival na vsakega človeka, kakor pa da gredo zažigati škofa.« (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 18, mapa 2, Govor – diskusija Edvarda Kardelja na 7. razširjenem plenumu CK KPS 26.–27. januarja 1952.)

⁷¹ »Na eni strani delamo take drobne ekscese, na drugi strani pa po radiu dajemo božične pesmi in šole praznujejo božične praznike. Če že dajemo dela prost dan zaradi tega, ker je to po zakonu, bi bilo treba podzvzeti vsaj potrebne politične ukrepe, da bi se na ta dan pečali s temi otroki, ne pa pustili, da jih vzamejo v roke fajmoštri in kaplani.« (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 18, mapa 2, Govor – diskusija Edvarda Kardelja na 7. razširjenem plenumu CK KPS 26.–27. januarja 1952.)

da preganjamo samo politično dejavnost.«⁷² V takem načinu boja proti cerkvi pa partija ni več potrebovala pomoči žensk in njihove organizacije v tolikšni meri kot v prejšnjem obdobju.

II. »Špekulanti, saboterji, črnoborzijanci, veliki kmetje – kulaki«

Borba proti političnim nasprotnikom je potekala tudi na gospodarskem področju. Prizadevanja za obnovo države naj bi zavirali različni »saboterji«, bodisi iz političnih namenov bodisi iz osebnih interesov, kakor na primer »črnoborzijanci«, škodili pa naj bi tudi razni delomrzneži in postopači. V borbi proti njim naj bi bile posebej uspešne prav ženske, »ki lahko vse izvedo«.⁷³ Na 1. kongresu AFŽ Jugoslavije junija 1945 je Mitra Mitrović - Djilas⁷⁴ njihovo vlogo razložila takole: »Za časa vojne so žene v mnogih krajih popolnoma bojkotirale okupatorske trge – danes lahko ogromno napravijo da oživijo naša tržišča, in s tem napravijo korak naprej k naši obnovi in izgradnji. Za časa vojne se ni mogel v vasi prikraati noben špijon, ujele so ga žene, ki so bile budna in živa kontrola – tudi danes lahko one najboljše najdejo leglo črne borze in špekulacij, vedoč, da je danes črna borza in špekulacija tisto, kar se je včeraj imenovalo četniška in ustaška banda, pa se je danes preselilo na drug teren, da goljufa siromašno ljudstvo in preprečuje, da bi se njegovo življenje normaliziralo.«⁷⁵ Takšni in podobni pozivi so postali še pogostejši po sporu z Informbirojem, ko se je iskanje državnih sovražnikov še stopnjevalo: »Naše članice sindikatov kakor tudi gospodinje lahko s pravilno kontrolo

⁷² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 18, mapa 2, Govor - diskusija Edvarda Kardelja na 7. razširjenem plenumu CK KPS 26.-27. januarja 1952.

⁷³ AS 1664, GO SPŽZ, škatla 1, Dopis Glavnega odbora SPŽZ z dne 26.2.1945 vsem odborem SPŽZ.

⁷⁴ Mitra Mitrović - Djilas je bila že pred vojno dejavna v KP in antifašističnem ženskem gibanju, med drugo svetovno vojno je bila članica AVNOJ in Centralnega odbora AFŽ Jugoslavije, po vojni pa je bila med drugim ministrica za prosveto v srbski vladi, članica politbiroja CK ZK Srbije in članica CK ZK Jugoslavije. (Milanović Andra, Mitrović Mitra, v: Enciklopedija Jugoslavije 6, Zagreb 1965, str. 142.)

⁷⁵ Naloge žene v obnovi in izgradnji domovine (Iz referata tovarišice Mitre Mitrović - Djilas na 1. kongresu Antifašistične fronte žena Jugoslavije), v: Naša žena, št. 4-5, Ljubljana 1945, str. 100.

in pravočasnim obveščevanjem preprečijo marsikatero zlomiselno delovanje naj bo v produkciji kakor v trgovini. Zavedati se moramo, da smo soodgovorne pri odpravljanju težav, v katerih se še nahajamo. V Ljubljani že dalj časa obstajajo aktivni za pomoč ljudski oblasti po vprašanju preskrbe. V te je treba vključiti čimveč žena in razviti široko ljudsko kontrolo na vseh področjih naše gospodarske dejavnosti. Tudi na vasi so še močni ostanki kapitalizma, ki zavirajo naš plan v najvažnejši točki, to je v prehrani.«⁷⁶

S »špekulanti« in »saboterji« so bili izenačeni tudi veliki kmetje - kulaki. Čeprav so številni kmetje, tudi premožnejši, med 2. svetovno vojno podpirali narodnoosvobodilno gibanje pod vodstvom KP, pa so po vojni kmetje nasploh kot del zasebnega sektorja predstavljali »kapitalistični ostanek«. Kot lastnik zemlje je kmet pomenil nekakšen tujek v socialističnem gospodarstvu in vzbujal nezaupanje partijske oblasti.⁷⁷ Vendar partija vseh kmetov ni obravnavala enako. Kakor je bila diferenciacija duhovnikov ena izmed oblik boja proti katoliški cerkvi, tako je bilo tudi razlikovanje med kmečkim prebivalstvom oblika boja proti bogatim kmetom. Za razredne sovražnike so bili namreč proglašeni le veliki kmetje, ki so jih pogosto imenovali kulaki.⁷⁸ Ti naj bi predstavljali stalno grožnjo novemu družbenemu redu in socialistična država je morala slej ko prej vsaj omejiti, če že ne povsem ukiniti njihovo moč.⁷⁹ Prav velikih

⁷⁶ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 5, mapa 2, spis št. 640/48, Politični referat na volilni konferenci Mestnega odbora AFŽ Ljubljana, verjetno 1.12.1948.

⁷⁷ »Že Lenin je rekel, da ima vsak kmet dve duši. Radi drobnolastniškega karakterja, eno delovno, drobno, ki jo kmet kaže ko dela od zore do mraka, in drugo špekulantsko, ki vedno vleče kmeta za eno nogo, da bi skušal obnavljati kapitalistične elemente in špekulacije.« (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, Govor ministrice za komunalne zadeve Lidije Šentjunc na konferenci AFŽ 15.7.1948.)

⁷⁸ Beseda je ruska in pomeni pest. Prvotno se je uporabljala za posojevalce denarja in druge pridobitnike, po agrarnih reformah v letu 1906 pa so s to besedo poimenovali bogate kmete, ki so imeli razmeroma velika kmetijska posestva, na katerih so lahko zaposlovali najemno delovno silo. V letih 1928-1933 so se neuspešno uprli Stalinovi kolektivizaciji podeželja, leta 1934 so večinoma prevladala državna kmetijska posestva, kulaki pa so izginili. (Oxfordova enciklopedija zgodovine, 2. knjiga, Od 19. stoletja do danes, Ljubljana 1993, str. 149.) Pri nas je beseda kulak pomenila bogatega kmeta, veleposestnika, nekakšnega »vaškega kapitalista«, v prenesenem pomenu pa kakršnegakoli izkoriščevalca ali oderuha. (Leksikon Cankarjeve založbe, Ljubljana 1988, str. 543.)

⁷⁹ »Naši kulaki poskušajo in bodo na vse načine poskušali omejiti izgradnjo socializma, zato moramo biti neizprosni proti njim, ker so oni naši razredni sovražniki, zato so tudi sovražniki naše ljudske oblasti.« (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 5, mapa 2, spis št. 640/48, Politični referat na volilni konferenci mestnega odbora AFŽ Ljubljana, verjetno 1.12.1948.)

kmetov niti v Sloveniji niti v Jugoslaviji ni bilo veliko, bolj zaskrbljujoč je bil njihov vpliv na tako imenovane srednje in male kmete, v katerih je partija že zaradi njihovega slabšega ekonomskega položaja vedno videla potencialne zaveznike.⁸⁰ Ti naj bi nasprotovali novi oblasti le zaradi sovražne propagande ter zaradi nerazumevanja težav v obdobju »izgradnje socializma«. Še bolj pa naj bi bile za nasprotno vplive dovtetne njihove žene - male in srednje kmetice, pa tudi najemnice in služkinje. Te naj bi bile običajno tudi najglasnejše: »Ampak mi danes ne srečujemo v naših vaseh tovarnarja ali trgovca s parolami reakcije ampak preprosto kmečko žensko, ki govori o tem, da preganjamo cerkev, o komunistični partiji itd.«⁸¹ Na stran bogatih kmetov naj bi stopile zaradi tega, ker je njihovo mnenje dostikrat sovpadalo z mišljenjem duhovnika ali pa zaradi ekonomske odvisnosti: »Kulaški elementi še danes spretno izrabljajo žene najemnikov in bajtlerjev. Za kakšen kg moke ali žlivo masti, dostikrat ne razkrinkavajo žene te elemente - ne zavedajo se pa vsled premajhne izgrajenosti, da s tem škodujejo same sebi. Posledica tega je tudi, da razni odkupi niso izvedeni tako, kot bi morali biti. Ravno tako marsikatera najemnica ali služkinja na kmetih sprejme danes še kot ne vem kakšno darilo ponošeno obleko ali obutev, ki ji jo milostno nudi velika kmetica, ne zaveda se pa, da je ona zaslužila tudi novo obleko ali čevlje, pa ne samo to, s svojim delom je zaslužila tudi lepo oblačilo, ki ga nosi njena gospodinja.«⁸² Iz strahu pred izgubo takšnih ugodnosti, naj bi se siromašnejše vaščanke tudi ob političnih dogodkih, na primer ob volitvah, pri podpisovanju različnih resolucij ipd., najpogosteje ravnale po vzgledu bogatejših.⁸³ V teh ženskah partijsko vodstvo seveda ni moglo videti

⁸⁰ AS 1800, GO AFŽ, fasc. 5, Zapisnik konference okrajnih sekretark in sekcij GO AFŽ Slovenije 29.12.1947, diskusijski prispevek Vide Tomšič: »Tega vprašanja se moramo v tej dobi dobro zavedati, ker kmečka žena ni samo kulaška žena. Žena kulaškega kmeta bo postavljala stvari drugače kot žena malega kmeta. Mi se moramo oslanjati na ženo srednjega in malega kmeta. Če bomo pa mi vse gledali kot celoto, bomo zelo težko delali.«

⁸¹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 16, Referat Vide Tomšič, verjetno iz leta 1946.

⁸² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 3, spis št. 407/48, Dopis Okrajnega odbora AFŽ Dravograd Glavnemu odboru AFŽ Slovenije, 30.11.1948.

⁸³ Ženske iz nekaterih vasi okraja Črnomelj si na primer niso upale podpisati resolucije za mir, ker so se bale, da jim potem »velike kmetice« ne bodo več posojale vprežne živine. (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 3, spis št. 415/48, Letno poročilo okrajnega odbora AFŽ Črnomelj, 27.12.1948. Glej tudi: AS 1800, GO AFŽS, fasc. 5, mapa 2, spis št. 640/48, Politični referat na volilni konferenci Mestnega odbora AFŽ Ljubljana, verjetno 1.12.1948.)

razrednih nasprotnikov, ampak jih je želelo pridobiti za svoje cilje.⁸⁴ Ta naloga je bila že takoj po vojni zaupana ženski organizaciji. Po sporu z Informbirojem, ko so hoteli jugoslovanski politični voditelji s prisilno kolektivizacijo kmetijstva Stalinu dokazati svojo marksistično-leninistično pravovernost, pa je postalo politično delo med podeželskimi ženskami sploh najpomembnejša naloga ženske organizacije. Takrat naj bi namreč prišlo do končnega obračuna s kulaki, ki naj bi z raznovrstnimi zvijačami poskušali obdržati vodilno vlogo v političnem in gospodarskem življenju podeželja. Medtem ko naj bi mali in srednji kmetje izpolnjevali svoje dolžnosti do države, naj bi se veliki kmetje tem obveznostim, kolikor je bilo le mogoče, izogibali. Vrinili naj bi se v vodstva zadrug, kjer naj bi si prilastili večji del državne pomoči, namenjene združenemu sektorju,⁸⁵ v krajevne ljudske odbore, kjer naj bi poskrbeli za enakomerno razdelitev davkov in obveznih odkupov pridelkov⁸⁶ med vse kmete, čeprav bi morali bogatejši prispevati več, zasedli naj bi celo vodilna mesta v odborih OF, kjer naj bi »zavirali razredno borbo« in še dodatno razširili svoj vpliv na vaško prebivalstvo. V boju proti njim je partija nujno potrebovala širšo pomoč. Ni bilo namreč dovolj, da so različne »težke manipulacije« in »kriminalne primere prikrivanja izdelkov, sabotiranje obdelovalne zemlje in druga izigravanja odlokov ljudske oblasti« raziskovali le organi državne varnosti. Zato je Lidija Šentjunc na 3. kongresu slovenske ženske organizacije januarja 1949 vse zbrane takole nagovorila: »Potrebno je, da pri odkrivanju teh napak pomagajo oblastvenim organom vse ljudske množice in vse množične organizacije, zlasti pa žene, ki so dostikrat neposredno prizadete zaradi sabotiranja odkupov in nepravilnega poslovanja KLO-jev.«⁸⁷ Članice AFŽ ne bi smele več tako kot doslej dopuščati, da se ob vsakih volitvah zmanjša število žensk v ljudskih odborih in da jih nadomestijo »špekulantski gruntarski elementi« z izgovorom, da so oni kot »dobri gospodarji« za to najprimernejši.⁸⁸ Ženska organizacija se je

⁸⁴ »Izredno važno je to, da mi v teh kmečkih ženah, pa tudi v meščanskih, ki nasedajo reakcionarnim parolam ne vidimo reakcije, ampak da se zavedamo, da je naša dolžnost biti boj z reakcijo za te zaostale žene.« (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 16, Referat Vide Tomšič, verjetno iz leta 1946.)

⁸⁵ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 1, spis št. 310/48, Politični referat Angelce Ocepek na 3. kongresu AFŽ Slovenije 10.12.1948.

⁸⁶ Obvezno je bilo del pridelkov prodati državi po določenih cenah, medtem ko je bilo na tako imenovanem prostem trgu ali pa »na črno« mogoče te pridelke prodati po znatno višjih cenah.

⁸⁷ Iz referata Lidije Šentjunc na 3. kongresu AFŽ Slovenije, v: Naša žena, št. 1, leto 1946, str. 6.

⁸⁸ Prav tam.

takoj lotila dela. V vsej Sloveniji so se vrstili sestanki, konference in zborovanja, organizirani so bili najrazličnejši tečaji, ki so obravnavali tudi politična vprašanja, izhajale so številne poučne publikacije, ženskam namenjeni reviji Naša žena in Kmečka žena sta objavili veliko prispevkov, ki naj bi ženske seznanili z delovanjem zadrug in jih prepričali o njihovi koristnosti, skratka, AFŽ se je skušala ženskam po vaseh približati na najrazličnejše načine. Posebnih uspehov pa ni bilo. V delovnih poročilih iz let 1948 in 1949 je vodstvo slovenske ženske organizacije skesano priznavalo, da kulturno-prosvetno in politično delo, zlasti na vasi, še ni zadovoljivo, zaradi česar »je žena še vedno v večji meri kot mož žrtev bedaste, kratkovidne reakcionarne propagande«, ⁸⁹ da politične delavke AFŽ niso dovolj »zaostrovale razredne borbe«, ⁹⁰ da skušajo nasprotniki socializma še vedno na vse mogoče načine onemogočiti že ustanovljene zadruge, predvsem z razširjanjem govoric, kot na primer »da v zadrugah stradajo, da se stalno prepirajo, posebno pa da se prepirajo žene« ipd. ⁹¹ Najverjetneje je, da je bila prav politična neuspešnost na podeželju eden od odločilnih razlogov, da so bili že v letu 1950 narejeni prvi koraki k postopni odpravi ženske politične organizacije.

III. Informbirojevski spor

Po sporu z Informbirojem ⁹² je ostala Jugoslavija v zunanji politiki osamljena, obdana na eni strani z zahodnimi demokracijami s kapitali-

⁸⁹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 115/48, Poročilo Branke Jurca o vlogi in delu AFŽ v obdobju 1945-1948.

⁹⁰ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 1, Konferenca okrajnih sekretark AFŽ pri GO AFŽ Slovenije v Ljubljani 7. 1. 1949, Referat Ade Krivic o planskem delu AFŽ v letu 1949.

⁹¹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 3, Poročilo GO AFŽS za leto 1949.

⁹² Koniec septembra 1947 je bil na predlog sovjetske partije pod Stalinovim vodstvom ustanovljen Informacijski biro, imenovan tudi Informbiro, Kominform, IB, kot posvetovalni organ komunističnih in delavskih partij. Vanj so bile poleg sovjetske partije vključene še komunistične oziroma delavske partije Jugoslavije, Bolgarije, Romunije, Madžarske, Poljske, Češkoslovaške, Francije, Italije in Albanije. 28. junija je Informbiro objavil resolucijo O razmerah v Komunistični partiji Jugoslavije, ki je obtoževala KPJ, da se hoče »odcepiti od enotne socialistične fronte proti imperializmu, da izdaja mednarodno solidarnost delovnega ljudstva, zapušča pozicije delavskega razreda, se odmika od marksistično-leninistične teorije razrednega boja in prehaja na pozicije nacionalizma«. (Lešnik Avgust, Informacijski biro komunističnih in delavskih partij, v: Enciklopedija Slovenije 4, Ljubljana 1990, str. 147.)

stično družbeno ureditvijo, ki jih je pojmovala kot »imperialiste« in »vojne hujskače«, na drugi strani pa s tako imenovanimi državami Informbiroja. Čeprav je Stalinovo politiko podprl le manjši del članov jugoslovanske partije, se je v tem času začelo v državi, ki je že prej vneto preganjala vse vrste »imperialističnih vohunov« in drugih sovražnikov socializma, še naravnost paranoično preganjanje pravih pa tudi namišljenih pristašev Informbiroja.

Tudi v boju proti Informbiroju je partija potrebovala ženske. Slovenke sicer Sovjetski zvezi večinoma niso bile preveč naklonjene. V poročilu za leto 1948 je vodstvo AFŽ Slovenije zapisalo: »Reagiranje na resolucijo Informbiroja je pokazalo precejšnjo politično zrelost naših aktivistk ... Žene kažejo pri vseh akcijah ogromno pripravljenost, da bi pripomogle k gradnji socializma in moramo pripomniti, da še nismo sprostiti in kanalizirali vseh revolucionarnih sil, ki so v ženah.«⁹³ Zanimivo pa je, da ženske o Informbiroju večinoma niso hotele govoriti.⁹⁴ Najverjetneje je, da mnoge med njimi vsebine informbirojevskega spora sploh niso razumele. Nekatera okrajna vodstva AFŽ so namreč izjavila, da ta »klevetniška kampanja vaščank ne zanima, saj pravijo, da ne razumejo niti pomena besede resolucija.«⁹⁵ Slabo poznavanje razmer je povzročilo tudi dvome in omahovanja: »Pri enem delu žena se kaže neka nezaupljivost in previdnost. Rade bi, da ne bi bilo res, kar govorijo reakcionarji, a ker mi ne delamo, ne poznajo situacije in niso prav prepričane, če na reakcionarni propagandi ni kaj resnice.«⁹⁶ Le v nekaterih predelih Primorske, na primer v obmejnih področjih tolminskega okraja, je bilo mogoče opaziti več zaupanja v upravičenost informbirojevskih očitkov.⁹⁷ Med tržaškimi Slovenci naj bi zaradi vpliva italijanske KP naklonjenost do socialistične Jugoslavije sicer nekoliko upadla, kljub temu pa so mnoge tržaške matere

⁹³ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 78/48, Letno poročilo o delu AFŽ Slovenije za leto 1948.

⁹⁴ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 2, Zapisnik seje tajništva GO AFŽ Slovenije, 13.3.1949, in mapa 1, Zapisnik zasedanja Izvršnega odbora AFŽ Slovenije 14.10.1949.

⁹⁵ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 16, spis št. 7/49, Govor Vide Tomšič na seji Centralnega odbora AFŽ Jugoslavije 23. marca 1949.

⁹⁶ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 78/48, Letno poročilo o delu AFŽ Slovenije za leto 1948. Glej tudi: AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 1, Zapisnik zasedanja Izvršnega odbora AFŽ Slovenije 14.10.1949, Izjava Olge Kraigher.

⁹⁷ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 3, Poročilo o seminarju o domovinski vzgoji v okraju Tolmin (brez datuma, verjetno leta 1949).

izkazale javno zaupanje jugoslovanski vladi in poslale okrog 1000 otrok v slovenske počitniške kolonije.⁹⁸ Povsem drugačne pa so bile razmere v obmejnih krajih mariborske oblasti, kjer je bilo »močno čutiti sovražstvo do narodov ZSSR in komunizma.«⁹⁹ Organizacija AFŽ iz te oblasti je poročala, da se je po sporu z Informbirojem interes za sodelovanje v gospodarskem in političnem življenju marsikje celo povečal. Ženske iz Miklavža so se vključile v prostovoljno delovno brigado, ki jo je organizirala OF, v Pragerskem se jih je 95 prijavilo za štiriurno delo v pekarni, v Hočah so sodelovale pri delu zadruga, v Lenartu so ženske uspele od nekega kmeta odkupiti 6 prašičev, za kar si je odkupna komisija dolgo zaman prizadevala.¹⁰⁰ Podeželsko prebivalstvo nasploh Sovjetski Zvezi ni bilo preveč naklonjeno. Kmetje iz okolice Postojne so izrazili celo zadovoljstvo zaradi spora s Stalinom, »češ nas Tito vsaj ne bo silil v zadruga«,¹⁰¹ ženske iz dravograjskega okraja pa so izrazile popolno zaupanje v pravilnost Titovih odločitev.¹⁰²

V kolikor so se ženske sicer umikale iz političnega življenja, je bil vzrok običajno v strahu pred vojno in ne v navdušenju nad Sovjetsko zvezo. S tem strahom je Glavni odbor AFŽ Slovenije tudi opravičeval premajhen uspeh že omenjene »podpisne akcije za mir« v letu 1948: »Naliteli smo na primere, ko celotne vasi niso hotele podpisati. Ti primeri niso bili samo v Prekmurju ali na Štajerskem, na take primere smo naliteli celo na predelih in pri ženah, ki so bile med NOB aktivne. V okraju Poljčane so žene neke vasi izjavile, da so za mir, da pa ne bodo podpisale, ker bi se jim to v slučaju vojne maščevalo. Angleži bi bombardirali njihovo vas. Ker je del žena v svojem mišljenju nesamostojen in nagnjen k temu, da verjame reakcionarnim parolam, je reakciji uspelo odvrniti del žena od podpisovanja.«¹⁰³ Bojazen pred vojno se je pojavila tudi dru-

⁹⁸ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 2, Zapisnik 1. oblastne konference AFŽ za Goriško oblast 20.8.1949 v Postojni, govor Mare Samsa.

⁹⁹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 1, Zapisnik zasedanja Izvršnega odbora AFŽ Slovenije 14.10.1949.

¹⁰⁰ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 2, Situacijsko poročilo o delu organizacije AFŽ mariborske oblasti jeseni 1949.

¹⁰¹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 1, Zapisnik zasedanja Izvršnega odbora AFŽ Slovenije 14.10.1949.

¹⁰² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 3, spis št. 407/48, Dopis Okrajnega odbora AFŽ Dravograd Glavnemu odboru AFŽ Slovenije 30.11.1948.

¹⁰³ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 78/48, Letno poročilo o delu AFŽ Slovenije za leto 1948.

god, vendar pa so članice AFŽ z razlagami in s prepričevanjem ponekod, kakor na primer v celjskem okraju, uspele odpraviti strah.¹⁰⁴

V letu 1949, ko so postajale posledice gospodarske blokade vedno bolj in bolj opazne, je strah naraščal in delovno poročilo slovenske AFŽ je bilo ob koncu leta dokaj pesimistično: »V mnogih okrajih so močne vojnopsihoške parole. Ponekod čakajo Angleže, drugod Ruse. Govori se, da tako osamljeni ne bomo mogli dolgo zdržati.«¹⁰⁵ Resolucija sama, ki vsaj v Sloveniji ni imela veliko privrženecv niti med delavskim niti med kmečkim prebivalstvom, nekoliko več omahljivcev naj bi bilo le med intelektualci,¹⁰⁶ je imela opazne posledice. Ljudje, obremenjeni z ekonomskimi težavami in prestrašeni zaradi negotovega političnega položaja, niso pokazali posebnega interesa za tisto pospešeno »graditev socializma«, za katero si je partijsko vodstvo tako obupno prizadevalo, saj je v tem videlo edini način za dokazovanje svoje marksistično-leninistične »pravovernosti«.¹⁰⁷ Predsednica AFŽ Jugoslavije je zato aktivistkam AFŽ takole svetovala: »Ženskam je treba dokazati, da je naš interes hkrati tudi njihov interes ... Ženska se bo vprašala, kako je lahko njen interes v tem, da odda določene pridelke, ki jih tudi sama potrebuje ... Povedali jim bomo, da bodo v zameno zanje dobile blago, čevlje in vse, kar potrebujejo, če pa svojih pridelkov ne bodo oddale, pa ne bodo dobile nič. Povedati jim moramo, da bo njihovo izpolnjevanje dolžnosti omogočilo njihovim otrokom izobrazbo, njim samim pa osvoboditev od suženjskega izkoriščanja ... Omogočiti jim je treba, da se na podlagi lastnih izkušenj prepričajo, da je izgradnja socializma njihov največji interes, obstoječi kapitalistični elementi pa največja ovira za socializem...«¹⁰⁸ Takšno delo pa ženski organizaciji ni šlo najbolje od rok. Politične delavke AFŽ so

¹⁰⁴ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 3, spis št. 431/48, Podatki za letno poročilo Okrajnega odbora AFŽ Celje-mesto, 4.12.1948, Analiza političnega stanja v okraju.

¹⁰⁵ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 3, Poročilo Glavnega odbora AFŽ Slovenije za leto 1949.

¹⁰⁶ »Res je, da kmetje in delavci bolj zdravo gledajo, dočim je med inteligenco in študenti več kolebanja.« (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 2, Zapisnik seje tajništva AFŽ Slovenije 16.3.1949, govor Lidije Šentjunc.)

¹⁰⁷ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 16, spis št. 7/49, Govor Vide Tomšič na seji Centralnega odbora AFŽ. Sredstva javnega obveščanja so objavljala številne prispevke o silnih uspehih delovnih kolektivov posameznih tovarn in podjetij, o udarnikih, ki so vedno znova in znova prekoračili zastavljene norme, itd. Glej na primer: Za čast in srečo domovine, proti informbirojevskim obrekovalcem, v: Naša žena, št. 10, Ljubljana 1949, str. 228-229.

¹⁰⁸ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 16, spis št. 7/49, Govor Vide Tomšič na seji Centralnega odbora AFŽ.

vprašanje Informbiroja največkrat jemale povsem dobesedno. O njem niso kaj dosti govorile, saj so menile, da za povprečno Slovenko Informbiro ni nikakršen problem. Zato niso prav dobro razumele, proti komu naj se pravzaprav borijo. Partijski voditelji so sicer stalno pozivali na izjemno budnost pri odkrivanju vseh tistih, čeprav posrednih, a zato nič manj nevarnih pojavov, ki so spremljali resolucijo Informbiroja. Med takšne pojave je bilo uvrščeno ustvarjanje »vojne psihoze«, razširjanje parol, kot na primer »socializem gradimo prehitro«, »preveč izvažamo«, »tako osamljeni ne bomo mogli dolgo zdržati« ipd.,¹⁰⁹ pa tudi pojavi malodušja, pomanjkanje delovne vneme, nezadovoljivi rezultati pri voli vah,¹¹⁰ počasen razvoj združništva, zmanjšano povpraševanje po delovni sili itd.¹¹¹ Kaj vse je bilo lahko razumljeno pod Informbirojem, plastično ponazarja diskusija na seji Izvršnega odbora AFŽ Slovenije septembra 1949: »Tovarišica Zihlerlova¹¹² povdari, da še prej niso hodili tako v cerkev kot sedaj, kar mora biti tudi delo te organizacije.¹¹³ Tovarišica Kastelčeva¹¹⁴ pravi, da hodijo še partiji, tovarišica sekretarka¹¹⁵ pa povdari, da je to tudi delo informbiroja. Tovarišica Kastelčeva pravi, da ljudje še bolj obiskujejo sestanke, tovarišica sekretarka pa pravi, da je tudi to odraz informbiroja...«¹¹⁶ In v takšnem ozračju, polnem vsesplošnega nezaupanja in strahu, ki so ga tisti, ki so hrepeneli po padcu socializma, najverjetneje res še dodatno podpihovali, so bile politične delavke AFŽ povsem nemočne. V delovno poročilo za leto 1949 so med drugim zapisale: »Naše organizacije na te parole sovražnika in na njegovo delo ne znajo reagirati in smo tudi v tem oziru defenzivne.«¹¹⁷ Sekretarka Glavnega odbora je na plenumu Centralnega odbora AFŽ Jugoslavije povedala, da je slovenska ženska organizacija podcenjevala rušilno moč raznih parol, saj ni takoj doumela, da je vsa »informbirojevščina« pisana družčina agentov

¹⁰⁹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 3, Poročilo GO AFŽ Slovenije za leto 1949.

¹¹⁰ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 2, Zapisnik seje tajništva GO AFŽ Slovenije 16.3.1949, Govor Lidije Šentjurc.

¹¹¹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 1, Zapisnik zasedanja Izvršnega odbora AFŽ Slovenije 14.10.1949.

¹¹² Ana Zihlerl.

¹¹³ Morda je mislila na »Katoliško akcijo«, saj so na tem sestanku prej obravnavali »Katoliško akcijo gospodinjskih pomočnic«.

¹¹⁴ Marta Kastelic.

¹¹⁵ Sekretarka Glavnega odbora AFŽ Slovenije je bila v tistem času Mima Zupančič - Kovač.

¹¹⁶ AS 1800, fasc. 6, mapa 2, Zapisnik seje Izvršnega odbora AFŽ Slovenije 9.9.1949.

¹¹⁷ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 3, Poročilo Glavnega odbora AFŽ Slovenije za leto 1949.

vseh vrst, od imperialističnih do informbirojevskih, ki družno delujejo proti »izgradnji socializma« v Jugoslaviji.¹¹⁸

In če vsega tega niso razumele aktivistke AFŽ, ki so bile verjetno v precejšnjem številu članice partije in vsaj deloma politično podkovanе, potem niti ni tako čudno, da so se prav kmalu pod isto streho Informbiroja znašli tako komunisti kot antikomunisti, prosovjetsko in antisovjetsko razpoloženi, tisti, ki nikoli niso bili ne »za« ne »proti«, ker jih politika sploh ni zanimala, klepetulje, ki so trdile, da se bo Jugoslavija pobotala s Stalinom in priznala napake, nergači vseh vrst, omahljivci, ki se niso znali pravočasno odločiti, šaljivci, ki so radi pripovedovali politične šale, pa tudi vsi tisti, ki niso bili pripravljeni kar takoj sprejeti uradnih stališč in so se hoteli dokopati do resnice na podlagi lastnega razmisleka. Med zaprtimi zaradi resolucije Informbiroja naj bi bilo tudi nemalo takšnih, ki niso prav ničesar »zagrešili« in so bili le žrtve osebnih spletk, zamer in maščevanja.¹¹⁹

Po razpoložljivih podatkih naj bi bilo v obdobju 1948–1963 na pre-stajanje kazni od 16.731 jugoslovanskih državljanov poslanih tudi 566 Slovencev.¹²⁰ Nepopolni seznam oseb iz Slovenije, ki jim je bila odvzeta prostost zaradi Informbiroja, znaša 419 ljudi, od tega 42 žensk (približno 10 %).¹²¹ Glede na to, da je bilo med ženskami najverjetneje še manj pravih privrženek Sovjetske zveze kot med moškimi, lahko sklepamo, da jih je bilo največ aretiranih zaradi glasnega izražanja kritičnih pogledov. Ena takšnih je bila tudi mlada delavka iz Kotredeža pri Zagorju Vilma Štendler (kasneje poročena Zupan). Med 2. svetovno vojno se je pridružila partizanom, delala v partizanski tehniki Urška in partizanski tiskarni Triglav ter avgusta 1944 postala članica SKOJ. Po vojni je bila zaposlena v tiskarni v Mariboru, julija 1947 se je vključila v KP. Iz nje neznanega razloga je bila decembra istega leta izključena iz partije, aprila 1949 pa premeščena v Pulo, kjer je opravljala delo finančnega manipulanta v računovodskem odseku vojaškega gradbenega podjetja Primorje. V Puli so

¹¹⁸ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 10, mapa 2, 3. plenum Centralnega odbora AFŽ Jugoslavije 4. in 5. junija 1949, Diskusija Mime Zupančič, sekretarke Glavnega odbora AFŽ Slovenije.

¹¹⁹ Božidar Jezernik, *Non cogito ergo sum, Arheologija neke šale*, v: Borec, 533–534, Ljubljana 1994, str. 665–667.

¹²⁰ Po podatkih kontrolne komisije CK KPS je bilo v letih 1948–1953 upravno kaznovanih 334 ljudi iz Slovenije, sodno kaznovanih pa 157. (Aleš Gabrič, *Informbirojevstvo na Slovenskem*, v: *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1–2, Ljubljana 1993, str. 170.)

¹²¹ Božidar Jezernik, *Non cogito ergo sum, Arheologija neke šale*, v: Borec, 533–534, Ljubljana 1994, str. 843–851.

bile življenjske razmere delavcev znatno slabše kot v Mariboru in Vilma je opazila, da komunistična oblast sicer zelo dobro poskrbi za svoje funkcionarje, oficirje in vodstvene delavce, težko življenje »navadnih ljudi« pa je ne zanima. O vseh teh opažanjih se je pogovarjala s sodelavko in ta s svojim prijateljem, ki jo je prijavil. Marca 1950 je bila Vilma aretirana in obtožena širjenja sovražne propagande. Vojaško sodišče v Zagrebu jo je junija 1950 obsodilo na 3 leta in 6 mesecev odvzema prostosti ter 1 leto odvzema prostosti s prisilnim delom. Skupaj z dvajsetimi drugimi ženskami, ki so bile pred istim sodiščem obsojene zaradi protidržavnega delovanja, je bila najprej zaprta v ženskem zaporu v Rajhenburgu (danes Brestanica), od 1950 naprej pa na Golem otoku. Prezidij Ljudske skupščine FLRJ je 12. 9. 1951 zavrnil njeno prošnjo za pomilostitev. Proti koncu leta 1952 je bila premeščena najprej na Grgur, kjer je bilo vsaj nekaj zelenja, delo pa nekoliko lažje, nato pa v Stolac v Hercegovini. Iz zapora je bila izpuščena 10. 9. 1953. Vrnila se je domov in nekaj časa prebivala pri starših. Po enem letu je dobila delo v tovarni perila Sava v domačem Zagorju. Krivic in trpljenja, zlasti tistega na Golem otoku, seveda ni mogla kar tako pozabiti. Kljub vsemu je vero v socializem ohranila.¹²² Nekatero pa so bile obtožene tudi zato, ker so delile politično stališče svojega moža, očeta ali brata¹²³ ali pa se od moža, ki je bil obsojen zaradi Informbiroja, niso bile pripravljene ločiti, kakor na primer Ema Logar - Grbec.¹²⁴ Zaprte so bile na različnih krajih in sprva je bilo zanje predvideno nekoliko milejše ravnanje kot z zaporniki moškega spola. Po pobegu skupine obsojenk iz Ramskega Rita prek Donave v Romunijo pa so bile vse preseljene »v sigurnejše, bolj oddaljene zapore« in odslej jim je bila zagotovljena »popolna enakopravnost«.¹²⁵ Od 11.611 internirancev, kot jih je bilo po uradnih podatkih na Golem otoku v letih 1949–1953, je bilo tudi 870 žensk, med katerimi so bile tudi Slovenke.¹²⁶ Verjetno so se prav vse tako kot Ema Logar - Grbec spraševale o smiselnosti tolikšne

¹²² Izjava Vilme Štendler-Zupan avtorici z dne 16.2.2002. Vilma Štendler-Zupan se ne nahaja na objavljenem seznamu v Borcu.

¹²³ Enajst žensk nosi enak priimek kot moški obsojenec s seznama, ponekod je tudi kraj bivališča enak.

¹²⁴ Ema Logar - Grbec, v: Borec, št. 4–6, Ljubljana 1991, str. 277, in Tine Logar, Goli otok, v: Borec, št. 4–6, Ljubljana 1991, str. 311.

¹²⁵ Izjava Vilme Štendler-Zupan avtorici z dne 16.2.2002.

¹²⁶ Dr. Božidar Jezernik, Non cogito ergo sum, Arheologija neke šale, v: Borec, Ljubljana 1994, str. 679.

»zlobe in sadizma«. Nekatere, kot na primer Vilma Štendler-Zupan, so skušale razumeti in odpustiti svojim mučiteljem ter so se sčasoma spet vključile v gospodarsko in politično življenje, v marsikateri pa je najbrž takrat za vedno »ugasnila vera v boljši družbeni red, ki naj bi ga prinesla komunistična partija«, ki je mnogim svetila »kot daljna lučka sredi goste teme okupacije«. ¹²⁷

Borba proti »političnim« sovražnikom pa tudi ob koncu obravnavanega obdobja nikakor še ni bila končana. CK KPS je ob koncu januarja 1952 sicer ugotovil, da so »ljudske množice«, organizirane v OF, zares pokazale »visoko socialistično zavest« v dotodanjih letih »težke borbe za zgraditev socializma«, tako v obdobju obnove kot v času prizadevanj za izpolnitev petletnega plana in »v letih srditega in zahrbtnega napada Informbiroja na našo Partijo«. Vendar pa naj bi v Sloveniji potekala še zahrbtnejša in še podlejša borba zadnjih, čeprav že precej »razbitih ostankov protiljudskih režimov« (»kapitalistov«, »klerikalne reakcije« in »kominformistične pete kolone«), ki naj bi se »v svoji borbi proti napredku in sreči delovnih ljudi« naslanjali predvsem »na cerkev in religiozno zaostalost, na kulake in druge ostanke kapitalistične reakcije ter na malomeščanske filistre«. ¹²⁸ Nasprotniki so pravzaprav ostali enaki kot v prejšnjih letih, le oblike boja proti njim naj bi se spremenile. Odslej naj bi »politično delo« v čim večji meri nadomestilo administrativne ukrepe posameznih državnih organov, tudi uprave državne varnosti. ¹²⁹ Izvedbo tega dela pa je slovensko politično vodstvo zaupalo le partiji in njenim članom. Ti naj bi se sicer še vedno opirali na sindikate, OF, mladino, zadrufne in druge množične organizacije, na ljudske odbore in sodstvo, na šolstvo in sredstva javnega obveščanja, vendar pa bi morali komunisti prevzeti popoln nadzor nad vsemi temi sredstvi, s pomočjo katerih je mogoče uspešno vplivati na množice, in poskrbeti, da bodo služila zgolj »za dviganje socialistične zavesti množic«. ¹³⁰ V novih razmerah je AFŽ izgubila svojo politično vlogo in s tem tudi upravičenost obstoja kot politične organizacije.

¹²⁷ Ema Logar - Grbec, v: Borec, št. 4-6, Ljubljana 1991, str. 277.

¹²⁸ Pismo Centralnega komiteja KPS za izboljšanje političnega dela organizacij Komunistične partije Slovenije, VII. razširjeni plenum CK KPS, 26. in 27. januar 1952, v: Delo, glasilo KPS, št. 1, 1952, str. 4-5.

¹²⁹ Prav tam, str. 8.

¹³⁰ Prav tam, str. 6.

Vilma Štendler-Zupan (1927–), delavka iz Kotredeža pri Zagorju, od 1949 zaposlena v vojaškem gradbenem podjetju v Puli, je bila marca 1950 aretirana, obtožena širjenja sovražne propagande in junija istega leta pred vojaškim sodiščem v Zagrebu obsojena na 3 leta in 6 mesecev odvzema prostosti s prisilnim delom ter na 1 leto izgube državljskih pravic. Najprej je bila zaprta v ženskem zaporu v Brestanici, od marca 1951 do konca leta 1952 na Golem otoku, potem je bila premeščena na Grgur, nato pa še v Stolac v Hercegovini. Izpuščena je bila septembra 1953. Po enem letu je dobila

zaposlitev v tovarni perila v Zagorju. Komisija za izvajanje zakona o popravi krivic pri Vladi Republike Slovenije ji je 30. 10. 1997 priznala status bivše politične zapornice, pravico do odškodnine, leta, ki jih je preživela v zaporu in ko se ni mogla zaposliti, pa so ji bila šteta v pokojninsko dobo.

Fotografija je last Vilme Štendler-Zupan.

Angela Vode (1892–1985) je bila učiteljica, defektologinja, prevajalka, ena najpomembnejših osebnosti slovenskega ženskega gibanja v času pred 2. svetovno vojno. Do leta 1939 je bila članica komunistične partije, a se je s komunisti razšla, ker se ni hotela odpovedati demokratičnim in humanističnim nazorom. Med vojno je bila zaradi antifašističnega dela poslana v taborišče Ravensbrück. Maja 1947 pa je bila aretirana, obtožena protidržavnega delovanja in vohunstva ter avgusta 1947 na t. i. Nagodetovem procesu obsojena na 20 let strogega zapora in

5 let izgube političnih pravic. Kazen je preživljala v zaporih v Ljubljani, Begunjah, Brestanici. Decembra 1952 je bila pomiloščena, a javno delovanje ji je bilo odslej skorajda onemogočeno.

AS 1549, zbirka fotografij I./881.

IZOBRAŽEVANJE ŽENSK

»Če naj postanejo ženske spoštovanja vredne, je treba uriti njihov razum; druge podlage za samostojnost značaja ni. Ali povedano naravnost, uklanjati se morajo le avtoriteti razuma, namesto da so ponižne sužnje mnenja.«

(Mary Wollstonecraft)

I. Odnos do izobraževanja žensk v socialistični Sloveniji

Vsak izobraževalni sistem je poseben družbeni podsistem, ki služi ohranjanju in razvijanju vrednot svojega družbenega sistema,¹ v prelomnih obdobjih pa ima vzgoja še poseben pomen, saj služi kot »najmočnejše orodje za spreminjanje ljudi.«² Prosvetna politika v socialistični Jugoslaviji in Sloveniji je imela dva cilja. Prvi je bil vzgojiti mlade rodove v »zavedne državljane nove FLRJ«, drugi, nič manj pomemben cilj, pa je bil vzgojiti, naučiti in usposobiti vse odrasle »delovne ljudi« (kmete, delavce, intelektualce in druge), da bodo znali »bolje upravljati svojo državo, bolje in uspešneje delati, živeti kulturnejše življenje in tako pospešiti razvoj svoje domovine v gospodarsko močno, bogato in kulturno državo.«³ Izobraževanje žensk je bilo še posebej pomembno. Po eni strani zato, ker naj bi bile pripadnice ženskega spola dovetnejše za ideje »glavnega nasprotnika socializma« (katoliške cerkve), po drugi strani pa zaradi njihove materinske vloge. Matere so se običajno največ ukvarjale z otroki, zato je bila od njihovega svetovnega nazora in izobrazbe v znatni meri

¹ Jurij Jug, Nada Jovanovič, Zakonske osnove izobraževanja mladine in odraslih od leta 1945 do 1990 v Sloveniji, v: Jurij Jug, Prispevki k zgodovini izobraževanja odraslih (1945-1990), Poročilo o raziskavi, 3. del, Zbirka Zgodovina izobraževanja odraslih, 9. zvezek, Kranj 2000, str. 199. (Odslej: Jug in Jovanovič, Zakonske osnove izobraževanja mladine in odraslih...)

² Ana Krajnc, Razvoj andragoške misli in teorije 1945-1990, v: Jurij Jug, Prispevki k zgodovini izobraževanja odraslih (1945-1990), Poročilo o raziskavi, 2. del, Zbirka Zgodovina izobraževanja odraslih, 5. zvezek, Kranj 1998, str. 1. (Odslej: Krajnc, Razvoj andragoške misli...)

³ Govor ministra za prosveto Lidije Šentjarc o naši prosvetni politiki, v: Popotnik, št. 1, 1947, str. 1. Cit. po: Aleš Gabrič, Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945-1952, Ljubljana 1991, str. 493.

odvisna tudi vzgoja bodočih rodov.⁴ Poleg tega je bilo med ljudmi dokaj razširjeno prepričanje, da ima žena pogosto močan vpliv tudi na svojega moža. Skrb za izobrazbo deklet in žena je bila torej še zlasti važna in zahtevna naloga, saj naj bi bile le razgledane, kulturne, »politično ozaveščene« ženske, »osvobojene starih predsodkov«, sposobne vzgojiti svoje otroke v »odgovorne državljane nove Jugoslavije«, ⁵ pozitivno vplivati na svoje možje in uspešno delovati v javnem življenju, z vsem tem pa naj bi tudi bistveno pripomogle k hitrejšim spremembam v dotedanjem načinu življenja in razmišljanja.⁶

Z razliko od prve Jugoslavije, ko ženskam niso bili dostopni vsi poklici in je bilo pogosto škoda denarja za razvoj dekliških šol, je državna ustava iz leta 1946⁷ vsem pripadnicam ženskega spola zagotavljala enakopraven položaj v izobraževalnem sistemu (38. člen) in dostop do vseh javnih služb (33. člen). Zaradi dotedanje neenakopravne vloge v družini in družbi so bile ženske do tedaj v povprečju manj razgledane in slabše izobražene od moških, neredko omejene predvsem na življenje v ozkih okvirih svoje družine in domačega kraja. Dekleta in žene so sicer prav tako kot fantje in možje obiskovale tako izredne šole kot strokovne tečaje, delovale so tudi v najrazličnejših kulturnih in športnih društvih, pa vendar so jim bile namenjene še prav posebne izobraževalne oblike. Manjša stopnja izobrazbe in kulture naj bi bila namreč pogojena tudi z večjo dovtetnostjo za religiozna čustva, vsakršno praznoverje in predsodke, zaradi česar naj bi imeli nasprotniki socializma prav v ženskah

⁴ Podobno so razmišljali tudi drugi, ki so se že veliko pred komunisti zavzemali za večjo izobrazbenost žensk. Na škodljiv vpliv nevednih in v svoj dom egoistično zagledanih žena in mater sta v Srbiji že v 19. stoletju opozarjala racionalist Dositej Obradović in socialist Svetozar Marković. (Svetozar Marković, *Oslobodjenje ženskinja*, v: Jovan Đorđević, *Žensko pitanje*, Antologija marksističkih tekstova, Radnička štampa, Beograd, str. 185.) Med obema vojnama pa je ena izmed voditeljic slovenskega ženskega gibanja Minka Govekar pogosto opozarjala, da je neizobražena in nerazgledana mati »ovira kulturne družbe, ovira napredka in razvoja. Ker je sama konservativna ali celo reakcionarna, daje narodu umstveno zaostala, nerazvita bitja, ki ostajajo za svojim časom in njega zahtevami«. (AS 1666, Osebni fond Minka Govekar, škadla 1, mapa D/XVII, Mati in izobrazba - otvoritvene besede Minke Govekar na tečaju Splošnega ženskega društva leta 1934.)

⁵ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 5, mapa 2, spis št. 640/48, Politični referat na volilni konferenci Mestnega odbora AFŽ Ljubljana (brez datuma), in AS 1800, GO AFŽS, fasc. 11, spis št. 236/48, Resolucija 2. kongresa AFŽ Jugoslavije o skrbi za otroke in mladi naraščaj.

⁶ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 8, mapa 2, Vida Tomšič, O vlogi AFŽ pri vzgoji socialističnega človeka, Govor na 4. plenumu Centralnega odbora AFŽ Jugoslavije 4. in 5. februarja 1950.

⁷ Uradni list FLRJ, št. 10/1946.

najmočnejšo oporo: »Reakcija zna spretno izkoriščati neznanje in pred-sodke žena. Kolikokrat smo bili priča, da je preprosta kmečka ženica nasedla protiljudskemu duhovniku, ki je govoril, da je suša kazen božja za grehe ali, da je Bog poslal točo zato, ker je pri nas na oblasti OF itd.«⁸ Zato je bilo neobhodno potrebno, »da žene zvedo resnico o nastanku narave in da spoznajo zakone prirode...«⁹ Kulturno in izobraževalno delo med ženskami naj bi imelo še nalogo, »da odpravi stare škodljive navade, da dvigne higienske prilike in sploh vzbudi v ženah potrebo za kulturnejšim življenjem.« Bolj izobrazena in razgledana ženska naj bi znala tudi bolje izkoristiti uzakonjeno enakopravnost, pridobitev kulturnih navad pa naj bi ženske vzpodbujala tudi k hitrejši gradnji združnih domov, mehanizaciji poljedelstva in uvajanju združništva.¹⁰ Za izobraževanje odraslih žensk so bile zadolžene med drugim tudi vse politične organizacije, še posebej AFŽ.

V Sloveniji, kjer je bila nepismenost bistveno manjša kot drugod, je imelo kulturno in prosvetno delo nekoliko drugačne cilje kot v ostalih predelih države. Medtem ko je bilo treba v drugih republikah ženske najprej naučiti branja in pisanja, je bila v Sloveniji prva naloga »odpraviti praznoverje, odpraviti pri naših ženah, ki znajo brati in pisati ostanke srednjeveškega pojmovanja stvari.«¹¹ Boj proti praznoverju pa je bil neločljivo povezan z bojem proti vplivu katoliške cerkve: »V situaciji, kakršna je pri nas v Sloveniji, ko večina katoliške duhovščine raje služi Vatikanu in svetovnim kapitalističnim interesom kot pa svojemu ljudstvu, je vpliv klerikalizma toliko bolj škodljiv, ker se protiljudska duhovščina poslužuje verskih čustev predvsem naših žena in jih skuša izkoriščati za odtegotvanje od političnega in gospodarskega sodelovanja z ljudsko oblastjo in pri gradnji socializma...«¹²

Politično vodstvo kljub vsem raznovrstnim tečajem, krožkom, predavanjem in prireditvam z ženskim kulturnim in prosvetnim delom, oziroma bolje rečeno s političnimi uspehi tega dela, ni bilo zadovoljno.

⁸ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9, spis 5/46, Organizacijski referat na razširjenem plenarnem sestanku GO AFŽ Slovenije 29.9.1946.

⁹ Prav tam.

¹⁰ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 23, mapa 3, Poročilo o delu in organizacijska vprašanja AFŽ ob 3. kongresu slovenske ženske organizacije 1948.

¹¹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 11, spis št. 291/48, Referat Vide Tomšič na konferenci AFŽ po 2. kongresu AFŽ Jugoslavije, verjetno 8.2.1948.

¹² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 23, mapa 3, Poročilo o delu in organizacijska vprašanja AFŽ (verjetno ob 3. kongresu AFŽ Slovenije ob koncu leta 1948).

Vida Tomšič je že v začetku leta 1948 slovenske aktivistke AFŽ takole opozarjala: »Mislim, da če bi me bolj delale, se nam ne bi moglo zgoditi v Prekmurju, da bi žene drvele malikovat drevo, kjer se baje prikazuje ne vem kaj. Mislim, da se podobni primeri tudi drugje ne bi dogajali, če bi bolje delali med ženami, ker to ni vprašanje vere, ampak je to vprašanje praznoverja, vprašanje izkoriščanja neumnosti žena.«¹³ Rezultate takšnega dela je bilo težko ugotoviti in še težje prikazati: »Medtem ko so žene iz drugih republik s številkami povedale,¹⁴ koliko žena so naučile pisati in brati, smo vedele me bolj malo povedati o tem, koliko žena smo rešile praznoverja. Seveda je to težka naloga in dalj časa je treba za to. Brati in pisati se lahko nekdo navadi v nekaj mesecih, da pa odpravi iz sebe praznoverje, da odpravi vso tisto navlako, ki so jo mnogo stoletij nalašč vsajali v naše žene, pa je potrebno dalj časa. Ne govorim o tem, da bi morale v našem delu odpravljati vernost naših žena. Vera je pri nas svobodna, religija je stvar vsakega posameznika. Govorim pa o tem, da je treba ženo prosvetliti, da ne bo lahkoverno nasedala stvarjem, ki nimajo z vero nobenega opravka, ampak imajo samo namen ženo odtujevati narodu, puščati jo v svetu polnem vraž in ji ne omogočati, da bi videla, da lahko s svojimi rokami ustvarja lepše življenje sebi in s svojim otrokom. V tem, mislim, je vprašanje našega kulturno-prosvetnega dela, vprašanje posebnega dolgotrajnega in vztrajnega dela med ženami.«¹⁵ Takšni in podobni opomini so se vrstili še v naslednjih letih¹⁶ in jeseni 1953, v času zadnjega državnega kongresa AFŽ, na katerem je bila proglašena njena ukinitve, je Tito povsem jasno izrazil svoje nezadovoljstvo s političnim delom ženske organizacije. Cerkev naj bi bila pri pridobivanju ljudi na svojo stran nedvomno veliko spretnejša: »...duhovniki, ki delajo proti današnji stvarnosti, si zelo spretno izmišljajo različne oblike dela, ki so včasih zelo vabljive, zlasti tam, kjer ženske in mladinske organizacije ne posvečajo pozornosti tistemu, kar je potrebno v življenju ljudi. Ljudje ne

¹³ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 11, spis št. 291/48, Referat Vide Tomšič na konferenci AFŽ po 2. kongresu AFŽ Jugoslavije, verjetno 8.2.1948.

¹⁴ Ob tem je najverjetneje mislila na poročila z 2. kongresa AFŽ Jugoslavije, ki je bil v začetku leta 1948.

¹⁵ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 11, spis št. 291/48, Referat Vide Tomšič na konferenci AFŽ po 2. kongresu AFŽ Jugoslavije (brez datuma, verjetno z dne 8.2.1948).

¹⁶ Glej na primer: AS 1800, GO AFŽS, fasc. 8, mapa 2, Govor Vide Tomšič z naslovom O vlogi AFŽ pri vzgoji socialističnega človeka na 4. plenumu Centralnega odbora AFŽ Jugoslavije, ki je bil 4. in 5. februarja 1950.

želijo živeti suhoparno, zato jih boste videli, kako se zbirajo okoli cerkve, da pojejo in se razvedre, ker nimajo druge zabave. Treba je najti razne možnosti zabave za žene in otroke in potem razvijati med njimi politično delo.«¹⁷

Ob neprestanem opozarjanju na drugačne cilje tako imenovanega kulturno-prosvetnega dela v Sloveniji je prišlo celo do tega, da so spregledali dejstvo, da tudi v slovenskih krajih ni bilo tako zanemarljivo malo nepismenosti, kot so predvidevali politični voditelji. Tako je vodstvo slovenske ženske organizacije šele jeseni 1949 ugotovilo, da se bo treba tudi v Sloveniji začeti ukvarjati z odpravo nepismenosti: »Tovarišica Ada Kri- vic nakaže važno nalogo, ki jo bo treba rešiti in sicer, da odpravimo anal- fabete. Do sedaj nismo vodili računa o tem. Treba bo organizirati analfa- betske tečaje, da odpravimo nepismenost pri naših ljudeh.«¹⁸ Mojca Volk iz Sežane pa je na sestanku okrajne organizacije AFŽ Gorica ugotavljala: »V južnih krajih naše domovine so že skoraj odpravili nepismenost. V Sloveniji pa imamo še precej veliko število teh ljudi. Naš današnji ple- num si mora načrtati, da se bo nepismenost popolnoma odpravila. V tem letu mora nepismenost izginiti.«¹⁹ Na ta problem so opozarjale tudi dru- ge udeleženke tega sestanka, kot na primer Elza Cergonja iz Herpelj.²⁰ Nasploh je bilo v primorskih krajih, ki so bili priključeni Jugoslaviji šele leta 1947, dokaj pomanjkljivo znanje slovenščine, zato je bilo na tem področju jezikovno izobraževanje nasploh aktualno: »Vsled italijanskih prejšnjih šol so tukajšnji ljudje, ki ne obvladajo dobro slovenščine. V ta namen se vrše izobraževalni tečaji. Okoli 420 žena je vpisanih v teh teča- jih.«²¹ Nepismenost tudi drugod v Sloveniji ni bila povsem zanemarljiva. O tem pričajo podatki, zbrani ob popisu prebivalstva leta 1953. Takrat je bilo namreč v Sloveniji še vedno 32.000 nepismenih, od katerih je bilo 18.000 ali približno 56 % žensk. Največ jih je bilo starejših od 65 let, sledila

¹⁷ Iz Titovega razgovora z žensko delegacijo v času 3. kongresa AFŽJ septembra 1953, v: Naša žena, št. 11, leto 1953, str. 304-305.

¹⁸ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 2, Zapisnik delovne konference pri GO AFŽ z oblastnimi sekretarkami AFŽ z dne 15.10.1949.

¹⁹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 4, mapa 1, Zapisnik 4. zasedanja okrajnega plenuma AFŽ Gorica 16. 2. 1950.

²⁰ Prav tam.

²¹ Prav tam.

je skupina od 10-19 let, manj jih je bilo starih med 35 in 64 let, najmanj nepismenih žensk pa je bilo v starostni skupini od 20 do 34 let.²²

II. Izobraževanje deklic in deklet – od osnovne šole do univerze

Deklicam in dekletom naj bi bile v socialistični Sloveniji dostopne vse šole in vsi poklici. Kako pa je bilo v praksi?

Tako pred vojno kot po njej so približno polovico vseh učencev *osnovnih šol* v Sloveniji predstavljale učenke. Njihovo število je po drugi svetovni vojni počasi upadalo, ker se je večalo število tistih, ki so po štirih letih osnovne šole nadaljevale s šolanjem na srednjih šolah ali gimnazijah.²³ Tako naj bi v šolskem letu 1938/39 na primer obiskovalo osnovno šolo na Slovenskem 87.981 deklic, v letu 1953/54 pa le še 69.749. Učni uspeh deklic je bil nekoliko boljši od uspeha dečkov. V letih 1950-1953 naj bi izdelalo vse razrede osnovne šole povprečno 77 % otrok obeh spolov in 81 % od vseh učenk. V šolskem letu 1952/53 je na primer uspešno zaključilo razred 74,5 % dečkov in 81,9 % deklic.²⁴

Strokovno šolstvo je bilo v Sloveniji že med obema svetovnima vojnama dokaj razvito, v novi državi pa je zaradi vedno novih in novih potreb po strokovno izobraženih delavcih dobilo še širši razmah. Vendar se je v prvih povojnih letih zelo povečalo le število učencev strokovnih šol, število učenk je ostalo večinoma nespremenjeno in je naraslo šele v šolskem letu 1950/51. Vzrok je bil predvsem v tem, da v Sloveniji v obdobju 1947-1950 niso delovale gospodinjske in gospodinjsko-kmetijske šole, za katere se je pred vojno odločalo veliko število deklet. V obdobju 1945-1947 je še delovalo nekaj gospodinjskih šol (1 triletna in 1-2 dveletni šoli), kmetijsko-gospodinjskih šol (6-10 enoletnih) in kmetijsko-gospodinjskih tečajev (5-8

²² Število nepismenih v Sloveniji je bilo tako v skupnem seštevku kot po številu žensk veliko manjše kot v ostalih predelih Jugoslavije. V vsej državi je bilo leta 1953 še 3.404.000 nepismenih, od tega 2.506.000 žensk. (Međunarodna godina žena 1975, Žena u privredi i društvu SFR Jugoslavije, Osnovni pokazatelji, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1975, str. 12.)

²³ Iz enakega razloga se je manjšalo tudi število dečkov.

²⁴ Povzeto po: Šolanje doraščajoče ženske mladine v LR Sloveniji, Zavod za statistiko in evidenco LR Slovenije, Analize Ia, št. 2, Ljubljana 1954, str. 13, 14 in 75. (Odslej: Šolanje doraščajoče ženske mladine...)

šestmesečnih in 3 trimesečni), junija 1947 pa je bilo gospodinjstvo šolstvo v Sloveniji ukinjeno, »češ da to šolstvo ni sodobno, da se vzgaja neveste itd.«²⁵ Dotedanje gospodinjске šole so se preoblikovale v kmetijske šole, »ki so imele namen izobraževati kmečko mladino v strokovnem pogledu t.j. pripraviti kvalificirane delavce posameznih kmetijskih panog«. Ker pa je bil smoter teh šol le »dvigniti kmetijsko proizvodnjo, je pri tem odpadel specialni pouk za žensko mladino t.j. nega in vzgoja otrok, nauk o prehrani, kuhanje, splošno gospodinjstvo ter ročna dela s šivanjem in krojenjem«.²⁶

Na nižjih strokovnih šolah²⁷ je bilo največ učenk na zdravstvenih in gostinskih šolah, kamor se fantje skorajda niso vpisovali. Dekleta so se zanimala tudi za tekstilno in brivsko-lasuljarsko stroko, precej jih je bilo tudi na kmetijskih šolah. Najmanj učenk je bilo v industrijskih šolah. Po letu 1950 se je že tako majhno število učenk na kovinskih, elektrotehničnih, grafičnih in steklarskih šolah še zmanjšalo, povečal se je interes za kemične in usnjarske šole. Vedno očitneje je postajalo, da se dekleta ne bodo odločala za poklice, ki zahtevajo večjo fizično moč in vzdržljivost, ter da bodo raje kuharice, natakarice, medicinske sestre, babice, otroške negovalke, frizerke, trgovke, šivilje, izdelovalke usnjenih izdelkov ali laborantke. Želja predstavnic ženskega spola po gospodinjstem izobraževanju pa je bila tako velika, da so po letu 1950 ponovno začeli ustanavljati neke vrste gospodinjstev šol, leta 1953 je bila v Grobljah pri Domžalah ustanovljena tudi višja gospodinjstev škola, ki je izobraževala učiteljice na gospodinjstev šolah. Po končani nižji strokovni šoli so se dekleta v manjši meri kot fantje odločala za vpis na delovodske in mojstrske šole, ki so bile namenjene strokovnemu izpopolnjevanju že usposobljenih delavcev. Na teh so namreč povsod prevladovali učenci, le na mojstrski šoli oblačilne stroke v Mariboru je bilo precej deklet. S tem pa še ni rečeno, da učenke niso bile marljivejše, saj je na primer povprečen učni uspeh na teh šolah v letu 1952/53 znašal 90,5 %, povprečen uspeh deklet pa 96,1 %. Na delovodsko-mojstrskih, kmetijsko-gospodinjstev in zdravstvenih šolah so bile učenke celo 100 % uspešne, slabše so se izkazale le na gostinskih šolah, kjer so imele le 81,2 % uspeh.²⁸

²⁵ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 19, Šolstvo in gospodinjstev prosvetljevanje, maj 1954.

²⁶ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 3, mapa 3, Poročilo iz leta 1950 (brez datuma in naslova).

²⁷ Te so bile eno-, dve- ali triletno in so se delile na industrijske (ustanavljala so jih podjetja, v njih so delavci pridobili kvalifikacijo), vajeniške (usposabljalne so za delo v obrti in trgovini ter gostinstvu) in specialne (kmetijske, gozdarske, lesne, gostinske in zdravstvene).

²⁸ Povzeto po: Šolanje doraščajoče ženske mladine..., str. 27–29, 30, 34–35.

Tistim, ki so si želele pridobiti več strokovnega znanja, so bile namenjene *popolne srednje strokovne šole*. Medtem ko je bilo v prvi Jugoslaviji na Slovenskem le pet takšnih šol,²⁹ so imele v prvi polovici petdesetih let strokovne srednje šole v Sloveniji že 39 odsekov. Več kot 50 % deklet je bilo v naslednjih odsekih: za medicinske sestre (100 %), za fizioterapevtke (100 %), v kemijskem odseku (95,5 %), v administrativnem odseku (94 %), v odseku za farmacevtske pomočnice ((94 %), v ekonomskem odseku (83 %), v odseku za rentgenske pomočnice (81,5 %), v turistično-gostinskem odseku (76,9 %) in v odseku za medicinske tehnike (53 %). Od 20–50 % deklet je bilo v zobotehničnem (45 %), apreterskem (43,1 %), tkalskem (41 %), predilskem (37,8 %), splošno kmetijskem (25,1 %), arhitektonskem (25 %) in vinarsko-sadjarskem odseku (21,4 %). Ostali odseki so imeli le manjše število deklet, nobene učence pa niso imeli avtoremontni, prometno-transportni, kovinski in vrtalni odsek. Skupno število učencev in učenk teh šol je nekaj časa bliskovito naraščalo in leta 1950/51 je bilo kar za 452 % višje kot v letu 1939/40, vendar je že v naslednjem letu padlo za več kot polovico. Tudi število učenk je v obdobju 1945–50 precej naraslo, saj jih je bilo leta 1950/51 kar za 405 % več kot v zadnjem predvojnem letu. Potem je njihovo število začelo upadati, predvsem zaradi postopnega ukinjanja ekonomsko-gostinskih šol, za katera je med dekleti vladalo veliko zanimanje. Povsem drugačno sliko pa dobimo, če pogledamo, kolikšen je bil odstotek učenk od skupnega števila vseh učencev strokovnih srednjih šol. V Sloveniji je bil povprečni odstotek učenk od vseh učencev v prvih povojnih letih celo nižji kot pred vojno: odstotek deklet na teh šolah je v letu 1939/40 znašal več kot 44 %, v obdobju 1945–1954 pa v povprečju le 43,2 %. Učni uspeh na teh šolah nasploh ni bil zadovoljiv, saj jih je dokončalo le 60 % vseh vpisanih učencev in učenk, ostali so šolanje predčasno prekinili in so se zaposlili. Povprečni uspeh učenk je bil še nekoliko slabši od uspeha učencev. V šolskem letu 1952/53 je na primer uspešno zaključilo razred v povprečju 92,5 % fantov in 91,8 % deklet. Zanimivo pa je, da so bila dekleta v tem

²⁹ Tehniška srednja šola, kjer je bilo 0,3 % deklet, trgovska akademija - 52,5 % deklet, tekstilna šola - 10,5 % deklet, in šola za zaščitne sestre ter učiteljsko-gospodinjska šola, ki pa so ju obiskovala le dekleta. Na dvorazredni trgovski šoli, ki je veljala za nepopolno srednjo šolo, je bilo 67 % deklet, kar 70 % pa jih je bilo med tistimi, ki so obiskovali enoletni »abiturjenski tečaj«, namenjen absolventom srednjih splošnoizobraževalnih šol, ki so se hoteli čim prej zaposliti kot uslužbenci v pisarnah.

letu bistveno uspešnejša od fantov na industrijskih in gradbenih šolah, slabši uspeh pa so imela na administrativnih šolah. V celotnem obdobju 1945–1953 je na vseh strokovnih srednjih šolah zaključne izpite uspešno opravilo 14.291 učencev, od katerih je bilo 6.654 ali 46,5 % deklet.³⁰

Tudi število tako imenovanih *umetniških šol* in njihovih učencev ter učenk se je po vojni bistveno povečalo. V letu 1939/40 je bilo 15 takšnih šol s 1598 učenci, v letu 1953/54 pa jih je bilo 40 s 4747 učenci. Število deklet se je v tem času sicer zelo povečalo, iz 790 na 2816, njihov odstotek glede na skupno število učencev obeh spolov pa ni bistveno narasel (iz 49,6 % na 59,3 %). Dekleta so prevladovala na čipkarskih in baletnih šolah, približno pol jih je bilo na srednji šoli za umetno obrt in na nižjih glasbenih šolah, manj kot 50 % pa na srednjih glasbenih šolah. Na šolah za umetno obrt so se deklice vpisovale predvsem v veziljske in »desinatnerske« odseke, na glasbenih šolah pa v klavirske odseke. V šolskem letu 1952/53 je uspešno končalo razred 72,5 % učencev in 80,7 % učenk umetniških šol. Tudi na teh šolah uspeh ni bil najboljši, vzrok pa je bil v tem, ker je večina teh učencev istočasno obiskovala še kakšno drugo, splošno izobraževalno šolo.³¹

Kot vedno so bila za dekleta tudi v socialističnem obdobju izjemno vabljava *učiteljišča*. Že pred vojno je bilo na učiteljiščih več deklet, in sicer 59,2 %. Po vojni se je njihov delež še povečal, saj je v letu 1952/53 znašal 83,6 %, v prejšnjih letih pa še nekaj več, včasih celo nad 85 %, medtem ko je število fantov že v prvem povojnem letu padlo kar na 1/5 od vseh učencev, vpisanih v letu 1939/40. V šolskem letu 1953/54 se je na slovenskih učiteljiščih od 1707 učencev šolalo 1391 (81,5 %) deklet. Na srednji vzgojiteljski šoli so bile vse od njene ustanovitve v letu 1950 pa do leta 1953/54 same učenke, njihovo število je stalno naraščalo (leta 1950 jih je bilo 132, leta 1953 že 195). Na zavodu za telesno vzgojo, ki je bil ustanovljen 1948. kot srednja šola, jeseni leta 1953 pa se je preoblikoval v Inštitut za telesno vzgojo s stopnjo višje strokovne šole, je bilo v letu 1950/51 50,5 % deklet, potem pa je njihovo število padalo in v šolskem letu 1953/54 jih je bilo le še 41,9 % (13 od 31 učencev). V drugih jugoslovanskih republikah se je moška mladina v večjem številu odločala za učiteljski poklic, medtem ko so bile od vseh jugoslovanskih deklet

³⁰ Povzeto po: Šolanje doraščajoče ženske mladine..., str. 40–47.

³¹ Prav tam, str. 48–50.

za učiteljski poklic najbolj navdušene prav Slovenke. Uspešnost pa ni bila enaka interesu, saj so imele učenke na učiteljskih šolah v Sloveniji slabši uspeh od učencev. V šolskem letu 1952/53 je na primer na teh šolah uspešno končalo razred 94,5 % učencev in 92 % učenk, in sicer: na učiteljskih 93,5 % fantov in 92,4 % deklet, na srednji vzgojiteljski šoli, kjer so bile le učenke, je bil uspeh 89 %, na zavodu za telesno vzgojo pa je bil uspeh obeh spolov 100 %.³²

Po 2. svetovni vojni se je povečalo tudi število deklet, ki so se vpi-sovale na *gimnazije*. V šolskem letu 1939/40 je bilo od 23.315 dijakov 10.194 ali 43,8 % dijakinj. V letu 1946/47 se je odstotek deklet povzpел že na 51,9 %, v letu 1953/54 pa je bilo na vseh slovenskih gimnazijah 56.040 dijakov, od tega 29.377 oziroma 52,4 % deklet. Odstotek dijakinj v Sloveniji je bil sicer dokaj višji od jugoslovanskega povprečja (43 %), vendar moramo upoštevati, da zgoraj navedene številke ne veljajo za vse gimnazijske razrede in da je v višjih razredih število deklet upadalo. Po končani nižji gimnaziji (po prvih štirih razredih) jih je namreč precej ostalo doma, se zaposlilo ali pa so se odločile za nadaljevanje šolanja na kateri od strokovnih šol. Zato je bil večji delež dijakinj na gimnazijah v Kočevju, Slovenj Gradcu in Tolminu kot pa v Ljubljani, Mariboru in Celju, kjer je bilo na razpolago večje število drugih šol. Učni uspeh gimnazijk je bil sicer v povprečju boljši od uspeha gimnazijcev (leta 1952/53 je na primer uspešno zaključilo razred 76,1 % fantov in 79,1 % deklet), vendar so bila dekleta uspešnejša le v nižjih letnikih, kasneje je bil njihov uspeh enak ali celo slabši od uspeha fantov, pa tudi ob neuspehih so dekleta pogosteje zapuščala šolo, manj se jih je prijavilo k popravnim izpitom in manj jih je te izpite opravilo. Število maturantk je bilo tako precej manjše od števila dijakinj, saj se je povprečni delež dijakinj bližal 53 %, povprečni delež maturantk pa je znašal le 40,5 % in tudi njihov maturitetni uspeh je bil slabši kot pri fantih. Slovenska dekleta so torej opuščala šolanje na gimnazijah v večjem številu kot fantje in osip gimnazijk je bil celo bistveno večji kot v predvojnem obdobju: v šolskem letu 1939/40 je na primer delež dijakinj znašal 43,8 %, delež maturantk pa 38,7 %.³³

³² Prav tam, str. 22-25, 75.

³³ Prav tam, str. 15-21.

Kaj pa *visokošolski študij*? Število študentk, ki je že v prvi Jugoslaviji naraščalo iz leta v leto, se je po drugi svetovni vojni še povečalo.³⁴ V študijskem letu 1939/40 je bilo na ljubljanski univerzi od 2162 slušateljev 456 ali 20,1 % slušateljic.³⁵ V letu 1945/46 je bilo od 2629 študentov obeh spolov že 804 ali 30,6 % študentk, v letu 1950/51 pa je bilo od vseh študentov že 2013 ali 31,5 % študentk in ta odstotek je bil zavidljivo visok celo v primerjavi z drugimi, razvitejšimi državami. V študijskem letu 1950/51 je imela na primer Slovenija na 100 moških slušateljev 46 žensk, ZDA, ki so imele sicer veliko več vseh študentov,³⁶ pa so jih imele v letih 1949 in 1950 le 43 na 100 študentov. Manj študentk glede na število študentov kot Slovenija so imele v letih 1949 in 1950 tudi Italija (36 na 100), Švedska (30), Velika Britanija (28), Avstrija (27), Švica (15), več slušateljic je imela po razpoložljivih podatkih le Francija, ki je imela leta 1949 na 100 moških slušateljev 51 žensk. Vendar pa Slovenija po odstotku študentk ni bila na prvem mestu v Jugoslaviji, čeprav je imela od vseh jugoslovanskih republik glede na število prebivalcev največ študentov, 42 na 10.000 prebivalcev.³⁷ Največ žensk na 100 moških slušateljev je imela Hrvaška, in sicer 54, sledila ji je Srbija z 49, Slovenija je bila šele na tretjem mestu. To niti ni presenetljivo, saj je v Srbiji in na Hrvaškem že v tridesetih letih študiralo več žensk kot v Sloveniji.

Kaj pa so ženske študirale? Na slovenskih visokih šolah je bilo povprečno okrog 30 % študentk, vendar je bilo njihovo število na posameznih fakultetah in akademijah zelo različno. Kot pred vojno so se dekleta tudi kasneje zelo zanimala za študij na filozofski fakulteti, za vse pedagoške poklice, glasbo in medicino. Študentke so imele večino na filozofski fakulteti (58,9 %), prirodoslovno matematični (52,2 %), višji pedagoški šoli (55 %) in razen v letu 1953/54 tudi na akademiji za glasbo. Občut-

³⁴ Ob ustanovitvi ljubljanske univerze v letu 1919/20 je bilo od 695 slušateljev 25 žensk ali 3,6 %. Potem je število slušateljic naraščalo, tako da je bil njihov delež že razmeroma kmalu primerljiv z odstotkom študentk na tujih univerzah z bistveno daljšo tradicijo od naše. Leta 1928 je na primer odstotek slušateljic na ljubljanski univerzi znašal 11,4 % od skupnega števila vseh slušateljev, leta 1930 pa jih je bilo že 14,0 % (v Nemčiji je bilo na primer leta 1930 14,7 % slušateljic).

³⁵ Medvojnega obdobja zaradi izrednih razmer ne gre upoštevati, saj je bilo leta 1944/45 le 40 slušateljev, od tega 19 žensk.

³⁶ Leta 1949 naj bi imele ZDA na 10.000 prebivalcev 178 študentov, Slovenija pa na primer v letu 1950/51 le 42.

³⁷ Sledili sta ji Srbija z 41 in Hrvaška s 36, Črna gora pa je imela le 3 študente na 10.000 prebivalcev.

*Državna strokovna šola za žensko domačo obrt v Ljubljani, 7. 1. 1948.
AS 1202/235, fototeka Naša žena.*

*Tatjana Rape, 20-letna
študentka strojne tehnike
na ljubljanski univerzi,
jadralna letalka, ki je bila
kot edina Jugoslovanka
sposobna tekmovati z
moškimi letalci, leto 1947.
AS 1202/315,
fototeka Naša žena.*

ne pa so bile razlike med posameznimi usmeritvami na fakultetah. Na filozofski fakulteti se je recimo okrog 70 % od vseh vpisanih študentk odločalo za jezikoslovje. Največ jih je bilo na germanistiki, nekaj manj na slavistiki in romanistiki, zelo malo jih je študiralo svetovno književnost, še manj klasično jezikoslovje. Na vseh ostalih smereh je bilo vpisanih okoli 30 % študentk, največ na zgodovini, sledile so psihologija, umetnostna zgodovina, etnologija, pedagogika, arheologija, prav na koncu pa je bila čista filozofija. Na prirodoslovno-matematični fakulteti je največ žensk (56 % vseh vpisanih študentk) študiralo kemijo in biologijo, sledili sta geografija in matematika, na ostalih smereh (geologija, astronomija, fizika, meteorologija in mineralogija) pa je bilo le malo študentk. Veliko deklet je izbralo študij na pedagoški šoli, kjer so se izobraževale bodoče učiteljice strokovnih in srednjih šol. Največ se jih je odločilo za študij jezikov, precej tudi za biologijo in kemijo, sledile pa so zgodovina in geografija, matematika in fizika, risanje in ročno delo, telesna vzgoja, glasba in defektologija. Študentke glasbene akademije so že pred vojno predstavljale približno polovico vseh študentov in tudi po njej se stanje ni bistveno spremenilo. Najbolj so se navduševale za klavir, nekoliko manj za glasbeno zgodovino, solo petje in za ostale instrumente, na oddelku za kompozicijo in dirigiranje pa žensk ni bilo. Na medicinski visoki šoli je bilo tako pred vojno kot po njej okrog 30 % slušateljic, s tem da je po vojni naraščalo zanimanje tudi za študij stomatologije (leta 1950 je bilo na primer 94 študentk na medicinski fakulteti in le 6 na stomatološki, leta 1953 pa je bilo razmerje že 80 proti 20). Tudi odstotek deklet na pravni fakulteti se ni bistveno spremenil, saj je tako po vojni kot pred njo znašal približno 20 %. Na ekonomski fakulteti je študiralo manj žensk kot na pravni (leta 1953/54 je bilo na pravni fakulteti na primer 141 študentk, na ekonomski pa 100), razmerje med moškim in ženskim spolom ni znano. Na igralski akademiji in akademiji za upodablajočo umetnost je študiralo precej manj žensk kot na glasbeni. V letu 1953/54 je bilo na akademiji za igralsko umetnost na primer od 45 študentov obeh spolov 15 žensk (9 na oddelku za dramsko igro, 3 na režiji, 3 na dramaturgiji), na akademiji za upodablajočo umetnost pa je bilo od 64 študentov le 16 žensk, od katerih jih je bilo kar 12 na slikarskem oddelku. Najmanjši odstotek slušateljic pa je bil na tehnični visoki šoli, le 11,4 %, čeprav se je tudi tu njihovo število po vojni bistveno povečalo (v letu 1939/40 jih je bilo 40, leta 1953/54 pa 252). Nekaj deklet je študiralo tudi arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo, zelo malo pa jih je bilo na elektrotehnični in

še manj na strojni fakulteti. Na agronomski in gozdarski fakulteti je bilo vedno več deklet na oddelku za agronomijo kot na tistem za gozdarstvo.

Študentke so tako kot že pred vojno tudi po njej opuščale študij v večjem številu kot njihovi moški kolegi, vendar pa tiste, ki so vztrajale do konca, v povprečju niso študirale dalj časa. V obdobju 1950-53 je bilo na primer na slovenski univerzi okrog 30-31 % žensk, od vseh diplomirancev pa je bilo v letu 1950 30 % diplomirank, v letu 1953 pa že 34,9 %. Na filozofski in prirodoslovno-matematični fakulteti ter na tehnični in medicinski visoki šoli pa so ženske diplomirale celo v nekoliko krajšem času. Najboljši uspeh so imeli študenti medicinske fakultete (od vseh v prvi letnik vpisanih študentov jih je diplomiralo 56 %, odstotek diplomiranih slušateljic pa je bil nekoliko nižji, in sicer 41 %), najmanj študentov obeh spolov je diplomiralo na ekonomski fakulteti (16,8 %), najverjetneje zato, ker je imela najvišje število izrednih študentov. Povprečna starost študentk je bila nižja od povprečne starosti študentov. Dve tretjini slušateljev je bilo starih od 21 do 25 let, med ženskami je bil ta odstotek nekoliko višji (70 %), verjetno pa je bilo med njimi tudi več takšnih, ki so bile stare manj kot 21 let.

Tudi če pogledamo predizobrazbo in socialno strukturo moških in ženskih študentov, ugotovimo določene razlike. Med slušatelji visokih šol so po letu 1950 zaradi vedno višjih kriterijev za vpis učencev strokovnih šol (sprva diferencialni izpiti, nato celotna matura) skorajda povsem prevladali gimnazijci, med slušateljicami pa je bilo tudi precej učenk učiteljišč. Socialna struktura študentk je bila manj raznolika kot pri študentih, čeprav je bilo tudi med njimi vedno manj kmečkih sinov. Na 10.000 prebivalcev Slovenije je na primer izšlo iz kmečkih družin 5 študentk in 20 študentov, iz vrst delavcev 9 študentk in 27 študentov, iz vrst obrtnikov 52 študentk in 120 študentov, iz nedoločljive kategorije »ostali« 60 študentk in 283 študentov, iz vrst uslužbencev pa 120 študentk in 226 študentov. Med študentkami je bil tudi višji odstotek tistih, ki so stanovale pri starših (v letu 1952/53 je na primer doma stanovalo 51,5 % ženskih in 43,9 % moških študentov), kar kaže na to, da se je za študij odločalo več podeželskih fantov kot deklet in da je bilo največ študentk iz Ljubljane in njene okolice. Ta razlika je postala še opaznejša po letu 1950, saj je takrat število študentov obeh spolov nekoliko upadlo, medtem ko je do tega leta stalno naraščalo. Vzrok je bil verjetno v manjšem številu maturantov na splošno izobraževalnih šolah (uvedba »nu-

merus clausus«), morda pa tudi v tem, da se je v letu 1951/52 drastično zmanjšalo število štipendij, namesto katerih so številni študenti začeli prejemati otroške dodatke, ki so jih od tedaj delili po drugačnem sistemu kot prej. Vprašljivo je, če so bili ti dodatki enako visoki kot prejšnje štipendije, vsekakor pa se je dejanska vrednost obstoječih štipendij znatno znižala zaradi sprememb v dotedanem načinu preskrbe prebivalstva, saj so bile v letih 1951 in 1952 ukinjene nakaznice za živila, oblačila in druge življenjske potrebščine. V letu 1953/54 je število študentov spet začelo naraščati, število študentk pa je še vedno upadalo in to še bolj kot v prejšnjih letih: v letu 1951/52 je število študentk padlo za 40, a se je že v naslednjem letu za 41 povečalo, v letu 1953/54 pa se je spet zmanjšalo in to kar za 117, kar nikakor ni zanemarljivo, saj je znašalo glede na število slušateljic, ki jih je bilo v letu 1952/53 2014, kar 5,8 %. Morda je bil upad študentk povezan z dejstvom, da so se po letu 1948 vedno bolj širila stara prepričanja, da je za žensko najbolje, če ostane doma in skrbi za otroke, k čemur je nedvomno pripomoglo tudi zvišanje otroškega dodatka.³⁸

III. Izobraževanje odraslih žensk

Izobraževanje odraslih državljanov je imelo v slovenskem prostoru ob koncu druge svetovne vojne že bogato tradicijo. Gospodarski razvoj z vsemi svojimi spremljajočimi pojavi (zaposlovanje žensk, razkroj družine, naraščanje delavstva ipd.) je namreč že veliko prej narekoval drugačen način življenja. Vedno bolj se je širilo mnenje, da si bo revno kmečko in delavsko prebivalstvo lahko najuspešneje izboljšalo socialni in ekonomski položaj, če se bo dvignilo na višjo kulturno in izobrazbeno raven. Živo je bilo prepričanje, da tudi pri teh najmanj izobraženih ljudeh obstajajo nekakšne silnice, ki jih ženejo naprej, želje, da bi postali nekaj

³⁸ Povzeto po: Šolanje doraščajoče ženske mladine..., str. 52-72. Upoštevala sem tudi pregled diplomiranih slušateljcev na ljubljanskih visokih šolah v obdobju 1919-1953, v: Ekonomski položaj žene na območju današnje LR Slovenije v 100 letih, Zavod za statistiko LR Slovenije, Ljubljana 1955, str. 22-23.

več, kot so bili dotlej.³⁹ Na te »silnice« se je oprlo tudi politično vodstvo socialistične Slovenije. Oblike izobraževanja odraslih so bile pestre in raznolike, še zlasti tiste, namenjene ženskam, ki jih je bilo zaradi obremenjenosti z domačim delom navadno težje privabiti. Nekatere oblike so služile pridobivanju formalne šolske izobrazbe in poklicnemu usposabljanju, druge pa naj bi pripomogle k večji izobraženosti posameznik na različnih področjih in v prvi vrsti niso bile namenjene poklicnemu delu, čeprav so seveda lahko pripomogle tudi k lažjemu ali boljšemu opravljanju poklicnih dolžnosti.

1. Izredne šole in tečaji za poklicno usposabljanje

Prizadevanja za strokovno usposabljanje odraslih brez poklicne izobrazbe so se začela že v času druge svetovne vojne. Na osvobojenem ozemlju so potekali številni *tečaji*, na katerih se je bilo mogoče usposobiti predvsem za opravljanje tistih poklicev, ki so bili v vojnem času najpotrebnejši, hkrati pa so si tečajniki in tečajnice na tak način pridobili poklicno znanje, ki so ga lahko s pridom uporabili tudi kasneje. Največ deklet se je vpisovalo v tipkarske, učiteljske in bolničarske tečaje, obisko-

³⁹ Prve registrirane oblike takšnega izobraževanja so bile nedeljske šole v drugi polovici 18. stoletja, čitalnice, ustanovljene v mestnih središčih že v prvi polovici 19. stoletja, pa so imele splošnoizobraževalni pomen. Sredi 19. stoletja se je uveljavilo dopolnilno izobraževanje učiteljev o kmetovanju in učiteljic o zdravstveni prosveti, javni higieni, prehrani in ročnih delih. Po letu 1870 so začela nastajati delavska izobraževalna društva. Izobrazba je postajala vedno dostopnejša vsem slojem, tudi socialno najšibkejšim plastem prebivalstva. Med obema svetovnima vojnama se je izvenšolsko, v precejšnji meri samoiniciativno izobraževanje odraslih Slovencev, imenovano tudi »ljudsko vzgojstvo«, še bolj razširilo. Odvijalo se je v obliki različnih društev in kulturno-prosvetnih organizacij, kulturnih prireditev, »ljudskih odrov«, »ljudskih vseučilišč« ali »ljudskih univerz«. Leta 1932 je na primer začela v Ljubljani delovati tudi Dopisna trgovska šola. (Ana Krajnc, *Izobraževanje odraslih*, v: *Enciklopedija Slovenije* 4, Ljubljana 1990, str. 217; Ana Krajnc, *Teoretična izhodišča in koncept izobraževanja odraslih v 90-tih letih v Sloveniji v luči predhodnih vzgojnih teorij*, v: *Jurij Jug, Prispevki k zgodovini izobraževanja odraslih 1945-1990, Poročilo o raziskavi*, 3. del, Zbirka Zgodovina izobraževanja odraslih, 9. zvezek, Kranj 2000, str. 6-8; *Jurij Jug, Ljudske in delavske univerze v obdobju 1945-1990*, v: *Jurij Jug, Prispevki k zgodovini izobraževanja odraslih 1945-1990, Poročilo o raziskavi*, 2. del, Zbirka Zgodovina izobraževanja odraslih, 5. zvezek, Kranj 1998, str. 275-276.)

vale pa so tudi upravno-politične in gospodarske tečaje, tečaje za radio-telefonistke in propagandistke.⁴⁰

Tudi po vojni je bilo ogromno takšnih, ki se iz različnih vzrokov niso mogli izobraževati v rednih šolah, strokovnjakov pa je primanjkovalo na vseh področjih. Zaradi pomanjkanja podatkov žal ni mogoče podati celovite slike o izobraževanju žensk v vseh izvenšolskih oblikah, ki so jih v obdobju 1945–1953 organizirale najrazličnejše organizacije, ustanove in podjetja.⁴¹ Nesporno pa je, da so se dekleta in žene pogosto odločale za pedagoške poklice. Na voljo so jim bili številni učiteljski in vzgojiteljski tečaji, saj se je med vojno izredno zmanjšalo prav število učiteljev, zaradi česar je bilo treba v čim krajšem času usposobiti čim več novih pedagoških delavcev. Zelo iskane so bile tudi vzgojiteljice, saj je pospešeno zaposlovanje žensk zahtevalo ustanavljanje velikega števila otroških vrtcev.⁴²

⁴⁰ Glej predvsem: Naše šole danes, v: Slovenski poročevalec, 2. junij 1944. Cit. po: Slovenke v NOB II-1, str. 379; Žene in dekleta se prijavljajo za delo v novi domovini, Naša žena, september 1944, v: Slovenke v NOB II-1, str. 313–315; Bolničarski tečaji, Kanižarica pri Črnomlju, v: Slovenke v NOB II-1, str. 324.

⁴¹ Na tem mestu bodo obravnavani le tisti tečaji, ki so imeli značaj šole, se zaključili z opravljanjem izpitov in so omogočali opravljanje poklicnega dela. Gospodinjski in zdravstveni tečaji so najpogosteje služili boljšemu vodenju domačega gospodinjstva, enostavnejši zdravstveni oskrbi družinskih članov ali prostovoljnemu delu v množičnih organizacijah, zato bodo obravnavani v naslednjih poglavjih, predvsem ob predstavitvi gospodinjске in materinske vzgoje. Najverjetneje so potekali tudi tečaji za bolničarke in medicinske sestre, vendar nisem našla kakšnih konkretnih podatkov o njihovem delu.

⁴² Zaradi pomanjkljivih podatkov ni mogoče podati celovite slike teh tečajev. Zavod za statistiko je registriral le dva takšna tečaja v letu 1951/52, in sicer enoletni pedagoški tečaj za učitelje s 25 učenci in enoletni vzgojiteljski tečaj za vzgojiteljice v otroških vrtcih s 26 učenkami. (Šolanje doraščajoče ženske mladine..., str. 24.) Nedvomno so potekali pedagoški tečaji tudi v prejšnjih letih, vendar pa so postali v začetku petdesetih let še posebej zaželeni, tokrat iz povsem političnih razlogov. Slovensko partijsko vodstvo se je namreč v začetku leta 1952 odločilo, da bo svoj vpliv v šolstvu povečalo: »Pri nas neprestano govorimo o tem, da je treba čistiti naše učiteljske kadre. Naš cilj je, da bodo vsi učitelji in profesorji brez razlike iskreni, resnični marksisti. To moramo doseči, ker sicer ne bomo imeli socialistične države. Kako naj bi socialistični naraščaj vzgajali klerikalni in liberalni učitelji? Toda takih učiteljev, kakršne bi mi rabili, nimamo. Ali je učitelj tisti, ki nam vzgaja klerikalni naraščaj? A je tak učitelj za nas sploh koristen, ali ni? To postavljam čisto teoretično, ker smatram, da nimamo za to nobene potrebe. Bolje je, da bi tisti naš otrok ostal nepismen, kakor pa da bi ga tak učitelj kvaril v šoli. Vendar pa se mi zdi, da vprašanje ni tako težko, kakor se včasih postavlja. Nadaljujmo z dosedanjimi tečaji, pa sem prepričan, da nam bodo dali boljše rezultate kakor pa učiteljišče...«. (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 18, mapa 2, Govor – diskusija /2. del/ Edvarda Kardelja na 7. razširjenem plenumu CK KPS 26.–27. januarja 1952.)

Sprva je bilo izvenšolsko izobraževanje še povsem nenačrtno. Velikopotezni načrt industrializacije in elektrifikacije do tedaj v precejšnji meri kmetijske države⁴³ je zahteval ogromno število novih delavcev, ki jih je bilo treba vsaj deloma strokovno usposobiti, zato je bilo njihovo izobraževanje bolj podrejeno trenutnim potrebam kot pa zahtevam nekega sistematičnega učno-vzgojnega procesa.⁴⁴ Vsako gospodarsko ministrstvo je lahko ustanovilo strokovno šolo za potrebe svoje panoge.⁴⁵ Šele leta 1947 je slovenska ministrica za prosveto Lidija Šentjunc napovedala uvedbo formalnejših oblik izrednega izobraževanja in poudarila potrebo po »prehodnosti šol«, in sicer od najnižje stopnje pa prav do univerze. Menila je, da izredne šole pomembno dopolnjujejo in dvigajo tako splošno kot strokovno izobrazbo delovnih ljudi.⁴⁶ Še istega leta je izšla uredba o *delavskih tehnikumih*,⁴⁷ ki je podrobno določila, kako in pod kakšnimi pogoji se zaposleni delavci lahko dodatno izobražujejo in si pridobijo srednjo stopnjo strokovne izobrazbe. Šolanje je trajalo 3 leta, slušatelji so imeli pravico do štipendije in skrajšanega delovnega časa. V letu 1948 so bili delavski tehnikumi (industrijski, rudarski, metalurški, železniški in za delo pri izvorihi nafte) uvedeni tudi v Sloveniji,⁴⁸ vendar se Slovenke za takšno dodatno izobraževanje niso preveč zanimale, tako da so ti služili predvsem izobraževanju moških. Med ženskami, zaposlenimi v tovarnah, so zato prevladovale slabo plačane nekvalificirane delavke z največ osnovnošolsko izobrazbo, katerih edini osebni cilj je bila pogosto le čimprejšnja poroka.⁴⁹ Takšna predstavnica ženskega spola pa je bila

⁴³ Leta 1931 je bilo v Sloveniji na primer 58,8 % kmečkega prebivalstva (814.644 od 1.385.822 vseh prebivalcev), leta 1948 le 48,9 % (704.111 od 1.439.800), leta 1953 pa samo še 40,4 % (607.630 od 1.504.427). Glej: Slavko Gliha, Kmetijstvo, v: Enciklopedija Slovenije 5, Ljubljana 1991, str. 130.

⁴⁴ Jug in Jovanovič, Zakonske osnove izobraževanja mladine in odraslih..., str. 219.

⁴⁵ Janez Jereb, Poklicno izobraževanje odraslih na Slovenskem 1945–1990, v: Jurij Jug, Prispevki k zgodovini izobraževanja odraslih (1945–1990), Poročilo o raziskavi, 1. del, Zbirka Zgodovina izobraževanja odraslih, 4. zvezek, Kranj 1997, str. 107.

⁴⁶ Krajnc, Razvoj andragoške misli..., str. 11.

⁴⁷ Uradni list FLRJ, št. 96/1947.

⁴⁸ Jug in Jovanovič, Zakonske osnove izobraževanja mladine in odraslih..., str. 219–220.

⁴⁹ To potrjuje tudi dejstvo, da so se marsikje za strokovno izobraževanje mlada dekleta zanimala še manj od starejših žensk. (AS 540, RS ZSS, spis št. 193 /1927/, Zapisnik konference službe zaposlitve delavcev 7. in 8. februarja 1948 v Domu sindikatov v Ljubljani, Diskusija predstavnice AFŽ Slovenije Mime Zupančič.)

vsekakor zelo oddaljena od socialističnega ideala ekonomsko neodvisne in politično dejavne ženske! Deloma zaradi tega, deloma pa tudi zaradi iskrene želje po zagotovitvi boljšega položaja zaposlenim ženskam, ki so velikokrat delale v težkih razmerah za majhno plačilo,⁵⁰ so si politične organizacije, še posebej AFŽ, prizadevale, da bi se delavke vključevale vsaj v krajše strokovne tečaje, ki so jih organizirala podjetja: »Tesno povezano z vključitvijo žena v gospodarstvo je tudi njihovo nadaljnje strokovno izobraževanje. Poskrbeti moramo, da zaposlene žene ne bodo ostale vedno navadne delavke, temveč bodo v strokovnih tečajih, ki jih prirejajo vsa podjetja, dosegle sposobnost, ki je potrebna za strokovnega delavca.«⁵¹ Politične delavke so pogosto opozarjale: »Dokler ne bomo dosegle kvalifikacije, toliko časa nam tudi člani ustave ne morejo pomagati k dejanski gospodarski enakopravnosti.«⁵² Velikega odziva pa ni bilo, o čemer govori tudi poročilo vodstva slovenske ženske organizacije iz leta 1948: »Čeprav so ljudska oblast in uprave podjetij pokrenile vse, da bi se dvignila strokovna usposobljenost delavcev, je odziv, zlasti pri delavkah, zelo slab. Ljudska oblast in sindikati streme za tem, da delavec spozna delovni proces, da postane v resnici soustvarjalec z razliko od stare Jugoslavije, ko je delavec poznal le tisti delček celotnega delovnega procesa, kjer je on sam delal... Da je to važen problem nam priča dejstvo, da je od vseh zaposlenih žena kvalificiranih le 8 %, polkvalificiranih in priučenih komaj 15 %, dočim je še vedno 68 % nekvalificiranih. Kako je še malo prodrla zavest o nujnosti kvalificiranja med delavke, nam priča še nekaj primerov. V predilnici v Litiji (kjer so po večini zaposlene žene) je bilo na tečaju za kvalifikacijo samo 25 mož in 3 žene. V Mariborski tekstilni tovarni je posečalo tečaj za začetnike 159 mož in 94 žen, kar dokazuje za tekstilno industrijo nepravilno razmerje. V tovarni Iskra v Kranju (tovarna fine mehanike) je bilo 160 mož v strokovni šoli, dočim ni te šole obiskovala nobena žena, čeprav bi lahko postale prav tako tudi v tej stroki kvalificirane moči.«⁵³ Ne moremo pa trditi, da slovenske delavke niso imele nikakršne želje po izobrazbi, usposabljanju in napredovanju.

⁵⁰ Več o tem v poglavju o zaposlovanju.

⁵¹ II. kongres Antifašistične fronte žena Jugoslavije je zaključen, Antifašistična fronta žena mora vključiti vse rodoljubne žene in jih vsestransko aktivizirati, v: Delavska enotnost, št. 5, 30. januar 1948, str. 1.

⁵² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 102/48, Za teden matere in otroka.

⁵³ Prav tam.

Upoštevati je treba tudi dejstvo, da so ženske sicer dobile enakopravnost na papirju, v resničnem življenju pa je bilo, vsaj v prvem povojnem času, dokaj drugače. Marsikakšna bi se želela še česa naučiti, a ni imela nobene podpore v družinskem krogu, veliko jih je delalo v izmenah, tečaji so bili večkrat v popoldanskem času, ženske pa so od strokovnega izobraževanja marsikdaj odvrčali celo upravitelji tovarn in drugi nadrejeni, čeprav naj bi tovarna (če bi upoštevala politične ukaze) morala podpirati izobraževanje, še posebej v primeru nekvalificirane ženske delovne sile. Razlogi so bili še drugačni. Niso bili le moški tisti, ki nad ženskim napredovanjem niso bili navdušeni, tudi med delavkami je bilo nemalo ljubosumja in nevoščljivosti. Če se je povzpela na pomembnejše mesto ženska, ki je prišla iz drugega okolja in če je bila poleg tega še izobražena, so bile pogosto ponosne, da je nekaj takega uspelo pripadnici njihovega spola. Niso pa rade videle, če se je katera izmed njih povzpela nad nivo skupine, ki ji je pripadala. Zato je bilo treba veliko ambicij, truda, izdatne podpore domačih in dobrih živcev, če se je hotela nekvalificirana tovarniška delavka izobraziti in si pridobiti boljši položaj.⁵⁴

Ob delu si je bilo mogoče pridobiti tudi višjo stopnjo izobrazbe. Tako po vojni je bilo namreč precejšnje število odraslih in večinoma že zaposlenih oseb, ki jim je bilo šolanje v prvi Jugoslaviji iz ekonomskih ali političnih razlogov onemogočeno ali pa ga je prekinila vojna. Takšnim so bile namenjene *delavske gimnazije*, ki so imele pomembno vlogo v prvem povojnem obdobju, obstajala pa so pričakovanja, da bodo sčasoma postale nepotrebne, saj naj bi v novi državi vsa mladina dobila možnost rednega šolanja. Tako je bilo v letu 1952/53 osem takšnih gimnazij, ki jih je obiskovalo 256 oseb, med njimi tudi 104 ženske, v letu 1953/54 pa so delovale le še štiri.⁵⁵ Zaradi lažjega dostopa do višje in visoke izobrazbe je bil na visokih šolah uveden tudi *izredni študij*. Kandidati so praviloma morali imeti dokončano srednjo šolo in takšno zaposlitev, ki ni dopuščala obiskovanja rednih predavanj, delodajalec pa je bil takšnim študentom dolžan pomagati.⁵⁶ V prvih povojnih letih je bil odstotek izrednih slušateljev precejšen, saj je bilo zelo veliko takšnih, ki so morali iz različnih vzrokov med vojno študij prekiniti, po vojni pa so se bili mnogi

⁵⁴ Nina Vodopivec, Podoba in položaj ženske..., str. 53-55.

⁵⁵ Šolanje doraščajoče ženske mladine..., str. 16.

⁵⁶ Jug in Jovanovič, Zakonske osnove izobraževanja mladine in odraslih..., str. 220.

od njih zaradi velikega pomanjkanja izobraženih kadrov prisiljeni zaposliti in so lahko študirali le izredno. Iz razpoložljivih podatkov, ki jih je zbral slovenski zavod za statistiko, ni mogoče ugotoviti števila izrednih študentk, saj vsi podatki vsebujejo skupno število vseh študentov in ne ločijo rednih od izrednih. Vendar je mogoče po nižji povprečni starosti študentk in po načinu življenja žensk, ki so bile bolj zaposlene z otroki in gospodinjstvom ter manj dovzetne za dodatno izobraževanje na nižjih stopnjah, sklepati, da je bilo med ženskami manj izrednih študentov kot med moškimi.⁵⁷

2. »Ljudska prosveta« ali »politična prevzgoja«?

S pojmom »ljudska prosveta«, »kulturno-prosvetno delo« ipd. so bile v povojnem obdobju označene amaterske kulturne dejavnosti in vse tiste izobraževalne oblike, katerih namen je bila večja splošna razgledanost, višja kulturna raven in pridobivanje najrazličnejših praktičnih znanj, ki jih je bilo mogoče koristno uporabiti v vsakdanjem življenju. Vsa ta dejavnost je služila tudi političnim ciljem, zato si je partijsko vodstvo prizadevalo, da bi se vanjo vključilo čim večje število ljudi obeh spolov, zaposlenih in nezaposlenih, v vseh starostnih obdobjih. Uvedene so bile nove oblike, ohranile pa so se tudi nekatere iz predvojnega obdobja, kot na primer ljudske univerze. Do leta 1953 je njihovo osnovno dejavnost predstavljalo organiziranje poljudnoznanstvenih predavanj in raznih tečajev (analfabetskih, jezikovnih, pripravljalnih za opravljanje izpitov na osnovnih šolah in nižjih gimnazijah), prirejanje proslav ob državnih praznikih ipd.⁵⁸ Številna predvojna kulturna društva po vojni niso bila obnovljena. Namesto njih je bila ustanovljena organizacija Ljudska prosveta Slovenije. Usmerjala je delo najrazličnejših kulturnih in izobraževalnih društev, ki so delovala po vaseh, na šolah, v okviru sindikalnih

⁵⁷ Šolanje doraščajoče ženske mladine..., str. 52-72.

⁵⁸ Šele leta 1959 so se preoblikovale v poklicne ustanove za izobraževanje odraslih in se preimenovala v delavske univerze. Več o tem v: Vida A. Mohorčič Špolar in Branka Emeršič, Ljudske in delavske univerze v obdobju od 1945. do 1990. leta, v: Jurij Jug, Prispevki k zgodovini izobraževanja odraslih (1945-1990), Poročilo o raziskavi, 2. del, Zbirka Zgodovina izobraževanja odraslih, 5. zvezek, Kranj 1998, str. 204-205; Marijan Lah, Delavske univerze, v: Enciklopedija Slovenije 2, Ljubljana 1988, str. 195.

organizacij ipd., in skrbela, da je njihova dejavnost potekala v skladu z idejnimi izhodišči OF oziroma KP.⁵⁹ Pomembno vlogo pri izobraževanju odraslih so imeli tudi tako imenovani domovi ljudske prosvete, rdeči ko-tički v podjetjih in ustanovah, knjižnice, galerije, muzeji.⁶⁰ V ta pojem so bile vključene tudi športne dejavnosti, dogajanje v združnih domovih, izleti in prireditve, tudi takšne, namenjene predvsem zabavi.

Ženske so se vključevale v vse kulturno-prosvetne oblike, kjer so bili dejavni moški. Vpisovale so se v ljudske univerze, prisotne so bile v izo-braževalnih oblikah, ki so jih organizirale politične organizacije (parti-ja, sindikati, OF, mladinska organizacija), Ljudska prosveta, Rdeči križ ipd,⁶¹ delovale so v različnih strokovnih,⁶² kulturno-prosvetnih in kulturno-umetniških društvih,⁶³ nastopale so v amaterskih igralskih sku-pinah,⁶⁴ zanimale so se za športne dejavnosti⁶⁵ ipd.⁶⁶ Poleg tega so bile organizirane še posebne ženskam namenjene oblike, ki naj bi pripomo-gle tudi k njihovi politični prevzgoji. Izobraževalni in politični cilji kulturnega in prosvetnega dela so bili večkrat tako tesno povezani, da tako imenovane idejno-politične vzgoje pogosto skorajda ni bilo mogoče ločiti

⁵⁹ Gabrič Aleš, Ljudska prosveta Slovenije, v: Enciklopedija Slovenije 6, Ljubljana 1992, str. 289.

⁶⁰ Jurij Jug, Ljudske in delavske univerze v obdobju 1945-1990, v: Jurij Jug, Prispevki k zgodovini izobraževanja odraslih (1945-1990), Poročilo o raziskavi, 2. del, Zbirka Zgodovina izobraževanja odraslih, 5. zvezek, Kranj 1998, str. 277.

⁶¹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 23, mapa 3, Poročilo o delu in organizacijska vprašanja AFŽ ob 3. kongresu slovenske ženske organizacije 1948; Aleksandra Serše, Izobraževanje odraslih po letu 1945, v: Jurij Jug, Prispevki k zgodovini izobraževanja odraslih (1945-1990), Poročilo o raziskavi, 3. del, 9. zvezek, Kranj 2000, str. 39.

⁶² V Zvezi društev medicinskih sester in Zvezi univerzitetno izobraženih žena so bile včlanje-ne samo ženske.

⁶³ Ta društva so imela na primer v letu 1953 74.743 članov, od tega 32.015 ali 42,8 % žensk. Največ članov in članic je bilo dejavnih v dramskih in glasbenih odsekih, manj pa v folklor-nih, likovnih, recitatorskih in lutkovnih.

⁶⁴ V letu 1953 so šteje skupaj 20.434 članov, od tega 9511 ali 46,5 % članic.

⁶⁵ Po razpoložljivih podatkih za leto 1953 lahko ugotovimo, da je bilo največ pripadnic žen-skega spola včlanjenih v telovadna (18.144 ali 43,8 % žensk od skupno 41.447 članov) in planinska društva (13.494 ali 38 % od skupno 35.480 članov), precej manj jih je bilo v strelskih društvih (2200 ali 17,2 % od 12.756 članov), še manj se jih je zanimalo za avto-mobilski šport (252 ali 4,7 % od 5371 članov avto-moto društev), jahanje (144 ali 12,1 % od 1190 članov jahalnih društev) in šah (161 ali 4 % od 4019 članov šahovskih društev). V ostale športne panoge (atletika, kolesarjenje, smučanje, nogomet, boks, kegljanje, bali-nanje, košarka, odbojka, rokomet, plavanje, veslanje, tenis, namizni tenis, drsanje, hokej, sabljanje, težka atletika) je bilo vključenih od 24.515 članov 3427 ali 14 % žensk.

⁶⁶ Vsi zgoraj navedeni podatki so povzeci po: Ekonomski položaj žene na območju današnje LR Slovenije v 100 letih, Zavod za statistiko LR Slovenije, Analize I, št. 1, Ljubljana 1953, str. 52.

od kulturno-prosvetnega dela. Vsaka izobraževalna in kulturna oblika, namenjena ženskam, naj bi imela vsaj deloma tudi politično-vzgojni značaj, najsi je šlo za kuharski tečaj, pevski zbor, roditeljski sestanek v šoli, obisk kina ali gledališča. Vse oblike kulturno-prosvetnega in političnega dela so namreč služile istemu cilju – »izpodrivale naj bi staro miselnost« in jo nadomestile s »socialistično zavestjo«. ⁶⁷ Kljub temu sem jih zaradi večje preglednosti skušala razdeliti na nekaj skupin. V prvo sem uvrstila tiste oblike kulturno-prosvetnega dela, katerih edini ali glavni namen je bila politična vzgoja. V drugi skupini so predstavljene kulturne dejavnosti, v tretji izobraževalne oblike, namenjene širjenju splošne in strokovne izobrazbe, v četrti skupini pa tiste, ki so bile namenjene zgolj usposabljanju žensk za opravljanje gospodinjskih in materinskih nalog.

a) Politična vzgoja

S politično vzgojo so se deklice pogosto srečale že v šoli, za dekleta naj bi poskrbela mladinska organizacija, zaposlene naj bi vzgajali sindikati, za politično prevzgojo žensk vseh poklicev, slojev in starosti, še posebej tistih najbolj »zaostalih«, ki naj bi jih bilo največ med gospodinjami in kmečkimi ženskami, pa je bila kot »izrazito horbena, politično vzgojna organizacija« zadolžena AFŽ. ⁶⁸

Sprva so bili najpogostejša oblika političnega dela med ženskami »masovni sestanki«, ki pa so bili največkrat »šablonski« in »slabo pripravljene«. Vodstvu ženske organizacije je postajalo vedno jasneje, da ta oblika nikakor ne more zadoščati za »politično aktivizacijo žena«, zato se je odločilo, »da je treba vsako še tako majhno akcijo povezati s širjenjem političnega obzorja žena in konkretno pristopiti k politični vzgoji žene«. Po vsej Sloveniji so bila organizirana najrazličnejša *predavanja*, vendar so bila takšna zgolj s politično vsebino redkejša od ostalih, saj običajno niso pritegnila večjega števila poslušalk. ⁶⁹ Tudi izključno *politični tečaji* za ženske niso bili zanimivi. Intenzivnejša politična vzgoja je potekala pred *kongresi političnih organizacij* (AFŽ, OF in KP), ko so bili običajno organizirani sestanki z obveznim političnim predavanjem, v obdobju po kongresu pa so ženske prebirale kongresne govore in obravnavale spreje-

⁶⁷ Prav tam.

⁶⁸ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9, Predavanje Vide Tomšič na tečaju funkcionark, ki delajo med ženami, 26.8.1946.

⁶⁹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 99/48, Sestavek Vide Gantar.

te sklepe. Tudi *obletnice pomembnejših zgodovinskih dogodkov* je bilo treba izkoristiti za politično vzgojo. Ob 30-letnici oktobrske revolucije so na primer številne podružnice ženske in sindikalne organizacije organizirale sestanke s predavanjem o pomenu tega dogodka. Najuspešnejše pa je bilo vsakoletno *praznovanje 8. marca*, na katerega so se ženske kaj kmalu navadile in ob katerem je bilo mogoče »razgibati tudi one žene«, ki so običajno »stale ob strani«. Ob 8. marcu 1948 je bilo na primer kar 707 dobro obiskanih proslav in 455 sestankov.⁷⁰ Pomembno vlogo so imele tudi *dejavnosti pred volitvami*, bodisi v ustavodajno skupščino, v ljudske odbore ali v odbore AFŽ. Volitve so nudile ugodno priložnost za razlago političnega položaja, za vzpodbujanje ženskih teženj po enakopravnosti, za obračunavanje z drugače mislečimi.⁷¹ Nujna spremljajoča oblika tako političnega kot tudi kulturno-prosvetnega dela je bil *tisk*. Ženska organizacija je izdajala reviji *Naša žena* in *Kmečka žena*, ki sta izhajali v približno 60.000 izvodih, poleg tega pa še najrazličnejše publikacije, še posebej ob posebnih priložnostih, kot na primer ob kongresih AFŽ, 8. marcu ipd. Listi niso izhajali »s komercialnim namenom«, ⁷² ampak iz »politične potrebe«, saj so imeli to prednost, da so lahko prodrli tudi »v one zapuščene vasi, kamor aktivist le redko prihaja.« Vendar kljub nizki ceni in marljivemu pridobivanju naročnic zanimanje za ženska glasila ni upravičilo pričakovanj. Tako *Naša* kot *Kmečka žena* sta poslovali z izgubo, veliko izvodov je ostalo nerazdeljenih.⁷³ Zato je politično vodstvo poskrbelo, da so ženskam namenjeni prispevki izhajali tudi drugod, več ali manj v vsem slovenskem časopisnem in revijalnem tisku.⁷⁴

⁷⁰ AS 1800, fasc. 13, spis št. 77/1948, Politično ideološko delo organizacije AFŽ od avgusta 1947 do aprila 1948, Poročilo GO AFŽ Slovenije Izvršnemu odboru OF 27.3.1948.

⁷¹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9, spis št. 5/1946, Organizacijski referat na razširjenem plenarnem sestanku GO AFŽS 29.9.1946; fasc. 13, spis št. 77/48, Politično ideološko delo organizacije AFŽ od avgusta 1947 do aprila 1948, Poročilo GO AFŽS Izvršnemu odboru OF 27.3.1948.

⁷² Zato je bila cena ustrezno nizka. Leta 1949 naj bi na primer ena številka *Kmečke žene* stala 8 din in 30 par, njena prodajna cena pa je bila 7 din.

⁷³ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 11, Diskusija o tisku, leto 1949.

⁷⁴ V tednu od 3. do 9. septembra je na primer izšlo v slovenskih časopisih in revijah naslednje število prispevkov o ženski tematiki: *Ljudska pravica* (2), *Slovenski poročevalec* (2), *Delavska enotnost* (6), *Kmečki glas* (2), *Gradimo /Ljubljana/* (11), *Jeseniški kovinar* (12), *Gorenjski glas* (3), *Mariborski vestnik* (1), *Zasavski udarnik* (3), *Celjski tednik* (5), *Primorski dnevnik* (3), *Naše delo* (1). Glej: AS 1800, GO AFŽS, fasc. 12, mapa 2, Seznamei objavljenih člankov v slovenskem tisku in v nekaterih jugoslovanskih časopisih.

Posebna oblika ideološko-političnega dela so bili *bralni in študijski krožki*. Nekateri so bili namenjeni obema spoloma, AFŽ pa je organizirala izključno ženske krožke. Sprva je izgledalo, da bralni krožki v Sloveniji, kjer je bilo število nepismenih bistveno manjše kot v ostalih jugoslovanskih predelih, ne bodo zaživel, saj so jih ženske razumele kot pomoč pri opismenjevanju in ne kot sredstvo politične vzgoje. Leta 1946 se Slovenke zanje sploh niso zanimale⁷⁵ pa tudi v letih 1947 in v prvih mesecih leta 1948 so bili takšni krožki »bolj osamljeni pojavi in niso prinesli posebnih rezultatov«.⁷⁶ Zato je vodstvo AFŽ Slovenije izdalo naslednja navodila: »Več poudarka na beletristiki. Imeti evidenco o tem, kako se vrše, kaj žene najbolj zanima, kaj najraje čitajo itd. Bralni krožki naj se vrše po zaselkih, ulicah in blokkih in povsod tam, kjer pride lahko skupaj 4-5 žena, ki so v bližini. Po mestih je primerna oblika, da bi v vsaki hiši, kjer je po več strank, bil krožek žena, ki bi ga vodila ena najbolj sposobnih stanovalk hiše. Z vodji krožkov je treba imeti stalne sestanke in jih učiti, kako naj vodijo krožke.«⁷⁷ Do konca leta 1948 je število bralnih krožkov tudi v Sloveniji nekoliko naraslo⁷⁸ in v letu 1949 je bilo v 440 bralnih skupinah, ki jih je organizirala OF, od 6351 udeležencev že 3052 žensk, v 328 študijskih krožkih pa je bilo od 11.462 udeležencev 6305 žensk.⁷⁹ Razširili so se tudi bralni in diskusijski krožki, ki jih je organizirala AFŽ, in v manjših vaseh ter zaselkih je ta oblika skorajda povsem nadomestila prejšnje, večinoma slabo obiskane sestanke. To so bila pravzaprav nekakšna srečanja, na katerih je bilo poleg vnaprej določenih politično obarvanih tem mogoče obravnavati tudi vsa pereča lokalna in osebna vprašanja, ki so težila njihove udeleženke. Potekala so v šolskih prostorih pa tudi v privatnih stanovanjih. Največkrat so jih vodile učiteljice, včasih tudi članice krajevnih ljudskih odborov in odborov OF. Tak način dela z ženskami je bil zelo uspešen v okraju Ljubljana okolica, kjer se je teh krožkov v letu 1949 udeležilo 442 žensk, obravnavale pa so predvsem

⁷⁵ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 20, mapa 2, Poročilo GO AFŽ Slovenije o kulturno-prosvetnem delu za leti 1945 in 1946.

⁷⁶ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 77/48, Politično ideološko delo organizacije AFŽ od avgusta 1947 do aprila 1948, Poročilo Izvršnemu odboru OF z dne 27.3.1948.

⁷⁷ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 115/48, Naloge propagandne kulturno-prosvetne sekcije na okraju.

⁷⁸ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 120/48, Poročilo propagandne kulturno-prosvetne sekcije pri GO AFŽ Slovenije za leto 1948.

⁷⁹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 3, O ideološko vzgojnem delu organizacije AFŽ, Poročilo propagandne sekcije GO AFŽ Slovenije, 10.11.1949.

članke iz Kmečke žene, Kmečkega glasu pa tudi iz dnevnega časopisja.⁸⁰ Tudi v sami Ljubljani zanimanje za bralne krožke ni bilo zanemarljivo. Ženske, še zlasti gospodinje, ki so obiskovale krožek v Gradišču (rajon Center), so bile na primer najprej vključene v študijsko skupino OF, a se tam niso počutile najbolje. Motilo jih je, da marsičesa niso razumele, vprašati pa si niso upale. V ženskem krožku so bile bolj sproščene in so rade razpravljale. Sestajale so se enkrat tedensko, rednih obiskovalk je bilo približno 15. Obravnavale so predvsem dela sovjetskih pisateljev (npr. Mati Gorkega) in knjige, ki jih je izdajala Prešernova knjižnica. Voditeljica Rapa Šuklje je najprej predstavila vsebino knjige in opozorila na važnejša poglavja, ki so jih nato prebirale. Pogovarjale so se tudi o filmih (največ o slovenskih in sovjetskih, med zahodnimi filmi so največ pozornosti namenile Oliverju Twistu), radijskih oddajah pa tudi o povsem vsakdanjih vprašanjih. Dobro obiskani so bili tudi krožki na območju rajona Moste, ki so obravnavali knjige Prešernove knjižnice in časopisne članke, v Spodnji Hrušici pa je bil krožek bolj študijske narave. Obiskovalo ga je približno 50 žensk, ki so se sestajale na 14 dni, teme pa so bile naslednje: »Kaj je socializem?«, »Žene kolonijalnih narodov«, »Pomen volitev AFŽ« ipd. Na območju Polja je bilo 11 bralnih krožkov, ki so imeli od 20–30 rednih članic. Obravnavale so predvsem prispevke iz časopisov in revij⁸¹ ter odlomke iz literarnih del sovjetskih avtorjev. Nekatere obiskovalke krožkov so želele izobraževanje združiti s praktičnim delom. Tako so na primer gospodinje iz Gradišča predlagale, da naj bi bile najzanimivejše radijske oddaje ob nedeljskih dopoldnevih, ko so običajno »zaposlene v kuhinji«, nekaj Moščank pa je izrazilo željo, da bi na krožku »istočasno krpale nogavice za mladino Titovega doma, saj je sicer škoda časa«. Predlog je bil sprejet, udeleženk je bilo vedno več in v enem večeru so zakrpale okrog 30 parov nogavic.⁸² Ženske so pokazale precej zanimanja tudi za seminar za vodje bralnih krožkov, ki ga je vodil Fran Albreht.⁸³ Bralni krožki so se nasploh izkazali kot »ženam zelo do-

⁸⁰ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 17, mapa 2, Analiza bralnih krožkov. Enak dokument se nahaja tudi v fasc. 16, spis št. 39/49.

⁸¹ Ob prebiranju zapisa o Prešernu so na primer razpravljale o problemu nezakonskih mater, eden od krožkov pa je posvetil veliko pozornost tudi sodnim procesom proti duhovnikom.

⁸² Enake želje so bile tudi drugod. Ženske iz bralnega krožka Vrzedenc so na primer pletle različne izdelke za potrebe Rdečega križa.

⁸³ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 17, mapa 2, spis št. 39/49, Analiza bralnih krožkov.

stopna oblika ideološke in politične vzgoje« in so se nadaljevali v letu 1950, morda pa tudi kasneje.⁸⁴

Vedno očitneje je postajalo, da zgolj s političnimi vprašanji ženskih množic ne bo mogoče pritegniti. Še zlasti za tiste najbolj tipične oblike političnega dela, kot so bili sestanki, konference, politična predavanja in tečaji, ki so se jih članice KP bolj ali manj ubogljivo udeleževale že zaradi partijske discipline, se običajne ženske niso zanimale, nasprotno, do njih so čutile celo odpor. O tem govorijo številna poročila ženskih organizacij iz različnih delov Slovenije. V letu 1947 je na primer slovensko vodstvo AFŽ poročalo takole: »Žene se zelo zanimajo za razne tečaje, predvsem gospodinjske, šivalne... Zelo rade imajo razna predavanja, samo da nekaj novega zvedo. Precej žena ima čitalne grupe. Zelo rade prihajajo na študij. Zelo pa so naveličane enoličnih sestankov, za katere javno izražajo nezadovoljstvo.«⁸⁵ Slovensko partijsko vodstvo je kaj kmalu spoznalo, da bo politična vzgoja veliko uspešneje služila svojemu namenu, če ne bo potekala v povsem samostojni obliki.

b) Kulturna dejavnost

Splošnoizobraževalna predavanja, različni tečaji, dejavnost knjižnic in čitalnic, pevskih zborov in igralskih skupin, obiski filmskih in gledaliških predstav, galerij in muzejev ter prirejanje raznih kulturnih prireditvev so bile tiste izobraževalne oblike, ki so bile za ženske veliko privlačnejše od političnega izobraževanja, poleg tega pa jih je bilo mogoče z malo spretnosti organizatorja izkoristiti tudi za ideološko vzgojo.

O posebnem ženskem kulturno-prosvetnem delu v letu 1945 ni ohranjenih veliko podatkov. Iz poročil ženske organizacije lahko ugotovimo le, da so bili neposredno po vojni med ženskami zelo priljubljeni »razni *mitingi* in *prireditve*, ki so se neogibno končale s plesom, ali pa je ples sploh bil glavna točka programa. Žene so prirejale takšne prireditve ali same ali pa skupno z ostalimi organizacijami.«⁸⁶ Kmalu pa so se ženske začele ukvarjati tudi z drugačnim delom. Knjige so bile nedvomno eno izmed tistih področij, ki je bilo za ženske vedno dokaj privlačno. Tako so

⁸⁴ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 3, mapa 2, Plan propagandne kulturno-prosvetne sekcije pri GO AFŽS za leto 1950.

⁸⁵ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9, spis št. 74/47, Zapisnik seje pri CO AFŽJ (brez datuma), Poročilo za Slovenijo.

⁸⁶ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 20, mapa 2, Kulturno-prosvetno delo, poročilo za leti 1945 in 1946.

*Vaška knjižnica v Motniku, ki jo je vodila 27-letna Roza Štor
(sedi pod Titovo sliko), leto 1948.
AS 1202/225, fototeka Naša žena.*

*Kuharski tečaj v Stranjah (v okolici Kamnika).
AS 1202/233, fototeka Naša žena.*

na primer že v letu 1946 uredile 116 *knjižnic in čitalnic*,⁸⁷ s tem delom pa so nadaljevale tudi kasneje. V oddaljenih vaseh in zaselkih, kjer ni bilo pogojev za organizacijo stalne knjižnice, so vaški odbori AFŽ sodelovali pri ustanavljanju potujočih in priročnih knjižnic. Pisana beseda pa ni služila le kulturi in izobrazbi, ampak je bila tako kot že tolikokrat prej tudi pomembno politično »orodje«. K temu so pripomogle tudi članice AFŽ, ki so marsikje sodelovale tudi pri »čiščenju knjig stare vsebine« in pri izbiranju novih del, še posebej primernih za širjenje »socialističnega duha«. ⁸⁸ Ženske so se rade vključevale tudi v knjižničarske tečaje, ki jih je organizirala Ljudska prosveta Slovenije, saj naj bi bilo med udeleženci teh tečajev včasih tudi do 80 % žensk.⁸⁹ Že v letu 1946 so sodelovale pri ustanovitvi 16 *igralskih družin* in 75 *pevskih zborov*, pomagale so pri organizaciji 538 *različnih kulturnih prireditev (koncertov, iger in akademij)*, udeleževale so se ogledov *razstav, filmov in poučnih izletov*, ki so bili namenjeni spoznavanju kulturnih in zgodovinskih znamenitosti pa tudi zadrug in tovarn, nekateri izleti pa so pripomogli le k »boljši povezavi in spoznavanju ljudi med seboj«. ⁹⁰ Izleti so bili nasploh ena od najbolj priljubljenih oblik kulturno-prosvetne dejavnosti, pa tudi za film žensk ni bilo težko navdušiti. AFŽ je popularizirala tudi vključevanje v filmske krožke, ki jih je organizirala Ljudska prosveta in naj bi navajali h kritičnemu pristopu do filmske umetnosti.⁹¹

c) Splošno izobraževalna in strokovna predavanja ter tečaji

Stalna oblika izobraževanja so bila tudi *predavanja*, ki so jih organizirale organizacije AFŽ, OF, Ljudska prosveta Slovenije, Ljudske univerze,

⁸⁷ Prav tam.

⁸⁸ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 120/48, Poročilo propagandne kulturno-prosvetne sekcije pri Glavnem odboru AFŽ Slovenije za leto 1948; fasc. 11, spis št. 293/48, Zapisnik seje propagandne kulturno-prosvetne sekcije pri GO AFŽ Slovenije kot priloga k pismu Centralnemu odboru AFŽ Jugoslavije z dne 26.5.1948.

⁸⁹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 120/48, Poročilo propagandne kulturno-prosvetne sekcije pri GO AFŽ Slovenije za leto 1948.

⁹⁰ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 20, mapa 2, Kulturno-prosvetno delo, Poročilo za leti 1945 in 1946.

⁹¹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 120/48, Poročilo o delu kulturno-prosvetne sekcije pri GO AFŽ Slovenije za leto 1948; fasc. 13, spis št. 115/48, Naloge kulturno prosvetne sekcije na okraju. Glej tudi Aleksandra Serše, *Izobraževanje odraslih po letu 1945*, v: Jurij Jug, *Pri-spevki k zgodovini izobraževanja odraslih (1945-1990)*, Poročilo o raziskavi, 3. del, Zbirka Zgodovina izobraževanja odraslih, 9. zvezek, Kranj 2000, str. 39.

okrajni ljudski odbori itd. in so bila najrazličnejše vsebine. Poleg poljudnoznanstvenih so bila pogosta tudi predavanja o higieni, zdravstvu, praznoverju, materinstvu ipd., vsa pa so vključevala tudi politične teme. V letu 1946 je na primer samo AFŽ organizirala 343 takšnih predavanj, v letu 1947 že čez 900, leta 1948 pa je Glavni odbor AFŽ Slovenije zabeležil kar 7749 predavanj, namenjenih ženskam.⁹² Takšna predavanja so postala tudi stalen sestavni del raznih *izobraževalnih tečajev*.⁹³ Ti so bili splošnoizobraževalni, jezikovni, strokovni (na primer kmetijski), posebej ženskam pa so bili namenjeni kuharski, šiviljski, zdravstveni in vsi tisti tečaji, ki naj bi jih seznanjali z nego in vzgojo otrok.⁹⁴ Takšne izobraževalne oblike, ki niso imele »značaja šol z izpiti, ampak značaj ljudske univerze, kjer se razpravlja in uči, kjer se na neprisiljen način ljudi z dokazovanjem in širjenjem znanja pridobiva za naprednejše gledanje na svet, jih seznanja z vprašanji našega življenja in jih oborožuje s splošnim in strokovnim znanjem«, ⁹⁵ so bile nasploh ena izmed najpogostejših oblik kulturno-prosvetnega dela. Obisk je bil prostovoljen in brezplačen, zato so jih ljudje na splošno radi obiskovali, če so bili predavatelji le »količkaj zanimivi«. Od leta 1948 dalje je bila za »dvig kulturnosti« in izobrazbe zadolžena predvsem Ljudska prosveta Slovenije, množične organizacije vključno z AFŽ, pa naj bi poskrbele za propagandno delo⁹⁶ in politični

⁹² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 20, mapa 2, Poročilo GO AFŽS o kulturno-prosvetnem delu za leti 1945 in 1946; fasc. 11, spis št. 293/48, Zapisnik seje propagandne kulturno-prosvetne sekcije pri GO AFŽ Slovenije kot priloga k pismu Centralnemu odboru AFŽ Jugoslavije z dne 26.5.1948; fasc. 13, spis št. 120/48, Poročilo propagandne kulturno-prosvetne sekcije pri GO AFŽ Slovenije za leto 1948; fasc. 17, mapa 1, Dopis GO AFŽS vsem oblastnim odborom AFŽ, 8.12.1949.

⁹³ V letu 1949 so takšna predavanja na primer obravnavala naslednje teme: »Geografsko politični položaj FLRJ, družbena in državna ureditev FLRJ, petletni plan in izgradnja socializma v FLRJ, partija vodilna sila v socialistični izgradnji naše domovine in vloga masovnih organizacij, o organizaciji AFŽ, zaščita matere in otroka v novi Jugoslaviji, socialistična preobrazba kmetijstva pod vodstvom partije, organizacija dela v zadrukah, o postanku človeka /neznanstvene teorije o nastanku življenja, evolucijska teorija o poreklu življenja, nastanek prvih živih bitij, poreklo človeka, o naravnih pojavih, znanost in praznoverje/.« (AS 1800, fasc. 17, mapa 1, dopis GO AFŽ Slovenije vsem oblastnim odborom AFŽ, 8.12.1949.)

⁹⁴ Tečaji in predavanja, namenjeni predvsem gospodinjam in materam, bodo obravnavani v poglavju o gospodinjstvi in materinski vzgoji.

⁹⁵ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 15, mapa 2, Informativni bilten IO OF, št. 13, Ljubljana, 5.10.1950, str. 3.

⁹⁶ Samo v letu 1948 je AFŽ Slovenije zbrala 4515 prijav. Glej: AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 120/48, Poročilo propagandne kulturno-prosvetne sekcije pri GO AFŽ Slovenije za leto 1948.

pouk. Pokazalo se je, da je, še zlasti na podeželju, najbolj »vablivo in praktično izvedljivo (pomanjkanje predavateljev itd.) izobraževalno delo v tečajih, ki se jih udeležujejo vaščani na enem mestu ne glede na starost, spol ali kakršnokoli pripadnost.« Vendar se je tudi tu uveljavila delitev po interesih: »npr. ure iz gospodinjstva za žene, pouk o kmetijskih strojih za tiste, ki kažejo zanimanje za to, in podobno.«⁹⁷

d) Vzgoja za gospodinjstvo in materinstvo

V obdobju 1947-1950 v Sloveniji sicer ni bilo gospodinjstev šol, saj je bilo v skladu z marksistično-leninistično teorijo razširjeno pričakovanje, da bo hiter razvoj industrije omogočil ženski, da bo v prvi vrsti delavka, domača dela pa bodo opravljali gospodinjstvi stroji, razni servisi ipd. V praksi je bilo povsem drugače. Ženske so bile zaposlene, večkrat ne toliko po lastni izbiri kot pa so jih v to prisilili finančni razlogi, za otroke in gospodinjstvo pa je bilo tudi treba poskrbeti. Skrb za prehrano, čistočo in obleko družine v času, ko so bile stanovanjske razmere mnogih slabe, ko je primanjkovalo tako živil kot vseh za vsakdanje življenje nujno potrebnih izdelkov, res ni bila lahka naloga. Tako so tudi organizatorji predavanj in tečajev ugotovili, da kljub vsemu ostaja potreba po posebnem ženskem izobraževanju. Funkcionarke AFŽ Slovenije so v poročilu o politično-ideološkem delu za čas od avgusta 1947 do aprila 1948 skušale uvedbo takšnih izobraževalnih oblik takole upravičiti: »Da bi bilo delo bolj pestro in da bi pritegnili še one žene, ki stoje ob strani, smo organizirali čez zimo strokovne tečaje (šiviljske, sanitetne, vrtnarske, gospodinjstvske), na katerih so bila tudi gospodarska politična in vzgojna predavanja. Takih tečajev je bilo v vsakem okraju več, zajemali so od 15-30 žena.«⁹⁸ Že v prvih mesecih leta 1948 je bilo v Sloveniji 160 praktičnih tečajev, ki se jih je udeležilo 3411 žena.⁹⁹ Glede na to, da so bili ti tečaji v največji meri namenjeni predvsem dekletom iz podeželja,¹⁰⁰ so bili poleg tečajev kuhanja in šivanja pogosti tudi vrtnarski in živinorejski tečaji, kakor na primer kokošjerejski in prašičerejski, tečaji za rejo drobnice

⁹⁷ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 15, mapa 2, Informativni bilten IO OF št. 13, Ljubljana, 5.10.1950, str. 3.

⁹⁸ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, Poročilo GO AFŽS Izvršnemu odboru OF, 27.3.1948.

⁹⁹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 120/48, Poročilo propagandne kulturno-prosvetne sekcije pri GO AFŽS za leto 1948.

¹⁰⁰ Šolanje doraščajoče ženske mladine..., str. 34.

mi zadrugami, vključevali tudi redna tedenska predavanja, namenjena ženskam. Centralni odbor AFŽJ je zanje sestavil naslednji program: »O hiši in ohišnici, dezinfekcija in dezinfekcija; kuhinja; dvorišče - ureditev in čiščenje; obleka, pranje perila, kuhanje mila; prehrana - splošno, hrana otrok, za bolnike, čaji; konzerviranje - zelenjave, sadja, čaja; nega dojenčka - nosečnost in porod, dojenje, prehrana dojenčka, ki ni pri prsih.« Predavanja naj bi vedno spremljalo tudi praktično delo, »pričenši s pospravljanjem in urejevanjem hiše in ohišnice od kuhanja in nege dojenčka«. ¹⁰⁶ Zaželeno je bilo sicer, da bi bila gospodinjska vzgoja vključena v druge izobraževalne tečaje, ki so obravnavali politične in gospodarske teme. ¹⁰⁷ Vendar pa so v letu 1950 še vedno potekali tudi povsem praktični tečaji (kuharski, šivalni ipd.) in v marsikateri odročni hribovski vasi, kakršne so bile na primer Ambrus v okraju Novo mesto, Artviže v okraju Sežana in Zavodice - Čreta v šoštanjskem okraju, so pomenili edini stik tamkajšnjih prebivalcev »s svetom«, saj ponekod niti »pismoenoše« niso imeli. In kako so živele tamkajšnje prebivalke? »Žene v teh vaseh so večinoma kmetice, ki so poleti pretežno zaposlene z delom na polju, v gospodinjsko delo se pa zelo malo poglobljajo, kakor tudi ne skrbje za vzgojo otrok, higijeno doma in svoje družine. Po zimi rade segajo po knjigah - romanih, časopisov pa nečitajo.« ¹⁰⁸ Zanimale pa so se za izpolnitev znanja iz vrtnarstva, sadjarstva in perutninarstva, hvaležne so bile za gospodinjske nasvete in so tovrstne tečaje rade obiskovale. Želele so si, da bi se njihove hčerke »naučile kaj več kuhanja in gospodinjskih opravkov«. ¹⁰⁹ Ena izmed redkih izjem je bila vas Ribnica na Pohorju, kjer »se odločno čuti vpliv iz sveta« zaradi prisotnosti lesne industrije in granita. Tja so prihajali časopisi, imeli so knjižnico, pa tudi bralne, pletilne in šivalne krožke, izobraževalne in kuharske tečaje. ¹¹⁰

¹⁰⁶ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 17, mapa 1, Dopis GO AFŽ Slovenije vsem oblastnim odborom AFŽ, 8.12.1949.

¹⁰⁷ Vsebino teh tečajev lahko razberemo iz programa usposabljanja za vodje praktičnih tečajev: politična vzgoja, gospodinjstvo, knjigovodstvo, splošno gospodinjstvo, hranoslovje, konzerviranje, higiena in zdravstvo, vzgoja otrok (moralna in telesna), mlekarstvo, perutninarstvo, vrtnarstvo, svinjereja, reja kuncev. Dopoldne je bil teoretični pouk, popoldne pa praktične vaje, seminarji in individualni študij. O pomenu politične vzgoje priča dejstvo, da ji je bilo namenjenih kar 30 ur, medtem ko je bilo za večino ostalih predmetov predvidenih približno 10 ur. (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 8, mapa 3, Urnik za enomesečni tečaj z vodji praktičnih tečajev /brez datuma - verjetno iz let 1949 ali 1950/.)

¹⁰⁸ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 3, mapa 3, Hribovske vasi - prosvetljevanje, 1950.

¹⁰⁹ Prav tam.

¹¹⁰ Prav tam.

Potreba po tovrstnem izobraževanju se tudi v naslednjih letih ni zmanjšala, nasprotno, zagovorniki obnove nekdanjega gospodinjanskega šolstva so bili vedno glasnejši. Pridružila se jim je tudi ženska organizacija. Na podlagi ankete, ki je bila leta 1952 izvedena v številnih slovenskih krajih, in dotedanjih izkušenj je Glavni odbor AFŽ Slovenije gospodinjstvo opredelil kot »važno družbeno funkcijo z velikim gospodarskim pomenom«, ki ni več le »problem posameznih žena, oziroma žensko vprašanje«, in izdelal naslednji program: ustanoviti Zavod za napredek gospodinjstva, ki naj bi bil povezan z višjo šolo za usposabljanje gospodinjstev učiteljic; pripraviti načrt šol in tečajev, ki bodo usposabljali ženske za razne gospodinjstvene poklice; vključiti pouk gospodinjstva v redne šole, kjer bi bil obvezen za otroke in mlade obeh spolov.¹¹¹ Leta 1953 je bila AFŽ sicer ukinjena, njena prizadevanja pa je nadaljevala Zveza ženskih društev. Že v petdesetih letih je bil ustanovljen Zavod za napredek gospodinjstva, višja in srednje gospodinjstvene šole, potekali so zdravstveni in gospodinjstveni tečaji, pouk gospodinjstva je postal sestavni del šolskega pouka.¹¹²

Pomemben del izobraževanja žensk kot bodočih mater je bila tudi zdravstvena vzgoja. Nezadovoljive higijenske razmere in hitro širjenje nalezljivih bolezní so v prvih povojnih letih vplivali na visoko umrljivost dojenčkov tudi v Sloveniji.¹¹³ Vzrok ni bil vedno le v pomanjkanju

¹¹¹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 19, Šolstvo (gospodinjstveno prosvetljevanje), maj 1954.

¹¹² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 19, Gospodinjstvo v sodobni družbi, Zveza ženskih društev Slovenije, 16.11.1956. Glej tudi: AS 1800, GO AFŽS, fasc. 19, Predlog Zveze ženskih društev za tečaje Rdečega križa s področja gospodinjstva.

¹¹³ Temu so botrovale neustrezne higijenske in zdravstvene razmere v prvi Jugoslaviji, med drugim tudi pomanjkanje zdravstvenih ustanov in preventivnih ukrepov za zaščito matere in otroka. Smrtnost dojenčkov naj bi bila leta 1939 13,23 %, na nekaterih področjih pod Italijo, na primer v takratnem okraju Ilirska Bistrica, pa naj bi bila celo 21,9 %. Po vojni je odstotek smrtnosti dojenčkov v Sloveniji hitro upadal. V Sloveniji je bilo leta 1947 na 100 živorojenih otrok 9,7 umrlih, leta 1953 pa le še 5,73. (Cita Bole, Uloga i značaj dečijih ustanova u zdravstvenom prosvetčivanju, v: Zdravstvena zaštita dece, Materijali sa I. nacionalnog kongresa za zaštitu dece od 2. do 5. oktobra 1955 v Beogradu, Beograd 1956, str. 206.) Jugoslovansko povprečje smrtnosti dojenčkov je po podatkih svetovne zdravstvene organizacije leta 1953 znašalo 10,26 % in je bilo veliko višje od marsikatero evropske države (Nemčija - 4,6 %, Italija 5,9 %, najmanjši odstotek je imela Švedska - 1,9 %). Jugoslavija v celoti je bila v obdobju 1924-1952 manj uspešna pri zniževanju tega odstotka na primer od Nemčije in Italije, ki sta ga znižali za 7,4 oziroma 6,3 %, Jugoslavija pa le za 4 %. (Miloje Sarvan, Zdravstveno stanje djece i omladine u Jugoslaviji, v: Zdravstvena zaštita dece, Materijali sa I. nacionalnog kongresa za zaštitu dece od 2. do 5. oktobra 1955 v Beogradu, Beograd 1956, str. 49, 62 in 74.)

zdravstvenih ustanov in revščini, marsikdaj je bila kriva tudi nepravilna prehrana in pomanjkljiva čistoča, kar je bilo večkrat povezano z nizko izobrazbeno in kulturno ravnijo prebivalstva.¹¹⁴ Rdeči križ je že leta 1945 začel z organiziranjem predavanj o splošni higieni in nalezljivih boleznih, o raku in ženskih boleznih ipd., prirejal pa je tudi tečaje za nego dojenčka. Po podatkih Centralnega higienskega zavoda in Glavnega odbora Rdečega križa Slovenije je bilo v obdobju 1945–1956 organiziranih najmanj 68.000 različnih zdravstvenih predavanj z več kot 2.000.000 poslušalci. Po letu 1950 je bilo vsako leto prikazanih tudi približno 200–300 filmov in organiziranih 10–20 razstav z zdravstveno tematiko. Oglede filmov se je letno udeležilo približno 50.000 ljudi, razstav pa od 50.000–100.000. S pomočjo sindikatov so zdravstveni tečaji za delavke potekali tudi v tovarnah.¹¹⁵ AFŽ je organizirala tečaje in predavanja za mlade matere in izdajala razne poučne publikacije (o negi dojenčka, odpravljanju škodljivih razvad in običajev ipd.), v sodelovanju z zdravstvenim ministrom in Rdečim križem je organizirala zdravstvene preglede otrok, prizadevala si je za večje vključevanje deklet v zdravstvene šole, članice ženske organizacije pa so osebno obiskovale tudi najbolj odročne hribovske vasi, kjer je bilo širjenje zdravstvene kulture najpotrebnejše.¹¹⁶ V nekaterih vaseh kot na primer v Ambrusu so imeli zdravstveno postajo s požrtvovalno medicinsko sestro, ki se je zelo zanimala za težave vaškega prebivalstva. Nasvete so ženske rade poiskale tudi pri babici, veliko preglavic pa so jim delali zobje, večkrat le zaradi neustrezne prehrane. Drugače je bilo v Zavodih in Čreti. Ženske so večinoma rojevale doma brez kakršnekoli zdravniške pomoči. Nosečnice in porodnice pogosto niso uživale »nikake obzirnosti niti pri najbližjih« in so bile pogosto celo »zaničevane« in »poniževane« vso nosečnost. Po porodu jim je pomagala

¹¹⁴ Po mnenju prof. dr. Sarvana, vodje otroške klinike v Sarajevu, ni bil zgolj slučaj, da je bil v Sloveniji z najmanjšim številom nepismenih žensk (2,5 %) tudi najmanjši odstotek umrljivosti dojenčkov /največja umrljivost dojenčkov je bila v BiH in Makedoniji, kjer je bilo največ nepismenih žensk – 57 in 48,2 %/. (Milivoje Sarvan, Zdravstveno stanje djece i omladine u Jugoslaviji, v: Zdravstvena zaštita dece, Materijali sa I. nacionalnog kongresa za zaštitu dece od 2. do 5. oktobra 1955 v Beogradu, Beograd 1956, str. 63. Glej tudi strani 64–73.)

¹¹⁵ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 20, mapa 1, Mira Svetina, Zdravstveno prosvetljevanje in vloga družine (brez datuma).

¹¹⁶ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 2, spis št. 352/48, Poročilo o delu sekcije mati in dete; fasc. 13, spis št. 120/48, Poročilo propagandne kulturno-prosvetne sekcije pri GO AFŽ Slovenije za leto 1948; fasc. 13, spis št. 69/48, Delovne naloge AFŽ, fasc. 13, spis št. 116/48, Poročilo o delu sekcije mati in dete za leto 1948.

le kakšna sosedka, prav kmalu so morale vstati iz postelje in poskrbeti za vso družino. Zdravstvene nasvete so iskale le pri sovaščankah, držale so se starih, škodljivih običajev, na primer: porodnica je morala biti v temi, češ »da ji živci ne prenesejo svetlobnih žarkov«; otrok je vedno spal v sobi z zaprtimi okni, da se ne bi prehladil; opreme za novorojenčka niso nabavljale v trgovini, četudi bi jo lahko, ker so verjele, da je staro perilo »bolj zdravo« ipd. Zato so rojevale v zatohlih sobah in pogosto na umazanih posteljah, dojenčkom do enega leta niso umivale glavic, češ da bodo prej govorili in pogosto so jih hranile z enako hrano, kot so jo jedli odrasli. Niso pa uživale alkoholnih pijač in kljub pomanjkanju vode so enkrat na teden prale perilo. Zaradi pretežkega dela so pogoste bolehole, možje pa so se največkrat odzivali z grobstjo, namesto da bi poiskali zdravniško pomoč. Zaradi neustrezne nege in pomanjkanja vitaminov so bili otroci večkrat slabotni in blede. Podobno je bilo tudi v Artvižah pri Sežani. Tam zdravstvena pomoč zaradi slabih poti sploh ni bila dostopna. V vas ni prihajala niti babica, niti medicinska sestra, niti zdravnik. Ženske so bile prepuščene same sebi in veri v najrazličnejše vraže.¹¹⁷ Higiena je bila v splošnem slaba, zob si niso niti umivali, kaj šele popravljali, zato je bila večina žensk po petindvajsetem letu že skoraj brez njih, spodnje perilo so nosile le mlajše ženske. Te so počasi opuščale stare navade, otroke so kopale celo enkrat dnevno, rojevati so hodile v porodnišnice ipd.¹¹⁸

Kmalu pa se je pokazalo, da z »nesistematičnim, večinoma kampanjskim zdravstveno prosvetnim delom«¹¹⁹ ne bo mogoče doseči trajnejših uspehov in da bo treba začeti s sistematičnim zdravstvenim izobraževanjem, predvsem mladih. Pozimi 1952/53 je Rdeči križ začel z organiziranjem dveletnih zdravstveno-prosvetnih tečajev o higieni, pravilni prehrani, negi otroka ipd., namenjenih predvsem podeželskim dekletom, starim od 16 do 18 let. Zanimanje zanje je bilo veliko, saj je bilo udeleženk že v prvem letu kar 16.273, le v tistih krajih, kjer so ponovno začele delovati kmetijsko-gospodinjke šole, ki so vključevale tudi zdravstvena predavanja, so te tečaje kmalu opustili.¹²⁰ V prvi polovici petdesetih let

¹¹⁷ Na primer: »V slučaju, da mati prezgodaj izgubi mleko obdolžijo krivde neko žensko na vasi, ki ji rečejo, da želi slabo otroku in materi.«

¹¹⁸ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 3, mapa 3, Hribovske vasi – prosvetljevanje, 1950.

¹¹⁹ Zelo intenzivno zanimanje za zdravstvene probleme je bilo v času različnih akcij, ki so navadno potekale enkrat letno, kot na primer Teden matere in otroka ipd.

¹²⁰ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 20, mapa 1, Mira Svetina, Zdravstveno prosvetljevanje in vloga družine (brez datuma).

so bila vedno pogostejša razmišljanja, da bi bilo treba nuditi ustrezno vzgojo za bodoče družinsko življenje tudi moški mladini.¹²¹ V nekaterih podjetjih so začeli samoiniciativno organizirati manjše tečaje, »posebej za fante«. V redni program predvojaške vzgoje - taborjenja so skušali vključiti tudi krajši zdravstveni program, ki je vseboval še »vzgojo za zakon in družino«, življenje v taboru pa naj bi pripomoglo tudi k pridobivanju osnovnih higienskih navad.¹²²

Do začetka petdesetih let je bila tudi vzgoja otrok razumljena kot izrazito ženska naloga,¹²³ zato je bila nujni sestavni del vzgoje sedanjih in bodočih mater: »Kot posebno izobrazbeno in vzgojno vrednoto AFŽ pa moramo smatrati usposabljanje naše žene za vzgojo otrok. AFŽ vzgaja ženo z vsem svojim vplivom tudi za njeno funkcijo, ki jo mora v splošnem imeti v socialistični družbi (odnos do moža, otrok in družine v celoti, do družbe, šole).«¹²⁴ Vendar ni bila le mati tista, ki je vzgajala otroka, s pomočjo otrok je bilo mogoče vzgojiti tudi njihove matere: »Pionirji so sredstvo, ki bodo priklenili mater, ker vsaka mati bo rada videla, kako se razvija njen otrok... Če hočeš politično organizirati ženo, jo boš prav na tem vprašanju, ker vzbuja največ zanimanja...«¹²⁵ Predvidevanja so bila pravilna. Marsikatera, ki se morda nikoli ne bi udeležila političnega predavanja, je prišla na predavanje, če ga je organizirala šola v sklopu roditeljske vzgoje. Politično-vzgojni pomen so imele tudi razne šolske proslave (ob državnih praznikih, osmem marcu ipd.). Največji uspeh pa so imele prireditve, imenovane novoletna jelka, ki so jih pomagale pripravljati tudi matere. Otroci so bili veseli daril in zabave, ženske zadovoljne, ker so bili otroci veseli, oblast pa je uspela težišče decembrskih praznovanj počasi prenesti iz krščansko obarvanega Božiča na socialistično novoletno jelko.¹²⁶ Matere so bile vabljene tudi na šolske in druge otroške izlete. Običajno so se rade odzvale, politične organizacije in šole pa so poskrbele, da je bil izlet »pravilno izkoriščen«. Najbolj zaželeno je bilo namreč obiskovanje krajev, ki so imeli poseben pomen za zgodovino narodnoosvobodilnega gibanja, pa tudi tovarn, rudnikov ipd., ki naj bi pričali

¹²¹ Prav tam.

¹²² Prav tam.

¹²³ Več o tem je bilo povedanega že v poglavju Mati - prva vzgojiteljica otroka.

¹²⁴ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 20, mapa 1, Teze za vzgojna predavanja (brez datuma).

¹²⁵ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 1, spis št. 312/48, Zapisnik delovne konference pri GO AFŽ Slovenije, 15.6.1948.

¹²⁶ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 120/48, Poročilo propagandne kulturno prosvetne sekcije pri GO AFŽ Slovenije za leto 1948.

o uspehih socialističnega gospodarstva.¹²⁷ Možnost političnega vpliva na ženske so predstavljali tudi roditeljski sestanki, vendar je sčasoma zaradi vedno večjih učnih neuspehov in vedenjskih problemov šolskih otrok (grdo obnašanje do učiteljev in starejših, kajenje, pijančevanje) vedno bolj zmanjkovalo časa za politična vprašanja. Vse več je bilo predavanj o vzgoji otrok in mladine, radijskih oddaj z vzgojno tematiko, izhajale so razne publikacije o vzgojnih vprašanjih, Naša žena pa je redno objavljala članke o tem, kako je treba otroku privzgojiti delovne navade, jih naučiti kulturnega vedenja, jim pomagati pri učenju ipd.¹²⁸ Vedno očitneje je postajalo, da sta za vzgojo otrok potrebna oba starša in v prvi polovici petdesetih let se je vedno manj govorilo o materinski vzgoji, vedno več pa o šolah za starše ipd.¹²⁹ Za otroška vprašanja so se sčasoma začeli zanimati tudi moški. V marca 1953 ustanovljeni Zvezi prijateljev mladine Slovenije, ki si je prizadevala za izboljšanje kakovosti življenja otrok in mladostnikov ter za uveljavljanje njihovih interesov, je bilo 30 % članov moškega spola. Ti so prevladovali tudi v vodstvenih organih (v odborih društev in okrajnih zvez), kar je bilo sicer po mnenju ženske organizacije nezaželen pojav, ki pa kljub temu dokazuje, da moški v tem društvu niso bili zgolj pasivni člani. Zveza prijateljev mladine si je tudi prizadevala, da bi se v delo z mladino vključilo čim večje število staršev, mater in očetov.¹³⁰

Leta 1953 je bila AFŽ ukinjena, verjetno v precejšnji meri prav zaradi tega, ker po mnenju partijskega vodstva ni uspela ideološko prevzgojiti žensk, še zlasti ne na podeželju. Vendar so tako AFŽ kot Rdeči križ, Ljudska prosveta in druge organizacije, ki so se ukvarjale s tako imenovanim kulturno-prosvetnim delom med ženskami, opravile pomembno delo. Z njihovo pomočjo so si tudi ženske v odročnejših predelih razširile svoje znanje in se naučile celo vrsto uporabnih veščin. Pa ne le to. Ta dejavnost je pripomogla tudi k temu, da so se pogledi na gospodinjstvo in materinstvo počasi začeli spreminjati. Pretirano bi bilo sicer trditi, da se

¹²⁷ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 17, mapa 1, spis št. 312/48, Zapisnik delovne konference sekretark AFŽ pri GO AFŽS 15.6.1948.

¹²⁸ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 74/48, Usmerjevalni plan dela organizacije AFŽ za leto 1949.

¹²⁹ Glej npr.: AS 1800, GO AFŽS, fasc. 3, mapa 3, Zaključki posvetovanja o vzgojnih vprašanjih, 17.3.1950; Iz razprave o današnjem položaju kmečke žene (na 4. kongresu AFŽJ), v: Naša žena, št. 11, Ljubljana 1953, str. 301 itd.

¹³⁰ AS 1800, fasc. 20, mapa 2, Poročilo Zveze ženskih društev Slovenije o dejavnosti žena, Ljubljana, december 1955.

je število ženskih dolžnosti v družinskem življenju v začetku petdesetih let bistveno zmanjšalo. Tudi dejstva, da so se okrog leta 1950 začele celo v javnosti ponovno odkrito izražati želje o vrnitvi ženske iz poklicnega in javnega življenja nazaj v okrilje domačega gospodinjanskega in materskega dela, ni mogoče zanikati.¹³¹ Če pa upoštevamo, da se je takrat začelo govoriti o vzgoji fantov za zakon in družino, šolah za starše, pomoči vseh družinskih članov v gospodinjstvu, nalogah očetov pri vzgoji otrok,¹³² lahko rečemo, da so bili v tem obdobju storjeni prvi koraki k uresničenju tiste želje, ki so jo zastavile nekatere ženske že v začetku 20. stoletja: »Da je vzgoja deklet za zakon čudna zahteva, kaže nam nadalje dejstvo, da še nikomur ni prišlo na um, da bi hotel za zakon vzgajati tudi moške. Poslednji pa bi bili take vzgoje v neki meri prav tako potrebni, kakor ženske.«¹³³

¹³¹ Vida Tomšič, Ženska enakopravnost – sestavni del pridobitev delavskega razreda, v: Obzornik, Priloga Delavske enotnosti, št. 16, Ljubljana, 22. maj 1953, str. 91. Več o tem v poglavju o zaposlovanju.

¹³² O nujnosti sprememb v družinskem življenju je Vida Tomšič zapisala: »Ne mislim, da bomo uničili naše domače življenje, toda mnogo bo treba spremeniti! Ne samo s tem, da bomo vedno bolj uvajali v naše hiše nove in nove tehnične možnosti, ampak tudi v miselnost vseh družinskih članov! Delo v gospodinjstvu bo moralo postati skupna skrb vseh članov gospodinjstva in ne samo žene in kakšne so naloge očetov v vzgoji otrok itd. itd.!« (Vida Tomšič, Ženska enakopravnost – sestavni del pridobitev delavskega razreda, v: Obzornik, priloga Delavske enotnosti, št. 16, Ljubljana, 22. maja 1953, str. 91.)

¹³³ Slovenka, št. 9, 25. 9. 1901, Trst, Vzgoja deklet, str. 233.

ZAPOSLENA ŽENSKA

»Kajti častnega mesta v človeški družbi nimamo zaradi specifične ženske kreposti, temveč zaradi vrednosti koristnega dela, ki ga ženska opravlja za družbo, zaradi vrednosti njene osebnosti kot človeka, kot ustvarjalnega delavca, kot državljana, misleca ali borca.«

(Aleksandra Kollontaj)

I. Ženska v socializmu naj bo zaposlena!

Medtem ko je vsakršno zaposlovanje v kapitalizmu več ali manj pogojeno z ekonomskimi razlogi, so bili razlogi za zaposlitev žensk v socializmu tudi ideološkega značaja:

a) tendenca po splošni zaposlenosti je bila pogojena že s samim značajem socialističnega družbenega reda, ki ne temelji na zasebni lastnini proizvodnih sredstev, temveč »predstavlja njegovo bazo delo vsakega državljana.«¹ Delo je bilo v socialistični Jugoslaviji proglašeno za najvišjo vrednoto. Vse zdrave in odrasle osebe so se bile dolžne preživljati z lastnim delom. Iz zaposlitve so izhajale tudi pomembne pravice. Iz nje je izhajala pravica do socialnega zavarovanja, ki je vključevalo zaščito vseh zaposlenih in njihovih družinskih članov v vseh primerih izgube delovne sposobnosti, kot so bolezen, smrt, invalidnost in starost, delavke pa so dobile pravico do porodniškega dopusta. V obdobju tako imenovane racionirane preskrbe (do leta 1952) so imeli zaposleni državljanji ugodnosti tudi pri oskrbi z živili in industrijskimi izdelki, saj so poleg večjega števila točk na živilskih nakaznicah dobili tudi možnost nakupa v posebnih trgovinah posameznih tovarn, podjetij in ustanov;²

b) zaposlena ženska se je vključila v javno življenje, postala je dovtetnejša za nove ideje, politične organizacije pa so dobile veliko več možnosti, da pridobijo njeno naklonjenost in jo navdušijo za socialistične cilje.

¹ Vida Tomšič, Družina v naši družbi, Predavanje na seminarju o problemih družine in vzgoje od 6. do 9. novembra 1962 na Bledu za sodelavce vzgojnih posvetovalnic, izdala Zveza prijateljev mladine Slovenije kot prilogo glasila DPM (Društvo prijateljev mladine), št. 10, Ljubljana 1962, str. 7.

² Več o tem v: Mateja Jeraj, Slovenski sindikati in socialna politika 1945-1950, Ljubljana 1995, str. 117-123.

Zato je Lenin prizadevanja za »gospodarsko osamosvojitve« žensk proglašil za najpomembnejšo nalogo ženskega delavskega gibanja: »Pritegniti ženske v družbenoproizvajalno delo, iztrgati jo iz 'domačega suženjstva', osvoboditi jo podrejenosti - duhamorne in ponižujoče - večnemu in izključnemu okolju kuhinje in otroške sobe - to je glavna naloga.«³

c) zaposlitev žensk je imela še dodaten pomen, saj v večji ali manjši meri zagotavlja ekonomsko neodvisnost, ki po marksistično-leninistični teoriji predstavlja glavni temelj ženske enakopravnosti. Po Marxovem in Engelsovem mnenju naj bi bila namreč »osvoboditev ženske in njeno izenačenje z moškim« nemogoča vse dotlej, dokler je »ženska ločena od družbenega proizvodnega dela in omejena na zasebno domače delo«;⁴

d) veljalo je tudi prepričanje, da je samo zaposlena žena lahko »dobra vzgojiteljica svojih otrok«. Z delom naj bi se večalo »njeno obzorje«, zato »lahko tudi čisto drugače vzgaja svoje otroke kot žena, ki je samo gospodinja.«⁵

II. Dejavniki, ki so vplivali na zaposlovanje žensk

1. Politične zahteve, potrebe gospodarstva in interesi žensk

Jugoslovansko partijsko vodstvo je gospodarsko politiko države spreminjalo v skladu s političnimi zahtevami, podjetja so skušala zaposlovanje čim bolj prilagoditi dejanskim potrebam, ženske pa so iskale zaposlitev, kadar so jim to narekovali osebni interesi.

V času od 1945 do 1948, ko je jugoslovansko partijsko vodstvo skušalo čim natančneje posnemati sovjetski tip socializma, je bilo vključevanje žensk v gospodarsko življenje eden izmed pomembnih političnih ciljev. V prvih dveh povojnih letih je bila *obnova* med vojno porušene države glavni cilj državne ekonomske politike. Zaradi pomanjkanja finančnih in

³ V.I. Lenin, K mednarodnemu dnevu delavk, 4. marca 1920, Dela, IV. ruska izdaja, 30. zvezek, str. 382-383. Cit. po: Socializem in osvoboditev žensk, Ljubljana 1960, str. 200.

⁴ Friedrich Engels, Izvor družine, privatne lastnine in države, Ljubljana 1963, str. 147.

⁵ AS 1800, GO AFŽS, Teze za predavanja v tednu matere in otroka, 1948.

materialnih sredstev ter delovne sile naj bi bila obnovitvena dela v glavnem opravljena brezplačno, s prostovoljnim delom zaposlenih delavcev in okoliškega prebivalstva ter s prisilnim delom vojnih ujetnikov in političnih zapornikov.⁶ Pomoč žensk je bila nujna in politični voditelji so si prizadevali, da bi jih pritegnili v čim večjem številu: »Naša glavna naloga je delo na obnovi in izgradnji naše domovine. Vemo, da je sovražnik že doslej iz naše porušene, požgane in uničene domovine hotel kovati kapital za sebe... Mi tega ne smemo dopustiti. Naša dolžnost je, da z delom, z udarniškim delom gradimo svojo domovino, da očistimo ruševin našo domovino, da damo od sebe prav vse, da bomo čimprej samostojni in neodvisni. Tovarišice, tudi pri tem delu se mora pokazati enotnost našega slovenskega naroda, enotnost vseh narodov Jugoslavije. Tudi pri tem delu na gospodarski obnovi bomo kazale razumevanje ne samo za potrebe svoje hiše in svojega kraja, ampak bomo gledale na potrebe celote, na potrebe vse naše domovine. Šle bomo delat tja, kjer bo potrebno, tja, kjer je največje pomanjkanje.«⁷ Obnova torej nikakor ni bila samo gospodarsko vprašanje, temveč tudi simbol politične moči, od njenega uspeha je bil odvisen nadaljnji obstoj socialistične Jugoslavije.⁸ Ženske so se odzvale v precejšnjem številu. Sodelovale so pri čiščenju ruševin, popravljanju cest, gradnji stanovanjskih hiš in šol ter obdelavi zemlje.⁹ Pri tem so jih vodili različni razlogi. Nekatere so zares verjele v lepšo prihodnost, druge so se odzvale le zaradi prepričevanja ali celo zahtev s strani krajevnih političnih organizacij, nadrejenih v podjetju ali ustanovi ipd., marsikatera pa si je najbrž želela le pripomoči k čimprejšnji vzpostavitvi normalnih življenjskih pogojev zase in za svojo družino.

Hkrati z odstranjevanjem posledic vojne je potekala tudi izvedba prve faze v procesu industrializacije države. V tem času naj bi se namreč ustvarili tudi vsi materialni in drugi pogoji, ki so bili potrebni za prehod v drugo razvojno stopnjo socializma, v uvajanje načrtnega gospodarstva. V skladu z leninistično teorijo se namreč lahko agrarna in industrijsko nerazvita država spremeni v močno, neodvisno državo s socialističnim

⁶ Jože Prinčič, *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu (1945-1956)*, Novo mesto 1992, str. 22 in 172.

⁷ Iz referata Vide Tomšič o nalogah bodočnosti na 2. kongresu AFŽ Slovenije 11.6.1945, v: *Naša žena*, št. 4-5, Ljubljana 1945, str. 57. Glej tudi Titov govor na 1. kongresu AFŽ Jugoslavije 17.6.1945, v: *Naša žena*, št. 4-5, Ljubljana 1945, str. 46.

⁸ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9, Predavanje Vide Tomšič 26.8.1946.

⁹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 23, mapa 3, Poročilo o delu in organizacijska vprašanja AFŽ Slovenije (do leta 1948) in fasc. 20, mapa 2, Gospodarske akcije.

gospodarskim sistemom le pod pogojem, »da postavi industrijo za svojo materialno bazo in zagotovi njen neprestani razvoj.«¹⁰ Še posebej pomembno vlogo je imela tako imenovana težka industrija: »Velika strojna industrija ... dokončno loči industrijo od poljedelstva in ... ustvarja poseben razred prebivalstva, ki je staremu kmečkemu prebivalstvu popolnoma tuj in se od njega razločuje po drugačnem ustroju življenja, po drugačnih družinskih odnosih, po višji ravni tako gmotnih kot duhovnih potreb. V majhnih obratih in manufakturah so vedno ostanki patriarhalnih odnosov in različnih oblik osebne odvisnosti, ki izredno slabšajo položaj delavstva, ga ponižujejo in kvarijo. Velika strojna industrija, ki združuje množico delavcev, neredko iz različnih krajev države, pa se nikakor več ne zadovoljuje z ostanki patriarhalnosti in osebne odvisnosti ter se resnično odlikuje z 'omalovažujočim odnosom do preteklosti'...«¹¹ Gospodarstvo, ki je temeljilo na rudarstvu, pridobivanju energetskih virov in surovin, proizvodnji delovnih in prometnih sredstev, metalurgiji in na nekaterih vejah kemične industrije,¹² je sicer potrebovalo ogromno število novih delavcev, vendar ženske večinoma niso imele nobene od v teh panogah najbolj zaželenih sposobnosti – niti tehnične izobrazbe niti zadostne telesne moči. Zato so množično zaposlovanje žensk narekemale bolj politične zahteve kot poslovni uspehi tovarn in podjetij.

Razlogi, ki so več kot 20.000 žensk privedli k temu, da so se v letu 1946 zaposlile,¹³ so bili v največji meri prav ekonomski, pri čemer je treba poudariti, da so bile marsikdaj bolj kot plača odločilne vse tiste druge ugodnosti, ki jih je nudila zaposlitev: socialno in zdravstveno zavarovanje, plačan porodniški dopust, ugodnosti pri preskrbovanju z živilji in industrijskimi izdelki. Pri nekaterih je bila dodatna plača stvar

¹⁰ Jože Prinčič, Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu (1945–1956), Novo mesto 1992, str. 172. Ob tem bi bilo treba, vsaj na začetku, hitreje razvijati tiste industrijske panoge, od katerih naj bi bili odvisni »življenje ali smrt socializma' in samostojnost ali podrejenost njegovega gospodarstva«. (Prav tam.) To so bile panoge, »ki ustvarjajo energetske vire, polizdelke ali proizvajalna in prometna sredstva«. Še posebej odločilen naj bi bil kar najhitrejši razvoj težke industrije, ki naj bi edina omogočila nastanek močne in samostojne države, neodvisne od »svetovnega kapitalizma«. (Prav tam, str. 36.)

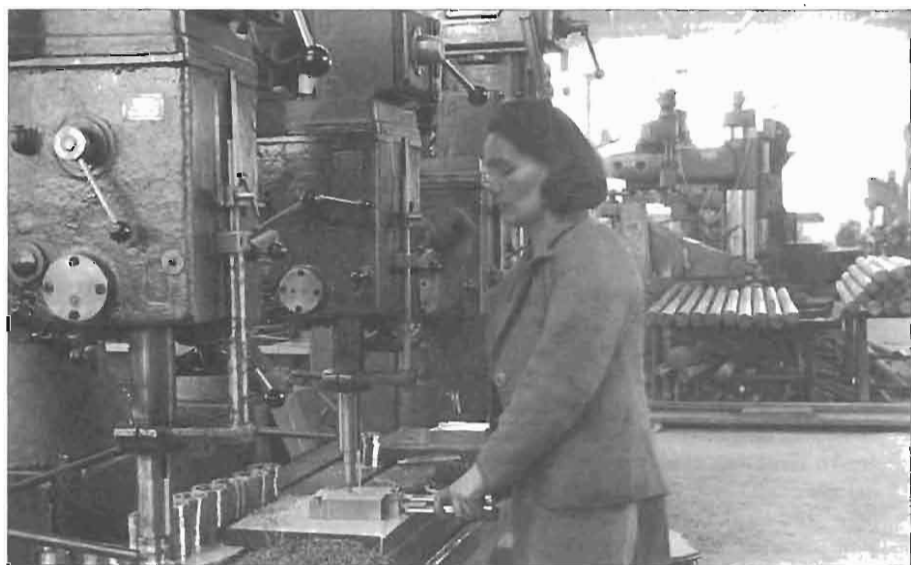
¹¹ V.I. Lenin, Razvoj kapitalizma v Rusiji (1899), Dela, IV. ruska izdaja, 3. zvezek, str. 480–481. Cit. po: Socializem in osvoboditev žensk, Ljubljana 1960, str. 119–120. Tudi v: V.I. Lenjin, Izabrana dela, Beograd 1960, tom 2, str. 495–496.

¹² Privredni leksikon, Zagreb 1961, str. 209.

¹³ Po podatkih glavnega odbora slovenskih sindikatov se je v letu 1946 zaposlilo 69.755 oseb, 48.888 moških in 20.867 žensk. V tem številu so vsebovani tudi učenci in učenke v gospodarstvu, kakor so v socialistični dobi poimenovali nekdanje vajence. (AS 540, RS ZSS, knjiga 13/14/, Poročilo o delu GO ESS za leto 1946.)

*Pri gradnji Litostroja so bile zaposlene tudi ženske, 5. 5. 1947.
AS 1202/260, fototeka Naša žena.*

*Štefka Medvešček, tehnično najbolj usposobljena delavka železarne
v Ravnah na Koroškem.
AS 1202/259, fototeka Naša žena.*

preživetja, druge so si želele le izboljšati premoženjsko stanje, kakšno je celo pregovoril mož.¹⁴ Marsikatera bi raje ostala doma in gospodinjala, če bi le bilo mogoče.¹⁵ Precej pa je bilo takšnih, ki so se prav hitro privadile drugačnemu načinu življenja, ponosne so bile na svoje poklicno delo in ekonomsko neodvisnost, veselile so se, da lahko pripomorejo k boljšemu življenju svoje družine,¹⁶ čutile so, da so pomembne, da dajejo »svoj prispevek družbi«.¹⁷ Vsekakor je k želji po zaposlitvi pripomogla tudi propaganda množičnih organizacij, marsikdaj pa je bila odločitev odvisna tudi od okolja, v katerem je ženska živela. V določenih krajih ali mestnih predelih je še obstajalo prepričanje, da imajo žene premožnejših mož posebno ugodnost, da ostanejo doma.¹⁸ Ponekod pa je prevladalo mnenje, da je nekaj vreden le tisti, ki je zaposlen. Marsikatera gospodinja se je zato počutila odrinjeno in manjvredno, kakšna že zaradi tega, ker je bila prikrajšana za družabno življenje, najbolj pa so bile prizadete tiste, ki so čutile željo po poklicnem delu, a jim je bilo to iz različnih razlogov onemogočeno.¹⁹

¹⁴ Nina Vodopivec, *Podoba in položaj ženske...*, str. 46–48.

¹⁵ Prav tam, str. 46.

¹⁶ Vdova nekega domobranca je pred vojno kljub izobrazbi ostala doma, po vojni pa je postala bančna uradnica, kmalu tudi vodja oddelka in je povsem spremenila dotedanje mnenje: »Raje bi šla v službo in plačevala žensko za gospodinjska dela.« Zdelo se ji je, da je bilo prijetno hoditi v službo, tudi zato, ker so bile zaposlene ženske »upoštevane«. Tudi šestnajstletno dekle, ki je prišlo iz Turjaka v Ljubljano, kjer se je zaposlilo kot delavka v Tobačni tovarni, je bilo zadovoljno in ponosno, da je zaslužilo svoj denar, s katerim ni preživljalo le sebe, ampak je pomagalo tudi svojcem: »Bila sem vesela, da sem šla na samostojno, pa kar mal važna, s kmetov sem prišla v Ljubljano, prej pa sem bila z očetom le dvakrat v Ljubljani.« (Prav tam, str. 43). Nekatere so bile nad pridobljeno neodvisnostjo od moža tako navdušene, da bi se raje ločile, kot pa ponovno ostale doma. (Prav tam, str. 50.)

¹⁷ O prvem povojnem navdušenju ne govori le število prostovoljcev in prostovoljk, saj so se nekateri takšnega dela udeležili tudi zaradi različnih »pritiskov«, ampak tudi dejstvo, da so bili nekateri celo tako »zagnani«, da so se hoteli odpovedati prvi plači, nekateri pa so del svojega zaslužka vložili v razvoj svoje tovarne. (Prav tam, str. 48.)

¹⁸ V to kategorijo so spadale tudi žene oficirjev, ki naj bi splošnem prepričanju dobro zaslužili. (Prav tam, str. 50–51.)

¹⁹ Ena izmed takšnih je bila Cvetka iz Cikave, ki si je želela študirati, a se je morala zaradi pomanjkanja že pri šestnajstih zaposliti. Potem se je poročila, rodila dva otroka, gospodinjala, skrbela za hišo in vrt, pomagala pa je tudi očetu, ki je imel majhno podjetje. Po tretjem otroku vsega dela ni več zmogla in je ostala doma. Takrat se je vanjo naselil občutek krivde in izobčenosti. Nekatere pa se niso mogle zaposliti iz političnih razlogov. Erna, ki je bila iz premožne družine, že pred vojno ni mogla dobiti službe kot učiteljica, saj so vsi menili, da je ne potrebuje. Med vojno je bila zaprta, ker ni skrivala nacionalnih čustev, po vojni pa se ni mogla zaposliti, ker je bila proglašena za »buržujko«, pa še v cerkev je hodila. Počutila se je »drugačno, zavrženo, osamljeno«. Ljudje so se je izogibali, niso je več pozdravljali, le v temačnih ulicah so ji s strahom odzdravljali. Želja po poučevanju ji je bila onemogočena v obeh sistemih. (Prav tam, str. 45–46.)

28. aprila 1947 je ljudska skupščina FLRJ sprejela zakon o petletnem načrtu razvoja narodnega gospodarstva FLRJ v letih 1947-1951, s čimer je socialistična Jugoslavija prešla v drugo fazo razvoja - v obdobje *planskega gospodarstva*. Plan pa ni imel le gospodarskega značaja, ampak tudi značaj političnega boja proti vsemu, kar je še kakorkoli spominjalo na kapitalizem - ne le proti »materialno-družbenim ostankom kapitalizma«, ampak tudi proti »kapitalističnim ostankom v ljudski psihologiji, proti kapitalističnim ostankom v naši lastni zavesti, v naši lastni miselnosti«. ²⁰ Propaganda za zaposlovanje žensk je postala intenzivnejša, saj je bilo tudi povečevanje števila ženske delovne sile sestavni del boja proti staremu družbenemu redu in sestavni del petletnega gospodarskega načrta. Tiste, katerih družine so trpele pomanjkanje, so se rade odzvale. Tudi mladih deklet s podeželja, ki so hrepenele po lepšem življenju v mestih, ni bilo težko privabiti. Težje je bilo prepričati tiste poročene ženske, ki niso imele večjih finančnih težav in niso čutile niti želje po poklicnem delu niti po ekonomski neodvisnosti od moža. Tradicionalne miselnosti, da se sreča žene začne in konča pri tem, da se čim prej in čim bolje poroči, da postane dobra mati in gospodinja, ²¹ ni bilo mogoče prav hitro izpodriniti. Ovire niso bile le psihološke narave. Razpoložljiva delovna mesta so bila večinoma v industrijskih krajih. Poročene žene in matere pa zaposlitvi izven kraja stalnega prebivališča niso bile naklonjene, še posebej zato, ker je bila povsod stanovanjska stiska. Kljub vsemu so v letu 1947 organi za zaposlovanje delavcev zaposlili 79.746 oseb ali 14 % več kot v preteklem letu. Od tega je bilo 52.485 moških in 29.289 žensk, kar pomeni zaposlitev le 7,3 % večjega števila moških kot v prejšnjem letu in kar 30 % več žensk kot v letu 1946. V tem razdobju se je posredovalnicam dela javilo 89.933 oseb; in sicer: 56.467 moških in 32.504 žensk. Če primerjamo število iskalcev zaposlitve, vidimo, da se ni uspelo zaposliti 1100 moškim in 2198 ženskam, in to kljub velikemu povpraševanju po delovni sili. ²²

²⁰ Iz govora Borisa Kidriča na 2. kongresu KPS, v: Drugi kongres Komunistične partije Slovenije, 11.-15. november 1948, Ljubljana 1949, str. 195. Glej tudi govor Edvarda Kardelja na političnem zborovanju na Taboru v Ljubljani, v: Delavska enotnost, št. 34, 22. avgust 1947, str. 1.

²¹ Več o tem v: Nina Vodopivec, Podoba in položaj ženske ..., str. 43-44.

²² AS 540, RS ZSS, škatla 65, spis št. 193(1927), Zapisnik konference službe za zaposlitev delavcev 7. in 8. januarja 1948.

Kljub predsodkom je bilo torej število žensk, ki so se želele zaposliti, celo večje od potreb!²³ Petletni plan je sicer zahteval zaposlitev velikega števila novih delavcev, toda predvsem v težki industriji, gradbeništvu in energetiki, kjer žensk večinoma niso potrebovali. Tudi drugod so bili pogosto bolj naklonjeni moškim delavcem. Ti so veljali za manj problematične, saj niso potrebovali porodniških dopustov in posebne zaščite pri delu, njihova zaposlitev ni bila pogojena z ustanavljanjem otroških vzgojno-varstvenih ustanov ipd. Vodstvo slovenskih sindikatov, ki je bilo v tem času pristojno tudi za posredovanje dela,²⁴ si je sicer prizadevalo, da bi našlo možnosti za namestitev žensk na vseh tistih mestih, »kjer to ne bi škodljivo vplivalo na produkcijo«.²⁵ Z odzivom podjetij pa so bili nezadovoljni tako politični voditelji kot iskalke zaposlitve. Dogajalo se je namreč, da so prav tiste iz socialno najbolj ogroženih družin najdlje čakale na prosto delovno mesto. Zato so vse zaposlovalnice dobile navodila, naj iščejo delo predvsem takim, ki nimajo nikakršnega premoženja niti »postranskih dohodkov ter jim je delo edini zaslužek«, skratka, najprej naj bi poskrbele za »pravi proletarski razred« in šele nato za tako imenovane »polproletarce«, med katere so uvrščali male in srednje kmete, samostojne obrtnike in njihove družinske člane.²⁶ Ekonomske razmere so bile na podeželju, zlasti v Prekmurju, očitno tako slabe, da so ženske prevladovale celo med sezonskimi poljedelskimi delavci (v letu 1947 je bilo med njimi 1424 žensk in pol manj moških, le 714), ki so odhajali delat na hrvaška in srbska državna posestva, kjer so bili delovni pogoji izjemno slabi.²⁷ Zaposliti so se želele tudi slovenske izseljenke, ki

²³ AS 540, RS ZSS, knjiga 14 (15), Poročilo o delu Glavnega odbora Enotnih sindikatov Slovenije (GO ESS) za leto 1947.

²⁴ Takoj po končani vojni je posredovanje dela v Sloveniji spadalo v pristojnost Javne borze dela v Ljubljani, spomladi 1946 pa je to delo prevzel glavni odbor slovenskih sindikatov. Več o tem v: Mateja Jeraj, Slovenski sindikati in socialna politika (1945-1950), Ljubljana 1995, str. 158-159.

²⁵ AS 540, RS ZSS, knjiga 14 (15), Poročilo o delu GO ESS za leto 1947.

²⁶ AS 540, RS ZSS, knjiga 22, Okrožnice GO ESS za leto 1947, Okrožnica GO ESS št. 4 z dne 11.1.1947.

²⁷ Delavci in delavke so spali v skupnih temačnih in zatohlih prostorih, kar na tleh, pokritih s slamo. Umivali so se na prostem, higienske razmere so bile obupne. Zaradi slabe prehrane so bili podhranjeni in neodporni za krajevne bolezni. Zato so že ob koncu leta 1947 slovenske delavce prenehali pošiljati na ta posestva. Odtlej naj bi na delo v druge republike hodili predvsem različni strokovnjaki, med njimi pa najverjetneje ni bilo žensk. (AS 540, RS ZSS, škatla 49, mapa 11, Zapisnik o komisijskem pregledu zveznega državnega posestva Živa v Bački, Osijek, 11. junija 1947.)

so se vračale v domovino. Največ jih je bilo iz Nemčije in Francije, manj pa iz Belgije, Nizozemske, Kanade, Avstrije itd. Tiste, ki so se naselile pri sorodnikih in znancih, so si delo večinoma našle same. Ostalim so zaposlitev sicer priskrbeli sindikati, težje pa jim je bilo najti ustrežna stanovanja. Med povratniki je bilo največ rudarjev in njihovih družin, ki so se večinoma zaposlili v Sloveniji, vendar so bile stanovanjske razmere v rudarskih revirjih večinoma slabe in rudniških stanovanj ni bilo dovolj niti za dolgoletne delavce. V najslabšem položaju pa so se znašle tiste rudarske družine, ki so jih napotili v srbski rudnik Ravna Reka. Tam so bile razmere nevzdržne in že po nekaj mesecih so se vse slovenske družine vrnile v Slovenijo, kjer so morali petmesečnega dojenčka takoj odpeljati v bolnico zaradi podhranjenosti in telesne izčrpanosti.²⁸

Politično vodstvo torej z uspehi zaposlovanja nikakor ni moglo biti zadovoljno. Marsikatera ženska ni našla dela, moških delavcev nikoli ni bilo dovolj, plan pa je bilo treba izpolniti za vsako ceno. Organi za posredovanje dela, ki naj bi v prvih povojnih letih svoje delo sicer dokaj zadovoljivo opravljali, se v času vročičnih prizadevanj za izpolnitev plana niso znašli. Niso znali vzpodbuditi podjetij, da bi omogočili ženskam zaposlitev pri tistih delih, ki niso zahtevala velike telesne moči, moške pa razporedili na tista mesta, kjer so bili nepogrešljivi. Slovensko sindikalno vodstvo je zaman opozarjalo: »Pri reševanju tega problema bomo morali razbiti konzervativno mnenje o nekaterem manj ali več vrednem delu, o nesposobnosti žena, o neizkušenosti mladine, o nenadomestljivosti nekaterih itd. Ne smeli bi dopuščati več primerov kot na pr. v Jaršah, da so odpustili v preteklem letu večje število starejših delavk katerih storilnost, ker so bile izčrpane od dolgih let dela je padla, in jih nadomestiti z mlajšim delavkami. Te delavke niso našle zaposlitve ter so v mnogih primerih padle v breme socialnega zavarovanja. Prijavljale so se kot onemogle, da bi dobivale onemoglostne rente, medtem ko je zdravniški pregled ugotovil, da ni onemoglosti. Pravilna razporeditev delovnih mest bi brezdvomno omogočila, da sleherni prispeva po svoji sposobnosti pri izvršitvi planskih nalog in kot tak je vsak prispevek za gradnjo socializma

²⁸ AS 540, RS ZSS, škatla 57, mapa 27, Poročilo odseka za zaposlovanje delavcev, 9. november 1946; knjiga 14 (15), Poročilo o delu GO ESS za leto 1947; škatla 57, mapa 33, Poročilo odseka za posredovanje dela pri GO ESS o zaposlitvi izseljencev – povratnikov (poročilo ni datirano, nedvomno pa je nastalo po 26. novembru 1946); škatla 57, mapa 34, Zapisnik pričevanja Amalie Daniel o razmerah v rudniku Ravna reka pri GO ESS, 17. februar 1947.

dragocen.«²⁹ Posredovalci so pogosto »zapadli uradniškemu, brezdušnemu odnosu do tistih, ki so iskali delo«, še posebej do žensk. Na primer: »K zaposlovalcu pride dekleta, ki bi šla rada na delo v tekstilno tovarno. Kaj napravi zaposlovalec? Mirno ji pove samo te besede: 'Tovarišica, v tovarni ni prostora, pridi morda prihodnjič'. Nič drugega. Niti je ne vpraša od kod prihaja, niti če je prijavljena za drugo delo v istem kraju ali kod drugod, kjer je občutno pomanjkanje delovne sile, ne pove ji, da rudnik rabi za lažje delo žene, na žagi prav tako itd., ne povpraša v kakšnih razmerah živi, niti je ne vpiše v kartoteko nezaposlenih.«³⁰

Kljub temu naj bi bilo v letu 1948 zaposlenih 60.000 novih delavk. Istočasno pa je že potekal tudi obraten proces. Delavke z otroci so zaradi pomanjkanja varstvenih ustanov ipd. začele zapuščati delovna mesta, kljub temu da »sredstva, namenjena zaposleni materi niso bila popolnoma izkoriščena«. ³¹ Politično vodstvo je skušalo probleme odpraviti tako, da je v reševanje zaposlovalnih vprašanj vključilo tudi druge množične organizacije (predvsem AFŽ in OF) in krajevne ljudske odbore. Medtem ko je bila glavna kritika glede zaposlovanja v gospodarstvu usmerjena na sindikate, je bilo ženski organizaciji očitano predvsem to, da ni dosegla zadostnega vključevanja žensk v zadruga. ³² To pa ne pomeni, da se ženske v združništvo niso vključevale, saj je bilo v letu 1948 samo v kmečke obdelovalne zadruga vključenih že 3500 žensk. ³³

Jeseni 1948 so sindikati izgubili večji del pristojnosti na področju posredovanja dela. Za zaposlovanje so bila odslej odgovorna ministrstva za delo, ki so za opravljanje konkretnih nalog zadolžila uprave za delovno silo. ³⁴

²⁹ AS 540, RS ZSS, škatla 65, spis št. 193 (1927), Zapisnik konference službe za zaposlitev delavcev 7. in 8. februarja 1948 v Domu sindikatov v Ljubljani.

³⁰ Prav tam.

³¹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 97/48, Govor ljudske poslanke Milice Gabrovec na neki seji o zaposlovalni problematiki, proti koncu leta 1948.

³² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 23, Poročilo o delu in organizacijska vprašanja AFŽ Slovenije do konca leta 1948.

³³ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 97/48, Govor ljudske poslanke Milice Gabrovec na neki seji o zaposlovalni problematiki, proti koncu leta 1948.

³⁴ Te naj bi izdelale načrt o zaposlovanju novih delavcev in prerazporejanju obstoječih, nadzorovale naj bi ravnanje podjetij in ustanov, skrbele za propagando glede vključevanja nove delovne sile, predvsem v gospodarstvo. Zvezna uprava je dajala smernice za delo republiškim upravam, te pa so vodile delo uprav za delovno silo pri ljudskih odborih. Takšen način dela na področju zaposlovanja je veljal do marca 1952, ko so naloge v zvezi z zaposlovanjem delavcev prevzeli »biroji« za posredovanje dela pri okrajnih in mestnih ljudskih odborih oziroma sveti za ljudsko zdravstvo in socialno politiko pri republiških vladah. Več o tem v: Mateja Jeraj, Slovenski sindikati in socialna politika, Ljubljana 1995, str. 161–163.

Toda odstotek ženske delovne sile je upadal, čeprav iskalk dela ni primanjkovalo. Po podatkih uprav za popis delovne sile, v katerih so sodelovale tudi predstavnice AFŽ, je bilo na primer samo v Celju do poletja 1949 evidentiranih 931 žena, ki bi se želele takoj zaposliti, 465 od njih za poln delovni čas. V Novem mestu je bilo na razpolago 2261 žensk, od katerih bi se jih 1636 zaposlilo za stalno, 479 se jih je prijavilo za sezonska dela in 846 za začasno delo. V okraju Ljubljana bi se v delo lahko vključilo 1200 žensk. Prosta mesta so ženskam skušali najti s prerazporeditvijo moških na težja dela, poizkušali so tudi s štiriurno zaposlitvijo, za katero so bile ženske sicer precej zainteresirane,³⁵ podjetja pa bistveno manj.³⁶

V letu 1949 je postalo še očitneje, da so zaposlovanje žensk narekovali bolj politični cilji kot zahteve gospodarstva. Politične organizacije, še zlasti AFŽ, so ženske prepričevale o nujnosti zaposlitve, podjetja so jih pogosto odklanjala,³⁷ ženske pa so tožile, češ »silite nas na delo, ne veste pa kam«. ³⁸ O zmedu na področju ženskega zaposlovanja govori tudi ravanje z gospodinjskimi pomočnicami. Medtem ko so jih v prvih povojnih letih vabili v tovarne, češ da v socializmu ne bo niti gospa niti služkinj, se je kasneje pokazalo, da brez njih enostavno ne bo šlo. Povsem neracionalno jih je bilo namreč zaposlovati v tovarnah kot nekvalificirane delavke, ki jih je bilo že tako preveč, ženske z izobrazbo, kot na primer zdravnice, medicinske sestre, babice, profesorice, učiteljice itd., pa so morale ostajati doma, čeprav je strokovnjakov na vseh področjih stalno

³⁵ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 1, Referat na konferenci okrajnih in mestnih sekretark ter predstavnic iniciativnih oblastnih odborov AFŽ pri GO AFŽ Slovenije 15.7.1949; fasc. 6, mapa 3, Analiza dela organizacije AFŽ v okraju Ljubljana-mesto 3.12.1949.

³⁶ Upravi kemične tovarne v Libojah in rudnika v Zabukovici sta se na primer odločno uprli, da bi sprejeli ženske na štiriurno delo, v tovarni Saturnus v Ljubljani pa so se prosilkam za takšno zaposlitev samo smejali. V Kočevju za štiriurno zaposlitev ni imela razumevanja niti uprava za delovno silo. Neka ženska se je želela zaposliti in prosila za lažje delo, ker je bila pred kratkim operirana. Poslali so jo na žago, kjer pa je bilo delo zanjo pretežko. Na upravi so jo »nahrulili«, ona pa je odšla potem raje na delo k nekemu »kulaku«. Takšnih primerov je bilo veliko tudi v drugih krajih Slovenije. (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 1, Referat na konferenci okrajnih in mestnih sekretark ter predstavnic iniciativnih oblastnih odborov AFŽ pri GO AFŽ Slovenije 15.7.1949; fasc. 6, mapa 2, Zapisnik posvetovanja odgovornih za zaposlovanje pri okrajih in vodij sekcij mati in dete pri organizacijah AFŽ 25. in 26. maja 1949; fasc. 6, mapa 2, Zapisnik seje tajništva GO AFŽ Slovenije 17.5.1949.)

³⁷ Predstavnice AFŽ iz mariborskega okraja so poročale, da večina podjetij in celo zadružnih posestev odklanja žensko delovno silo. (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 3, Poročilo o vprašanih AFŽ Maribor-mesto in Maribor-okolica, 10.2.1949.)

³⁸ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 2, Zapisnik posvetovanja odgovornih za zaposlovanje pri okrajih in vodij sekcij mati in dete pri organizacijah AFŽ 25. in 26. maja 1949.

primanjkovalo.³⁹ Nenazadnje je bila pomoč v gospodinjstvu in pri otrocih nujno potrebna tudi političnim delavkam. Zato so bila vedno pogostejša priporočila, da naj se gospodinjskih pomočnic, še zlasti »starih in preizkušenih hišnih gospodinj« ne »sili v produkcijo«. Mlada dekleta so spet vabili v gospodinjske šole, v celjskem okraju pa je ženska organizacija rešila problem na ta način, da je »vzela hišne pomočnice gospodinjam, ki so doma« in jih dodelila aktivistkam AFŽ.⁴⁰

Zaposlovanje ženske delovne sile potemtakem ni potekalo v skladu s pričakovanji niti v letih, ko je izpolnjevanje planskih nalog zahtevalo zaposlitev ogromnega števila novih delavcev. Vse očitneje je bilo, da je zaposlovanje ženske delovne sile »mного bolj komplicirano«, ker je ženska »navezana na otroke, dom in je tudi sicer njena konstitucija drugačna od moške«. ⁴¹ Veliko enostavneje je bilo zaposliti moškega in zakonodaja, ki je določala posebno zaščito žene in matere v delovnem razmerju, je bila iskalkam zaposlitve vse pogostejše v škodo. Vodstva gospodarskih podjetij se torej na politične zahteve v zvezi z zaposlovanjem žensk niso preveč ozirala, še bolj pa je bil ta odpor opazen v začetku petdesetih letih, v obdobju uvajanja novega gospodarskega sistema.

Spor z Informbirojem je povzročil, da so jugoslovanski partijski voditelji zavzeli kritičen pristop do dotedanje gospodarske politike. Odločili so se za postopno uvajanje načel tržnega gospodarstva in za uvedbo *delavskega samoupravljanja*. Na podlagi natančnega proučevanja Marxove teorije so se tvorcii nove gospodarske usmeritve odločili, da postopoma odpravijo centralistični in administrativni sistem določanja »vseh mogočih posameznosti«. Odslej naj bi bila v planih opredeljena le tista temeljna gospodarska gibanja, ki bi zagotavljala državnim organom usmerjanje gospodarskega razvoja in preprečevala nastajanje vsega, kar ni bilo v

³⁹ Že samo v Ljubljani naj bi bilo 16 zdravnic, ki se zaradi nerešenega problema varstva otrok in gospodinjstva niso mogle zaposliti. (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 3, mapa 2, Referat Angelce Ocepek na plenumu GO AFŽS, brez datuma, verjetno 1. polovica 1950.)

⁴⁰ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 2, Zapisnik posvetovanja odgovornih za zaposlovanje pri okrajih in vodij sekcij mati in dete pri organizacijah AFŽ 25. in 26. maja 1949; fasc. 6, mapa 3, Referat Angelce Ocepek na plenumu GO AFŽS (brez datuma, verjetno v 1. polovici 1950). Mladinska organizacija je bila pokarana, ker vprašanja gospodinjskih pomočnic ni razumela in jih je nagovarjala, naj »gredo od gospa proč in na akcije«. (AS 1800, fasc. 6, mapa 3, Poročilo iz seminarja v Murski Soboti, verjetno 1949.)

⁴¹ AS 540, RS ZSS, škatla 65, spis št. 193 (1927), Zapisnik konference službe za zaposlitev delavcev 7. in 8. februarja 1948 v Domu sindikatov v Ljubljani.

skladu »z razvojem socializma«. ⁴² Podjetja so med drugim dobila tudi pravico, da vsaj deloma sama razpolagajo s presežki svojega dela, zato so si veliko bolj kot prej prizadevala za uspešnejše poslovanje, za večji dobiček. Ena izmed posledic takšnega načina gospodarjenja je bilo tudi odpuščanje delavcev. ⁴³ Število zaposlenih se je zmanjševalo tudi v uradih in ustanovah, saj je hkrati z uvedbo samoupravljanja potekala tudi reorganizacija in decentralizacija državne uprave, po kateri se je število uradniškega aparata v državi zmanjšalo kar za 40–60 %. ⁴⁴ Pojavi, ki bi bili nekaj let prej ocenjeni kot izrazito negativni, so odslej veljali kot normalni in nujni. ⁴⁵ Gospodarstvo še pred kratkim ostro kritiziranih zahodnih kapitalističnih držav je od zdaj v marsičem služilo celo kot primer, po katerem se je treba zgledovati: »V najbolj industrializiranih državah obstaja tudi ob gospodarskem vzponu določen procent brezposelnosti. To je nujno, ker je procent brezposelnosti najboljši regulator delovnih razmerij.« ⁴⁶

Število zaposlenih je znatno padlo že v 1. četrletju leta 1950. Zmanjšanje je najbolj prizadelo ženske, saj se je njihovo število znižalo za 10 %, število moških pa le za slabih 5 %. V drugem četrletju leta 1951 je število ženske delovne sile glede na prvo četrletje padlo še za 3 %, medtem ko se je število zaposlenih moških dvignilo za 1 %. Vzroki za odpuščanje žensk so bili enaki tistim, zaradi katerih jih že v prejšnjih letih niso radi zaposlovali. Marsikatero so odpustili le zato, da so lahko na njeno mesto kasneje namestili moškega. V času, ko so bila podjetja prisiljena zaposlovati delavce ne glede na dejanske potrebe, pa je bil pogost tudi pojav, da je bilo pri fizično lahkih in strokovno nezahtevnih delih zaposlenih preveliko število delavcev, še posebej ženskega spola. ⁴⁷ Te so posebej radi odpuščali. Vzrok za večjo nezaposlenost žensk je bila tudi nezado-

⁴² Jože Princič, Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu, Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji (1945–1956), Novo mesto 1992, str. 108.

⁴³ Ekonomski položaj žene na območju današnje LR Slovenije v 100 letih, Zavod za statistiko LR Slovenije, Ljubljana 1955, str. 44. (Odslej: Ekonomski položaj žene...)

⁴⁴ Dušan Bilandžić, Zgodovina Socialistične federativne republike Jugoslavije, Ljubljana 1980, str. 167.

⁴⁵ Statistični pregled zaposlenosti in nezaposlenosti delovnih žena v LR Sloveniji, Zavod za statistiko in evidenco LR Slovenije, Ljubljana 1953, str. 5. (Odslej: Statistični pregled zaposlenosti in nezaposlenosti delovnih žena...)

⁴⁶ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 3, mapa 3, Enakopravnost in enakovrednost delovne sile, brez datuma (1952 ali 1953).

⁴⁷ Statistični pregled zaposlenosti in nezaposlenosti delovnih žena..., str. 5.

stna izobrazba,⁴⁸ ki je bila glavni razlog za zmanjšanje števila žensk v državni upravi.⁴⁹ Marsikatera ženska pa je zaradi slabih stanovanjskih razmer in neurejenega otroškega varstva sama zapustila delovno mesto. Precejšnje število ljudi obeh spolov se je vrnilo nazaj na podeželje, kar je bilo v novih razmerah ocenjeno kot izrazito pozitiven pojav: »Birokratsko vodenje gospodarstva in nameščanje delovne sile po planu ne pa po potrebi je zaposlovanje delovne sile privedlo do tega, da je bilo v nekaterih podjetjih in ustanovah preveč zaposlenih ljudi, dočim je bilo v kmetijski proizvodnji pomanjkanje delovne sile. S težnjo stabilizacije v našem gospodarstvu v letu 1951 in 1952 se je precejšnje število ljudi vrnilo nazaj na vas, kar je edino pravilno za naš nadaljnji gospodarski razvoj tudi v kmetijstvu. Ustvarjanje premeščene delovne sile na drugih delovnih mestih bo nujno pripomoglo na višji štandard delovnih ljudi.«⁵⁰ Po letu 1952 so odpusti postali redkejši, ponekod so se spet pojavljale celo potrebe po novih delavcih. Vendar to dejstvo ni bistveno vplivalo na zmanjšanje nezaposlenih žensk, saj so podjetja še vedno raje zaposlovala moške, četudi je bilo razpisano delovno mesto enako primerno za oba spola.⁵¹ Število novih iskalk zaposlitve pa je naraščalo, saj moževa plača pogosto ni zadoščala niti za kritje najnujnejših izdatkov družine, zato so se sezname brezposelnih žensk še daljšali.⁵² Tako je bilo ob koncu leta 1953 v Sloveniji 11.282 nezaposlenih, od katerih je bilo le 2526 ali 22,4 % moških in 8756 ali 77,6 % žensk.⁵³

Politični voditelji so svoj odnos do ženskega dela prilagodili spremenjenim gospodarskim razmeram: »Brez dvoma je res, da kljub temu, da gospodinjstvo postaja vedno bolj del celotnega gospodarstva, pri nas zaradi naše tehnične zaostalosti danes še zelo veliko dela v hiši pada na ženina ramena, zato prav nič ne podcenjujemo dela, ki ga opravljajo matere v naših družinah in jih ne silimo, da se zaposle izven doma. Bilo bi celo iluzorno, če bi hoteli zaposliti vse žene, ker bi nam res primanjkovalo delovnih mest – kakor bi nam primanjkovalo delovnih mest tudi, če bi hoteli zaposliti tudi drugo premalo zaposleno delovno silo n.pr. iz

⁴⁸ Prav tam, str. 1-2.

⁴⁹ Prav tam, str. 5.

⁵⁰ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 3, mapa 3, Enakopravnost in enakovrednost delovne sile (brez datuma, 1952 ali 1953).

⁵¹ Prav tam.

⁵² Statistični pregled zaposlenosti in nezaposlenosti delovnih žena..., str. 1-2.

⁵³ Šolanje doraščajoče ženske mladine..., str. 73.

našega kmetijstva.«⁵⁴ Zaposlovanje »za vsako ceno« ni bilo več priporočljivo, ženskam bi bilo treba le zagotoviti pravico do dela: »Ne gre torej za to, da bi danes zahtevali zaposlitev vsake žene, ampak za priznanje njene pravice do dela gre ter za resnično moderno in socialistično orientacijo naših delavskih kolektivov glede tega vprašanja. Principe, ki v naši socialistični državi zagotavljajo ženam vse pravice, bi prav tako kakor žene morali budno čuvati vsi napredni delavci! Vsa zakonodaja ustvarja pri nas te napredne principe ...«⁵⁵

2. Tradicionalni pogledi na vlogo ženske kot matere in gospodinje

V prvih letih po vojni, ko so mnogi verjeli v možnost hitre uresničitve vseh revolucionarnih načrtov in so politični voditelji ter javna glasila v skladu s sovjetskim vzorom poudarjali ideal zaposlene in moškemu po sposobnostih povsem enakovredne ženske, so tisti z drugačnimi pogledi, vsaj v javnosti, običajno molčali. Po sporu z Informbirojem pa so se hkrati s pomisleki o pravilnosti sovjetske poti pojavili tudi prvi, odkrito izraženi dvomi o koristnosti uvajanja ženske enakopravnosti na vseh področjih. Vedno glasnejši so postajali tisti, ki so menili, da bi bilo treba moškim zagotoviti tako visoke plače, ki bi zadoščale za preživljanje družine, ženske pa naj bi ostale doma. V maju 1953 je v listu Delavska enotnost potekala burna razprava na osnovi nekaterih dopisov na temo »žena naj ostane doma – žena je predvsem mati«. ⁵⁶ Nekateri delovni kolektivi so namreč resno razpravljali o smotrnosti zaposlitve žena, nekateri pa so tudi že kar ukrepali. V podjetju Gradis v Kidričevem so namreč ugotovili, da prosta delovna mesta niso ustrezna za ženske. Vendar jih pri tem ni vodila skrb za zdravje delavk niti strah, da bi kršili predpise s področja delovne zaščite, ampak zgolj prepričanje, da naj žena ostane doma. Podobno je bilo tudi drugod. Mišljenje delavca iz ljubljanskega Litostroja nikakor ni bilo osamljeno: »Ona naj dela to, za kar je rojena: vzgaja naj otroke in za red v hiši naj skrbi«. Zaposleni v Kidričevem so

⁵⁴ Vida Tomšič, Ženska enakopravnost – sestavni del pridobitev delavskega razreda, v: Obzornik, priloga Delavske enotnosti, št. 10, Ljubljana, 22. maj 1953, str. 90.

⁵⁵ Prav tam.

⁵⁶ Opisana je v: Ne dovolimo, da bi nam kdo kratil pravice, ki smo si jih pridobile, v: Naša žena, št. 6, Ljubljana 1953, str. 161.

na primer predlagali, da naj bi bile zaposlene »le samice, žene, katerih moške so pri vojaki ali v zaporu«, nekdo pa je priporočal, »da naj bi vsi uradi, ustanove, podjetja in množične organizacije zaposlili poročene žene šele takrat, kadar bi bila vsa ostala delovna sila že zaposlena.«⁵⁷ Da se bo to v kratkem tudi zares zgodilo, so verjele tudi tiste ženske, ki »se niso mnogo borile proti odpustom«, ampak so se celo zavzemale zato, »da naj bi država poleg dajatev za otroka dajala prispevek tudi poročenim ženam, ker itak bodo morale poročene žene iz službe.«⁵⁸

V polemiko so posegli tudi politični voditelji ali bolje rečeno voditeljice. Vida Tomšič je odločno zavrnila mnenje, češ da zaskrbljujoče velika brezposelnost zahteva odpuščanje žensk v korist nezaposlenih moških: »Če pogledamo statistike naših posredovalnic za delo, potem se lahko začudimo nad dejstvom, da pravzaprav sploh ne moremo govoriti o tem, da je problem pri nas nezaposlenost moških delavcev. Dejstvo je namreč, da ostajajo moški delavci vseh vrst v najslabšem slučaju le nekaj tednov brez posla in danes že lahko govorimo o relativnem pomanjkanju predvsem nekvalificirane moške delovne sile v gradbeništvu. Na drugi strani pa je res, da je v posameznih mestih predvsem nezaposlenost žensk večji ali manjši problem.«⁵⁹ Načelno nasprotovanje zaposlenosti poročenih žena je imela za izjemno škodljivo: »Če bi pa tako diskriminacijo po spolu sprejeli kot princip, potem bi se ta pojav samo še povečal. V sistemu delavskega upravljanja pa bi obenem pomenil zelo negativno stališče delavk proti svoji tovarni in delavskemu kolektivu, ki ga bo predvidoma zapustila v kratkem. Poleg tega pa bi pospeševal tudi izvenzakonske zveze in s tem slabil moralnost mladine. Saj že danes tu pa tam čujemo, da se zaradi takega stališča posameznih ustanov in podjetij nekateri mladi pari ne upajo poročiti, ker bi žena izgubila službo.«⁶⁰ Še posebej neumestni so se ji je zdeli izgovori, češ da je ženskemu zaposlovanju nasprotno mišljenje skladno z izjavami političnega vodstva: »Klic po odstranitvi poročenih žena iz služb se popolnoma zgrešeno sklicuje na naše voditelje, češ da poudarjajo važnost ženinega dela v gospodinj-

⁵⁷ Vida Tomšič, Ženska enakopravnost – sestavni del pridobitev delavskega razreda, v: Obzornik, priloga Delavske enotnosti, št. 10, Ljubljana, 22. maj 1953, str. 91.

⁵⁸ Tako stališče so zavzele na primer nekatere ženske, ki so bile zaposlene v »Ljubljanski bolnici in nekatere žene iz upravnega aparata Sveta za industrijo LRS«. (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 3, mapa 3, Problemi zaposlenih delavk.)

⁵⁹ Vida Tomšič, Ženska enakopravnost – sestavni del pridobitev delavskega razreda, v: Obzornik, priloga Delavske enotnosti, št. 10, Ljubljana, 22. maj 1953, str. 91.

⁶⁰ Prav tam.

stvu in njeno materinstvo, nekako v nasprotju z javno zaposlitvijo žena. Svojih konservativnih misli naj ne podtikajo ljudem, ki se bore predvsem za to, da tudi pri nas postane delo človeku potreba in užitek.«⁶¹ Prepričana je bila, »da pri celi zadevi ne gre toliko za resno reševanje vprašanja brezposelnosti, ampak za vdor malomeščanske reakcionarne in politično filistrske miselnosti, ki pač ne služi v čast komunistom in zavednejšim delavcem v podjetjih, kjer se take ideje porajajo!«⁶² Želje po ohranitvi tradicionalne delitve vlog med spoloma pa ni bilo mogoče izkoreniniti niti takrat niti kasneje.

3. Izobrazba

Mišljenje, da je za družino najbolje, če je mati nezaposlena, je torej vsaj deloma vplivalo na manjšo izobraženost žensk, ta pa je ožila njihove možnosti za zaposlitev.⁶³ Leta 1950 naj bi bilo v Sloveniji 143.334 delavcev, od tega 101.029 ali 71 % moških in 42.305 ali 29 % žensk. Od 18.501 pomožnih delavcev je bilo 9323 ali 50,5 % žensk, od 32.527 pol priučenih je bilo 14.946 ali 46 % žensk, od 32.599 priučenih je bilo 12.492 ali 39 % žensk, od 28.122 izučenih je bilo 4050 ali 14 % žensk, od 19.917 samostojnih delavcev je bilo 1079 ali 5 % žensk, od 11.668 specialistov pa le 215 ali 1,8 %.⁶⁴ Največ izučenih oziroma kvalificiranih delavk je bilo v tradicionalno ženski industrijski panogi - v tekstilni industriji. Nekoliko več kot drugod, a bistveno manj kot v tekstilni industriji, jih je bilo še v usnjarski, gumarski in filmski industriji. Po podatkih, ki so na voljo, so si prizadevale, da bi svoje delo dobro opravljale. V letu 1949 je bilo namreč od vseh proglašanih udarnikov 28,9 % žensk, kar se približno ujema z odstotkom vseh zaposlenih delavk v tem letu, ki je znašal 29,9 %. Delavke so torej v udarništvu zaostajale za delavci le približno za 1 %.⁶⁵

⁶¹ Prav tam.

⁶² Prav tam.

⁶³ Prav tam.

⁶⁴ Ekonomski položaj žene..., str. 46. V obdobju 1945-1953 so bile bolj v rabi besede kvalificirani in nekvalificirani delavci. Vsi pomožni delavci so bili prej imenovani nekvalificirani, za kvalificirane delavce pa so imeli le tiste, ki so jih kasneje imenovali izučeni delavci. V tej publikaciji se včasih uporabljata besedi pomožen in izučen, včasih pa kvalificiran in nekvalificiran.

⁶⁵ Ekonomski položaj žene..., str. 47-48.

Po oceni Zavoda za statistiko je bilo leta 1951⁶⁶ v vseh slovenskih podjetjih in ustanovah zaposlenih 31.814 uslužbenk, od katerih jih je imelo približno 6083 najmanj srednješolsko izobrazbo, in sicer: srednjo strokovno šolo (1583), učiteljišče (2527), gimnazijo (1026), višjo šolo (181), akademijo (57) in visokošolsko oziroma fakultetno izobrazbo (709). Najvišjo povprečno izobrazbo so imele ženske, ki so bile zaposlene v tako imenovani socialno-kulturni dejavnosti (pedagoški poklici), kjer je bilo 596 žensk z visokošolsko izobrazbo in 2365 z učiteljiščem. Precej manj izobražene so bile tiste, ki so bile zaposlene v državnih organih, industriji in rudarstvu, trgovini, prometu, gradbeništvu, kmetijstvu, stanovanjski in komunalni dejavnosti, prostih poklicih, gozdarstvu in obrti.⁶⁷ Odstotni delež žensk od vseh enako izobraženih pa je bil naslednji: med vsemi s končano gimnazijo je bilo 35,5 % žensk, z učiteljiščem 69 %, s srednjo strokovno šolo 40,2 %, z višjo šolo 61,6 %, akademijo 28,1 %, s končano visoko šolo ali fakulteto pa le 18,4 %.⁶⁸

4. Plače

Zakonodaja je ženskam zagotavljala pravico do enakega plačila za enako delo. Takšno določilo je vsebovala že uredba o ureditvi mezd in plač delavcem in nameščencem v državnih gospodarskih in zasebnih podjetjih, zasebnih ustanovah in organizacijah z dne 20. aprila 1945,⁶⁹ ta pravica pa je bila zapisana tudi v 24. členu državne ustave z 31. januarja 1946.⁷⁰ V praksi pa ni bilo povsem tako. V državni upravi, političnih organizacijah, šolstvu, zdravstvu in drugih negospodarskih dejavnostih se dohodki moških in žensk na enakih delovnih mestih niso razlikovali. Drugače je bilo na področju gospodarstva. Plače delavcev so bile namreč odvisne od njihove storilnosti, ki se je merila v odnosu na zastavljeno normo. Po mnenju slovenskih sindikatov je bilo prav normirano delo tisti razlog, ki je povzročal največje razlike v plačah. V Sloveniji so po

⁶⁶ Morda je bilo za leto 1951 zato zbranih toliko podatkov, ker je v tem letu potekala anketa o zaposlenih ženskah.

⁶⁷ Ekonomski položaj žene..., str. 50.

⁶⁸ Prav tam, str. 51.

⁶⁹ 1. člen uredbe pravi: »Mezde so za delavce in delavke pri istem poslu in z istim učinkom enake«. (Uradni list DFJ, št. 24/1945.)

⁷⁰ Uradni list FLRJ, št. 10/1946.

normah delali 4 % vseh zaposlenih, največ v tekstilni industriji (35 %), nato v rudarstvu (32 %), v usnjarski industriji (31 %) itd. Ti so s preseganjem norme lahko zaslužili veliko več, medtem ko tisti, ki so delali pri nenormiranih delih, te možnosti niso imeli. Zaradi tega je prihajalo do precejšnjih razlik med moškimi in ženskimi dohodki. Z izjemo tekstilnih delavk so bile ženske večinoma zaposlene na takšnih delovnih mestih, kjer delo ni bilo normirano. Zato je bila razlika med moškimi in ženskimi plačami večinoma manjša v krajih, kjer je v tovarnah z normiranim delom delalo veliko število žensk in obratno.⁷¹ Bile pa so še druge težave. Tkalke v tekstilni tovarni Hlačevina v Celju so imele na primer na razpolago le nekvaliteten material, zato svojega dela niso mogle uspešno opraviti, poleg tega pa je bila za vsako napako predpisana še denarna kazen. Kakšen dan se je celo zgodilo, da je bila kazen, ki so jo morale plačati, višja od njihovega dnevnega zaslužka.⁷² Vsi ti razlogi so pripomogli k temu, da je razlika med moškim in ženskim delavskim zaslužkom leta 1946 v Sloveniji znašala 27,5 %, na celotnem jugoslovanskem ozemlju pa nekoliko manj, približno 20 %.⁷³

Stanje se tudi kasneje ni bistveno spremenilo. V petdesetih letih naj bi razlika med plačami delavcev in delavk znašala približno 25 %, ⁷⁴ v posameznih podjetjih tudi veliko več.⁷⁵ Sčasoma je postalo že povsem

⁷¹ V Sloveniji je bila na primer leta 1946 najmanjša razlika v Mariboru (11,5 %) in Kranju (14,5 %), kjer je bila razširjena tekstilna industrija, v kateri je veliko število žensk delalo po normah, največja pa v Trbovljah (43,5 %), ker so bili na tistih delih v rudnikih, kjer se je dalo s preseganjem norme še posebej veliko zaslužiti, zaposleni večinoma moški. (AS 540, RS ZSS, knjiga 13/14/, Poročilo o delu GO ESS za leto 1946.)

⁷² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 3, mapa 3, Problemi zaposlenih delavk (nedatiran spis, po letu 1950).

⁷³ AS 540, RS ZSS, knjiga 13 (14), Poročilo o delu GO ESS za leto 1946.

⁷⁴ Leta 1951 so na primer moški v enem mesecu zaslužili povprečno 4000 din, ženske pa 3000. Več o tem v: AS 1800, GO AFŽS, fasc. 23, Anketa o zaposlenih ženah v LR Sloveniji 1951, Analize Ia, št. 4 - 1954, Zavod za statistiko in evidenco LR Slovenije, Ljubljana, november 1954, str. 14. Za primerjavo naj navedem, da je povprečna razlika med moško in žensko plačo po drugi svetovni vojni v ZDA znašala 36,1 %, kasneje naj bi se še povečala in leta 1973 naj bi bila že 43,4 %. V osemdesetih letih 20. stoletja so ženske v Avstriji dobivale za enako delo približno za tretjino nižje dohodke, v Belgiji za približno 40 %, na Finskem pa je bila ženska plača približno za 20-40 % nižja od moške. (Maca Jogan, Ženske na poti od delne družinske do celostne družbene uveljavitve, v: Jogan in ostali, Ženske in diskriminacija, Ljubljana 1986, str. 14.)

⁷⁵ V železarni v Štorah so bile delavke za enako delo v zunanjem obratu plačane za 31 % manj kot moški - ženske 11 din na uro, moški 16 din na uro. (AS 1800, fasc. 3, mapa 3, Kako živi v Sloveniji zaposlena žena in Problemi zaposlenih delavk /oba spisa sta nedatirana, vendar sta nedvomno nastala po letu 1950/.)

običajno, da so bile plače v tako imenovanih feminiziranih poklicih in panogah nižje kot tam, kjer je bilo zaposleno večje število moških.⁷⁶

5. Otroško varstvo, pomoč v gospodinjstvu in otroški dodatek

Splošno veljavno prepričanje, da so otroci predvsem ženska skrb, manjša povprečna izobrazba žensk in pogosto tudi manjše plače, so vplivali tudi na odnos do otroškega varstva in gospodinjstev. Politično vodstvo si sicer takoj po končani vojni ni delalo utvar, da bi bilo na tem področju mogoče karkoli bistveno spremeniti kar čez noč. Pričakovalo pa je, da bo gospodarski razvoj že v bližnji prihodnosti omogočil znatne spremembe.⁷⁷ Vendar pa je proces ustanavljanja tovrstnih ustanov potekal še počasneje, kot je bilo pričakovano. Poleg finančnih težav, pomanjkanja gradbenega materiala, opreme in strokovno usposobljenega osebja je bilo namreč prisotnih tudi veliko psiholoških zadržkov, ki so ostali tudi potem, ko so se materialne razmere izboljšale. Ljudje na otroške jasli in vrtce večinoma niso bili navajeni. Zato so jih gledali z nezaupanjem, čeprav nesrečni slučajji, ki so se dogajali otrokom brez ustreznega varstva, niso bili redki. Državnim ustanovam otroškega varstva niso nasprotovali le nasprotniki socializma, ki so svarili pred komunističnim načinom življenja, češ »v Rusiji je mati samo do časa, ko vstane iz porodniške postelje, nato ji otroka vzamejo, oddajo v boljševiški zavod, mater pa poženejo na delo.«⁷⁸ Tudi mnoge od tistih mater, ki se niso bale nove vzgoje, so bile sprva prestrašene in nezaupljive. Pomisleke so izražali tudi nekateri zdravniki, ki so menili, da naj »mati ostane čuvar-

⁷⁶ Leta 1951 je povprečna plača v tekstilni industriji, kjer so bile zaposlene pretežno ženske, znašala 3040 din (približno 1000 manj od slovenskega povprečja), čeprav je bil precejšen del dela normiran, v kovinski stroki, kjer je bilo žensk manj, 3860 din (približno toliko kot je bilo slovensko povprečje), v izrazito moških panogah, kot na primer v rudarstvu, pa bistveno več. (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 3, mapa 3, Problemi zaposlenih delavk; fasc. 23, Anketa o zaposlenih ženah v LR Sloveniji 1951, Analize Ia, št. 4 - 1954, Zavod za statistiko in evidenco LR Slovenije, Ljubljana, november 1954, str. 14.)

⁷⁷ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9, Problem otroških jasli in dnevnih zavetišč, Referat v zvezi z anketo z dne 23. avgusta 1945.

⁷⁸ Dnevna zavetišča (avtor članka Alojz Diacci, član GO ZSS), v: Delavska enotnost, št. 26, 28. junij 1946, str. 3.

ka, negovalka in vzgojiteljica otrok in naj ne posega v javno življenje, ker je po njihovem mnenju to nerentabilno za družino in za državo.«⁷⁹

Propaganda s strani političnih organizacij, čeprav skrbno pripravljena, ni mogla premagati številnih ovir. V letu 1945 ni bilo ustanovljene niti ene varstvene ustanove, leta 1946 pa je bilo odprtih dvanajst vrtcev, namenjenih otrokom, starejših od treh let, v katerih je bilo prostora za nekaj več kot 100 otrok.⁸⁰ Leta 1947 je zanimanje za otroško varstvo naraslo zaradi potreb petletnega plana, ki je samo v Sloveniji predvidel povečanje števila zaposlenih žensk v industriji kar za 10.000.⁸¹ Medtem ko so bili sprva za ustanavljanje ustanov otroškega varstva zadolženi predvsem sindikati, se je odslej v ta prizadevanja v večji meri vključila tudi ženska organizacija pa tudi republiška planska komisija, ministrstva in krajevni ljudski odbori.⁸² Ustanovljenih je bilo več kot 40 novih vrtcev, ki so se v tem letu preimenovali v domove igre in dela (DID).⁸³ Ti naj ne bi služili le varstvu otrok zaposlenih mater, ampak naj bi bili tudi nekakšna »šola socializma« za najmlajše.⁸⁴ V letu 1947 so bile ustanovljene tudi prve jasli.⁸⁵

Leta 1948, ko je predsednik države in partije proglasil vzgojo otrok kot eno izmed izjemno pomembnih področij za nadaljnji razvoj socializ-

⁷⁹ Prav tam.

⁸⁰ AS 540, RS ZSS, knjiga 18, Pregled dela GO ZSS od ustanovitve do 2. kongresa (april 1949).

⁸¹ Živa Kraigher, Ustanavljamo nove domove igre in dela, v: Ljudska prosveta, št. 129, 4.6. 1947, str. 3. Cit. po: Aleš Gabrič, Slovenska agitpropovska politika 1945-1952, Ljubljana 1991, str. 558.

⁸² AS 540, RS ZSS, knjiga 14, Poročilo o delu GO ESS za leto 1947.

⁸³ AS 540, RS ZSS, knjiga 18, Pregled dela GO ZSS od ustanovitve do 2. kongresa (april 1949).

⁸⁴ Njihove namen je bil: »Dvigniti zavest našega ljudstva, da se bo moglo osvoboditi v čim večji meri ideološkega pritiska starega kapitalističnega sistema, da bodo naši delovni ljudje postali svobodni ljudje, ki bodo zavestno urejali svojo bodočnost za sebe in svoje potomce.« (Veliko politično zborovanje v Ljubljani: podpredsednik zvezne vlade Edvard Kardelj je govoril svojim volivcem, v: Delavska enotnost, št. 34, 22. avgust 1947, str. 1.)

⁸⁵ Uspešno so delovale le jasli pri predilnici in tkalnici v Mariboru, ki so se nastanile v vili z bazenom, v kateri je bilo prostora za 28 otrok in je bila prej last nekdanjega direktorja. Jasli pri mestnem ljudskem odboru v Celju so sicer nudile prostor približno petinštiridesetim otrokom, a niso imele niti primerne opreme niti urejene prehrane. Še slabše so bile jasli pri Tobačni tovarni v Ljubljani, ki so jih odprli kljub prepovedi ministrstva za zdravstvo, vendar pa nobena mati ni hotela pripeljati otroka v tako »primitivne« in »nehigienske« jasli, zato so jaslim namenjene prostore začeli uporabljati za druge namene. (AS 540, knjiga 14, Poročilo o delu GO ESS za leto 1947.)

ma,⁸⁶ je število otroških varstvenih ustanov nekoliko naraslo, vendar je anketa, ki so jo izvedle sindikalne in ženske organizacije v 16 slovenskih okrajih, pokazala, da na prostor v jaslih čaka še 1809 otrok, v domovih igre in dela (DID) pa 2326 otrok. 738 žensk se je moralo odpovedati zaposlitvi, ker niso našle varstva za svojega otroka. 843 jih je bilo v dilemi, ali naj ostanejo doma ali pa naj občasno koristijo neplačane dopuste, 6434 žensk pa je izjavilo, da bi se zaposlile, če bi njihov otrok dobil prostoto mesto v varstveni ustanovi.⁸⁷ Gradnja novih otroških varstvenih ustanov ni potekala vzporedno z zaposlovanjem nove ženske delovne sile in aprila 1949 je bilo v Sloveniji še vedno le 13 jasli in 77 DID. Matere so nemalokrat puščale otroka brez ustreznega varstva, precej otrok, zlasti šoloobveznih, se je v tem času »potepalo«, kar je bilo pogojeno s slabim šolskim uspehom. Zaradi tega se je marsikatera mati raje odpovedala zaposlitvi.⁸⁸

Pojavljati pa so se začeli še novi problemi. Večali so se izostanki mater od dela zaradi bolezni otrok, pokazale pa so se še nekatere druge, bolj nepričakovane posledice. Pokazalo se je, da so otroci, ki obiskujejo varstvene ustanove, večkrat »jako neubogljivi, da zelo grdo govorijo in preklinjajo in hodijo umazani«.⁸⁹ Roditeljski sestanki so bili slabo obiskani, starši se niso preveč zanimali, kaj se dogaja z otroki v času njihove odsotnosti. Tam, kjer je bil delovni čas varstvenih ustanov prilagojen popoldanskemu in nočnemu delu, se je večkrat dogajalo, da so bili otroci nekaterih tovarniških delavk, predvsem tistih, ki niso bile zaposlene v kraju stalnega bivališča, v jaslih kar »preko celega tedna«. Nekatere matere so celo želele, da bi bili otroci v jaslih tudi ob nedeljah. Uprave podjetij so pogosto podpirale takšno ravnanje mater in jih silile še k prostovoljnemu delu, češ »zakaj pa smo potem napravili jasli«. Slovensko sindikalno vodstvo je takšno ravnanje zavračalo kot nedopustno, čeprav je priznavalo, da zaposleno mater čaka doma še veliko dela. Veliko razumevanja pa je pokazalo za enake probleme političnih delavk in aktivistk: »Imamo že več primerov, da bodo morale prav najbolj znane politične

⁸⁶ Maršal Tito je govoril o naših nalogah (Iz Titovega govora na 2. kongresu AFŽ Jugoslavije januarja 1948), v: Naša žena, št. 2, Ljubljana 1948, str. 35.

⁸⁷ AS 540, RS ZSS, knjiga 15, Poročilo o delu GO ZSS za leto 1948; knjiga 18, Pregled dela GO ZSS od ustanovitve do 2. kongresa ZSS (april 1949).

⁸⁸ AS 540, RS ZSS, škatla 112, mapa 5, Poročilo referata za jasli in DID za drugo tromesečje 1949; knjiga 18, Pregled dela GO ZSS od ustanovitve do 2. kongresa ZSS (april 1949).

⁸⁹ AS 540, RS ZSS, škatla 112, mapa 5, Poročilo referata za jasli in DID pri GO ZSS za 1. tromesečje 1949 z dne 3.4.1949.

delavke zapustiti službo, ker ima vsaka po par otrok. Služkinj nikakor ne morejo dobiti. Jasli in DID pa jim ne koristijo dosti, ker delajo samo preko dneva, t.j. do četrte ure popoldne, kajti delovni pogoji politične delavke pa zahtevajo tudi več, pred vsem delo na terenu in to pozno zvečer.«⁹⁰

Politični voditelji in javna glasila so sicer pogosto opozarjali, da je vprašanje otroškega varstva prav tako vprašanje »delavca kot delavke«, ⁹¹ hkrati pa tudi opozarjali, da si morajo za rešitev problemov najbolj prizadevati tisti, ki jih ti najbolj težijo. Celo ženska organizacija je v resoluciji svojega 2. kongresa zapisala, da je uresničitev ustanov otroškega varstva v prvi vrsti naloga delavk in uslužbenk samih.⁹² Te so se res lotile dela in marsikakšna otroška ustanova je bila zgrajena z njihovim prostovoljnim delom.⁹³ AFŽ je matere tudi vzpodbujala, naj si v času pomanjkanja državnih ustanov pomagajo z različnimi zasilnimi ukrepi, kot je bila organizacija posebnih aktivov žena, ki so se ukvarjali z varstvom otrok zaposlenih mater, s pomočjo otrokom pri učenju in pisanju domačih nalog, z ureditvijo otroških igrišč ipd.⁹⁴ Kljub nekaterim izjemam takšna pomoč ni živelca. Zavest o pomenu ustreznega varstva otrok zaposlenih mater za duševno in telesno zdravje naroda v prvih povojnih letih torej še ni bila razvita v tolikšni meri kot skrb za druge socialne in zdravstvene ustanove, ki so pravzaprav služile istemu cilju. Medtem ko je bila v Sloveniji po osvoboditvi le ena otroška bolnica, so bile leta 1949 že 3, število »dečjih domov« je v enakem obdobju zraslo od 1 na 6, mladinskih domov od 3 na 14, otroških dispanzerjev od 28 na 42, otroških poliklinik od 19 na 46, posvetovalnic za matere od 1 na 159 ipd.⁹⁵

⁹⁰ AS 540, RS ZSS, škatla 112, mapa 5, Poročilo referata za jasli in DID za drugo tromesečje 1949.

⁹¹ Sindikati - pomočniki uresničevanja ženske enakopravnosti (Erna Muser), v: Delavska enotnost, št. 7, 13. februar 1948, str. 6. Glej tudi: Žene delavke moramo razbremeniti dela doma in z veseljem se bodo vključile v borbo za plan (iz pogovora z Angelo Ocepko), v: Delavska enotnost, št. 10, 5. marec 1948, str. 4, itd.

⁹² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 11, spis št. 236/48, »Resolucija 2. kongresa AFŽ Jugoslavije o brizi za djecu i mlade naraštaje«.

⁹³ V letu 1949 je bilo 5 novih jasli in 17 DID odprtih samo s pomočjo prostovoljnega dela sindikalnih organizacij. (AS 540, RS ZSS, knjiga 17, Poročilo o delu GO ZSS za leto 1949.)

⁹⁴ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 1, Referat na konferenci okrajnih in mestnih sekretark ter predstavnic iniciativnih oblastnih odborov AFŽ pri GO AFŽ Slovenije 15.7.1949.

⁹⁵ AS 540, RS ZSS, knjiga 18, Pregled dela GO ZSS od ustanovitve do 2. kongresa ZSS (april 1949).

Še manj pozornosti kot otroškim varstvenim ustanovam je bilo posvečene organiziranju dejavnosti, ki bi ženam in materam olajšale opravljanje gospodinjskega dela. Še največ skrbi je bilo namenjeno prehrani. Podjetja in ustanove so dokaj hitro poskrbele za ustanavljanje delavskih kuhinj ali menz,⁹⁶ za katere so bili zainteresirani zaposleni obeh spolov, denar se je našel tudi za šolske kuhinje, ki jih takoj po vojni sploh še ni bilo, leta 1949 pa jih je bilo že 680.⁹⁷ Veliko manj razumevanja je bilo za ustanavljanje pralnic, šivalnic, krpalnic ipd. Ljudski odbori so se jih pogosto branili, češ »s tem bomo imeli samo izgubo«. ⁹⁸ Takšni servisi so bili razumljeni predvsem kot razbremenitev žene pri opravljanju njenih dolžnosti in manj kot pomoč vsej družini. Zato so uspešno delovali predvsem tam, kjer so ženske same pokazale dobršno mero samoiniciativnosti in iznajdljivosti.⁹⁹

Uprave podjetij in ljudski odbori torej niso pokazali preveč zanimanja za problematiko otroškega varstva in gospodinjskih servisov niti v času, ko je množično zaposlovanje žensk pomenilo eno izmed prioriternih političnih nalog in neizogibni sestavni del petletnega gospodarskega načrta. Po letu 1950 so se razmere še poslabšale. Spremenjena gospodarska politika je omogočala podjetjem in ustanovam manjše zaposlovanje žensk, s tem pa je interes za gradnjo in vzdrževanje otroških varstvenih ustanov in gospodinjskih servisov še upadel. Hkrati se je povišala stopnja prispevka staršev za varstvo otrok v jaslih in vrtcih, otroški dodatek pa se je povečal. Odslej zaposlitev ženske ni več nujno pomenila izboljšanja finančnega stanja družine. Dodatek za enega otroka, ki je dotlej znašal 500 din, se je z uredbo z dne 25. oktobra 1951¹⁰⁰ povišal na 1300 din. Vsi, ki so imeli pravico do tega dodatka, pa so prejeli še 425 enot industrijskih bonov, kar je preračunano v denarno vrednost zneslo 1700 din. Tako je otroški dodatek odslej znašal 3000 din mesečno. Z odločbo o

⁹⁶ Več o tem v: Mateja Jeraj, Slovenski sindikati in socialna politika 1945-1950, Ljubljana 1995, str. 142-145.

⁹⁷ AS 540, RS ZSS, knjiga 18, Pregled dela GO ZSS od ustanovitve do 2. kongresa ZSS (april 1949).

⁹⁸ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 1, spis št. 310/48, Politični referat na 3. kongresu AFŽ Slovenije 13.12.1948.

⁹⁹ Delavke ljubljanske tovarne Saturnus so same ustanovile pralnico, krpalnico in kopališče. (Nina Vodopivec, Podoba ženske v listu Naša žena med leti 1945 in 1951, v: Kronika, št. 1-2, Ljubljana 1999, str. 163.)

¹⁰⁰ Uradni list FLRJ, št. 48/1951, 6. člen Uredbe o dodatkih za otroke.

Krpalnica in šivalnica AFŽ Ljubljana.

AS1202/304, fototeka Naša žena.

Delavke in delavci tovarne Litostrój pri kosilu v novi menzi.

AS1202/260, fototeka Naša žena.

financiranju otroških jasli in vrtcev z dne 15. januarja 1952¹⁰¹ je prispevek staršev za enega otroka znašal 2000 din mesečno (točka 4), ta vsota pa je presegala celotni mesečni zaslužek marsikatere slovenske delavke. Povprečna plača industrijskega delavca je namreč v letu 1951 znašala 3950 din, nekvalificirana delavka pa je na primer v Tiskanini v Kranju zaslužila 2659 din, v Tovarni emajlirane posode v Celju pa le 1260 din.¹⁰² Plače državnih uslužbencev so se po temeljni uredbi o nazivih in plačah uslužbencev državnih organov z dne 22. marca 1952¹⁰³ gibale od 5000 do 22.500 din glede na plačilni razred (3. člen), s tem da so imeli vodilni uslužbenci še pravico do položajnega dodatka v višini od 300 do 6000 din (39. člen).¹⁰⁴ Delavke z otroki, ki so bile v velikem številu zaposlene le iz ekonomskih razlogov, so torej v precejšnji meri izgubile glavno motivacijo za zaposlitev. Bili pa so tudi primeri, ko se matere zaslužku sicer niso odpovedale, a so izpisale svoje otroke iz varstvene ustanove, ker niso zmogle stroškov ali pa so se jim ti zdeli previsoki. Njihovi otroci so bili zato včasih po več ur sami v stanovanju, starejši pa so bili pogosto prepuščeni »vzgoji ulice«.¹⁰⁵

Več ustanov otroškega varstva po vsej državi je prenehalo z delom.¹⁰⁶ V Sloveniji se je v letu 1953 število otroških varstvenih ustanov v primerjavi s prejšnjim letom znižalo za polovico.¹⁰⁷ Ne zaradi pomanjkanja finančnih sredstev: »Naše materialne možnosti so večje od tega, kar smo ustvarili v pomoč zaposleni ženi – materi. Po vojni smo imeli že večje število otroških ustanov – dečjih jasli, vrtcev, igrišč, šolskih kuhinj, več raznih uslužnostnih podjetij kot sedaj. Takrat, ko smo vse planirali iz

¹⁰¹ Uradni list FLRJ, št. 6/1952.

¹⁰² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 23, Anketa o zaposlenih ženah v LR Sloveniji, Zavod za statistiko in evidenco LR Slovenije, Ljubljana 1954, str. 14.

¹⁰³ Uradni list FLRJ, št. 14/1952.

¹⁰⁴ V ilustracijo: profesor srednje šole, konservator, restavrator, konservator, kustos in arhivar so bili uvrščeni od 14. do 6. plačilnega razreda in so prejeli od 7200 do 15.000 din, redni profesor na univerzi, ki je bil v 2. ali 1. razredu, pa je prejel od 21.000 do 22.500 din mesečno.

¹⁰⁵ Glej: Splošno navodilo o sprejemanju in oskrbi otrok v ustanovah za varstvo in razvoj otrok in mladine z dne 23.2.1949 (Uradni list FLRJ, št. 39/1949); AS 540, RS ZSS, škatla 112, mapa 5, Poročilo referata za jasli in DID za drugo trimesečje 1949.

¹⁰⁶ Leta 1951 je bilo v Jugoslaviji 159 jasli in 524 domov igre in dela, v letu 1953 pa le še 81 jasli in 262 DID. (Hasan Hadžiomerović, Ekonomija ženskoga rada i položaj žene u društvu, Sarajevo 1959, str. 336.)

¹⁰⁷ Resolucija o otroških ustanovah, sprejeta na zadnjem kongresu AFŽ Jugoslavije septembra 1953, v: Organizacijski vestnik Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije, št. 7-9, Ljubljana 1953, str. 176.

centra, smo poskrbeli za te ustanove, sedaj, ko je skrb zanje prepuščena okrajem, občinam, podjetjem, samim volilcem, pa jih je manj ... Ponekod mislijo, da te ustanove sploh niso več potrebne in trošijo denar za manj pomembne stvari, na otroške ustanove in uslužnostna podjetja pa pozabljajo...¹⁰⁸ Vsega tega ni bilo dovolj niti v mestih in večjih industrijskih krajih, kaj šele na podeželju, kjer je število zadrug naraščalo, ni bilo pa niti otroških jasli in vrtcev, kaj šele otroških restavracij in gospodinjskih servisov. Nekatere zadružnice niso koristile niti porodniških dopustov, marsikje so morale delati po enakih normah kot moški, za varstvo otrok je bilo poskrbljeno le malokje, veliko je bilo težav pri preskrbi, pri sprejemanju pomembnejših odločitev pa so imele ženske običajno le malo besede.¹⁰⁹ Besede o pomenu ženske enakopravnosti, ki jo lahko zagotovi le ekonomska neodvisnost, so vse pogosteje izzvenele kot prazne fraze.

III. Kolikšno je bilo število zaposlenih žensk in kakšne poklice so opravljale?

Po drugi svetovni vojni se je zaradi velikega porasta vseh delavcev bliskovito dvignilo tudi število zaposlenih žensk, vendar pa se odstotek žensk od vseh zaposlenih glede na predvojno stanje še ni takoj povečal.¹¹⁰ Od celotnega števila zavarovanih pri Državnem zavodu za socialno zavarovanje je bilo decembra 1945 v Sloveniji 30,1 % žensk, v decembru

¹⁰⁸ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 23, mapa 3, Dopis iniciativnega odbora Zveze ženskih društev o 8. marcu z dne 11.2.1954.

¹⁰⁹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 6, mapa 3, Dopis GO AFŽ Slovenije kmečki komisiji pri CK KPS z dne 1.12.1949.

¹¹⁰ Najmanj žensk med obema svetovnima vojnama naj bi bilo na Slovenskem zaposlenih leta 1923, vendar pa naj bi njihov odstotek že takrat znašal 27,3 % od vseh zaposlenih. Po podatkih slovenskega sindikalnega vodstva naj bi bil odstotek zaposlenih Slovenk v prvi Jugoslaviji največji leta 1935, in sicer 39,4 %, kasneje naj bi njihovo število nekoliko upadlo in leta 1940 naj bi bilo od vseh zaposlenih 34,58 % žensk. (AS 540, knjiga 13 /14/, Poročilo o delu Glavnega odbora Enotnih sindikatov Slovenije za leto 1946.) Maca Jogan navaja, da je bilo že leta 1931 v takratni Dravski banovini zaposlenih 39,6 % žensk. (Maca Jogan, Seksizem v vsakdanjem življenju, Ljubljana 2001, str. 237.) Podatki o zaposlenosti se na različnih mestih pogosto razlikujejo. Najverjetneje zato, ker je bilo mogoče točno ugotoviti le število tistih zaposlenih, ki so bili socialno zavarovani, podatki o vseh ostalih (mednje sodijo vse kmečke žene, poljedelske in priložnostne delavke kot na primer čistilke, perice ipd.) pa so najbrž bolj ali manj nepopolni.

1946 pa 29,7 %.¹¹¹ Odstotek zaposlenih žensk se je sicer v letih 1947 in 1948 povečal, vendar je v vsem obravnavanem času znašal okoli 30 %.¹¹² Če pogledamo tri področja, za katera so na razpolago podatki o zaposlenosti žensk za vsa posamezna leta (industrija in obrt, trgovina, promet), vidimo, da je bilo največ žensk od vseh zaposlenih v letu 1948, da je leta 1950 odstotek žensk znatno upadel, nato pa spet nekoliko narasel.¹¹³ Odstotek ženske delovne sile je bil v Sloveniji višji od jugoslovanskega povprečja,¹¹⁴ primerljiv z marsikatero zahodno kapitalistično državo in manjši kot v nekaterih drugih socialističnih državah.¹¹⁵

Največji odstotek zaposlenih žensk od skupnega števila vseh zaposlenih je bil tako pred vojno kot po njej v trgovini (v obdobju 1926-1940 je bil največji odstotek zaposlenih v trgovini leta 1926 - 41,1 % ,in najmanjši leta 1938 - 29,2 %; v letih 1946-1953 je bil največji leta 1946 - 58,4 %, in najmanjši leta 1950 - 43,5 %, leta 1953 je bil ta odstotek 46,5 %), najmanj žensk pa je bilo tako v prvi kot v drugi Jugoslaviji zaposlenih v prometu (1926-1940: najmanj 2,1 % leta 1926, največ 13,9 % leta 1927, leta 1940 pa 3,5 %; 1946-1953: najmanj 7,9 % v letih 1946 in 1950, največ 14,5 % leta 1948, leta 1953 pa 13,3 %).¹¹⁶ Zaradi izrazite ten-

¹¹¹ AS 540, RS ZSS, knjiga 13 (14), Poročilo o delovanju GO ESS v letu 1946.

¹¹² Odstotek zaposlenih žensk se je bistveno dvignil šele precej kasneje. Leta 1970 je znašal 41,2 %, leta 1990 46,8 %, do leta 1997 pa je padel na 46,3 %. (Maca Jogan, Seksizem v vsakdanjem življenju, Ljubljana 2001, str. 237.)

¹¹³ Ekonomski položaj žene..., str. 45.

¹¹⁴ Tako je bilo na primer leta 1931 v Jugoslaviji od vseh zaposlenih 21,2 % žensk, leta 1935 23,8 %, leta 1939 22,5 %, leta 1946 22,5 %, leta 1947 18,8 %, 1948 25,8 %, nato se je odstotek spet znižal in znašal leta 1950 23,0 %. (Hasan Hadžimerović, Ekonomija ženskoga rada i položaj žene u društvu, Sarajevo 1959, str. 330.) Leta 1951 je bilo na primer v Jugoslaviji zaposlenih 23,98 % žensk (236.878 od 987.521), v Sloveniji pa 30,6 % (46.887 od 153.227). V Sloveniji je bil odstotek zaposlenih žensk od vseh jugoslovanskih republik največji, sledila je Hrvaška (28,53 %), Črna gora (21,89 %), Srbija (21,85 %), Bosna in Hercegovina (17,6 %) ter Makedonija (15,44 %). (Kyovsky Rudi, Ne gre za vprašanje, ali naj ostane žena zaposlena, temveč za vprašanje njene zaščite, v: Naša žena, št. 7-8, julij - avgust 1953, str. 203.)

¹¹⁵ V letih 1947-1954 naj bi bilo od skupnega števila vseh zaposlenih v ZDA 27,5 % žensk (1950), v Kanadi 22,1 % (1951), v Avstraliji 22,8 % (1954), v Avstriji 38,8 % (1951), v Belgiji 23,6 % (1947), v Franciji 34,8 % (1954), v Angliji 30,8 % (1951), v Zahodni Nemčiji 36 % (1950), na Poljskem 44,8 % (1950), v Turčiji 43,3 % (1955), na Tajskem 47,9 % (1947), v Braziliji 14,6 % (1950), v Egiptu 10 % (1947), v Mehiki 13,6 % (1950), v Pakistanu 5,8 % (1951), v Sovjetski zvezi naj bi procent ženske delovne sile v obdobju 1929-1939 znašal 38,4 %, po drugi svetovni vojni pa že okrog 50 %. (Mitra Mitrović, Položaj žene u savremenom svetu, Beograd 1960, str. 48-51.)

¹¹⁶ Ekonomski položaj žene..., str. 45.

dence po pospeševanju industrijskega razvoja v socializmu se je v drugi Jugoslaviji izrazito povečalo število žensk, zaposlenih v proizvodnji.¹¹⁷ Leta 1931 je bilo v industriji in obrti zaposlenih 23,2 % žensk - 24.500 od 105.900 vseh zaposlenih v industriji in obrti, leta 1948 je odstotek žensk hitro narasel na 31,7 % - 45.600 od 143.600 vseh, leta 1951 je upadel na 30 % - 45.800 od 152.500 vseh, leta 1953 pa se je spet nekoliko dvignil, in sicer na 31,6 % - 46.500 od 148.400.¹¹⁸ Tudi po vojni je bilo največ delavk zaposlenih v tekstilni industriji. Precej v zaostanku, a vseeno na drugem mestu, je bila v prvi Jugoslaviji kovinska industrija (1939 - 7,1 na 100 delavk), v drugi Jugoslaviji pa je bilo približno prav toliko žensk kot v kovinski industriji (1953 - 11,2 na 100 delavk) zaposlenih tudi v rudarstvu in črni metalurgiji, kjer jih je bilo pred vojno bistveno manj (leta 1939 1,8 na 100 delavk, leta 1953 11,4 na 100 delavk). Vzrok je bil v izjemnem pospeševanju težke industrije v socialističnem obdobju. Po drugi svetovni vojni je poraslo tudi število delavk v lesni industriji, usnjarski in gumarski industriji, najbolj opazen pa je bil porast žensk v gradbeništvu, kjer jih pred vojno skorajda ni bilo (1939 - 1,5 na 100, 1953 - 5,8 na 100). Približno enako je ostalo število žensk, zaposlenih v živilski industriji (1939 - 2,8 in 1953 - 2,4 na 100 delavk), v industriji papirja (1939 - 3,3 in 1953 - 3,2), nekoliko pa se je zmanjšalo število delavk v tobačni (od 1,8 na 1,1 na 100) in grafični industriji (od 2,2 na 1,5). Po podatkih iz leta 1951 je bila večina ženske delovne sile v Sloveniji zaposlena v tekstilni industriji (73,65 % od vseh zaposlenih v tej panogi), v gostinstvu (77,57 %), v tobačni industriji (73,60 %) in v kulturno-socialnih dejavnostih (66,04 %). V drugih panogah je bilo žensk manj kot

¹¹⁷ Leta 1931 je bilo v Sloveniji v industriji in obrti 23,2 % žensk od vseh zaposlenih, leta 1951 30 %, leta 1953 pa 31,6 %. (Ekonomski položaj žene..., str. 44.) Za primerjavo navajam nekaj podatkov o odstotkih zaposlenih žensk od vseh zaposlenih izven kmetijstva v ZDA in zahodnoevropskih državah: ZDA (1930 - 25 %; 1950 - 30 %), Velika Britanija (1931 - 31,2 %; 1951 - 31,7 %), Francija (1931 - 33,8 %; 1946 - 35,3 %), Zahodna Nemčija (1933 - 29,7 %; 1954 - 30,3 %), Italija (1931 - 29,6 %; 1954 - 28,5 %), Belgija (1930 - 27,3 %; 1947 - 24,8 %), Švica (1930 - 36,6 %; 1950 - 33,9 %), Švedska (1930 - 35,3 %; 1952 - 31 %), Japonska (1930 - 25,6 %; 1954 - 34,1 %) itd. Odstotek zaposlenih žensk se je po drugi svetovni vojni ponekod povečal (ZDA, Kanada, Velika Britanija, Francija, Zahodna Nemčija, Danska in Japonska), ponekod pa zmanjšal (Italija, Belgija, Nizozemska, Švica, Švedska, Norveška). V Sloveniji se je ta odstotek povečal za 6,8, kar je znatno več kot v vseh zahodnoevropskih državah, pa tudi več kot v ZDA in Kanadi. Večji odstotek povečanja je imela le Japonska, in sicer za 8,5 %. (Hasan Hadžimerović, Ekonomija ženskoga rada i položaj žene u društvu, Sarajevo 1959, str. 154.)

¹¹⁸ Ekonomski položaj žene..., str. 44.

50 % od vseh zaposlenih v posamezni panogi. V Sloveniji je bil odstotek zaposlenih žensk višji od državnega povprečja povsod razen v grafični in kemični industriji.¹¹⁹ Med zaposlenimi v industriji in obrti je bilo leta 1951 poleg delavk še približno 8400 nameščenk in samostojnih obrtnic, kar je bilo 24,5 % od vseh zaposlenih nameščencev oziroma samostojnih obrtnikov. Po približnih ocenah naj bi bilo zelo majhno število žensk med samostojnimi obrtniki, med administrativnim osebjem pa je bilo število žensk večje kot število moških.¹²⁰

Kljub populariziranju proizvodnega dela pa se odstotek Slovenk, ki so se ukvarjale s kmetijstvom, v socialističnem obdobju ni zmanjšal. Medtem ko se je v obdobju 1890-1931 delež kmečkih žensk le neznatno povečal (iz 52,2 % na 52,8 %) in se je v nekmečko delo vključeval le malenkostno večji delež mož kot žena, se je struktura kmečkega prebivalstva po drugi svetovni vojni bistveno spremenila. Sprva je bil razlog v tem, da je med vojno umrlo predvsem veliko število moških. Zato je bilo leta 1948 med kmečkim prebivalstvom 55,6 % žensk, medtem ko jih je bilo leta 1931 le 52,8 %. Število moških prebivalcev podeželja se je kasneje še zmanjševalo. V prvih povojnih letih, ko je število novih delavcev na področju Slovenije najbolj naraslo, »se je povečanje delovne sile formiralo predvsem iz dotlej nezaposlenih ali le delno zaposlenih nekmečkih prebivalcev. Kmalu pa so ogromno povečana investicijska dela in že obnovljena in materialno bolj oskrbovana industrijska podjetja pritegnila tudi del kmečkega prebivalstva ali boljše predvsem proletariat na vasi.«¹²¹ Razlog je bil gotovo tudi v povečani propagandi in intenzivnejšem iskanju novih delavcev, predvsem za tiste industrijske panoge, ki so imele najpomembnejše mesto v okviru petletnega gospodarskega načrta. V tem obdobju se je število moških kmečkih prebivalcev zmanjšalo za 10.800, število kmečkih žensk pa je v obdobju 1948-1951 še naraslo in leta 1951 jih je bilo že 56,5 % ali 412.000, kar je bilo za 2300 ali za 0,9 % več kot leta 1948.¹²² Takoj po vojni se je odstotek poljedelskih

¹¹⁹ Rudi Kyovsky: Ne gre za vprašanje, ali naj ostane žena zaposlena, temveč za vprašanje njene zaščite, v: Naša žena, št. 7-8, Ljubljana 1953, str. 204.

¹²⁰ Ekonomski položaj žene..., str. 48.

¹²¹ Statistični pregled zaposlenosti in nezaposlenosti delovnih žena..., str. 3.

¹²² Ekonomski položaj žene..., str. 49. Razlog je bil tudi v tem, da so bile večinoma brez izobrazbe, dela pa je bilo dovolj le za možko nekvalificirano delovno silo, za strokovno neusposobljene ženske pa je delovnih mest stalno primanjkovalo. Več o tem v nadaljevanju.

Vrtna skupina zadružnic v Arji vasi pri pobiranju paprik.

AS 1202/290, fototeka Naša žena.

Žensko zdravstveno osebje v tovarni avtomobilov v Mariboru.

AS 1202/247, fototeka Naša žena.

delavk glede na predvojno dobo sicer zmanjšal. V obdobju 1926–1940 je bilo od vseh poljedelskih delavcev povprečno 20,2 % žensk (najmanj leta 1930 – 15,7 %, in največ leta 1931 – 36,9 %), leta 1946 pa jih je bilo le 13,7 %. Vzrok je bil verjetno v tem, da so takoj po vojni dobili zaposlitev vsi zainteresirani, ne glede na spol ali izobrazbo. Kasneje so se podjetja vedno bolj branila ženskih delavk, še zlasti tistih s podeželja, ki so bile največkrat brez izobrazbe, in so najpogosteje iskale zaposlitev le za čas do poroke, medtem ko je bila moška delovna sila vedno bolj zaželeno. Zato ni nič čudnega, da je bilo leta 1949 od vseh poljedelskih delavcev na državnih kmetijskih posestvih že 45,2 % žensk (3768 od 8338 vseh). Kasneje se je njihov delež sicer nekoliko zmanjšal in leta 1953 znašal 35,5 % (3161 delavk od 8910 vseh). Ob koncu leta 1950 je bilo 23.850 združnikov starih več kot 16 let, od tega je bilo 13.505 ali 56,7 % združnic. Zasebnih kmečkih gospodarstev je bilo leta 1952 na Slovenskem 168.077, od teh so jih 43.605 oziroma 25,9 % vodile ženske. Poleg teh je bilo še veliko število žensk med tako imenovanimi dninarji in bajtarji, o njihovem številu pa žal ni razpoložljivih podatkov.¹²³

Izven industrije in kmetijstva je bilo v Sloveniji po vojni zaposlenih 36.413 ali 41 % žensk od vseh zaposlenih (ta odstotek je bil manjši kot leta 1931, ko je znašal 44,2 % – 24.800 žensk). Leta 1948 je odstotek žensk, zaposlenih v neindustrijskih in nekmetijskih dejavnostih, bistveno narasel, in sicer na 62,8 % (42.894 žensk), nato pa precej upadel in leta 1951 znašal 39,5 % (39.755 žensk). Kasneje se je odstotek sicer povečal, čeprav se je zaradi zmanjšanja zaposlenih na teh področjih zmanjšalo tudi število žensk.¹²⁴ Leta 1953 je bilo v trgovini, prometu, komunalni dejavnosti, zdravstvu, šolstvu, kulturi, znanosti, državni upravi itd. zaposlenih 36.413 žensk ali 41 % od vseh zaposlenih. Največji odstotek žensk izmed vseh zaposlenih je bil v socialni in kulturni dejavnosti, kjer jih je bilo 60 %, na področju zdravstva, šolstva, znanosti, kulture in v državni upravi jih je bilo okrog 53 % od vseh zaposlenih, v stanovanjsko-komunalni dejavnosti 20,4 %, v prometu pa 13,2 %.¹²⁵

¹²³ Ekonomski položaj žene..., str. 45, 49. Zavod za statistiko ni razpolagal s podatki o priložnostnih delavcih in dninarjih, obstajala pa so predvidevanja, da se je njihovo število po vojni zmanjšalo, saj naj bi bil to »glavni kontingent, ki je odhajal na delo v mesto«.

¹²⁴ K temu je nedvomno pripomogla tudi tendenca po decentralizaciji in zmanjšanju uradniškega aparata v oblastnih in političnih organih.

¹²⁵ Ekonomski položaj žene..., str. 50.

IV. Življenje zaposlene ženske

V prvih povojnih letih je bilo izgovorjenih in zapisanih veliko besed o lepši prihodnosti delovnega človeka. Pa vendar se je tudi v Sloveniji zgodilo prav tako kot že prej v Sovjetski zvezi. Položaj spoštovane politične delavke, z dobro plačo, udobnim stanovanjem in gospodinjsko pomočnico, s telefonom, avtomobilom in številnimi drugimi ugodnostmi ni imel nič skupnega z življenjem povprečne zaposlene slovenske ženske, ki je po napornem delu hitela po otroke v vrtec (če je imela to srečo, da ga je sploh lahko našla in plačala!), kupovala v slabo založenih trgovinah, kuhala, prala, likala in pospravljala pozno v noč...¹²⁶ S podobnimi težavami se je spopadala tudi kmečka ženska, najsi je bila samostojna kmetica, zadružnica ali poljska delavka, ki se je prav tako soočala s problemom otroškega varstva in pretežkega dela, najprej na polju, potem pa še doma, življenje tistih v odročnih hribovskih predelih pa je bilo še posebej težko.¹²⁷ Poleg tega da je opravljala vsa gospodinjska dela in skrbelo za otroke, je delala še na kmetiji, tako da je njen delovni čas znašal od 12 do 15 ur, v dobi glavnih poljskih del pa še več. V krajih, kjer so moški člani družin umrli, se odselili ali pa vsakodnevno odhajali na delo v industrijske kraje, so morale ženske skoraj povsem same poskrbeti za delo na kmetiji, za otroke in gospodinjstvo.¹²⁸ V bistveno boljšem položaju je bila izobrazena ženska z lastnim poklicem. Ta je imela običajno višjo plačo,¹²⁹ poleg tega pa je uživala veliko več spoštovanja tako v zasebnem življenju kot na delovnem mestu.¹³⁰

O življenju povprečne slovenske delavke lahko marsikaj izvemo iz ankete, ki je bila na zahtevo jugoslovanskega sindikalnega vodstva izvedena ob koncu leta 1951 in je zajela 7450 žena. V Sloveniji je bilo anketiranih 1678 delavk in uslužbenk, in sicer 1053 iz Tiskanine v Kranju in 625 iz Tovarne emajlirane posode v Celju. Za tekstilno in kovinsko in-

¹²⁶ Položaj je bil skratka tak, kot ga je v Sovjetski zvezi predstavil Trocki. (Lev Trocki, Izdana revolucija I, Reka 1973, str. 124.)

¹²⁷ Glej poglavje o izobraževanju.

¹²⁸ Žena na vasi in njena družbena aktivnost (Misli iz referata Bose Cvetič na 4. kongresu AFŽJ septembra 1953), v: Naša žena, št. 11, Ljubljana 1953, str. 296.

¹²⁹ To dokazujejo različne uredbe o plačah delavcev in uslužbencev.

¹³⁰ O tem so avtorici pripovedovale Mihaela Simčič (14.8.1999), Vilma Štendler-Zupan (16.2.2002), Mara Rupena-Osolnik (5.10.1999), Vida Gantar (15.3.1999) in Mira Svetina (18.8.1999). Posredno pa o tem govorijo tudi številni dokumenti in časopisni članki iz tistega časa.

dustrijo so se avtorji ankete odločili zato, ker je bilo v teh dveh panogah v Sloveniji zaposlenih posebej veliko število žensk. V vseh industrijskih podjetjih naj bi bilo takrat zaposlenih 37.525 ali 32 % vseh zaposlenih žena, od tega v tekstilni stroki 15.287 ali 69,7 %, v kovinski pa 4289 ali 22,6 %. Anketa je sicer zajela le približno 4,5 % v industriji zaposlenih Slovenk oziroma 15 % od vseh zaposlenih v kovinski in 7 % od vseh zaposlenih v tekstilni industriji. Domnevno naj bi bilo podobno stanje tudi v drugih tekstilnih in kovinskih tovarnah ne glede na drugačne krajevne razmere. Kljub razmeroma majhnemu številu anketiranih naj bi anketa po mnenju njenih izvajalcev v osnovnih črtah podala dokaj jasno sliko o življenju zaposlenih slovenskih delavk v tem obdobju.¹³¹

Med anketiranimi je bilo 1546 delavk (2,2 %) in 132 (7,8 %) uslužbenk.¹³² Približno 80–90 % jih je imelo le osnovnošolsko izobrazbo in so bile zaposlene kot kvalificirane in nekvalificirane delavke. Dodatno se večinoma niso izobraževale, tečaj za pridobitev kvalifikacije jih je končalo le 12,6 %. Večinoma so delale v prvi in drugi izmeni, v nočni izmeni je delalo v Tovarni emajlirane posode 8,2 % delavk, v Tiskanini pa 24,4 %. Po normah jih je delalo v Tovarni emajlirane posode 25,6 %, v Tiskanini 42,7 %. Le malo je bilo takšnih, ki norme niso dosegale (3,7 oziroma 8,6), tiste, ki so jo presegale, pa so lahko postale udarnice – teh je bilo v Tovarni emajlirane posode 18 % od vseh anketiranih, v Tiskanini pa 39,9 %.¹³³ Povprečna plača delavke v Tovarni emajlirane posode je bila 2050, v Tiskanini pa 3014 din. Moški so v obeh tovarnah v povprečju zaslužili približno 25 % več, vendar vzrok ni bil v spolni diskriminaciji, ampak v dejstvu, da so imeli povprečno višjo strokovno izobrazbo.¹³⁴ Bolniških dopustov niso koristile več kot moški, obolevale so večinoma za gripo, revmatskimi in želodčnimi boleznimi.¹³⁵ Letni dopust je večina žena preživela v kraju stalnega bivališča, pretežno ga je porabila za

¹³¹ Za podrobnejšo predstavitev rezultatov ankete sem se odločila iz dveh razlogov: anketa je sistematično zajela skorajda vsa področja vsakdanjega življenja nekaterih slovenskih delavk, dobljeni odgovori pa se precej ujemajo z drugimi, splošnejšimi podatki o življenju tovarniških delavk (podobne ugotovitve lahko zasledimo na primer v govorih in člankih Vide Tomšič, v kasneje omenjeni diskusiji sindikalne funkcionarke Pepce Jež, v različnih prispevkih v Naši ženi ipd.).

¹³² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 23, Anketa o zaposlenih ženah v LR Sloveniji 1951, Analize Ia, št. 4 – 1954, Zavod za statistiko in evidenco LR Slovenije, Ljubljana, november 1954, str. 5.

¹³³ Prav tam, str. 12.

¹³⁴ Prav tam, str. 4.

¹³⁵ Prav tam, str. 15.

opravljanje gospodinjskih del ali za delo na kmetiji. Le ena petina je dopust izkoristila za počitek.¹³⁶ Stanovanjske razmere delavk iz obeh tovarn, tako samskih kot poročenih, so bile večinoma slabe. Približno 75 % jih je živelo v eni sobi ali enosobnem stanovanju, 1 % jih sploh ni imel stanovanja, 15 % jih ni imelo električne napeljave, kopalnico jih je imelo le 6 %.¹³⁷ Poročale so se največkrat z moškimi, ki so bili zaposleni v isti gospodarski panogi in so izvirali iz iste družbene skupine.¹³⁸ 70 % jih je živelo v družini, ki je imela 1-4 družinske člane, 30 % pa s pet in več člani. Povprečni dohodek na enega člana je znašal 1370 din. Približno 90 % se jih je hranilo doma, le 10 % v menzah. Okrog 45 % jih je imelo trikrat dnevno topel obrok hrane, okrog 40-45 % dva, enega pa le 8-13 %. To je morda za današnje razmere presenetljivo, vendar pa ne vemo, iz česa so bili ti topli obroki sestavljeni. Večinoma so vstajale zelo zgodaj, največ med četrto in peto uro zjutraj, nekatere pa celo pred tretjo.¹³⁹ Približno 40 % jih je stanovalo več kot 2 km od delovnega mesta, 10 % tudi 8-10 km in več. Nekatere so morale hoditi peš tudi po več ur, druge so se vozile s kolesom.¹⁴⁰

Večina težav zaposlenih žensk pa je izhajala iz tega, da so bile dvojno obremenjene - kot delavke ali uslužbenke in kot gospodinje ter matere. Dve tretjini anketiranih žensk je bilo neporočenih in mlajših od 30 let, iz česar so avtorji ankete sklepali, da so po poroki in rojstvu otroka večinoma zapuščale delo. Eno tretjino so predstavljale poročene, vdove in razvezane. Z domačim delom se niso ukvarjale samo ženske iz druge skupine, ampak tudi večina samskih žensk, saj jih je le 8 % izjavilo, da se jim z gospodinjstvom ni treba ukvarjati.¹⁴¹ Od tistih z otroki jih je imela več kot polovica enega otroka, malo več kot četrtnina po dva, ostale pa po tri ali več.¹⁴² V najtežavnejšem položaju so bile matere z nepreskrbljenimi otroki, katerih je bila med anketiranimi v Tiskanini dobra četrtnina, v Tovarni emajlirane posode pa dobra tretjina. Zaradi preobilice dela so večinoma zanemarjale vzgojo otrok, ki so bili »v mnogih primerih prepuščeni samim sebi«, kar je imelo večkrat za posledico »mladinsko izpri-

¹³⁶ Prav tam, str. 16.

¹³⁷ Prav tam, str. 23.

¹³⁸ Prav tam, str. 19.

¹³⁹ Prav tam, str. 23-24.

¹⁴⁰ Prav tam, str. 17-18.

¹⁴¹ Prav tam, str. 6.

¹⁴² Prav tam, str. 20.

jenost«, neuspehe v šoli in slabo zdravstveno stanje.¹⁴³ Le 13–14 % jih je imelo otroke v jaslih, vrtcih ali pa so jedli v šolskih kuhinjah. Na 31 % otrok so pazili stari starši, na 12,7 % mož, na 8,4 % sorodniki, na 2,5 % odrasli otroci, na 8,9 % drugi, 29,4 % jih je bilo samih doma in ni nanje pazil nihče, varstvo 7,6 % otrok anketirank pa ni bilo poznano.¹⁴⁴ Približno polovici otrok ni nihče pomagal pri učenju, z ostalimi se je največkrat ukvarjala le mati, ki je morala poleg tega opraviti še večji del gospodinjskih opravil. Največ so pri vzgoji otrok pomagali stari starši, veliko manj možje.¹⁴⁵ Le nekaj mladih deklet, ki so živele pri starših, je bilo po službi popolnoma prostih. Sicer je bila vsaka žena po vrnitvi z dela v povprečju zaposlena še nekaj manj kot 5 ur, približno tretjina žena pa je za gospodinjstvo porabila kar 8 ur, torej prav toliko, kolikor je trajal njen delovni čas v tovarni. Čim starejše so bile žene, številčnejša je bila njihova družina in večja je bila obremenitev. Več kot polovica žena je opravljala vsa hišna dela sama. Gospodinjske pomočnice ni imel niti en odstotek žena. Tudi pri gospodinjskih delih so največ pomagali stari starši, v manjši meri pa mož in otroci. Na vprašanje, kaj jim pri domačem delu vzame največ časa, 29 % žensk ni odgovorilo. Izmed ostalih pa jih je 27 % izjavilo, da potrošijo največ časa za čiščenje doma, 20 % za pranje perila, nato je prišlo na vrsto šivanje, kuhanje, nabava živil, vzgoja in nega otroka ter druga opravila. Razmeroma malo žena (le 3,9 % v Tovarni emajlirane posode in 5,4 % v Tiskanini) je izjavilo, da porabijo največ časa za nego in vzgojo otrok. To je sicer razumljivo, saj sta bili dve tretjini anketiranih brez otrok. Vendar pa se odgovori poročenih in mater niso bistveno razlikovali od odgovorov samskih, le da so slednje postavile na prvo mesto čiščenje, tiste z družinami pa kuhanje. Te so takoj na drugo mesto uvrstile čiščenje doma, nato šivanje, pranje perila, nabavo živil, nego in vzgojo otroka ter drugo. Zaradi gospodinjskih del je torej zmanjkalo časa za otroke! Pa tudi za marsikaj drugega. V političnih organizacijah se jih več kot polovica sploh ni udeleževala, največ jih je bilo aktivnih v sindikatu in OF, manj v AFŽ, Zvezi borcev ipd.¹⁴⁶ Tudi s kulturno dejavnostjo in športom se niso veliko ukvarjale. Še največ jih je prebiralo knjige in časopise (47–68 %), kar nekaj jih je bilo včlanjenih tudi v javne knjižnice

¹⁴³ Prav tam, str. 6.

¹⁴⁴ Prav tam, str. 23.

¹⁴⁵ Prav tam, str. 21.

¹⁴⁶ Prav tam, str. 25.

(12,8–19 %). Približno tretjina je obiskovala kinematografske predstave, na koncerte, v gledališče in na ostale prireditve jih je hodilo precej manj kot 10 %. Okrog 10 % jih je hodilo na razna predavanja, zelo malo pa jih je bilo dejavnih v kulturnih in športnih društvih (6,7–7,2 %). Vendar pa preobremenjenost z delom ni bila edini vzrok majhnega obiska kulturnih in drugih prireditev, marsikatera si namreč tega zaradi majhne plače sploh ni mogla privoščiti.¹⁴⁷

Dejstvo, da socialistična jugoslovanska država še ne bo mogla prav kmalu uresničiti vznesenih obljub o srečni prihodnosti matere in otroka, izrečenih med vojno in neposredno po njej, je postajalo v letih, ki so sledila sporu z Informburojem, vedno očitnejše. Gospodarska politika, ki je stremela predvsem k uresnitvi političnih ciljev (utrditev socialistične družbene ureditve), in prekinitev gospodarskega sodelovanja z vzhodnoevropskimi državami sta povzročili, da se je ekonomski položaj prebivalstva še poslabšal. Vendar pa je kritičen pogled na razmere v Sovjetski zvezi omogočil tudi opozarjanje na nepravilnosti, ki so se dogajale na domačih tleh. Javna glasila niso bila več dolžna objavljati idealiziranih, propagandnih prispevkov o delavkah in kmeticah, ki marljivo »gradijo socializem« in pri tem celo presegajo najbolj ambiciozne načrte. Naša žena je na primer leta 1950 življenje žensk v rudarskem centru Velenje takole predstavila: »Ogledali smo si tudi stanovanje udarnice in matere šestih otrok Krevsi Fanike. Fanika je s tremi otroki vred zaposlena pri rudniku. Njena družina si še do danes ni mogla priboriti primerne stanovanja. Stanujejo v kletni sobi, ki ima eno samo okence in še to je brez šip. Stene so tako počrnele, da vlada v sobi prava tema. Tudi smo vprašali najstarejšega sina, ki je industrijski učenec, zakaj si v rudniškem magacinu ne kupi najnujnejših stvari, pa nam je odgovoril, da delavci pri njih nikoli ne pridejo na vrsto. Vprašali smo tajnika KLO,¹⁴⁸ zakaj KLO Velenje ne priskrbi Faniki boljšega stanovanja. Odvrnil nam je, da so že poskušali, toda rudniški ljudje, ki se bavijo s stanovanjskim vprašanjem, se branijo sprejeti v rudniška stanovanja družine s številnimi otroki! ... Ogledali smo si tudi rudniško kopalnico, ki služi ženam, zaposlenim v podjetju. Mirne duše lahko rečemo, da je kopalnica skoraj neuporabna ali pa vsaj skrajno nehygijenska. Okna so zabita z deskami, po stenah

¹⁴⁷ Prav tam, str. 26.

¹⁴⁸ Krajevnega ljudskega odbora.

pa neprestano curlja voda. Zavaljo te vlage so si žene nakopale nešteto bolezni. Vprašamo se, ali se vse te napake, pod katerimi najbolj trpi naš delovni človek, ki daje vse od sebe za zgraditev socializma, ne bi mogle z malo dobre volje odpraviti? Kaj ni ena izmed pglavitnih nalog skrb za našega delovnega človeka, ki ga moramo podpreti, da bo lahko izpolnil naloge?¹⁴⁹ Slabi delovni pogoji so bili tudi v drugih krajih. Predstavniki političnih organizacij so sicer radi valili krivdo na dejstvo, da večina tovarn izvira iz prve Jugoslavije, ki »ni vodila računa o zdravju delavca«, hkrati pa priznavali, da bi bilo marsikatero napako mogoče kaj hitro odpraviti: »Drug vzrok težkih delovnih pogojev pa je sedanje anarhično zaposlovanje žena. Imamo sledeče primere: v Štorah pri Celju žene iztovarjajo in nakladajo vagone, premog, šamotno opeko itd. Slični primeri so na nekaterih delovnih mestih v tobačni tovarni v Ljubljani, v Steklar- ni v Hrastniku in drugod, kjer žene nakladajo zaboje 100 do 150 kg težke. Ta dela bi se morala nujno mehanizirati. Tudi iz zdravstvene stroke so v anketi žene v Ljubljani povedale, da nihče ne vodi računa o tem, kako bi mehanizirali naprave za prenašanje bolnikov, za donašanje hrane v oddelke, katero nosijo v ogromnih kantah in podobno. V mariborski bolnici je zaposlenih več kot 1000 uslužbenk, ki zaradi nepravilnega sistematiziranja števila delovnih mest delajo več kot 12 ur na dan. Isti problem je pri učiteljskem kadru, kjer je večina žena ... Na ljubljanskem kolodvoru imamo primer, da so delavke, ki čistijo vlake, slabše plačane od tistih žena, ki čistijo prostore uradov, katere imajo veliko boljše delovne pogoje.«¹⁵⁰

Delodajalci se torej na predpise o delovni zaščiti žensk niso preveč ozirali. Za stanovanja, otroške varstvene ustanove ipd. velikokrat niso poskrbeli, razpoložljiva finančna sredstva so raje porabili v druge namene. Tudi kritika najvišjih političnih voditeljev ni zalegla: »Vsak dan nas naši vodilni ljudje, med njimi sam tovariš Tito, opozarjajo na to. Takole pravi tovariš Tito: 'Številna naša podjetja niso zadosti poskrbela, da bi ustvarila življenjske možnosti za delavce - stanovanja, otroška zavetišča, otroške vrtce itd. To pa je tisto, čemur moramo posvetiti večjo

¹⁴⁹ Kako v podjetjih izvajajo zakone in uredbe, ki ščitijo delovnega človeka, v: Naša žena, št. 4, Ljubljana 1950, str. 70-71.

¹⁵⁰ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 3, mapa 3, Enakopravnost in enakovrednost ženske delovne sile (nedatiran spis, verjetno iz leta 1953).

pozornost. Pogostokrat se je mislilo samo na tovarne, na stroje, na to, da bi ti stroji čimprej dali nove proizvode, ni pa se dovolj mislilo na ljudi, ki bodo pri teh strojih delali, ki imajo svoje življenje, svojo družino, ki morajo v podjetju občutiti, kaj pomeni socialistično gospodarstvo, kaj pomeni socialistična oblast in kakšno skrb ima ona zanje. To morajo naši voditelji v podjetjih veliko bolj upoštevati, kot pa so upoštevali do danes.¹⁵¹ Tudi ljudski odbori kot izvoljeni predstavniki prebivalcev okraja, občine ali mesta pogosto niso bili pripravljeni nameniti sredstev za tiste ustanove, ki bi olajšale življenje zaposleni ženi in materi. Občine in podjetja so »zanemarila« tako »ustanavljanje in razvijanje uslužnih ustanov in komunalnih objektov, ki lahko olajšajo domače delo žene« kot tudi vzdrževanje in ustanavljanje otroških ustanov, razpoložljiva materialna sredstva pa so raje namenila za gradnjo drugih, večkrat za življenje ljudi manj pomembnih objektov.¹⁵² Celo člani sindikalnih organizacij za težave žensk največkrat niso imeli posluha. Pepca Jež,¹⁵³ predsednica sindikalne organizacije v tovarni Iskra in članica ženske komisije pri okrajnem sindikalnem svetu v Kranju, je položaj žensk takole opisala: »Pri nas je zaposleno več ženske delovne sile kot moške, zato bi morali naši sindikati posvečati več skrbi temu, kako živi delovna žena ... Novi ekonomski ukrepi v gospodarstvu so podjetja prisilili, da skrbe za rentabilnost in čim večjo produktivnost. Žene zavestno sprejemajo naloge in jih tudi vestno izpolnjujejo. Vendar imamo zaposlene tudi manj sposobne žene, bolehnne itd., ki bi se jih podjetje rado iznebilo, da bi bilo čim bolj rentabilno. V tem pogledu ima komisija pri sindikalnem svetu velike težave. Tudi sindikalni odbori pri teh podjetjih nimajo dovolj razumevanja za te stvari. Tako obstoji na primer vprašanje zaposlitve noseče žene, zlasti še zaradi porodniškega dopusta in drugih olajšav pri delu. Taka žena mora često sprejemati priložnostna dela in požreti marsikatero grenko besedo od svojih tovarišev. Žena je danes res preobremenjena, ker mora

¹⁵¹ Kako v podjetjih izvajajo zakone in uredbe, ki ščitijo delovnega človeka, v: Naša žena, št. 4, Ljubljana 1950, str. 70-71.

¹⁵² Resolucija o otroških ustanovah, sprejeta na zadnjem kongresu AFŽ Jugoslavije septembra 1953, v: Organizacijski vestnik Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije, št. 7-9, Ljubljana 1953, str. 175-176. Glej tudi: Mesto in vloga ženskih organizacij na današnji razvojni stopnji socialističnih družbenih odnosov (Iz poročila Vide Tomšič za 4. kongres AFŽJ septembra 1953), v: Naša žena, št. 11, Ljubljana 1953, str. 293.

¹⁵³ Pepca Jež je bila tudi poslanka Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije (zbor proizvajalcev). Glej poglavje o politični dejavnosti.

delati še doma, zato je njena delazmožnost zmanjšana. Mnogo govorimo o razbremenitvi žene pri gospodinjskih delih, vendar do zdaj ni še tako rekoč nič storjenega. Uslužnostnih podjetij še nimamo, dasi si žene žele pralnic, krpalnic in delavskih restavracij, kjer bi se hranila tudi vsa družina; seveda naj bi bile te usluge poceni, primerne zaslužku. Potrebne bi bile šolske kuhinje že iz zdravstvenih razlogov, dalje vrtci – prostori, kjer bi se šoloobvezna mladina pripravljala na šolo pod nadzorstvom dobrih pedagogov, ki bi jih obenem tudi vzgajali, da ne bi bila delavska mladina prepuščena cesti. Žensko delovno silo, ki zaman čaka na zaposlitev, bi lahko zaposlili v teh podjetjih in ustanovah. Dalje je važno vprašanje, kako naj bi izobraževali delovno ženo. Ta povečini ne pozna ekonomike, ker nima časa za študij. Ima sicer voljo, da bi žrtvovala nekaj časa za svojo izobrazbo, če bi se sindikati potrudili, da bi ji v primernem času in primerni obliki to znanje posredovali. Vendar pa se sindikati premalo prizadevajo za to, kakor tudi premalo mislijo na vzgojo zlasti mlajših, samskih deklet, o čemer pričajo dokaj slabe razmere v barakah in samskih domovih. Tu nahajamo zanemarjena stanovanja, premalo skrbi za osebno higieno, perilo, hrano itd. Tu žive dekleta s podeželja, ki tudi doma niso imela prave vzgoje, mi pa jih le kritiziramo in ničesar ne storimo za njihovo prevzgojo. Žene rade obiskujejo predavanja in tečaje, vendar sindikalne organizacije vse premalo skrbe za to. Nadaljnji problemi so: kulturno in prosvetno delo, otroške doklade, kulturne, zdravstvene in otroške ustanove.«¹⁵⁴

Položaj zaposlene ženske, še zlasti delavke, je bil torej tako v Jugoslaviji kot v Sloveniji v prvih osmih letih socialističnega obdobja kljub ženskam prijazni zakonodaji in jasno izraženim zahtevam vodilnih organov političnih organizacij povsem v neskladju s predstavami o življenju razreda, ki naj bi dobil oblast v državi. Marsikje so »odpuščali žene z dela kot manj rentabilno delovno silo, jih nepravilno zaposlovali na delovnih mestih ali jih kakor koli ovirali, da niso mogle uveljaviti svojih zakonitih pravic«.¹⁵⁵ Delavke naj bi imele v povprečju še manj strokovne izobrazbe

¹⁵⁴ Tovarišica Vida Tomšičeva med delavkami v Kranju, S posvetovanja delavk iz Kranja, Tržiča in Škofje Loke, v: Naša žena, št. 6, Ljubljana 1953, str. 164.

¹⁵⁵ Mesto in vloga ženskih organizacij na današnji razvojni stopnji socialističnih družbenih odnosov (Iz poročila Vide Tomšič za 4. kongres AFŽJ septembra 1953), v: Naša žena št. 11, Ljubljana 1953, str. 293.

kot v obdobju prve Jugoslavije.¹⁵⁶ Zato so bile njihove plače majhne pa tudi pomembnejši položaji v podjetjih so jim bili nedosegljivi. Po mnenju Vide Tomšič, ki je bila zaradi sodelovanja v številnih mednarodnih ženskih organizacijah dobro seznanjena z življenjem zaposlenih žensk po svetu, je bil položaj slovenske delavke nezavidljiv tudi v primerjavi z drugimi, ženski enakopravnosti manj naklonjenimi področji: »Ravno sedaj zbiramo podatke, ko se o tem vrši posvetovanje po vprašanju plačevanja za enako delo. Pri nas se ne moremo ne vem kako postaviti, ker je zadeva taka, da je žena sistematično zaposlena na slabšem delovnem mestu in da se ji je zelo težko preriniti naprej.«¹⁵⁷ Celo v marsikateri kapitalistični državi naj bi se ženske lažje prebile na vodilna mesta.¹⁵⁸ Pojavljale pa so se še druge, vse prevečkrat zamolčane nepravilnosti, kot na primer zaničujoč in izkoriščevalski odnos nadrejenih do žena, ki so zaradi strahu pred izgubo službe raje molčale, kot da bi o tem obvestile pristojne organe. Vida Tomšič je priznavala, da je bil dotedanji pristop do tega problema povsem napačen: »Mi vsi tudi za take primere vemo, a jih ne preganjamo, ker smatramo, da niso tako težki primeri, da bo to že prešlo, v resnici pa je to ostanek starega, ostanek preživelih odnosov, ki jih moderna industrija ne more več trpeti, ker se s tem človeka ponižuje, ker se mu odvzema samozavest, in ker končno taki odnosi slabijo voljo do dela in držijo človeka v večni pokorščini. Jaz za sebe sem prepričana, da je treba o tem govoriti in take odnose ostro obsojati in preganjati.«¹⁵⁹ Poleg tega je morala ženska večkrat povsem sama poskrbeti še za gospo-

¹⁵⁶ Po informacijah Vide Tomšič naj bi bilo pred vojno več kvalificiranih delavk in »več žena funkcionarjev po podjetjih«. (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 18, mapa 2, Razprava Vide Tomšič na okrajnem plenumu SZDL Kranj /nedatiran spis, najverjetneje nastal okrog leta 1953/), Sergej Kraigher pa naj bi v razpravi v zvezni skupščini izjavil, da je bilo od »nekmečkih žena v 1938. letu delazmožnih, zaposlenih in šolanih 181.000, da pa jih je bilo v 1948. letu 149.000 ...«. (AS 1800, GO AFŽ Slovenije, fasc. 16, spis št. 169/49, Sergej Kraigher: Proračunska razprava v zvezni skupščini, govor na konferenci GO AFŽ Slovenije januarja 1949.)

¹⁵⁷ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 18, mapa 2, Razprava Vide Tomšič na okrajnem plenumu SZDL Kranj (spis je nedatiran, najverjetneje je nastal okrog leta 1953).

¹⁵⁸ »Strinjam se z analizami, ki so v referatu, da imajo v kapitalističnih deželah napravljene analize, kedaj in kje je potrebno, da je za oddelkovodja predmojstra, mojstra žena delavka, posebno tam kjer je več žena. Prav gotovo je tam bolje razumevanje, če mu je nadrejen človek, ki čuti z nekom in je bližje z njim. Če kapitalisti vedo, kaj je bolje za njih in za proizvodnjo, bi se mi morali od njih učiti vse kar je pozitivnega.« (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 18, mapa 2, Razprava Vide Tomšič na okrajnem plenumu SZDL Kranj /nedatiran spis, najverjetneje je nastal leta 1953 ali 1954./)

¹⁵⁹ Prav tam.

dinjstvo, na skrb za otroke pa se je še vedno gledalo »kot na nalogo, ki jo je narava naložila samo materi.«¹⁶⁰

Mnenje partijskega vodstva je pred zadnjim kongresom AFŽ Jugoslavije, ki je bil septembra 1953, predstavila Vida Tomšič. Izrazila je prepričanje, da je večina težav, ki tarejo zaposleno žensko, le odsev še obstoječih »patriarhalnih odnosov v družbi in družini.«¹⁶¹ »Pod plaščem demokracije« naj bi ponovno oživel stari nazori: »Mnogi so decentralizacijo in demokratizacijo družbenih odnosov tolmačili kot vrnitev nazaj, kot vrnitev v kapitalizem. Najrazličnejše malomeščanščine so se začele proglašati za demokracijo. V odnosu do žene je to povzročilo vrnitev k obravnavanju žene v prvi vrsti kot žene, ki čaka, da se poroči, ali kot soproge, ki je popolnoma odvisna od zaslužka svojega moža. Mislim, da so razni neprimerni dovtipi in prispevki na ženskih straneh nekaterih naših dnevnikov in drugih listov podpirali taka naziranja o ženi, v ženah samih pa so razvijali stari odnos do mode, zadržanja itd. Nihče ne misli pri tem, da bi v socializmu morali nositi vsi enake obleke ter pozabiti na raznolikost in lepoto, toda to je nekaj popolnoma različnega od očitnih prizadevanj, da se žena spet spremeni v lutko, ki misli, da je za njen družbeni položaj največjega pomena njen zunanji videz in da si samo s tem, ne pa s svojim delom, zagotavlja mesto v družbi.«¹⁶² Rešitev je videla v čim večji pomoči zaposleni ženi in materi tako s strani njenih družinskih članov kot s strani podjetij, ustanov, lokalnih oblastnih in političnih organov: »Ne mislim, da bomo uničili naše domače življenje, toda mnogo bo treba spremeniti! Ne samo s tem, da bomo vedno bolj uvajali v naše hiše nove in nove tehnične možnosti, ampak tudi v miselnost vseh družinskih članov! Delo v gospodinjstvu bo moralo postati skupna skrb vseh članov gospodinjstva in ne samo žen in kakšne so naloge očetov v vzgoji otrok itd.! Vprašanje brezposelnosti, v kolikor sploh že presega za naše gospodarstvo potrebno in normalno število nezaposlenih, bomo morali reševati z razširitvijo produkcije, ne pa z novo delitvijo delovnih mest! Ali nimamo nobene svetlejšje in smelejše perspektive o našem jutrišnjem dnevu? Ali naši delavci niso poklicani, da pokrenejo v okrajih, občinah

¹⁶⁰ Mesto in vloga ženskih organizacij na današnji razvojni stopnji socialističnih družbenih odnosov (Iz poročila Vide Tomšič za 4. kongres AFŽJ septembra 1953), v: Naša žena, št. 11, Ljubljana 1953, str. 293.

¹⁶¹ Prav tam.

¹⁶² Prav tam. Glej tudi: AS 1800, GO AFŽS, fasc. 23, mapa 3, Dopis iniciativnega odbora Zveze ženskih društev o 8. marcu z dne 11.2.1954.

razpravo o novi proizvodnji, o dvigu storilnosti, o novem bogastvu, ki nam bo omogočalo boljše in vrednejše življenje. Za to pa so potrebne tudi roke naših žena!¹⁶³ Vse »delovne ljudi« je pozivala, naj prenehajo z godrnjanjem in se dejavno vključijo v delo »organov lokalne samouprave« in v izpolnjevanje »splošnih gospodarskih planov«, saj naj bi bilo le tako mogoče zagotoviti boljše življenjske pogoje ne le ženskam, ampak tudi vsem članom njihovih družin.¹⁶⁴

Vendar pa se tisti, ki so bili izvoljeni v organe odločanja, za takšne in podobne nagovore niso kaj dosti menili, tiste, ki so bile najbolj prizadete, pa možnosti kakršnegakoli odločanja največkrat niso imele. Situacija je bila večinoma povsod takšna, kot jo je predstavila sindikalna predstavica iz Kranja: »Žene prav malo sodelujejo v javnem življenju, v organih delavskega upravljanja, ljudske oblasti itd. Žene zato dostikrat dopustimo, da drugi sklepajo namesto nas, me smo pa potem zagrenjene.«¹⁶⁵

¹⁶³ Vida Tomšič, Ženska enakopravnost - sestavni del pridobitev delavskega razreda, v: Obzornik, priloga Delavske enotnosti, št. 10, Ljubljana, 22. maj 1953, str. 91.

¹⁶⁴ Mesto in vloga ženskih organizacij na današnji razvojni stopnji socialističnih družbenih odnosov (Iz poročila Vide Tomšič za 4. kongres AFŽJ septembra 1953), v: Naša žena št. 11, Ljubljana 1953, str. 293.

¹⁶⁵ Tovarišica Vida Tomšičeva med delavkami v Kranju, S posvetovanja delavk iz Kranja, Tržiča in Škofje Loke, v: Naša žena, št. 6, Ljubljana 1953, str. 164.

ŽENSKA V POLITIČNEM ŽIVLJENJU¹

»Zakonodajna skupščina, ki sestoji le iz moških, je prav tako nezmožna izdajati zakone, ki naj bi urejali družbo, sestavljeno iz moških in žensk, kakor bi tega ne mogla storiti skupščina privilegiranih, ki bi razpravljali o interesih delavcev.«

(Jeanne Deroin)

KPJ je sicer načeloma že od vsega začetka zagovarjala enakopravnost žensk, pa vendar je njeno vodstvo začelo resno razmišljati o številčnejšem vključevanju žensk v stranko in njene vodilne organe šele leta 1939, ko je takšno ravnanje zahtevala politična situacija (nevarnost vojne in vse večje preganjanje komunistov). V vojnih časih, ko je bilo vedno več moških v vojaških enotah, je bilo sodelovanje žensk v vodstvih političnih organizacij v okupiranih mestih in pri oblikovanju ter delu nastajajočih oblastnih organov na osvobojenem ozemlju še nujnejše.² Politično vodstvo je zagotavljalo, da bodo imele ženske v novi državi možnost uveljaviti svoj vpliv v političnem življenju: »Osvobodilna fronta je poklicala in znova kliče slovensko mater v javno življenje. Kliče jo kot pomočnico pri graditvi naše narodne oblasti, kliče jo kot aktivistko v naše politične odbore. Ne kliče jo samo kot človeka, ki naj v časih, ko se nahajajo na frontah očetje in sinovi, nadomesti njihove sile pri domačem delu in pri delu v narodno osvobodilnih in političnih odborih. Res je, da jo v tem času kliče predvsem zato, da prevzame v tej vojni breme zaledja na svoje rame. Toda, ko je Osvobodilna fronta poklicala ženo v javno življenje,

¹ Na tem mestu bom obravnavala zastopanost žensk v oblastnih, sodnih in samoupravnih organih ter v KP kot vodilni družbenopolitični organizaciji. Zaradi pomanjkljivo ohranjenega in v precejšnji meri še neurejenega arhivskega gradiva upravnih in sodnih organov ter gospodarskih organizacij iz obdobja po drugi svetovni vojni bom nekoliko podrobneje predstavila le delovanje žensk v republiških organih oblasti in vodilnih organih KPS.

² Januarja 1945 je bila v Ljubljani delovna konferenca aktivistk OF in SPŽŽ z namenom »do kraja aktivizirati žene in dekleta, da bi po tej splošni mobilizaciji vseh moških tudi iz NOO in OF odborov in skupščin, razen okrožnih izvršnih, uspešno nadomestile vsa izpraznjena mesta.« (AS 1664, GO SPŽŽ, Pismo GO SPŽŽ za Slovenijo pokrajinskemu odboru SPŽŽ za Primorsko z dne 17. januarja 1945.)

Mati Ljubljančanke, ki je izgubila moža v narodnoosvobodilnem boju, se je udeležila volitev kljub starosti in bolezni, pa čeprav jo je bilo treba na stolu odnesti na volišče. Ljubljana, 11. 11. 1945.

AS 1202/305, fototeka Naša žena.

V volilni komisiji so bile tudi ženske. Volišče na srednji tehnični šoli na Mirju v Ljubljani, 11. 11. 1945.

AS 1202/305, fototeka Naša žena.

je mislila pri tem več. Mislila je, da žena v javnem življenju ostane tudi takrat, ko bodo moške že doma in ko bodo lahko vse svoje sile posvetili obnovi naše domovine in urejanju našega bodočega življenja.«³ Voditelji narodnoosvobodilnega gibanja so obljubljali, da bo prihodnja Jugoslavija omogočila ženam, materam in njihovim otrokom srečnejše življenje. Nekatere vodilne članice slovenske ženske organizacije pa so se že takrat zavedale, da se utegne zgoditi, da bi tudi oblastni organi nove države pozabili na uresničevanje interesov žena in mater, zato so ženske takole pozivale: »... kakršno oblast si bomo zgradile, kolikor bomo tudi žene na oblast vplivale, toliko bo pač ona v resnici zgrajena prav za naše ženske koristi. Gotovo je, da če bomo pustile, da jo bodo zgradili brez našega sodelovanja, bo zgrajena brez ozira na posebne potrebe žena v narodu.«⁴

V drugi Jugoslaviji so slovenske ženske prvič dobile možnost stopiti na politično prizorišče. Ustava FLRJ iz leta 1946 je določala enakopravnost med spoloma »na vseh področjih državnega, gospodarskega in družbenopolitičnega življenja«.⁵ Ženske so dobile pravico voliti in biti izvoljene v vse organe državne oblasti.⁶ Formalnih ovir, ki so ženskam v prvi Jugoslaviji preprečevale uveljavljanje njihovih želja in zamisli v političnem življenju države, ni bilo več. Vprašanje pa je, v kolikšni meri so te svoje pravice uresničile v praktičnem življenju.

Jugoslovanski in slovenski politični voditelji so večkrat poudarjali, da ženske v jugoslovanskem prostoru niso postale »važen dejavnik političnega življenja po parlamentarni poti, temveč v konkretni politični akciji, v narodnoosvobodilni vojni, v ljudski revoluciji«.⁷ Podelitev pravic ženskam torej ni temeljila na konsenzu širše družbene skupnosti, čeprav ne moremo zanikati, da si je vsaj del slovenske javnosti že več desetletij prej prizadeval za enakopraven položaj ženske,⁸ temveč je izhajala iz povsem

³ AS 1664, GO SPŽZ, Pismo GO SPŽZ za Slovenijo pokrajinskemu odboru SPŽZ za Primorsko z dne 17. januarja 1945.

⁴ Organizacijski referat Helene Puhar na I. kongresu SPŽZ, v: Slovenke v NOB II-1, str. 37.

⁵ 24. člen ustave FLRJ z dne 31. januarja 1946 (Uradni list FLRJ, št. 10/1946); 23. člen ustave LRS z dne 16. januarja 1947 (Uradni list LRS, št. 4.A/1947).

⁶ 23. člen ustave FLRJ z dne 31. januarja 1946 (Uradni list FLRJ, št. 10/1946); 22. člen ustave LRS z dne 16. januarja 1947 (Uradni list LRS, št. 4.A/1947).

⁷ Mesto in vloga ženskih organizacij na današnji razvojni stopnji socialističnih družbenih odnosov (Iz poročila Vide Tomšičeve na 4. kongresu AFŽ Jugoslavije septembra 1953), v: Naša žena, št. 11, Ljubljana 1953, str. 292.

⁸ Glej poglavje o prizadevanjih ženskih društev za enakopravnost med obema vojnoma.

specifičnih okoliščin vojnega in revolucionarnega obdobja.⁹ Kaj kmalu se je pokazalo, da imajo pravico do sodelovanja pri pomembnih političnih odločitvah samo tiste ženske, ki so si to pravico dejansko »priborile«. Vsem ostalim pa se je bilo uveljaviti zelo težko.

Po vojni, ko je bil spomin na žensko pomoč v vojnih in revolucionarnih časih še živ, ljudje pa nasploh dovzetnejši za spremembe, je bilo število žensk v političnem življenjem večje kot kasneje. V obdobju torej, ko je partijsko vodstvo vodilo vse dogajanje v državi, so ženske na zahtevo nadrejenih političnih organov še dobile določeno število mest v oblastnih organih. V času po letu 1950, ko je »ljudstvo« počasi začelo dobivati nekaj več možnosti samostojnega odločanja, pa se je pokazalo, da si to »ljudstvo« želi žensk v politiki še veliko manj kot državno in republiško partijsko vodstvo. To dokazuje tudi dejstvo, da je republiška kadrovska politika, ki jo je vodil slovenski partijski vrh, sicer poskrbela zato, da so tiste predvojne komunistke, ki so imele pomembno vlogo v vojni in revoluciji, dobile svoja mesta tudi v slovenski skupščini in republiških vodstvih političnih organizacij. Drugače je bilo v lokalnih organih oblasti in političnih organizacij. Ni znano, kolikšno je bilo število takšnih žensk po posameznih upravno-teritorialnih enotah, vprašljivo pa je tudi, koliko se jih je po osvoboditvi prostovoljno umaknilo iz političnega življenja, saj so ženske v narodnoosvobodilnem gibanju sodelovale bolj iz domoljubnih in humanitarnih nagibov kot iz političnih razlogov.¹⁰ Tistim, ki niso sodelovale v vojni in revoluciji, pa se je bilo težje uveljaviti kot moškim. Čeprav je ideološka usmeritev štela več kot izobrazba in izkušnje, so bile ženske, ki so bile večinoma manj izobražene in brez političnih izkušenj, pri kandidiranju za delo v oblastnih in političnih organih nedvomno v slabšem položaju kot moški, še posebej če upoštevamo tudi številne zakoreninjene pomisleke o ženski nezmožnosti za politiko. V prid tej predpostavki govori tudi dejstvo, da so bile ženske še slabše kot v političnih in oblastnih organih zastopane v samoupravnih organih gospodarskih organizacij, kjer očitno niti članstvo v partiji ni bilo obvezno, saj naj bi

⁹ Božo Repe, Pomen prvih povojnih volitev in z njimi povezanih sprememb za žensko emancipacijo v Sloveniji, v: Naše žene volijo, Ljubljana 1999, str. 95.

¹⁰ Glej poglavje Odnos KPJ do ženskega vprašanja med drugo svetovno vojno.

bila v letih 1951–1953 le dobra četrtnina članov delavskih svetov in upravnih odborov včlanjena v KP oziroma ZK.¹¹

Tudi število žensk v oblastnih in političnih organih je začelo upadati prav kmalu po končani vojni. Vida Tomšič je že leta 1946 ugotavljala, da je v »naših ljudskih odborih vedno manj žena«, kar naj bi bilo »povsem napačno«: »Žena se mora brigati za politiko. Brez žene ne bomo izvojevali naše borbe za izgraditev ljudske oblasti. Zavedati se moramo, da bo borba na terenih še ostrejša in da tisti, ki danes govorijo, da žena ni za politiko, ravno zato ženo držijo ob strani, da bi jo na volitvah poslali na volišče za njih glasovat.« Zato bi bilo treba »pravilno pristopiti in jim vse pravilno razlagati.«¹² Kljub številnim poizkusom takšnega »pristopa«, predvsem v obliki govorov in diskusij, kongresnih resolucij, člankov ipd. v prihodnjih letih ni bilo nič drugače. Tako je Edvard Kardelj na 5. kongresu KPJ leta 1948 ugotavljal, da »aktivnost žena« v političnem življenju, namesto da bi naraščala, v primeri z vojno dobo celo upada, kar naj bi bilo še posebej opazno v organih ljudske oblasti.¹³ Človeški predsodki so bili očitno močnejši od političnih smernic. Črka zakona, ki je določala žensko enakopravnost, je bila mnogim sicer všečna na papirju, v praksi pa so jo zaobšli, če je bilo le mogoče.¹⁴ Pojavila so se tudi takšna razmišljanja: »Tisto je ustava in treba je, da je taka, naj svet vidi, da nekaj znamo in si upamo. In lahko velja, po državi ali kje že, doma pri sebi pa ji bom jaz pisal svojo ustavo.«¹⁵ Tudi javna beseda velikokrat ni sovpadala z osebnim prepričanjem. Predsodkom so podlegali celo nekateri politični aktivisti. Tudi med njimi so se namreč znašli takšni, ki so svoje žene odvrčali od političnega dela, saj so menili, »da so se zato poročili, da bodo imeli bolj ugodno življenje, ne pa zato, da bodo žene po sestankih hodile.«¹⁶ Tisti, ki so zagovarjali žensko enakopravnost, pa naj bi se zanjo večkrat borili na način, ki je ženskam bolj škodoval kot koristil. Slednje je predsednik slovenske vlade Miha Marinko po volitvah v ljudske od-

¹¹ Mateja Režek, *Politične spremembe v Sloveniji v desetletju po sporu z Informbirojem* (Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino), Ljubljana 1999, str. 27.

¹² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9, Predavanje Vide Tomšič 26.8.1946, str. 15.

¹³ V. kongres Komunistične partije Jugoslavije, Beograd, od 21. do 28. julija 1948, Referat Edvarda Kardelja z naslovom Komunistična partija Jugoslavije v borbi za novo Jugoslavijo, za ljudsko oblast in socializem, str. 374.

¹⁴ Glej poglavje o zaposlovanju žensk.

¹⁵ Ljudska pravica, 1.1.1948, str. 9.

¹⁶ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 4, mapa 2, Zapisnik 1. konference okrajnih sekretark AFŽ 11.1.1950 pri Oblastnem odboru AFŽ v Postojni.

bore takole pokaral: »Naša agitacija je vse preveč izzvenela v tem, da je treba na določeno število žena dati tudi ženskega kandidata. Izzvenela je takozvana formalna enakopravnost, premalo pa je bilo žigosanja, kje se otepajo neke dobre žene in zaradi tega raje kandidirajo slabšega moškega. Take pojave bi bilo treba šibati z vso silo in imam vtis, da je nekoliko odbijala agitacija za žene kot žene, ne pa za ženo kot družbeno aktivnega človeka, ki tam velja po svoji sposobnosti. Če bi šli po tej poti sem prepričan, da bi že s tem imeli več uspeha in bi se tudi uspešnejše in lažje tolkli proti konzervativizmu, ki je brez dvoma velik in proti kateremu se ne moremo tolči na nek formalističen način, z neko formalno enakopravnostjo.« Menil je, da bi bilo treba žene – kandidatke »braniti na drugačen način, povedati ljudem njen življenjepis in povedati kakšne uspehe ima ter kakšne so njene sposobnosti.« Vendar pa neuspeha žensk na volitvah v ljudske odbore Marinko ni smatral »za nek važen poraz« niti ni menil, da bi iz tega dejstva izhajale kakšne posebej usodne posledice.¹⁷ Te besede predsednika slovenske vlade morda zvenijo nekoliko neobičajno, saj je le en mesec pred Marinkovim govorom, na 6. kongresu KPJ, obstoječe stanje na ženskem področju veliko ostreje obsodil predsednik države in partije: »Že večkrat smo poudarjali, da je bila vloga žena v naši revoluciji velikega pomena. Poudarili smo tudi, da ni v nadaljnjem revolucionarnem razvoju njihova vloga nič manj pomembna v celotnem družbenem življenju: v političnem, gospodarskem in drugem. Te naše ugotovitve niso temeljile na kakšni potrebi po demagoški propagandi, marveč na stvarnih dejstvih, na tem, da so naše žene pokazale svojo družbeno vrednost na vseh področjih dejavnosti, in to ne manj kakor moški. Vendar pa je že danes mogoče ugotoviti pri nas neko podcenjevanje vloge žena, posebno v gospodarstvu ... Podobna tendenca je tudi glede žena v ljudski oblasti. Tudi tu se je pokazalo, da število žena v ljudskih odborih upada skoraj v vseh ljudskih republikah, čeprav stalno narašča število žena, ki sodelujejo pri volitvah. Medtem ko je glasovalo pri volitvah v Ustavodajno skupščino leta 1945 80 % žena, je volilo leta 1950 v Narodno skupščino FLRJ že 90,29 % žena; od skupnega števila volivcev, ki so glasovali pri volitvah v republiške ljudske skupščine, pa je glasovalo 52,8 % žena. Torej je bila zavest o njihovi dolžnosti do nove družbene skupnosti v nekem oziru

¹⁷ AS 537, Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije (RK SZDLS), škatla 25, Zapisnik seje Izvršnega odbora OF Slovenije, 12. december 1952, Govor Mihe Marinka.

celo močnejša kakor zavest moških.«¹⁸ Politična zastopanost žensk se je zmanjševala tudi v naslednjem letu in v razgovoru z delegacijo žensk ob 4. kongresu AFŽJ septembra 1953 je Tito izrazil nezadovoljstvo, da se stari način gledanja na žensko vrača celo pri komunistih.¹⁹ Oktobra 1953 je Tito v govoru prebivalcem Bjelovarja ugotavljal, da je celo v nekaterih od tistih držav, ki nimajo socialističnega družbenega sistema, velik del žensk na najodgovornejših mestih, in to ne le v domovini temveč tudi v mednarodnih institucijah. Menil je, da ni mogoče, da bi bile jugoslovanske ženske, ki so se znale skupaj z moškimi boriti v vojni, manj sposobne od pripadnic drugih narodov, in poudaril, da se morajo ženske ukvarjati tako s politiko kot z gospodarstvom, moški naj bi bili bolj poklicani le za nošenje puške, če bi bilo potrebno. Ženskam je položil na srce, naj bodo prodornejše in naj ne dovolijo svojim tovarišem, očetom, možem in bratom, da bi jih dajali v nič le zato, ker so ženske. Izrazil je prepričanje, da pri odločanju o najpomembnejših političnih in drugih problemih ne sme biti nobene razlike med moškim in žensko. Materinstvo pri tem ne bi smelo pomeniti nikakršne ovire, nasprotno, prav zaradi tega, ker je žena mati in vzgojiteljica novih rodov, bi morala imeti še večjo pravico do besede.²⁰

Politični voditelji so torej večkrat izrazili svoje nezadovoljstvo z majhno udeležbo žensk v političnem življenju. S tem pa najverjetneje niso mislili, da bi morale ženske v večjem številu sodelovati pri odločanju o najpomembnejših državnih zadevah, saj so bila mesta v najvišjih oblastnih in političnih organih rezervirana le za redke partijske izbranke in izbranice.²¹ Večja zastopanost žensk je bila najbrž zaželena predvsem v lokalnih organih oblasti, kjer se je odločalo o zadevah krajevnega pome-

¹⁸ 6. kongres KPJ (ZKJ), Ljubljana 1952, iz Titovega govora Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo (poglavje Položaj in vloga žena v novi Jugoslaviji), str. 87.

¹⁹ Vida Tomšič, Komunistička partija Jugoslavije u borbi za emancipacijo žena, v: Tito, Četrdeset godina na čelu SKJ, Beograd 1980, str. 356.

²⁰ V originalu se zadnji stavek glasi: »Tačno je, da je žena u prvom redu majka, ali baš zato što ona najviše daje od sebe odgajajući nove naraštaje, ona ima još veće pravo da kao majka kaže svoju reč u zajednici kakva je naša - u socialističkoj zajednici.« (Vida Tomšič, Komunistička partija Jugoslavije u borbi za emancipacijo žena, v: Tito, Četrdeset godina na čelu SKJ, Beograd 1980, str. 356-357.)

²¹ Delovanje Mestnega ljudskega odbora Ljubljana, ki je imel kot oblastni organ republiškega glavnega mesta posebno pomembno vlogo, je na primer slovenski politbiro stalno usmerjal in skrbno bedel nad izbiro njegovih članov. Več o tem v: Darinka Drnovšek, Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945-1954, v: Viri 15, Ljubljana 2000, str. 89, 327-329 itd.

na. Vedno očitneje je namreč postajalo, da predstav o tradicionalni delitvi dela med moškim in žensko ne bo tako lahko odpraviti. Nenaklonjenost ženski zaposlitvi in njeni politični dejavnosti je bila več let po vojni med ljudmi še vedno precej razširjena, zaradi česar so tako podjetja in ustanove kot oblastni in politični organi kazali premalo razumevanja za vzpostavitev zaposleni ženi in materi prijaznih delovnih in življenjskih pogojev. Zato je partijsko vodstvo ženske vzpodbujalo, naj z večjo prisotnostjo v političnih organizacijah in organih oblasti svojega kraja ter v delavskih svetih in upravnih odborih gospodarskih organizacij same poskrbijo zato, da bodo ljudski odbori, podjetja in ustanove namenili več sredstev za ustanavljanje otroških jasli in vrtcev, gospodinjskih servisov, šolskih kuhinj itd., skratka, ženske naj bi same poskrbele za uveljavitev svojih interesov. To pa je bilo vse prej kot enostavno! V sposobnosti svojega spola so dvomile celo ženske same, saj so pogosto raje volile moške in marsikatera se je branila političnega dela, češ, da jo bo to še dodatno obremenilo. Vida Tomšič jih je takole opozarjala: »Ne samo, da nas moški ne marajo, tudi same se ne uveljavljamo, da bi se borile za tisto kjer si same sebi lahko pomagamo. Res je, da je lepše iti z družino in otrokom na sprehod kot pa sedeti nekje in poslušati stvari o katerih je treba včasih temeljito premisliti kako odločiti, da bo bolj prav. Vsakdo od nas bi raje to delal kot pa recimo razpravljal o občinskem programu z volivci in jim dokazoval kje nimajo in kje imajo prav. Samo namesto nas tega ne bo nihče napravil.«²² Odziv pa ni bil zadovoljiv niti takrat niti kasneje.²³

I. Zastopanost žensk v oblastnih organih

Po drugi svetovni vojni je Slovenija postala sestavni del druge Jugoslavije, ki je uvedla nov pravni red. Na podlagi Ustave Federativne

²² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 18, mapa 2, Referat Vide Tomšič na okrajnem plenumu SZDLS Kranj (brez datuma, najbrž leta 1953).

²³ 25 let kasneje, na 11. kongresu ZKJ junija 1978, je namreč Tito še vedno opozarjal: »Brez sodelovanja žena v družbenem in političnem življenju ni popolne demokracije in razvoja samoupravljanja. Zato si mora naša družba v celoti mnogo bolj prizadevati za uspešnejše reševanje problemov, ki izhajajo iz neskladja med vlogo žene v združenem delu in družbi nasploh in njenimi še vedno velikimi obvezami v družini.« (AS 537, RK SZDLS, fasc. 81 /številka je začasna, ker gradivo še ni dokončno urejeno/, Stališča in sklepi problemske konference Delavka v združenem delu, 19.2.1979.)

ljudske republike Jugoslavije iz leta 1946²⁴ je bila FLRJ zvezna država republikanske oblike (1. člen), Slovenija pa ena od njenih šestih republik (2. člen). Vsa oblast naj bi izhajala »iz ljudstva« in pripadala »ljudstvu« (6. člen), vendar pa pod pojmom ljudstvo niso bili mišljeni vsi pripadniki naroda, ampak le delovni ljudje, zato je bila »ljudska demokracija« po vsebini diktatura proletariata pod vodstvom KPJ.²⁵ Medtem ko je ustavna ureditev tako imenovanih meščanskih držav, med katere je sodila tudi prva Jugoslavija, temeljila na delitvi oblasti na zakonodajno, izvršilno-upravno in sodno, je v FLRJ veljalo načelo enotnosti oblasti,²⁶ kolikor je bilo seveda izvedljivo. Ustava je določala, da »ljudstvo izvršuje svojo oblast po svobodno izvoljenih predstavniških organih državne oblasti, ljudskih odborih (od krajevnih ljudskih odborov do skupščin ljudskih republik in Ljudske skupščine FLRJ) /6. člen/. Predstavniški organi so bili izvajalci zakonodajne oblasti. Izdajali so splošne pravne predpise, in sicer zakone (zvezna in republiške skupščine) ter odloke (ljudski odbori). Opravljanje drugih nalog so prenesli na izvršilno-upravne organe in organe pravosodja.

1. Zakonodajni organi

Ženske so v slovensko parlamentarno življenje prvič vstopile med drugo svetovno vojno, ko je bilo na zasedanju odposlancev slovenskega naroda v Kočevju oktobra 1943 v 120-članski Slovenski narodnoosvo-

²⁴ Uradni list FLRJ, št. 10/1946.

²⁵ Ivan Kristan, Ustavni razvoj Jugoslavije, v: Strobl, Kristan, Ribičič, Ustavno pravo SFR Jugoslavije, Ljubljana 1981, str. 68.

²⁶ Načelo enotnosti oblasti je utemeljeval Lenin, ko je vlogo parlamenta v kapitalističnih državah z večstrankarskim političnim sistemom takole označil: »Odločati enkrat vsakih par let, kateri član vladajočega razreda naj tlači in tepta delovno ljudstvo v parlamentu - v tem je prvo bistvo meščanskega parlamentarizma...« Izhoda pa ni videl v odpravi predstavniških ustanov in volivnosti, ampak v spremembi parlamenta iz »klepetalnice« v delovno ustanovo. Menil je, da je treba parlamentarizem, ki pomeni ločitev zakonodajnega dela od izvršilnega, odpraviti in upravo spojiti z zakonodajo. (Cit po: Makso Šnuderl, Ustavno pravo Federativne ljudske republike Jugoslavije, Druga knjiga, Družbeni in politični organizmi, Univerza v Ljubljani/Pravna fakulteta, Ljubljana 1957, str. 23.)

bodilni odbor (SNOO) izvoljenih tudi 12 žensk.²⁷ Na prvem zasedanju februarja 1944 v Črnomlju je SNOO, ki se je preimenoval v Slovenski narodnoosvobodilni svet (SNOS), sprejel odlok, da se število njegovih članov poveča s 120 na 180. Dodatnih 60 članov naj bi bilo izvoljenih na postopnih dodatnih volitvah, ki naj bi potekale v skladu s povečevanjem osvobojenega ozemlja.²⁸ Zaradi pomanjkanja razpoložljivih podatkov zastopanosti žensk v tem organu, ki je deloval do jeseni 1946, ni bilo mogoče ugotoviti.²⁹ 26. oktobra 1946 je bilo v slovensko ustavodajno skupščino izvoljenih 120 poslancev, od tega 9 poslank (7,5 %).³⁰ Z ukazom prezidija Ustavodajne skupščine LRS je bila 17. januarja 1947 sklicana prva seja prvega izrednega zasedanja Ljudske skupščine LRS.³¹ Sestava poslancev se ni spremenila, slovenska ljudska skupščina je imela enakih 9 poslank kot pred njo ustavodajna skupščina.³² Ženske, ki so predstavljale dobro polovico vsega slovenskega prebivalstva, so bile torej v najvišjem zakonodajnem organu v republiki zastopane s 7,5 %. Skupščina je iz svoje srede izvolila predsedstvo oziroma prezidij, ki ga je sestavljalo 19 oseb, od katerih je bila le 1 ženska (5,2 %).³³ Po priključitvi Primorske se je število poslancev povečalo za 25, prejšnjim poslankam

²⁷ Vida Deželak - Barič, Vloga in položaj žensk v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji 1941-1945, v: Naše žene volijo, Ljubljana 1999, str. 39.

To so bile: Ahlin Pepca, Ivančič Marija, Jordan Marija, Kidrič Zdenka, Majcen Tončka, Ocepek Angela, Rupena Mara, Rupena Zora, Stritar Bogdana, Šentjunc Lidija, Šlander (kasneje Marinko) Mica in Tomšič (kasneje Svetina) Mira. Seznam članov in članic SNOO se nahaja v: Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju od 1. do 3. oktobra 1943, Dokumenti, Ljubljana 1953, str. 167-168.

²⁸ Metod Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, III. knjiga, Ljubljana 1973, str. 218.

²⁹ Seznama članov in članic SNOS nisem našla niti v ohranjenem arhivskem gradivu tega organa niti v tozadevni literaturi. Ve pa se, da je članica SNOS postala na primer Vida Tomšič. (Vida Deželak - Barič, Tomšič Vida, v: Enciklopedija Slovenije 13, Ljubljana 1999, str. 286.)

³⁰ In sicer: Bešter Mara, Bohinc Rozika, Gabrovec Milica, Kidrič Zdenka, Ocepek Angela, Šentjunc Lidija, Tomšič (kasneje Svetina) Mira, Tomšič Vida, Vrabič Olga. Glej: Stenografski zapiski sej ustavodajne skupščine, 18.11.1946, Ljubljana 1950, str. 214. Tiskane zapisnike sej slovenske skupščine, tudi za obdobje 1945-1953, hrani Dokumentacijsko-knjižnični oddelek Državnega zbora Republike Slovenije.

³¹ Stenografski zapiski 1., 2. in 7. seje ustavodajne skupščine, št. 1, 3, 4, 9 in 144, Ljubljana 1950; Stenografski zapiski Ljudske skupščine LRS, 1. seja, I. izredno zasedanje, št. 2, Ljubljana 1952, str. 3.

³² Stenografski zapiski sej Ljudske skupščine LRS, I. redno zasedanje 14.4.1947, št. 2, Ljubljana 1952, str. 253.

³³ Članica prezidija je bila Angelca Ocepek. (Stenografski zapiski sej Ljudske skupščine LRS, I. redno zasedanje 14.4.1947, št. 2, Ljubljana 1952, str. 254.)

se je pridružila še ena, tako da je bilo v republiški skupščini od tedaj 10 žensk ali 6,8 %, ³⁴ sestava prezidija pa je ostala nespremenjena. V letu 1951 je potekel mandat poslancem prve skupščine. 10. aprila 1951 je bilo prvo redno zasedanje novih poslancev Ljudske skupščine LRS, ki jih je bilo odslej 283. ³⁵ Poslank je bilo odslej 9,6 % oziroma 27. ³⁶ Izvoljen je bil nov prezidij, ki je imel 23 članov, od teh sta bili dve ženski (8,7 %). ³⁷ Po ustavnem zakonu o temeljnih družbene in politične ureditve in o organih oblasti Ljudske republike Slovenije z dne 30. januarja 1953 je bila republiška skupščina dvodomna, sestavljena iz republiškega zbora in zbora proizvajalcev (31. člen). Vseh poslancev je bilo 194, ³⁸ od tega 18 poslank ali 9,3 %. V republiškem zboru je bilo 9,8 % ali 12 poslank od 122 poslancev, ³⁹ v zboru proizvajalcev pa 8,3 % ali 6 od 72. ⁴⁰ Glede na to, da je

³⁴ Nova poslanka je bila Mozetič - Cigler Mirka. (Stenografski zapiski sej Ljudske skupščine LRS, II. redno zasedanje 15.12.1947, št. 3, Ljubljana 1952, str. 351.)

³⁵ Sprva je bilo 285 poslancev, med 2. in 3. zasedanjem, med decembrom 1951 in marcem 1952, pa se je njihovo število zmanjšalo za 2. Glej: Stenografski zapiski sej Ljudske skupščine LRS, št. 9, Ljubljana 1952, str. 218-219, in št. 1, Ljubljana 1952, str. 38-39. Upoštevala sem število 283 poslancev, ki je navedeno tudi v publikaciji *Ekonomski položaj žene na območju LR Slovenije v 100 letih*, Zavod za statistiko LR Slovenije, Ljubljana 1955, str. 53.

³⁶ To so bile: Bohinc Rozika, Borovšak Helena, Boštjančič Angela, Boštjančič Stana, Božič Slavica, Ciglič Mirka, Dernikovič Tončka, Drakslar Marija, Fifolt Marija, Gregoretič Darinka, Humek Draga, Kašpar Tilčka, Krivic Ada, Kurent Ančka, Mežek Marija, Ocepek Angela, Paulus Dolfka, Pokorn Nina, Rogan Emilija, Serdinšek Angela, Skubic Pepca, Svetina Mira, Šentjunc Lidija, Šme Marija, Tomšič Vida, Vodopivec Cvetka, Vrhovšek Jelka. (Stenografski zapiski sej Ljudske skupščine LRS od 10.4.1951 do 16.9.1953, št. 9: str. 144-145, 218-219; št. 10: 170-171; št. 11: 38-39, 125-126; št. 12: 216-217; št. 13: 182-183, 217-216, št. 14: 15-16, 85-86; Ljubljana 1952.)

³⁷ Angelca Ocepek in Lidija Šentjunc. (Zapisnik 1. zasedanja Ljudske skupščine LRS drugega sklica dne 11. aprila 1951, v: Uradni list LRS, št. 21/1951.)

³⁸ Na prvem zasedanju je bilo 193 poslancev, 121 v republiškem zboru in 72 v zboru proizvajalcev, kasneje je bil v republiškem zboru en poslanec več. (Stenografski zapiski sej slovenske skupščine, št. 15/1, str. 248-249, in št. 15/10, str. 500, Ljubljana 1952.) Upoštevala sem število 194, kot ga navaja tudi publikacija *Ekonomski položaj žene na območju LR Slovenije v 100 letih*, Zavod za statistiko LR Slovenije, Ljubljana 1955, str. 53.

³⁹ Božičnik Zalka, Dermastia Mihaela, Globačnik Ančka, Krivic Ada, Marinko Mica, Ocepek Angela, Pokorn Nina, Stropnik Lojzka, Svetina Mira, Vodopivec Cvetka, Vrabič Olga, Vrhovšek Gabriela.

⁴⁰ Jež Pepca, Kovačič Terezija, Omladič Milica, Padežnik Julka, Peterka Jolanda, Pirkovič ing. Vilma. (Stenografski zapiski sej slovenske skupščine, št. 15/1, str. 248-249, Ljubljana 1952). Natančnejša slika zbora proizvajalcev je bila takšna: I. proizvodna skupina (industrija, trgovina, obrt) - od 59 vseh 5 žensk ali 8,5 %; II. proizvodna skupina (kmetijstvo) od 13 vseh 1 ženska ali 7,7 %. (*Ekonomski položaj žene na območju LR Slovenije v 100 letih*, Zavod za statistiko LR Slovenije, Ljubljana 1955, str. 53.) Nova skupščina ni imela več prezidija, ampak le predsednika, podpredsednika in tajnika, vsak zbor pa si je lahko za eno leto izvolil predsednika in podpredsednika.

bilo v vojnem času v izvršilno-zakonodajnem organu nove oblasti (v septembra 1943 izvoljenem SNOO) 10 % žensk,⁴¹ je razvidno, da se odstotek udeležbe žensk v slovenskem parlamentu po vojni ni povečal, ampak se je celo zmanjšal.⁴²

Še opaznejše je bilo upadanje števila ženskih predstavnic v nižjih organih oblasti.⁴³ V okrajne, mestne in krajevne ljudske odbore je bilo leta 1945 izvoljenih 14.833 ljudi, od tega 1620 ali 10,9 % žensk, leta 1947 pa 16.920 ljudi, od tega 1374 ali 8,1 % žensk. V okrajne in mestne ljudske odbore je bilo leta 1948 (18. januarja in 21. marca) izvoljenih 2031 ljudi, od tega 143 ali 7,1 % žensk, leta 1950/51 (10. in 17. decembra 1950 ter 7. januarja 1951) pa 2703 ljudi, od tega 157 ali 5,8 % žensk. V okrajne in mestne ljudske odbore je bilo leta 1952 izvoljenih: v okrajne in mestne zборе 1121 ljudi (7. decembra 1952), od tega 92 ali 8,3 % žensk; v okrajne in mestne zборе proizvajalcev je bilo od 23. novembra do 6. decembra 1952 izvoljenih 672 ljudi, od tega 56 ali 8,3 % žensk, novembra 1953 pa 936, od tega le 17 ali 1,7 % žensk (vse so bile v I. proizvodni skupini - industrija, obrt, trgovina, v 2. proizvodni skupini - kmetijstvo ni bila izvoljena nobena ženska). V krajevne in rajonske ljudske odbore je bilo v letih 1949 (11. in 18. decembra 1949) ter 1951 (7. januarja 1951) izvoljenih 20.850 ljudi, od tega 2785 ali 13,3 % žensk. Leta 1953 (7. decembra 1953) pa je bilo v občinske ljudske odbore izvoljenih 6743 ljudi, od tega le 260 žensk (3,9 %).⁴⁴

⁴¹ Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju od 1. do 3. oktobra 1943, Dokumenti, Ljubljana 1953, str. 167-168.

⁴² Poudariti je treba, da sodelovanje v oblastnih organih ni bilo dostopno niti vsem moškim. Čeprav je ustava določala, da »oblast izhaja iz ljudstva in pripada ljudstvu« in se je takrat govorilo samo o »ljudski oblasti«, ki zastopa interese »ljudstva«, pa niti demokracija ni veljala za vse državljane niti ni bilo vsem dostopno sodelovanje v oblasti. Pojem »ljudstva« narmreč ni vključeval vseh predstavnikov naroda, ampak se je nanašal le na »delovne ljudi«. (Makso Šnuderl, Zgodovina ljudske oblasti, Ljubljana 1950, str. 8 in 14.)

⁴³ Organi državne oblasti v upravno-teritorialnih enotah so bili ljudski odbori, ki so bili v zadevah lokalnega značaja najvišji državni oblastni organi na svojem območju. Imeli so svoj statut in tako kot federacija ter republike tudi svoj proračun. (Ustava LRS z dne 16. januarja 1947, člena 88 in 90.) Upravno teritorialne enote so se pogosto spreminjale, tako da so v obravnavanem obdobju delovali okrožni (1945-1947), oblastni (1949-1951), okrajni (od leta 1945 dalje), krajevni (1945-1952), občinski (po letu 1952) in mestni ljudski odbori.

⁴⁴ Ekonomski položaj žene na območju LR Slovenije v 100 letih, Zavod za statistiko LR Slovenije, Ljubljana 1955, str. 53.

Zastopanost žensk v predstavnihških organih se je v obdobju 1945-1953 spreminjala približno takole:

Leto	Skupščina	Okrajni LO in MLO	KLO, obč. LO
1945		10,9 %	10,9 %
1946	7,5 %		
1947	6,8 %	8,1 %	8,1 %
1948			
1949			13,3 %
1950		5,8 %	
1951	9,6 %	5,8 %	13,3 %
1952		8,3 %	3,9 %
1953	9,3 %	5,0 %	

Iz zgornjega pregleda je razvidno, da je bila zastopanost žensk v lokalnih organih oblasti ob koncu obravnavanega obdobja manjša kot leta 1945 in da se je odstotek žensk znatneje zmanjšal v nižjih kot v višjih organih.

2. Izvršilno-upravni organi

V slovenski vladi, ki je bila najvišji izvršilni in upravni organ državne oblasti v Ljudski republiki Sloveniji do republiškega ustavnega zakona v letu 1953, s katerim je funkcijo prejšnje vlade deloma prevzel republiški izvršni svet, so bile v letih 1945-1953 samo tri ženske: Vida Tomšič, Lidiya Šentjunc in Mira Svetina.⁴⁵ Vida Tomšič je bila ministrica za socialno politiko v prvi slovenski vladi (od maja 1945 do marca 1946).⁴⁶ Marca 1946 je bila imenovana za predsednico republiške kontrolne komisije.⁴⁷ Z zakonom o reorganizaciji vlade LRS⁴⁸ z dne 6. aprila 1946 je ta komisi-

⁴⁵ Ada Krivic je postala članica republiškega izvršnega sveta šele 16. decembra 1953. (AS 223, Vlada Republike Slovenije, škatla 303, Zapisniki sej vlade od 1945 do 1953.)

⁴⁶ Brane Kozina, Republiški upravni organi v LRS od 1945 do 1953, Ljubljana 1996, str. 47.

⁴⁷ Brane Kozina, Republiški upravni organi v LRS od 1945 do 1953, Ljubljana 1996, str. 51.

⁴⁸ Uradni list LRS, št. 20/1946.

ja postala organ vlade, njena predsednica pa članica vlade LRS.⁴⁹ Po 20. februarju 1948, ko je bil imenovan drug predsednik kontrolne komisije,⁵⁰ nekaj let sicer ni bila članica vlade, a je bila večkrat, zlasti v letu 1952, prisotna na vladnih posvetih in sejah. Januarja 1953 je postala članica Izvršnega sveta LRS.⁵¹ Lidija Šentjunc je bila ministrica za prosveto od novembra 1946 do 8. avgusta 1947.⁵² Od novembra 1947 do 25. aprila 1949 je bila ministrica za komunalne zadeve.⁵³ Lidija Šentjunc je bila včasih prisotna na sejah in posvetih vlade tudi v času, ko ni bila njena članica. Od 30. oktobra 1951 do januarja 1952 je bila redno prisotna na razširjenih sejah vlade kot članica gospodarskega sveta.⁵⁴ Mira Svetina je postala 15. novembra 1950 predsednica kontrolne komisije,⁵⁵ ki se je januarja 1949 preimenovala v Komisijo državne kontrole LRS in je bila 6. februarja 1951 ukinjena.⁵⁶ Tudi Mira Svetina je bila občasno prisotna na sejah vlade v času, ko ni bila njena članica.⁵⁷

Za udeležbo žensk v izvršilno-upravnih organih ljudskih odborov (izvršnih odborih) ni razpoložljivih statističnih podatkov, arhivsko gradivo pa je pomanjkljivo ohranjeno in le delno urejeno. Zato bom v ilustracijo navedla le primer izvršnega odbora Mestnega ljudskega odbora Ljubljana (MLO). V letu 1946 je imel ta organ s predsednikom, podpredsednikom in tajnikom skupno 15⁵⁸ članov, od tega so bile 4 ženske – ok. 27 %: Modic Dekleva Marica (poverjenica prosvetnega oddelka), ing. Marentič Vera (poverjenica kmetijskega oddelka), Kušlan Marička (poverjenica za sindikate in oddelka za delo), Buser Tilka (poverjenica za socialno skrbstvo in zdravstvo).⁵⁹ V času od januarja 1947 do aprila 1948 so bile v izvršnem odboru MLO Ljubljana še vedno iste štiri članice, ker pa se je število članov povečalo na 16, je odstotek žensk znašal le še 25 %. 10. aprila 1948 je bil imenovan nov izvršilni odbor, ki je štel 18 članov, od

⁴⁹ Brane Kozina, Republiški upravni organi v LRS od 1945 do 1953, Ljubljana 1996, str. 51.

⁵⁰ Prav tam, str. 52.

⁵¹ AS 223, Vlada Republike Slovenije, škatla 303, Zapisniki sej vlade od 1945 do 1953.

⁵² Brane Kozina, Republiški upravni organi v LRS od 1945 do 1953, Ljubljana 1996, str. 64.

⁵³ Prav tam, str. 71.

⁵⁴ AS 223, Vlada Republike Slovenije, škatla 303, Zapisniki sej vlade od 1945 do 1953.

⁵⁵ Brane Kozina, Republiški upravni organi v LRS od 1945 do 1953, Ljubljana 1996, str. 74.

⁵⁶ Prav tam, str. 52–53.

⁵⁷ AS 223, Vlada Republike Slovenije, škatla 303, Zapisniki sej vlade od 1945 do 1953.

⁵⁸ Število članov se je nekoliko spreminjalo.

⁵⁹ ZAL, LJU 465, MLO Ljubljana, Predsedstvo, Seje Izvršilnega odbora, 1946, škatla 16.

tega 16,7 % ali 3 ženske: Podbregar Ema (predsednica planske komisije), Rakar Iva (zadolžena za personalne zadeve, za ljudsko zdravstvo in socialno skrbstvo) in Repič Ivanka (šolstvo).⁶⁰ Ta odbor je deloval do 23. januarja 1951, ko je bil izvoljen nov izvršni odbor, ki je imel 20 članov, od tega 15 % ali 3 ženske: Podbregar Erna, Rakar Iva in Resnik Julči. Od junija 1952, ko se je število članov izvršnega odbora zmanjšalo od 20 na 11, v njem ni bilo nobene ženske več.⁶¹

Predvidevamo lahko, da tudi drugod po Sloveniji situacija ni bila bistveno drugačna in da so bile ženske v izvršilno-upravnih organih še dosti slabše zastopane kot v zakonodajnih.

3. Sodni organi

Zastopanost žensk na tem področju je bila še skromnejša kot drugje. Vzrok je verjetno iskati v dejstvu, da ženske v prvi Jugoslaviji niso mogle opravljati sodniške službe,⁶² kar je bil najbrž tudi eden od razlogov, da se niso v večjem številu odločale za študij prava. Prve ženske so diplomirale na ljubljanski pravni fakulteti šele v študijskem letu 1929/30 in do leta 1945 je bilo vseh diplomantk prava le 60.⁶³ Res je sicer, da so že med drugo vojno pa tudi kasneje dobili možnost postati sodniki tudi nepravnik (odlok predsedstva SNOS o začasni ureditvi sodišč in o narodnih sodnikih z dne 3. septembra 1944; zakon o ureditvi narodnih sodišč z dne 26. avgusta 1945)⁶⁴, vendar so bili sodniki brez pravne izobrazbe v Sloveniji že takrat redki in njihovo število se je iz leta v leto še krčilo.⁶⁵

Po vojni lahko najdemo ženske med člani in tajniki tako imenovanih sodišč narodne časti, ki so v Sloveniji delovala med junijem in septem-

⁶⁰ ZAL, LJU 465, MLO Ljubljana, Predsedstvo, Seje Izvršilnega odbora, 1947-1950, škatla 17.

⁶¹ ZAL, LJU 465, MLO Ljubljana, Predsedstvo, Seje Izvršilnega odbora, 1951-1952, škatla 18.

⁶² Glej poglavje o položaju žensk v Sloveniji med obema svetovnima vojnoma.

⁶³ V istem času (1929-1945) je na pravni fakulteti v Ljubljani diplomiralo 939 moških. Veliko več žensk je že takrat diplomiralo na primer na filozofski fakulteti, kar 372. Glej: *Ekonomski položaj žene...*, str. 22-23.

⁶⁴ Uradni list DFJ, št. 67/1945.

⁶⁵ V začetku leta 1951 je bilo od 144 slovenskih stalnih sodnikov samo še 20 nepravnikov, po juniju 1951 pa sodnikov brez pravne izobrazbe sploh niso več volili. (Mateja Čoh, *Ozadje kazenskih sodnih procesov 1945-1952 /v Mariboru in Ptuj/ magistrska naloga, Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Oddelek za zgodovino, Maribor 2001, str. 89.*)

brom 1945. Z odlokom Predsedstva SNOS z dne 29. junija 1945 je bilo na primer za člane sodišč imenovanih 116 oseb (tudi 15 žensk, med katerimi so bile delavke, gospodinje, kmetice, dve uradnici in ena dijakinja), za tajnike senatov pa 17 oseb, med njimi tudi dve ženski.⁶⁶ Z odlokom z dne 13. julija 1945 sta bili za člane teh sodišč imenovani še dve ženski, kmetica iz Ptuja in odvetniška pripravnica iz Celja.⁶⁷

Žensk s pravno izobrazbo je bilo tudi po vojni še zelo malo, saj je v letih 1945–1953 študij prava v Ljubljani zaključilo le 42 žensk,⁶⁸ medtem ko jih je na primer na medicinski fakulteti v tem času diplomiralo 167, na filozofski pa 221.⁶⁹ Zato pravzaprav ni presenetljivo, da med sodniki Vrhovnega sodišča LRS še leta 1952 ni bilo nobene ženske, redke pa so bile tudi na nižjih sodiščih.⁷⁰

II. Zastopanost žensk v samoupravnih organih gospodarskih organizacij

V socialističnem obdobju je bilo zaradi tesnega prepletanja gospodarskih in političnih nalog tudi delo pri vodenju gospodarskih organizacij neke vrste politična naloga, zato bom tudi zastopanost žensk v delavskih svetih in upravnih odborih podjetij ter v združnih vodstvih obravnavala v sklopu poglavja o njihovi politični dejavnosti.

Po uvedbi novega sistema ekonomske in politične ureditve države – samoupravljanja, katerega končni cilj je bilo dejavno sodelovanje vseh državljanov tako pri upravljanju gospodarskih organizacij kot pri upravljanju države, so obstajala pričakovanja, da bodo v novih razmerah tudi ženske preprosteje uveljavljale svoje interese. Zaradi lažje predstave o tem, kaj bi ženske v samoupravnih organih lahko dosegle, bom na kratko predstavila njihovo dejavnost v obravnavanem obdobju. Prvi začetki samoupravljanja so sicer potekali v državnih gospodarskih podjetjih ob koncu leta 1949, po sprejetju temeljnega zakona o gospodarjenju z dr-

⁶⁶ Uradni list SNOS, št. 13/1945.

⁶⁷ Uradni list SNOS, št. 17/1945.

⁶⁸ V istem času je na pravni fakulteti diplomiralo 269 moških.

⁶⁹ Ekonomski položaj žene na območju današnje LR Slovenije v 100 letih, Zavod za statistiko LR Slovenije, Ljubljana 1955, str. 22.

⁷⁰ AS 1237, Vrhovno sodišče Republike Slovenije, Sodna uprava (SU) 1952.

žavnimi gospodarskimi podjetji in z višjimi gospodarskimi združenji po delovnih kolektivih z dne 2. julija 1950⁷¹ pa je bilo delovanje delavskih svetov in upravnih odborov tudi zakonsko določeno. Delavski svet je štel 15 do 120 članov, v podjetjih z manj kot 30 delavci in uslužbenci pa so ga sestavljali vsi zaposleni (10. člen). Njegove člane so volili vsi zaposleni neposredno s tajnim glasovanjem na podlagi enotne kandidatne liste, ki jo je lahko predlagala sindikalna organizacija ali določeno število zaposlenih (11. in 12. člen). Delavski svet je potrjeval temeljne plane in zaključni račun podjetja, sklepal o gospodarjenju podjetja, izdajal pravila podjetja, odločal o razdelitvi tistega dela dohodka, s katerim je lahko razpolagalo podjetje oziroma delovni kolektiv, volil in razreševal je člane upravnega odbora podjetja in obravnaval njegove sklepe (23. člen). Upravni odbor, ki je bil odgovoren za izvršitev plana in za pravilno poslovanje podjetja, določal notranjo razdelitev dela, vodil kadrovsko politiko, skrbel za strokovno napredovanje zaposlenih in za izvajanje predpisov o delovnih odnosih, plačah, zaščiti pri delu ipd. (27. člen), je imel vključno z direktorjem podjetja od 3 do 11 članov (25. člen). Ženske bi torej s sodelovanjem v teh organih dobile možnost vpliva na ženskam bolj naklonjeno kadrovsko politiko, na dosledno izpolnjevanje zakonskih predpisov o zaščiti zaposlenih žena in mater, na ustanavljanje otroških jasli in vrtcev pri podjetjih in ustanovah ipd.

Vendar pa je iz razpoložljivih podatkov razvidno, da je bila udeležba žensk v samoupravnih organih glede na spolno sestavo zaposlenih majhna. Razlogi so bili različni. Zaradi slabe izobrazbenosti in zaposlenosti na nižjih, slabo plačanih delovnih mestih, se je bilo ženskam »zelo težko zrniti v delavski svet, v upravni odbor, ker je že taka navada, da svojega mojstra pozna delavnica in ga voli, eno ubogo ženo za strojem pa malo-kdo pozna in je ne voli. Poleg tega pa še mentaliteta, da vsak rad voli človeka, ki je v podjetju na položaju, ker se mu že s tem avtomatično priznava neko večjo možnost odločanja po določenih vprašanjih, zato ni čudno, če žene niso tako izvoljene kot si mi to želimo in kot bi morale biti.«⁷² Pogoste so bile tudi razlage, da ženske same ne želijo sodelovati v organih upravljanja, saj so že brez tega preobremenjene z delom v službi

⁷¹ Uradni list FLRJ, št. 43/1950.

⁷² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 18, mapa 2, Razprava Vide Tomšič na okrajnem plenumu SZDL Kranj (brez datuma, verjetno 1953).

in doma.⁷³ Z leti je število žensk celo upadalo. Tako je bilo na primer leta 1952 v delavskih svetih podjetij s 30 in več zaposlenimi od 15.458 članov 2922 ali 18,9 % žensk, v letu 1953 pa od 16.296 članov le 2502 ali 15,4 % žensk, čeprav naj bi bilo med volilnimi upravičenci 27,4 % žensk. Leta 1952 so imeli upravni odbori podjetij s 7 in več zaposlenimi 7282 članov, od tega 1260 ali 17,3 % žensk, leta 1953 pa je bilo od 7567 vseh članov 1291 ali 17,2 % žensk.⁷⁴ Zastopanost žensk v delavskih svetih je lažje predstavljava, če pogledamo stanje v nekaterih podjetjih: v ljubljanskem Litostroju je bilo zaposlenih 1092 delavcev in 203 delavke, v delavskem svetu pa sta bili 2 ženski; v mariborskem podjetju TAM je bilo 2472 delavcev in 450 delavk, v delavskem svetu ni bilo nobene ženske; v Predilnici in tkalnici Maribor je bilo 180 delavcev in 636 delavk, v delavskem svetu je bilo 15 žensk; v tovarni Hlačevine v Celju je bilo 159 delavcev in 347 delavk, v delavskem svetu je bilo 10 žensk; v Tobačni tovarni Ljubljana je bilo 139 delavcev in 319 delavk, v delavskem svetu je bilo 9 žensk itd.⁷⁵ Tudi v upravnih odborih zadrug so bile ženske slabo zastopane, četudi je bilo med njihovimi člani vsaj polovica žensk.⁷⁶

Čeprav je imel direktor podjetja v obravnavanem obdobju še vedno zelo pomembno vlogo,⁷⁷ pa so dobili člani delavskih svetov, še posebej upravnih odborov le neke možnosti uveljavljanja svojih interesov. Premajhna prisotnost žensk v organih odločanja je povzročila, da se ti niso dovolj potrudili za ustvarjanje ženam in materam prijaznih delovnih pogojev: »pozabljali« so na nujnost ustanavljanja otroških jasli in vrtcev, na organiziranje prostorov, namenjenih osebni higieni, dopuščali so razlikovanje po spolu pri zaposlovanju novih delavcev, kršitve predpisov o delovni zaščiti ipd.

⁷³ Ekonomski položaj žene na območju današnje LR Slovenije v 100 letih, Zavod za statistiko LR Slovenije, Ljubljana, marec 1955, str. 54.

⁷⁴ Prav tam, str. 53-54.

⁷⁵ AS 1413, Osební fond Vida Tomšič, škatla 85, Stenografske beležke razširjene seje Izvršnega odbora AFŽJ 23. in 24. septembra 1952, Govor Milene Korže.

⁷⁶ AS 1413, Osební fond Vida Tomšič, škatla 72, Pismo Mare Rupena - Osolnik, ki je bila v okviru ženske organizacije zadolžena za vprašanja kmečkih žensk, Vidi Tomšič z dne 21.10.1950.

⁷⁷ Organiziral je delovni proces, neposredno vodil izvajanje plana in poslovanje podjetja. Vsi zaposleni so bili za svoje delo odgovorni direktorju podjetja, ta pa je bil neposredno odgovoren za izpolnjevanje zakonov, drugih pravnih predpisov in zahtev pristojnih državnih organov in je lahko zadržal sklepe upravnega odbora, če se mu je zdelo, da nasprotujejo zakonskim predpisom ali zahtevam nadrejenih organov. (Temeljni zakon o gospodarjenju z državnimi gospodarskimi podjetji in z višjimi gospodarskimi združenji po delovnih kolektivih z dne 2. julija 1950, člani 36-40.)

III. Zastopanost žensk v komunistični partiji

Komunistična partija je bila najpomembnejša izmed družbenopolitičnih organizacij (imenovanih tudi politične, družbene ali množične organizacije), ki so bile v socialistični Jugoslaviji »oblike prostovoljnega in svobodnega družbenopolitičnega združevanja«. To so bile »organizacije posebne vrste«, ⁷⁸ saj niso bile zamišljene kot politične stranke v parlamentarnih demokracijah, ampak kot »specifična oblika interesne organiziranosti delovnih ljudi in občanov na področju, kjer se ti interesi izražajo v obliki ideologije, politike, znanosti, splošnih družbenih interesov in podobno«. Omogočale naj bi tudi »neposredno povezovanje vodilnih idejnih in političnih sil družbe in posebno Zveze komunistov Jugoslavije z najširšimi delovnimi množicami.« ⁷⁹ Pravzaprav je partija druge tako imenovane množične organizacije ⁸⁰ (OF oziroma SZDL, sindikate, AFŽ, mladinske organizacije) ustanovila le zato, da je z njihovo pomočjo posegala na vsa področja družbenega življenja. Naloga teh organizacij je bila namreč predvsem v tem, da poskrbijo za politično vzgojo ljudstva v socialističnem duhu, služile pa so tudi kot oznanjevalke in izvajalke zahtev partije, ki v obravnavanem obdobju svoje vloge še ni hotela povsem razkriti. V tem je bil tudi razlog, da ustavni dokumenti iz prvega povojnega časa (niti ustava FLRJ iz leta 1946 niti ustavni zakon o temeljnih družbene in politične ureditve FLRJ in o zveznih organih oblasti iz leta 1953 kakor tudi ne ustrezni republiški dokumenti) tovrstnih organizacij sploh niso omenjali. Dušan Nećak je zapisal, da je to »veliko nesorazmerje med dejansko vlogo družbenopolitičnih organizacij in njihovim normativnim urejanjem« izhajalo neposredno »iz tozadevne prakse narodnoosvobodilnega boja, kjer se tudi v ključnih dokumentih o vlogi KPJ govori razmeroma skopo ali nič, saj je bilo to potrebno zaradi strategije in taktike vodstva NOB tako na notranjepolitičnem kot tudi na mednarodnem področju.« ⁸¹

⁷⁸ Kranjc Stane, Družbenopolitične organizacije, v: Enciklopedija Slovenije 2, Ljubljana 1988, str. 380.

⁷⁹ Edvard Kardelj, Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja, Ljubljana 1977, str. 177.

⁸⁰ Sprva so se imenovale množične ali politične organizacije, kasneje se je uveljavil naziv družbenopolitične organizacije.

⁸¹ Dušan Nećak, Oris vloge in pomena družbenopolitičnih organizacij v Sloveniji po osvoboditvi, v: Arhivi, št. 1-2, Ljubljana 1983, str. 35.

Kakor v Sovjetski zvezi je bila tudi v prvih letih socialistične Jugoslavije KP tista politična sila, ki je imela vse vzvode oblasti v svojih rokah. Vodilne in najodgovornejše položaje so zasedli prav tisti politiki, ki so bili tudi v partijskem vodstvu in jim je partija popolnoma zaupala. Kot je bil po sovjetski ustavi iz leta 1936 Vrhovni sovjet kot predstavniški organ ljudstva najvišji državni organ, ki naj bi izvrševal vso zakonodajno oblast, v praksi pa je državo v bistvu vodila KP in je bil ves državni organizem le oblika za izvrševanje njene politike, tako so bile tudi pri nas zvezna in republiške skupščine le organi za potrjevanje že pripravljenih pravnih aktov.⁸² Te so običajno pripravili člani izvršilnih organov.⁸³ Partijsko vodstvo je imelo sicer v rokah vso kadrovsko politiko (zbori volivcev, na katerih naj bi državljani izbirali svoje predstavnike po lastni volji in jim, če bi tako hoteli, tudi izrekli nezaupnice,⁸⁴ so bili zgolj mrtva črka na papirju) in je pazilo, da je na vsa vodilna mesta v zakonodajnih organih postavilo svoje ljudi. Še posebej pa se je potrudilo, da so mesta v izvršilnih organih zasedli najbolj predani člani stranke. V vsem obravnavanem obdobju se je namreč v republiških izvršilno-upravnih organih na različnih pomembnih funkcijah zvrstilo le približno 20 politikov, okoli 30 pa je bilo takih, ki so svojo funkcijo opravljali le krajši čas.⁸⁵ Pri izbiri človeka za določen položaj je bila sposobnost kandidata le deloma upoštevana, najpomembnejša je bila zvestoba partiji in njeni politiki. Takšne »zanesljive« ljudi je partijsko vodstvo postavilo na vsa pomembnejša mesta tako v državi in republiki kot tudi v okraju, mestu, kraju itd., hkrati pa jih je tudi odstavljalo zaradi strokovnih ali političnih »napak«.⁸⁶ Možnost uveljavitve v političnem življenju so imele torej le tiste ženske, ki so bile članice KP. Koliko žensk pa je bilo v Sloveniji med partijskim članstvom?

⁸² Makso Šnuderl, *Ustavno pravo Federativne ljudske republike Jugoslavije*, Druga knjiga, Družbeni in politični organizmi, Ljubljana 1957, str. 23-24.

⁸³ Čeprav so najvišji organi oblasti običajno zakonodajni organi in so jim izvršilni organi za svoje delo odgovorni, imajo prav izvršilni organi zelo pomembno vlogo, saj skrbijo za ureničevanje tistih pravnih aktov, ki jih zakonodajni organi sprejmejo, poleg tega pa imajo prav oni iniciativno funkcijo - oblikujejo in predlagajo zakonske predpise, ki jih potem zakonodajni organi sprejmejo. (Povzeto po: Jelka Melik, *Namesto uvoda*, v: *Pravo - zgodovina - arhivi*, I, Prispevki za zgodovino pravosodja, Ljubljana 2000, str. 11-12.)

⁸⁴ 72. člen Splošnega zakona o ljudskih odborih z dne 1. aprila 1952. (Uradni list FLR), št. 22/1952.)

⁸⁵ Brane Kozina, *Republiški upravni organi v LRS od 1945 do 1953*, Ljubljana 1996, str. 19.

⁸⁶ Več o tem: Darinka Drnovšek, *Zapisniki politburoja CK KPS/ZKS 1945-1954*, v: *Viri* 15, Ljubljana 2000, str. 10.

Leto	Vsi člani KPS	Število žensk
1945	8.431	2.503 ali 29,6 %
1946	12.077	3.047 ali 25,2 %
1947	24.086	6.259 ali 25,9 %
1948	38.635	11.427 ali 29,5 %
1949	43.672	13.768 ali 31,5 %
1950	48.673	15.572 ali 31,9 %
1951	52.525	16.765 ali 31,9 %
1952	54.809	16.777 ali 30,6 %
1953	52.363	15.612 ali 29,8 %

Najvišji odstotek članic partije je bil v okrajih: Novo mesto - 33,2 %, Ljubljana-mesto - 32,9 %, Postojna - 32,7 %, Kranj - 32,4 %, Tolmin - 31,4 %. Najmanj pa jih je bilo v okrajih: Murska Sobota in Slovenj Gradec - 22,2 %, Maribor-okolica - 24,2 %, Celje-okolica - 25,2 % in Trbovlje - 25,5 %.⁸⁷

Odstotek žensk v partiji se je v obdobju 1945-1953 gibal med nekaj več kot 25 in nekaj manj kot 32 odstotki. Koliko pa jih je bilo v okrajnih in občinskih partijskih vodstvih?

Med člani okrajnih komitejev je bilo leta 1949 9,5 % žensk, 1950 9,2 %, 1951 10,1 %, maja 1952 10 %, oktobra 1952 14,6 %. V letu 1954 so imeli vsi okrajni partijski komiteji v Sloveniji 365 članov, med njimi 45 žensk ali 12,3 %, občinski komiteji pa so imeli v istem letu 1741 članov, od tega 199 žensk ali 11,5 %.⁸⁸ Zastopanost žensk v lokalnih vodstvih organizacije, ki naj bi se že od svojega nastanka dalje zavzemala za enakopravnost žensk, torej nikakor ni bila sorazmerna z odstotkom ženskih članic KPS.

Sestava vodilnih partijskih organov je bila v prvih povojnih letih nekoliko nejasna, saj je bilo delovanje partije v tem času vezano »na peščico komunistov, ki so bili nosilci različnih funkcij, ki so jih medsebojno prepletali.«⁸⁹ Tako je bilo le nekaj žensk, ki so opravljale več nalog hkrati. Decembra 1945 sta bili članici slovenskega politbiroja nesporno Vida Tomšič, ki je bila zadolžena za žensko in socialno komisijo, in Lidija

⁸⁷ Tretji kongres Zveze komunistov Slovenije, Ljubljana 1954, str. 67-69.

⁸⁸ Prav tam, str. 98, 101.

⁸⁹ Darinka Drnovšek, Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945-1954, v: Viri 15, Ljubljana 2000, str. 9.

Šentjurg, ki naj bi poskrbela za agitacijo in propagando, vodila pa je tudi šolsko komisijo. Prva je bila na 3. konferenci KPS izvoljena v CK KPS, od marca do oktobra je bila organizacijska sekretarka KPS, v začetku januarja pa je odšla na Primorsko kot sekretarka Poverjeništvu CK KPS za Slovensko primorje. Druga je pred vojno delovala v vodstvu Pokrajinskega komiteja Zveze komunistične mladine Jugoslavije za Slovenijo,⁹⁰ junija 1943 je postala kandidatka za CK KPS, novembra istega leta pa že članica njegovega politbiroja. Lidija Šentjurg je ostala članica politbiroja CK KPS oziroma izvršnega komiteja CK ZKS do leta 1954, Vida Tomšič je leta 1948 odšla v Beograd, po vrnitvi v Slovenijo leta 1952 pa je postala članica izvršnega komiteja CK ZKS in organizacijska sekretarka CK ZKS.⁹¹ V času 2. kongresa KPS novembra 1948 je bila v politbiroju od 8 članov 1 ženska (Lidija Šentjurg), CK pa je imel 47 članov. Med njimi je bilo 5 žensk (približno 10 %), in sicer: Pepca Kardelj, Očepek Angelca, Lidija Šentjurg, Mira Tomšič (kasneje Svetina) in Vida Tomšič. Kandidatov za člane CK KPS je bilo 18, med njimi ena ženska, Olga Vrabič.⁹² V času tretjega kongresa ZKS maja 1954 je slovenski CK štel 51 članov, od tega 8 žensk ali približno 15 %. Pepci Kardelj, Angelci Očepek, Lidiji Šentjurg, Miri Svetina in Vidi Tomšič so se pridružile še Zdenka Kidrič, Ada Krivic in Olga Vrabič.⁹³

V slovenskem partijskem vodstvu je bilo torej v letih 1945–1953 osem žensk in te so v slovenskem, nekatere pa tudi v jugoslovanskem političnem življenju odigrale zares pomembno vlogo. Vse so bile rojene med leti 1909 in 1916 ter imele razen Pepce Kardelj in Angelce Očepek najmanj srednješolsko izobrazbo.⁹⁴ Vse so se vključile v KPJ že pred drugo svetovno vojno in sodelovale v narodnoosvobodilnem gibanju. Razen

⁹⁰ Organizacija je bolj znana pod kratico SKOJ – Savez komunističke omladine Jugoslavije.

⁹¹ Darinka Drnovšek, Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945–1954, v: Viri 15, Ljubljana 2000, str. 23–24.

⁹² 2. kongres Komunistične partije Slovenije, Ljubljana 1949, str. 453, 457.

⁹³ Tretji kongres Zveze komunistov Slovenije, Ljubljana 1954, str. 378.

⁹⁴ Pepca Kardelj in Angelca Očepek sta bili delavki v ljubljanski tovarni Saturnus, Zdenka Kidrič je leta 1926 končala trgovsko akademijo v Ljubljani in se zaposlila kot odvetniška uradnica, Mira Tomšič (kasneje Svetina) je leta 1941 zaradi vojnih razmer prekinila študij na pedagoškem oddelku Filozofske fakultete v Ljubljani, Olga Vrabič je leta 1939 diplomirala na farmaceutski fakulteti v Zagrebu, Lidija Šentjurg je leta 1938 diplomirala na Filozofski fakulteti v Ljubljani, Vida Tomšič je leta 1941 diplomirala na Pravni fakulteti v Ljubljani, Ada Krivic pa je tudi leta 1941 diplomirala iz zgodovine in zemljepisa na ljubljanski Filozofski fakulteti.

Olge Vrabič, ki ni bila poročena, so bile vse žene revolucionarjev.⁹⁵ Poleg partijskih funkcij so opravljale še številne druge pomembne naloge v oblastnih organih in množičnih organizacijah. Tako je bila Pepca Kardelj na primer tudi članica republiškega in zveznega sindikalnega vodstva, članica Izvršnega odbora OF Slovenije, Zdenka Kidrič poslanka republiške in zvezne skupščine, članica vodstva OF oziroma SZDL Slovenije, Ada Krivic poslanka slovenske skupščine, pomočnica republiškega ministra za prosveto, članica republiškega izvršnega sveta, Angelca Ocepek poslanka republiške skupščine, predsednica slovenske ženske organizacije, članica Izvršnega odbora OF Slovenije, Mira Svetina (rojena Tomšič) poslanka slovenske skupščine, članica slovenske vlade (kot predsednica republiške kontrolne komisije), članica Izvršnega odbora OF Slovenije, Lidija Šentjunc poslanka republiške in zvezne skupščine (tudi podpredsednica zvezne skupščine), ministrica za prosveto in kasneje za komunalne zadeve v slovenski vladi, članica Izvršnega odbora OF Slovenije, Vida Tomšič poslanka republiške in zvezne skupščine (tudi sekretarka zvezne skupščine), ministrica za socialno politiko v prvi slovenski vladi, kasneje pa članica slovenske vlade kot predsednica republiške kontrolne komisije, članica Izvršnega odbora OF Slovenije, predsednica AFŽ Jugoslavije, članica republiškega in zveznega vodstva Zveze borcev, Olga Vrabič pa je bila poslanka republiške in zvezne skupščine.⁹⁶

Najpomembnejši sta bili Vida Tomšič in Lidija Šentjunc, ki sta bili tudi članici jugoslovanskega partijskega vodstva.⁹⁷ Prva je bila izvoljena v CK KPJ že na peti državni konferenci KPJ oktobra 1940 v Zagrebu, druga je leta 1948 postala kandidatka za CK KPJ, leta 1952 pa njegova članica. V vodilnem politično-izvršilnem organu, političnem biroju (politbiroju ali na kratko biroju) ni bilo nobene predstavnice ženskega spola. V CK KPJ so bile leta 1948 ob 5. državnem partijskem kongresu od

⁹⁵ Vida Tomšič je bila poročena z revolucionarjem Tonetom Tomšičem, ki so ga Italijani ustrelili leta 1942, Pepca Kardelj, Zdenka Kidrič in Lidija Šentjunc so bile žene vodilnih slovenskih in jugoslovanskih politikov Edvarda Kardelja, Borisa Kidriča in Sergeja Kraigherja, Mira Tomšič (Svetina) in Angelca Ocepek sta bili poročeni s partijskima funkcionarjema Vladimirjem - Ivom Svetino in Lojzetom Ocepkom, Ada Krivic pa s predvojnim komunistom in kasnejšim javnim tožilcem, sodnikom vrhovnega in ustavnega sodišča itd. Vladimirjem Krivicem.

⁹⁶ Podatki so povzeti po Enciklopediji Slovenije in Enciklopediji Jugoslavije (Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb) ter po uvodni študiji k 15. številki Virov, Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945-1954, avtorice Darinke Drnovšek (Viri 15, Ljubljana 2000).

⁹⁷ Glej tudi: Brane Kozina, Republiški upravni organi v LRS od 1945 do 1953, Ljubljana 1996, str. 19 in 26-28.

*Vida Tomšič na 5. kongresu KP Jugoslavije, 1948.
AS 1413, Osebni fond Vida Tomšič, škatla 277.*

*Lidija Šentjarc na 5. kongresu KP Jugoslavije, 1948.
AS 1413, Osebni fond Vida Tomšič, škatla 277.*

63 članov le 3 ženske ali približno 4 %, kandidatov za člane pa je bilo 42, od tega tudi samo 3 ženske.⁹⁸ V času 6. jugoslovanskega partijskega kongresa je bilo v CK ZKJ izvoljenih 109 članov, med njimi 6 žensk ali 5,5 %. Slovenke so bile torej v ženskem delu tega organa z dvema članicama zastopane kar s 33,3 %. V izvršnem komiteju CK ZKJ, ki je nadomestil prejšnji politbiro CK KPJ, ni bilo nobene ženske.⁹⁹

Na vodilnih mestih drugih množičnih organizacij so bile več ali manj iste ženske, ki so imele pomembna mesta tudi v KP. Do leta 1950 je bilo namreč običajno, da je bil na primer partijski sekretar tudi predsednik okrajnega ljudskega odbora, hkrati pa še predsednik okrajnega izvršnega odbora OF, pa tudi po letu 1950, ko naj bi se funkciji predsednika partijskega in oblastnega organa počasi začeli ločevati, je še vedno obstajala tendenca, da bi se ohranila personalna povezava med položajema sekretarja partije in predsednika fronte, »ker je politična funkcija in ne vzame mnogo časa«.¹⁰⁰

⁹⁸ Darinka Drnovšek, Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945-1954, v: Viri 15, Ljubljana 2000, str. 23, in V. kongres Komunistične partije Jugoslavije, Ljubljana 1948, str. 383, 584-589.

⁹⁹ Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo, VI. kongres Komunistične partije Jugoslavije (Zveze komunistov Jugoslavije), Ljubljana 1952, str. 311-315.

¹⁰⁰ Mateja Režek, Politične spremembe v Sloveniji v desetletju po sporu z Inforburojem (Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino), Ljubljana 1999, str. 32.

ZAKLJUČEK

»Vsi ljudje naj uživajo pravice, ki jim pritičejo že zato, ker so ljudje in ne pičica teh pravic ne sme biti prikrajšana. Ampak ženske bodo morale še krepko poprijeti, da si bodo vse to zagotovile. ... Ni dovolj samo sprejeti zakone. Dlje časa bo trajalo, preden bodo ženske dosegle popolno priznanje svojih sposobnosti na vseh področjih domačega in mednarodnega življenja. Največji in najhitrejši uspeh bodo ženske dosegle, če bodo dejavno udeležene v vseh oblikah družbenega življenja. Današnji svet je vse preveč delo moških; in to izključno moških, a veliko je razlogov, da ne sme biti več tako.«

(Ashley Montagu)

Komunistična partija Jugoslavije in KPS kot njen sestavni del sta v skladu z Marxovimi, Engelsovimi, Beblovimi in Leninovimi teorijami, na katerih sta temeljili, in na podlagi izkušenj Sovjetske zveze, po kateri sta se zgledovali, ves čas svojega obstoja zagovarjali stališče, da je treba ženski omogočiti, da ne bo le mati in gospodinja, ampak da bo tako v poklicnem kot političnem življenju sodelovala pri oblikovanju nove, socialistično urejene družbe. Zato je jugoslovansko partijsko vodstvo takoj po vojni poskrbelo za sprejem zakonodaje, ki je omogočala ženskam enakopravnost na vseh področjih življenja. Ženske so dobile volilno pravico, pravico do enakega plačila za enako delo, dostop do vseh javnih služb in enakopraven odnos v izobraževalnem sistemu. V zakonski zvezi je bila žena z možem enakopravna v odnosu do premoženja, do otrok, do izbire prebivališča ipd. Zakonodaja je štela ženske in otroke v primeru razveze zakona, zagotavljala je pravice nezakonskim materam in njihovim otrokom. Socialna zakonodaja druge Jugoslavije je vsem zaposlenim državljanom in njihovim družinam omogočila zdravstveno, invalidsko in pokojninsko zavarovanje, zdravju otrok in njihovih mater pa je bila posvečena še posebna skrb. Ženske so kot bodoče matere uživale posebno zaščito v delovnem odnosu in v kazenskem pravu.

Kakor že prej v Sovjetski zvezi se je tudi v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji pokazalo, da je zakonska določba šele prvi korak k uresničevanju določenih pravic. Povojne gospodarske razmere, ki so se po sporu z Informbirojem še poslabšale, ekonomski sistem, katerega cilj je bila politična utrditev države in ne finančna uspešnost, vse to je povzročilo, da je bilo življenje velikega dela zaposlenih žensk še zelo težko. Širo-

ko zastavljen sistem socialne zaščite je sicer nekvalificiranim delavkam, kakršnih je bilo med zaposlenimi ženskami v prvih osmih letih po končani v vojni v Sloveniji največ, zagotavljal preživetje, kaj več od tega pa skorajda ne. V še težjem položaju so bile zasebne kmetice, ki vse do leta 1960 niso bile socialno zavarovane, vse prebivalke odročnih krajev, ki so bile zaradi slabih prometnih zvez večkrat povsem odtrgane od »sveta«, pa tudi žene vseh vrst političnih nasprotnikov, če si niso našle zaposlitve, kar pa marsikdaj ni bilo enostavno. Bolje so živele izobražene ženske, ki so lažje našle ustrezno zaposlitev, prejemale višje plače in bile deležne večjega spoštovanja v družbi. Marsikatere posebne ugodnosti so imele politične delavke, vendar so se na najvišja mesta prebile le tiste, ki so se uveljavile v vojni in revoluciji. Prepričanje, da je politika groba in umažana zadeva, ki z nežno in s sočutno žensko dušo, ustvarjeno, da skrbi za svoje bližnje, nima prav nič skupnega, je bilo splošno razširjeno tudi v socialističnem obdobju, tako med moškimi kot med ženskami. Zato so bile ženske v oblastnih in političnih organih večinoma slabo zastopane, v začetku petdesetih let še slabše kot v prvih povojnih letih, pa tudi v delavskih svetih in upravnih odborih gospodarskih podjetij so se le težko uveljavljale. Po sporu s Stalinom, ko jugoslovansko partijsko vodstvo na nekaterih področjih ni več zahtevalo posnemanja Sovjetske zveze, se je namreč spremenil tudi odnos do vloge ženske v družbi. Medtem ko je bilo takoj po končani vojni kakršnokoli nasprotovanje ženski enakopravnosti proglašeno za »protirevolucionarno« in socializmu sovražno dejanje, pa so delni odstop od sovjetskih vzorcev, uvedbo samoupravljanja in prve plašne korake k tržnejši naravnosti gospodarstva nekateri razumeli kot postopno vračanje v predvojni način življenja in nekakšno zeleno luč za ponovno uvedbo tradicionalne delitve dela med moškim in žensko. Menili so, da je le še vprašanje časa, ko bo moški zaslužil toliko, da bo ženska lahko ostala doma in skrbela le za otroke in gospodinjstvo. Mišljenje, da je žena zaposlena samo začasno, zaradi prehodne gospodarske nujnosti, je zmanjševalo interes za dodatno izobraževanje in strokovno usposabljanje delavk ter zavrlo razvoj ustanov za razbremenitev žena v gospodinjstvu in pri materinstvu. Uvedbe sorazmerno visokega otroškega dodatka marsikateri niso razumeli kot pomoč, ki jo socialistična država daje družinam z otroki, temveč so mislili, da prihaja čas, ko ženska delovna sila ni več potrebna in se lahko počasi umakne tja, kamor zahteva njena naravna dolžnost – k otrokom in gospodinjstvu. Vedno glasnejše so postajale zahteve, da naj se poročena žena vrne domov,

moževo plačo pa se poviša do te mere, da bo zadostovala za vzdrževanje družine. Podoba pogumne in enakopravne tovarišice iz revolucionarnih in vojnih časov je vedno bolj tonila v pozabo, lik samostojne, odločne, močne in vzdržljive delavke, ki zmore vse, od preseganja najbolj ambiciozno zastavljenih norm v tovarnah do pilotiranja letala, od najtežjega dela na polju do vodenja podjetij in države, je dobival vedno nežnejše in mehkejše poteze. V začetku petdesetih je bila idealna ženska, o kateri so pisala javna glasila in govorili politiki, sicer zaposlena, vendar pa tudi ženstvena, materinska in prijetne zunanosti. Ženske so se prav tako kot v prejšnjih obdobjih pogosto odločale za poklice, ki so bili povezani z njihovim materinskim poslanstvom (šolstvo, zdravstvo, sociala) ali gospodinjskim delom (kuharice, šivilje, frizerke...). Vprašljivo je, če zares niso imele drugačnih želja, ali pa so se podredile ustaljenim navadam, pričakovanjem okolja ali le dejstvu, da so pač poprijele za tista dela, ki so jim jih bili moški pripravljene prepustiti. Slednje je bilo najopaznejše v oblastnih in političnih organih, kjer so ženske večinoma opravljale administrativna dela ali pa so bile zadolžene za socialna, zdravstvena in prosvetna vprašanja, ki so moške običajno najmanj zanimala. V družini je bila še vedno ženska tista, ki je morala opraviti največji delež vsega gospodinjskega dela pa tudi za otroke je morala, če ji niso na pomoč priskočili starši, večinoma skrbeti sama. Zato ji ni zmanjkovalo časa le za politično delo, ampak tudi za dodatno izobraževanje, kulturno dejavnost, šport in počitek.

Pričakovanja tistih, ki so menili, da so se ženske zaradi sodelovanja v vojnih in revolucionarnih dogodkih osvobodile občutka manjvrednosti pred moškimi in strahu pred javnim življenjem ter da bodo odslej skupaj z moškimi soustvarjale nove zakone in soodločale o vseh vprašanjih, se torej v marsičem niso uresničila. Vzroki so bili različni. Mlada država, ki se je spopadala s posledicami vojne, ni bila sposobna vzpostaviti zadostnega števila zdravstvenih in socialnih ustanov. Prostovoljna pomoč socialno čutečih posameznikov je bila še vedno neobhodna, skrb za vse pomoči potrebne pa je bila tudi v socializmu razumljena kot ženska naloga. Uvedba planskega gospodarstva po sovjetskem vzoru je zahtevala zaposlitev ogromnega števila novih delavcev, država pa ni bila sposobna zagotoviti zadostnega števila ustanov otroškega varstva in gospodinjskih servisov. Partijski voditelji, ki so dobro poznali negativne posledice prehitre vzpostavitve popolne ženske enakopravnosti v Sovjetski zvezi po oktobrski revoluciji, so si prizadevali, da ženska ne bi pozabila svojih materinskih dolžnosti. Socialistična država si je želela nacionalno zavednih, politične-

mu vodstvu vdanih, požrtvovalnih in marljivih graditeljev socialistične prihodnosti. Takšne državljane pa naj bi bila sposobna vzgojiti le ženska, ki je tudi sama vsaj lojalna oblastem, če že ne navdušena nad novo družbeno ureditvijo, vsaj toliko izobrazena, da je ne morejo premotiti »neznanstveni« pogledi, ki naj bi jih razširjali nasprotniki socializma, predvsem katoliška cerkev, zaposlena in politično aktivna, da bi s svojo dejavno udeležbo pri oblikovanju novega družbenega reda nudila novim generacijam ustrezen vzgled. Takšne zahteve so bile v danih pogojih za ženske skorajda neuresničljive, za številne moške, tudi za mnoge člane KP, pa nesprejemljive, saj so si ti v veliki večini bolj kot poklicno uspešnih žensk in političnih aktivistk želeli urejen dom, preskrbljene otroke in toplo kosilo.

Tradicionalnih pogledov ni bilo mogoče preseči. Vida Tomšič je kasneje resignirano ugotavljala, da »v boju spočete zamisli o možnosti novega tovarštva in enakosti med ljudmi niso bile vedno kos vračajočim se prikaznim starega sveta, ki so se dvigale iz obupa zaostalosti in poskušale s težo stoletnih navad, predsodkov in revščine znova strmoglaviti na zemljo tiste, ki so jurišali na nebesa.«¹ Vendar pa so za neuspeh popolnejše uresničitve ženske enakopravnosti obstajali še drugi razlogi, o katerih politični voditelji niso govorili. Ti so bili povezani z razumevanjem vloge KP v razvoju socialistične države in v njenem odnosu do vsega tistega, kar je označevala s pojmom feminizem. Marx, na čigar teorijo se je KPJ tako pogosto sklicevala, je sicer verjel, da bo človek dosegel svojo dokončno osvoboditev, ki jo je razumel kot popolno uresničitev vseh človekovih sposobnosti,² šele po socialistični revoluciji, pa vendar je prizna-

¹ Vida Tomšič, Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk, v: Vida Tomšič, Izbrani teksti I, Novi vidiki, Zavod SR Slovenije za šolstvo, Ljubljana 1980, str. 63.

² Karl Marx, Kritika nacionalne ekonomije, Pariški rokopisi 1844 (ekonomsko-filozofski rokopisi), Tretji rokopis: Privatna lastnina in komunizem, v: Karl Marx, Friedrich Engels, Izbrana dela, I. zvezek, Ljubljana 1969, str. 342. Po Marxovem mnenju naj bi se v zgodovinskem procesu odvijala tudi človekova psihična evolucija. Središčni pojem Marxove evolucijske teorije leži v človekovem odnosu do narave in razvoju tega odnosa. Na začetku naj bi bil človek popolnoma odvisen od narave in podoben otroku - njegova svoboda delovanja in sposobnost razmišljanja naj bi bili omejeni. Sčasoma pa naj bi postajal bolj in bolj neodvisen, s svojim delom naj bi naravo ne le vedno bolj obvladoval, ampak jo tudi preoblikoval, v tem procesu pa naj bi preoblikoval tudi samega sebe. Postopoma naj bi človek odraščal, in sicer tako dolgo, dokler ne bi povsem obvladal narave in postal povsem neodvisno bitje. Samo takšen neodvisen človek naj bi bil sposoben razviti vse svoje čustvene in intelektualne sposobnosti, socialistična družba pa naj bi bila tisto okolje, v katerem odrasel človek lahko začne razvijati vse svoje moči. (Povzeto po: Erich Fromm, S onu stranu okova iluzije, Moj susret s Marxom i Freudom, prevod dela Beyond the Chains of Illusion, Simon and Schuster Inc., New York 1962), Naprijed, Nolit in August Cesarec, Zagreb 1984, str. 35).

val, da so meščanske revolucije s politično emancipacijo državljanov naredile pomemben korak v razvoju človekovih pravic. Politična ideologija, kakršno so razvile socialistične države v 20. stoletju, je iz Marxove teorije prevzela predvsem kritiko meščanskega razumevanja človekovih pravic, izvajanje nadaljnjega razvoja teh pravic pa so si prilastile komunistične partije, pri čemer so budno pazile, da ta razvoj ni potekal v takšno smer, ki bi lahko ogrozila njihovo vodilno vlogo.³ Medtem ko so v kapitalizmu človekove pravice večkrat služile predvsem varstvu privatne lastnine in njenim imetnikom, so bile pravice posameznika v socializmu podrejene nadaljnjemu razvoju družbenega reda oziroma interesom tistih, ki so ta razvoj vodile – državnim oziroma partijskim oblastem.⁴ Nič čudnega torej, da so morale tudi ženske, tako kot vsi ostali državljani, svoje želje podrediti tistim ciljem, ki so se zdeli političnemu vodstvu najpomembnejši za usodo države.

Iz avtoritarnega načina vodenja države je izhajal odnos njenega vodstva do ženskega gibanja. Partija, ki se je proglasila za »najnaprednejšo, avantgardno silo«, ki edina pozna pot v socializem in s tem v lepšo bodočnost, ni dopustila ne le nobene politične opozicije, ampak tudi nobenega združenja, ki ni priznavalo njenega idejnega vodstva. Zato ni bilo nič neobičajnega, da je med drugim ukinila tudi vsa predvojna ženska društva. Kakor na drugih področjih je partijsko vodstvo kar samo odločilo tudi o tem, katere pravice ženske potrebujejo, in celo, na kakšen način naj si za njih prizadevajo. Poskrbelo je le, da so dobile prav takšno mero enakopravnosti, kot so jo potrebovale, da so lahko opravile vse tiste naloge, ki jih je samo določilo, oziroma, če uporabimo takratno izrazoslovje, kot jih je narekovala »izgradnja socializma«. Vse ostalo je bilo proglašeno kot »buržoazni feminizem«, kot poskus spodkopavanja vodilne vloge partije v boju za enakopravnost žensk. Morda je bila KPJ (enako velja tudi za sovjetsko in druge komunistične partije) pri omejevanju samostojnosti ženskih organizacij še temeljitejša kot na

³ »Že iskušnje prve socialistične države so z vso ostrino pokazale, da je odrekanje pravni državi ter zavesti o nujnosti omejevanja tudi nove, iz revolucije zrasle države, povzročilo prav na področju človekovega osvobajanja najtemnejše lise v dosedanjem razvoju socializma.« (Anton Perenič, *Zgodovinski razvoj človekovih pravic, v: Varstvo človekovih pravic, Razprave, eseji in dokumenti*, Ljubljana 1988, str. 31.)

⁴ Anton Perenič, *Zgodovinski razvoj človekovih pravic, v: Varstvo človekovih pravic, Razprave, eseji in dokumenti*, Ljubljana 1988, str. 31–32.

drugih področjih.⁵ Medtem ko je na primer ves čas obstoja socialistične države dopuščala delovanje sindikalnih in mladinskih organizacij, je nasprotovala vsakršnemu samostojnemu delovanju žensk. Med vojno, ko je bila v času vojne in revolucije ženska pomoč neobhodna, se je partijsko vodstvo kljub temu odločilo za ustanovitev posebne ženske organizacije, AFŽ. Podpiralo jo je tudi v prvih povojnih letih, saj je bilo žensko sodelovanje pri oblikovanju nove države in utrditvi partijske oblasti nepogrešljivo. Kasneje, ko se je življenje že dokaj ustalilo, pa so ženske izgubile svojo politično organizacijo z obrazložitvijo, da so si ženske enakopravnost že pridobile, edina ovira – stari, patriarhalni odnosi v družini pa naj bi sčasoma, z nadaljnjim razvojem socialističnega samoupravljanja, zamrli kar sami od sebe. AFŽ, ki so jo nekateri razumeli kot združenje zagrizenih bork za ženske pravice, je bila namreč zamišljena le kot pomočnica partije pri izvajanju njene politike, vsakršen poizkus prizadevanja njenih članic za uvedbo popolnejše ženske enakopravnosti je bil proglašen za poskus obuditve buržuaznih feminističnih idej in zato že v kali zatrt. Leta 1953 je bila AFŽ ukinjena. Nadomestila jo je Zveza ženskih društev,⁶ ki je delovala v okrilju Socialistične zveze delovnega ljudstva in je bila sestavljena iz različnih, ne izključno ženskih organizacij (Društvo prijateljev mladine, Rdeči križ itd.), ki so si prizadevala za zagotovitev ugodnejših življenjskih pogojev zaposlenih žensk in njihovih družin (otroško varstvo, šolske kuhinje, zdravstveno varstvo, izobraževanje žensk ipd.), pridevnik ženski pa je ostal predvsem zato, da je zvezi omogočil sodelovanje v mednarodnem ženskem gibanju.

Razumevanje za ženske pravice je bilo torej v mirnejših časih manjše kot v kriznih obdobjih in Slovenke je po socialistični revoluciji doletela podobna usoda, kot so jo pred njimi doživljale že mnoge ženske v drugih predelih sveta. V duhu Deklaracije neodvisnosti ZDA (1776), ki je razglasila naravno enakost vseh ljudi, so številni prebivalci severne Amerike

⁵ Najbrž ni le naključje, da sta bili tako sovjetska ženska organizacija (Ženotdel) kot jugoslovanska AFŽ ustanovljeni v posebnih razmerah vojne in revolucije (1919 oziroma ob koncu leta 1942) in da sta bili obe ukinjeni približno po desetih letih (1929 oziroma 1953), ko se je življenje v socialistični državi že dokaj ustalilo. (Podatki o sovjetski ženski organizaciji v: Sheila Rowbotham, *Svest žene – svet muškarca*, Beograd 1983, str. 88-102.)

⁶ V Sloveniji je bila Zveza ženskih društev ustanovljena leta 1955. 1962. se je preoblikovala v Konferenco za družbeno aktivnost žensk, leta 1976 pa je njeno vlogo prevzel Svet za vprašanja družbenoekonomskega in političnega položaja žensk pri predsedstvu Republiške konference SZDL Slovenije. (Maca Jogan, *Žensko gibanje*, v: *Enciklopedija Slovenije* 15, Ljubljana 2001, str. 321-322.)

menili, da imajo tudi ženske pravico do glasovanja in javnih služb in v nekaterih državah so ženske v tem času že lahko volile. Kmalu zatem se je povsod uveljavilo pravilo, da lahko volijo le premožni državljani, poročenim ženam pa so bile odvzete lastninske pravice.⁷ Več kot 80 let je moralo preteči, da so ženske v eni od ameriških držav ponovno dobile volilno pravico. Še slabše se je godilo Francozinjam. V obdobju francoske revolucije je obstajalo upanje, da bodo tako kot vsi moški državljani dobile politične pravice tudi ženske. Po obnovitvi monarhije pa je prejšnjo teorijo o psihični enakosti vseh ljudi nadomestilo mnenje, da obstoji med spoloma temeljna in nespremenljiva naravna razlika. Leta 1793 so v Parizu zaprli vse ženske klube,⁸ Napoleonov zakonik je določal popolno podrejenost zakonske žene svojemu možu, francoske ženske pa so dobile volilno pravico šele ob koncu druge svetovne vojne. Po mnenju Ericha Fromma je bila emancipacija žensk v času tako imenovanih meščanskih revolucij zamišljena tako, da naj bi postale enake moškimi. Ženske naj torej ne bi dobile možnosti za svoboden razvoj svojih zamisli in sposobnosti, nasprotno, pravice naj bi dobile samo zato, da bi postale neke vrste »meščanski moški«.⁹ Morda bi lahko rekli, da se je sredi 20. stoletja nekaj podobnega pripetilo tudi v Sloveniji in Jugoslaviji. V vojnih in revolucionarnih časih je partijsko vodstvo razglašalo žensko enakopravnost, da pa je pri tem mislilo na emancipacijo v smislu »socialističnega moškega« in ne na uveljavitev nekih drugačnih, dotlej nepriznanih pogledov in interesov, je bilo jasno že kmalu po vzpostavitvi nove države. Medtem ko je bilo samo po sebi umevno, da so moški primerni za vodilne položaje v političnem in gospodarskem življenju, se je pogosto poudarjalo, da morajo ženske svoje sposobnosti najprej dokazati, pomembnejša mesta pa so lahko zasedle le tiste, ki so v javnem življenju vsaj deloma sprejele moške vedenjske vzorce. In bolj ko se je partijska oblast utrjevala, manj je državno vodstvo potrebovalo politično podporo žensk. Zato niti ni neobičajno, da si je slovensko partijsko vodstvo v začetku petdesetih let bolj »mlačno« prizadevalo za nadaljnji razvoj ženske enakopravnosti kot v prvih povojnih letih, in da je postalo nekoliko prizanesljivejše do tistih, ki so želeli ohraniti tradicionalno vlogo ženske.

⁷ Avgust Lešnik, Ohromljena (slovenska) demokracija, v: Ženske, politika, demokracija, Za večjo prisotnost žensk v politiki, Ljubljana 1999, str. 104.

⁸ Erich Fromm, Kriza psihoanalize (prevod dela *The Crisis of psychoanalysis*, Faecet publications, Inc. Greenwich, conn., 1971), Ljubljana 1972, str. 127.

⁹ Prav tam, str. 127.

Kakšne spremembe je Slovenkam potemtakem sploh prinesel socializem?

Ob ocenah položaja žensk v socialistični Sloveniji v letih 1945–1953 je treba upoštevati, kakšen je bil njihov položaj v predhodnem obdobju. V prvi Jugoslaviji je bila slovenska ženska v družinskem življenju podrejena moškemu in brez političnih pravic. Od ženske se je pričakovalo, da bo predvsem dobra mati in gospodinja, hkrati pa je naraščala tudi želja po izobrazbi in uveljavitvi v poklicnem življenju. Precejšnje število žensk se je bilo prisiljeno zaposliti iz ekonomskih razlogov, saj povprečna plača slovenskega delavca pogosto ni zadoščala za preživetje družine.¹⁰ Pospešena deagrarizacija države je povzročila, da si je moralo veliko število podeželskih deklet in žena, ki v domačem kraju niso našle dela, že takrat poiskati delo v mestih.¹¹ Ženske so bile za enako delo slabše plačane kot moški, niso jim bili dostopni vsi poklici in vsa delovna mesta. Z obstoječim stanjem niso bili zadovoljni niti vsi moški niti številne ženske. Čeprav se marsikdo ni strinjal z revolucionarnim načinom poti do sprememb niti z načinom njihovega uresničevanja, pa vendar ne moremo reči, da so bile novosti nepričakovane in povsem nezaželene. Program KPJ, ki je vključeval tudi zahteve po ženski enakopravnosti in socialno pravičnejši družbi, se skorajda ni razlikoval od ciljev večine ženskih društev, ki so se prav tako borila za politične pravice žensk, enake plače obeh spolov za enako delo, enakopravnost zakonskih otrok z nezakonskimi, odpravo dvojne morale, proti prostituciji, alkoholizmu ipd. Spremenjena vloga žensk v socializmu sicer ni bila posledica večinsko izražene volje poslancev v demokratičnem parlamentu tipa zahodnoevropskih držav, pa kljub temu ne bi mogli pritrđiti tistim, ki menijo, da je

¹⁰ Iz statističnih podatkov, ki jih navaja dr. France Kresal, je razvidno, da je »60,5 % slovenskih delavcev in delavk živel v absolutni revščini, ne glede na to ali so bili samski, ali vzdrževalci družine, če pa upoštevamo še stroške za vzdrževanje družine, potem le 11,5 % delavcev ni živel v revščini, ampak v eksistenčnem minimumu.« (France Kresal, Pregled razvoja delavsko zaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnama, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, VIII–IX, št. 1–2, Ljubljana 1968–1969, str. 169.)

¹¹ Na Slovenskem je začelo kmečko prebivalstvo upadati že po letu 1880. Leta 1880 se je 960.000 ali približno 80 % prebivalcev Slovenije ukvarjalo s kmetijstvom, leta 1931 jih je bilo 814.644 ali 58,8 %, leta 1948 pa 704.111 ali 48,9 %. Med leti 1900 in 1931 je zmanjšanje znašalo letno 3300 prebivalcev, v obdobju 1931–1948 pa 6500. (Gliha Slavko, Kmetijstvo, v: Enciklopedija Slovenije 5, Ljubljana 1991, str. 129–130.)

bila po drugi svetovni vojni enakopravnost Slovenkam in drugim Jugoslovankam vsiljena. Dolgoletna prizadevanja mnogih moških in številnih žensk, ki so se za doseg svojih pravic v okviru različnih društev borila že vsaj od začetka 20. stoletja dalje, nedvomno ne govorijo v prid takim in podobnim trditvam.

S sprejemom zakonodaje, ki je ženskam omogočala enakopravnost na vseh področjih, so te dobile nove možnosti, marsikaj pa je ostalo nespremenjeno. Podoba zaposlene matere se sicer pogosto povezuje s pojmom socializem, vendar slovenska delavka z otroki tudi v prvi Jugoslaviji ni bila nikakršna posebnost. Medtem ko so državne ustanove sicer na različne načine omejevale zaposlovanje poročenih žensk, so podjetniki radi sprejemali na delo matere, ki so se, še zlasti v obdobjih gospodarskih kriz, zadovoljile s še tako majhno plačo. Po drugi svetovni vojni se je sicer število zaposlenih žensk izredno povečalo,¹² vendar pa je zelo naraslo tudi število moških delavcev, tako da se odstotek zaposlenih žensk od vseh zaposlenih v obdobju 1945-1953 glede na predvojno dobo še ni bistveno spremenil. Že pred vojno je namreč odstotek zaposlenih žensk v slovenskem prostoru znašal blizu 30 % (in jih v nekaterih letih celo znatno presegel), v letih 1945-53 pa se je prav tako gibal okrog 30 %. Zaradi manjše izobrazbe in slabše strokovne usposobljenosti je bilo tudi v prvih povojnih letih veliko žensk še vedno zaposlenih kot nekvalificiranih delavk, ki so večinoma delale v težkih delovnih pogojih, v starih tovarnah z zastarelimi stroji, pogosto živele v slabih stanovanjskih razmerah in bile dvojno obremenjene - na delovnem mestu in z gospodinjskih delom, ki je v obdobju splošnega pomanjkanja zahtevalo ogromno truda in časa. Medtem ko so bile plače uslužbencev in uslužbenk za enako delo enake, pa dokumenti iz obravnavanega obdobja pogosto govorijo o tem, da so industrijske delavke prejemale v povprečju 25 % manjše plače kot moški delavci, predvsem zaradi manjše strokovne usposobljenosti in zaradi tega, ker so v manjšem številu kot moški opravljale normirana dela (s preseganjem norm si je bilo mogoče bistveno izboljšati osnovno plačo). Ta razlika v plači je bila večja od jugoslovanskega povprečja (20 %), manjša kot je bila v slovenskem delu prve Jugoslavije (od 27,8 % do 43,7 %) in manjša kot v večini kapitalističnih držav, kjer

¹² Tako naj bi bilo leta 1931 na področju industrije in obrti zaposlenih 24.500 žensk, leta 1948 pa 45.600. (Ekonomski položaj žene na območju današnje LR Slovenije v 100 letih, Zavod za statistiko LR Slovenije, Ljubljana 1955, str. 44.)

naj bi po razpoložljivih podatkih pogosto znašala več kot 30 %. Zavest, da je treba hkrati z zaposlovanjem žensk ustanovljati otroške varstvene ustanove, je obstajala že v prvi Jugoslaviji. Ustanavljanje otroških vrtcev v podjetjih z več zaposlenimi ženskami je določal že zakon o zaščiti delavcev iz leta 1922, vendar pa jih lastniki podjetij zaradi premajhnih kazni pogosto niso upoštevali (vrtca pri Tobačni tovarni v Ljubljani in pri Tovarni Hutter in drug v Mariboru sta bila bolj izjema kot pravilo). Poleg vrtcev, ki so jih vzdrževali podjetniki, je obstajalo v letu 1939/40 še 60 vrtcev z 79 vzgojiteljicami za predšolske otroke (za ok. 2400 otrok). Za šolske otroke je bilo v mestih in večjih krajih 17 dnevnih zavetišč (za 257 otrok).¹³ Za večino otrok zaposlenih mater torej ni bilo prostora v varstvenih ustanovah! Tudi v prvih osmih letih po vojni ni bilo dosti boljše. Prve jasli so bile zgrajene leta 1947, v letu 1949 jih je bilo 13. Več je bilo otroških vrtcev oziroma domov igre in dela, ki jih je bilo leta 1946 12, leta 1949 pa sicer že 77, vendar so bile njihove prostorske zmožnosti majhne in so lahko sprejele le manjše število otrok. Tako je tudi v tem času več tisoč otrok še vedno čakalo na sprejem v varstveno ustanovo, marsikatera mati se ni mogla zaposliti samo zato, ker za svojega otroka ni našla ustreznega varstva. Pač pa je bilo ustanovljenih veliko število šolskih kuhinj, ki jih takoj po vojni sploh ni bilo, leta 1949 pa jih je bilo 680. V obdobju 1950-1953 se je število tovrstnih ustanov še zmanjšalo.

Medtem ko je bilo žensko izobraževanje v prvi Jugoslaviji drugotnega pomena¹⁴ in so bile ob vsakem pomanjkanju finančnih sredstev najprej na udaru ženske šole, je socialistična Jugoslavija prav tako kot izobraževanje vseh državljanov podpirala tudi izobraževanje žensk. Tako je v obdobju 1923-1945 na ljubljanskih visokih šolah diplomiralo 492 slušateljic, v obdobju 1945-1953 pa 933. V letu 1939/40 je na primer diplomiralo 21,1 % žensk (50 žensk in 237 moških), leta 1953 pa že 34,9 % (223 žensk in 638 moških).¹⁵

¹³ Ekonomski položaj žene na območju današnje LR Slovenije v 100 letih, Zavod za statistiko LR Slovenije, Ljubljana 1955, str. 33.

¹⁴ Slovenke so bile v povprečju sicer bolj izobražene od žensk v drugih predelih Jugoslavije - leta 1931 je bilo na Slovenskem le 5,8 % nepismenih žensk, medtem ko je bilo jugoslovansko povprečje 56,6 % nepismenih žensk. Razlog je bil v tem, da je bila v avstrijski državi, kamor je pred letom 1918 spadala Slovenija, že v 2. polovici 18. stoletja uvedena obvezna osnovnošolska obveznost.

¹⁵ Ekonomski položaj žene na območju današnje LR Slovenije v 100 letih, Zavod za statistiko LR Slovenije, Ljubljana 1955, str. 22-23.

Čeprav se uveljavljanje žensk v političnih in oblastnih organih niti v jugoslovanskem niti v slovenskem prostoru ni razvijalo v skladu s pričakovanji tistih, ki bi si večje zastopanosti žensk resnično želeli, je bilo leta 1946 v slovenskem parlamentu 7,5 % odstotka žensk (leta 1953 pa 9,3 %), medtem ko pred vojno ženske na tem področju niso imele niti volilne pravice in je bila po razpoložljivih podatkih povprečna udeležba žensk v parlamentih držav Sveta Evrope leta 1945 3 % (leta 1953 je bilo v slovenski skupščini 9,3 % žensk, v parlamentih držav Sveta Evrope pa jih je bilo leta 1955 povprečno 7,5 %).¹⁶

V družinskem življenju se je v veliki meri ohranila delitev dela med spoloma, tako da so ženske še vedno opravljale večji del dolžnosti v zvezi z otroki in gospodinjstvom, vendar pa se je ob koncu obravnavanega obdobja počasi začela uveljavljati nekoliko drugačna miselnost. Organizacije (AFŽ, Rdeči križ, Ljudska prosveta itd.), ki so se ukvarjale s tako imenovanim kulturno-prosvetnim delom med ženskami, so kljub temu, da so zasledovale predvsem s strani partije določene cilje, opravile pomembno delo. Z njihovo pomočjo so si tudi ženske v odročnejših predelih razširile svoje znanje in se naučile celo vrsto uporabnih veščin, tovrstna dejavnost pa je pripomogla tudi k temu, da so se pogledi na gospodinjstvo in materinstvo počasi le začeli spreminjati. Vedno več se je govorilo o vzgoji fantov za zakon in družino, o šolah za starše, pomoči vseh družinskih članov v gospodinjstvu, nalogah očetov pri vzgoji otrok ipd.

Nedvomno se je že v letih 1945-1953 bistveno izboljšala socialna zaščita zaposlenih delavcev, delavk in njihovih družin. Medtem ko v prvi Jugoslaviji precejšen del oseb, ki so se preživljale z lastnim delom ni bil niti zdravstveno niti nezgodno zavarovan,¹⁷ pokojninsko zavarovanje, ki je prej veljalo le za nekatere kategorije delavcev, pa je bilo splošno uvedeno šele leta 1937,¹⁸ so v socialistični Jugoslaviji do leta 1950 dobili vsi

¹⁶ Ženske, politika, demokracija, Za večjo prisotnost žensk v politiki, Urad za žensko politiko, Ljubljana 1999, str. 276.

¹⁷ Poljedelski delavci in vsi priložnostno zaposleni - dninarji, viničarji, hlapci, dekle, perice, čistilci stanovanj in drugo tako imenovano hišno pomožno osebje, med katerim je bilo veliko število žensk.

¹⁸ Po popisu prebivalstva iz leta 1931 je bilo na Slovenskem tako imenovanega delovnega ali aktivnega prebivalstva s kmeti vred 574.000, od tega 224.000 žensk, od katerih naj bi jih bilo le 13 % socialno zavarovanih. (Ekonomski položaj žene na območju današnje LR Slovenije v 100 letih, Zavod za statistiko LR Slovenije, Ljubljana 1955, str. 33.) Glej tudi France Kresal, Pregled razvoja delavsko zaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnoma, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, VIII-IX, št. 1-2, Ljubljana 1968-1969, str. 177.

zaposleni v državnem, združenem in zasebnem sektorju ter člani njihovih družin enake pravice na področju socialnega zavarovanja (za primer bolezni, nezgode, starosti, smrti), zaposlene ženske pa še pravico do plačanega porodniškega dopusta, do paketa z najnужnejšimi potrebščinami za dojenčka, odmora za dojenje ipd. Vse to so sicer določali že delavsko zaščitni predpisi za delavke v prvi Jugoslaviji in nekateri od njih so bili celo ugodnejši od tistih po drugi svetovni vojni,¹⁹ vendar pa so delodajalci zaradi prenizkih kazni zakonske predpise pogosto kršili. Ženske si iz strahu pred izgubo zaposlitve niso upale uveljavljati svojih pravic. Ta strah je bil tako močan, da se je ohranil še precej let po vojni, ko je bil najbrž precej manj opravičen. Socialistična Slovenija je namenila več pozornosti tudi zdravstvenemu varstvu mater in njihovih otrok, saj je že v prvih letih po vojni močno naraslo število posvetovalnic za matere,²⁰ otroških dispanzerjev²¹ in otroških bolnic.²²

Ob koncu se nam torej postavlja vprašanje, kaj je (če sploh je) prelomno obdobje in uveljavitev novega družbenega sistema prineslo na področju vloge in položaja žensk?

Življenje zaposlenih žensk je kasneje postalo lažje kot v prvih povojnih letih. Otroško varstvo je bilo zagotovljeno vedno večjemu številu predšolskih in šolskih otrok, naraščalo je število šolskih kuhinj, pralnic in šivalnic, zdravstvena pomoč je prodrla tudi v najbolj oddaljene kraje, porodniški dopust se je podaljševal (v šestdesetih letih je znašal 135 dni, v letu 1975 osem mesecev, leta 1986 pa eno leto), ženske so dobile pravico do svobodnega odločanja o rojstvu otrok. Kljub temu so bile zaposlene ženske, katerih odstotek je narasel na približno 40 %, ²³ še vedno dvojno obremenjene, zastopanost žensk v političnih organih še vedno ni bila zadovoljiva, v poklicnem življenju so se težje uveljavljale kot moški, skratka, globoko zakoreninjene predstave o tem, da je poklicno delo ženske bolj dodatek k družinskemu proračunu kot ustvarjalna potreba,

¹⁹ Zakon o zaščiti delavcev iz leta 1922 je določal štirimesečni porodniški dopust, zakonski predpis iz leta 1946 pa le 12 tednov (še leta 1949 se je povečal na 90 dni). Nočno delo žensk, ki pred vojno ni bilo dovoljeno, je bilo v drugi Jugoslaviji prepovedano šele leta 1956.

²⁰ Ob koncu druge svetovne vojne naj bi bila v Sloveniji le 1, leta 1949 pa 159.

²¹ Leta 1945 naj bi jih bilo v Sloveniji 28, leta 1949 pa 42.

²² Leta 1945 je bila v Sloveniji 1, leta 1949 pa 3.

²³ Leta 1952 je bilo med vsemi zaposlenimi 33,3 % žensk, leta 1970 41,2 %, leta 1980 44,2 %, leta 1990 pa 46,8 %. (Maca Jogan, *Žensko gibanje*, v: *Enciklopedija Slovenije* 15, Ljubljana 2001, str. 322.)

ni moglo izkoreniniti niti dejstvo, da so bile v zadnjih desetletjih 20. stoletja slovenske ženske v povprečju že bolj izobražene od moških,²⁴ niti številna republiška in državna posvetovanja, vključevanje v tovrstne akcije mednarodnih organizacij (OZN), niti sklepi in resolucije oblastnih in političnih organov.²⁵ Politične organizacije naj bi vzpodbujale pospešeno zaposlovanje žensk v perspektivnejših gospodarskih panogah, organiziranje takšnega izobraževanja in usposabljanja ob delu, ki bi bilo dostopno tudi tistim z družinskimi obveznostmi, spreminjanje tradicionalne miselnosti in odnosov v podjetjih in ustanovah, večje vključevanje žensk v organe odločanja tako na lokalnem kot republiškem in zveznem nivoju, raziskovalno delo o položaju ženske v družbi, skratka, na najrazličnejše načine naj bi si prizadevale za izoblikovanje pogojev »za udeležbo žensk v procesih odločanja na vseh ravneh zato, da bodo razprave o razvojnih planih in družbenih odločitvah z vseh področij življenja in dela celovitejše in osvetljene z različnih zornih kotov...«²⁶

²⁴ Leta 1938/39 je bilo med slušatelji ljubljanske univerze 19 % žensk, leta 1945/46 31,2 %, leta 1970/71 je bilo na obeh slovenskih univerzah 42,4 % žensk, leta 1980/81 pa 53,9 %. Leta 1996 so imeli zaposleni moški povprečno 10,6 let šolanja, ženske pa 10,8. (Maca Jogan, Žensko gibanje, v: Enciklopedija Slovenije 15, Ljubljana 2001, str. 322.)

²⁵ Predsedstvi RK SZDLS in RS ZSS sta na svojih sejah v oktobru 1985 ob obravnavi poročila o uresničevanju Resolucije Skupščine SFRJ o temeljnih smereh družbenega delovanja za izboljšanje družbenoekonomskega položaja in vloge žensk v socialistični samoupravni družbi in zaključku Desetletja Združenih narodov za ženske v SR Sloveniji ugotovili med drugim tudi naslednje: »...da so še zmeraj zakoreninjene v zavesti ljudi stare predstave o družbeni vlogi spolov v procesu dela, poklicnega napredovanja in izobraževanja. Enostranski razviti interesi žensk za tako imenovane 'ženske poklice' nas opozarjajo, da nismo storili dovolj za spreminjanje stališč in odnosov do poklicnega dela žensk, kar se kaže tudi v visokem deležu strokovno usposobljenih žensk med nezaposlenimi... Ugotavljamo, da je le malo žensk zaposlenih na kreativnih in vodstvenih delih in to tudi v dejavnostih, kjer so pretežno zaposlene ženske... Tudi relativno nizko število žensk, ki se izobražujejo ob delu, zmanjšuje njihove možnosti za napredovanje in družbeno uveljavljanje. Dinamike zaposlovanja žensk ni v zadostni meri spremljala tudi demokratizacija družinskih odnosov in razvoji raznovrstnih oblik družbenega standarda ter uslužnostnih dejavnosti, zato so ženske še vedno dvojno obremenjene - s poklicnim delom in z delom doma. To ovira tudi njihovo vsestransko poklicno in družbeno uveljavljanje ter uresničevanje starševske vloge. V zaostrenih razmerah se spet pojavljajo tradicionalistična razmišljanja, da bi morali v večji meri zadovoljevanje nekaterih skupnih potreb, kot so vzgoja in varstvo otrok, prehrana, servisna opravila, vračati v družino.« (AS 537, RK SZDL Slovenije, škatla 55 /številka je začasna, ker gradivo še ni dokončno urejeno/, Predsedstvo RK SZDL Slovenije in Predsedstvo RS ZSS, ugotovitve in stališča, 8.11.1985.)

²⁶ AS 537, RK SZDLS, škatla 55 (številka je začasna, ker gradivo še ni dokončno urejeno), Predsedstvo RK SZDL Slovenije in Predsedstvo RS ZSS, ugotovitve in stališča, 8. 11. 1985.

Spremembe, ki jih je prinesla ustanovitev nove, samostojne slovenske države, k večji enakopravnosti žensk niso pripomogle. Domače in tuje raziskovalke, ki se ukvarjajo s proučevanjem življenja žensk v nekdanjih socialističnih državah srednje in vzhodne Evrope, ugotavljajo, da se je njihov položaj v času po uvedbi parlamentarne demokracije in tržnega gospodarstva poslabšal: večjajo se socialne razlike, število žensk v političnem življenju se manjša, brezposelnost marsikdaj najbolj prizadene ženske, ki zaradi svoje materinske funkcije težje dobijo zaposlitev, otroško varstvo je dražje in težje dosegljivo, plačilo za enako delo ni več zagotovljeno, privlačnejša delovna mesta so večkrat vezana na spol ali starost, število zagovornikov teorije, po kateri naj se ženska posveča predvsem družini, se večja...²⁷

Odgovor na vprašanje, kakšen vpliv je socialistično obdobje, katerega temelji so se izoblikovali prav v obdobju 1945–1953, imelo v življenju žensk v Sloveniji, torej ni lahek niti enostaven. Nedvomno se je položaj Slovenk po drugi svetovni vojni znatno izboljšal in v marsičem prehitel gospodarsko močnejše in civilizacijsko višje razvite države. Vendar se je pokazalo tudi, da se mišljenje spreminja počasi in s težavo, da stopnje v razvoju ni mogoče povsem preskočiti. Vsiljuje pa se misel, da spremenjene družbene razmere spreminjajo človeka le deloma, veliko bolj in trajneje spremenjeno mišljenje spreminja odnose v družbi in njeno ureditev.

²⁷ Več o tem v: Maca Jogan, *Seksizem v vsakdanjem življenju*, Ljubljana 2001; *Ženske, politika, demokracija, Za večjo prisotnost žensk v politiki*, Ljubljana 1999; Barbara Einhorn, *Cinderella Goes to Market, Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe*, London - New York 1993; Barbara Lobodzinska, *Family, women, and employment in Central-Eastern Europe, Contribution to Sociology, Number 112*, Greenwood Press, Westport, Connecticut, London 1995.

VIRI IN LITERATURA

Pri obravnavi položaja in vloge žensk v Sloveniji v obdobju 1945-1953 sem temeljila na virih družbenopolitičnih organizacij, ki so bile v obravnavanem času zadolžene za reševanje t.i. ženskega vprašanja, in na raznovrstnem gradivu o ženski problematiki, ki ga je zbrala Vida Tomšič in ga danes kot enega izmed osebnih fondov hrani Arhiv republike Slovenije. Kot osnovo sem uporabila arhivsko gradivo CK KPS (ZKS),¹ ki je določal temeljne smernice glede določanja vloge žensk v socialistični Sloveniji, v največji meri pa gradivo AFŽ Slovenije,² ki je bila zadolžena za uresničevanje partijskih zahtev v praktičnem življenju. Predstavitev položaja zaposlenih žensk izhaja tudi iz arhivskega gradiva sindikalnih organizacij, ki naj bi poskrbele za politično vzgojo ter vzpostavitev bolj-ših splošnih življenjskih pogojev delavk in uslužbenk. Zaradi centraliziranega načina vodenja družbenopolitičnih organizacij,³ deloma pa tudi zato, ker je gradivo lokalnih organov pomanjkljivo ohranjeno, sem se v največji meri oprla na arhivske fonde republiških vodstev teh organizacij. Pričakovala sem, da bom našla podatke o ženskih vprašanjih tudi v okviru fondov OF in mladinskih organizacij Slovenije, vendar pa glede na stanje gradiva lahko sklepamo, da se zveza Ljudske mladine Slovenije za specifične probleme mladink ni zanimala, OF pa se z ženskim vprašanjem verjetno ni ukvarjala zaradi tega, ker je bila za problematiko odraslih žensk zadolžena AFŽ. Za osvetlitev položaja žensk na posameznih področjih sem si pomagala z analizami slovenskega statističnega zavoda,

¹ Poleg zapisnikov sej politburoja, ženske komisije in plenumov CK KPS sem uporabljala tudi objavljene vire (zapisnike partijskih kongresov), izključno objavljenih dokumentov pa sem se poslužila pri navajanju jugoslovanskih partijskih dokumentov.

² Ker je gradivo Glavnega odbora AFŽ Slovenije pomanjkljivo ohranjeno in še ni dokončno urejeno (zapisniki kongresov in sej se nahajajo na različnih mestih v različnih fondih - precej zapisnikov se namreč ne nahaja v fondu GO AFŽ, ampak jih je treba poiskati v ohranjenem gradivu Vide Tomšič, Ade Krivic itd.), sem zaradi lažje dostopnosti večkrat raje navedla objavljene govore vodilnih političnih funkcionarjev, predvsem tiste s kongresov in plenumov, ki jih je skrbno spremljala in vestno ter natančno objavljala revija Naša žena.

³ Vodstva teh organizacij so praviloma dobivala na vpogled sejne zapisnike in delovna poročila nižjih organov.

ki so bile objavljene v posebnih publikacijah. Upoštevala sem tudi izsledke dosedanjih zgodovinskih raziskav ženske preteklosti, ki jih do sedaj v slovenskem prostoru (vsaj za obdobje po 2. svetovni vojni) še ni bilo prav veliko,⁴ nekatere ugotovitve etnologov, psihologov in filozofov, še zlasti pa sociološka dela, ki so ženskemu vprašanju posvečala precejšnjo pozornost vse od začetka osemdesetih let 20. stoletja. Za slikovitejši prikaz posameznih izsekov iz življenja Slovenk sem se naslonila na članke v revijah in časopisih, predvsem v ženskem tisku (Naša žena in Kmečka žena). Vprašanja položaja in vloge žensk nisem obravnavala ločeno od ostalega dogajanja v državi, ampak sem žensko problematiko skušala čim bolj umestiti v prostor in čas. Pri obravnavanju politične, gospodarske, socialne in kulturne zgodovine, zgodovine vzgoje in izobraževanja sem se naslonila na dela zgodovinarjev, pravnikov, ekonomistov, pedagogov, andragogov ipd.

Pri predstavitvi zgodovine žensk v predhodnem obdobju (1918-1945) sem si pomagala predvsem z arhivskim gradivom, s članki in knjigami tedanjih vodilnih članic ženskih društev, z objavljenim gradivom 5. državne konference KPJ iz leta 1940, ki je postavila temelje vsem nadaljnjim obravnavam ženskega vprašanja, z dokumenti Slovenske protifašistične ženske zveze iz let 1944-1945 in dokumenti, s članki in spomini, objavljenimi v obsežnem zborniku v treh delih z naslovom Slovenke v narodnoosvobodilnem boju. Oris marksistične teorije o reševanju ženskega vprašanja sem oblikovala na podlagi del Marxa, Engelsa, Bebla in Lenina, o razumevanju teh idej v slovenskem in jugoslovanskem prostoru pa sem spregovorila predvsem z besedami nekaterih najvplivnejših članov in članic KPJ.

V pričujočem delu sem skušala vsaj v grobih črtah zajeti čim več področij življenja slovenske ženske v prvih osmih letih po končani drugi svetovni vojni. Seveda bi bilo mogoče posamezne tematske sklope razširiti in poglobiti, na primer z raziskavo arhivskega gradiva ministrstev (za socialno politiko oziroma za socialno skrbstvo, za zdravje, delo, prosveto, z ministrstvi za gospodarstvo ipd.), družbenopolitičnih organizacij in oblastnih organov na nivoju kraja, mesta, okraja, okrožja, oblasti itd., s spominsko literaturo, z osebnimi pričevanji ter še marsičem.

⁴ Veliko koristnih podatkov za obdobje 1941-1953 sem našla v zborniku Naše žene volijo.

Arhivski fondi in zbirke

Arhiv Republike Slovenije

- AS 228, fond Ministrstvo za socialno skrbstvo Ljudske republike Slovenije (MSS)
- AS 223, fond Vlada Republike Slovenije
- AS 353, fond Javno tožilstvo republike Slovenije
- AS 537, fond Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije (RK SZDLS)
- AS 540, fond Republiški svet Zveze sindikatov Slovenije (RS ZSS)
- AS 1237, fond Vrhovno sodišče Republike Slovenije
- AS 1413, osebni fond Vida Tomšič
- AS 1589, fond Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (CK ZKS)
- AS 1664, fond Glavni odbor Slovenske protifašistične ženske zveze (GO SPŽZ)
- AS 1666, osebni fond Minka Govekar
- AS 1761, Osebni fond Angela Vode
- AS 1800, fond Glavni odbor Antifašistične fronte žensk Slovenije (GO AFŽS)
- AS 1872, Zbirka spominskega gradiva o delavskem gibanju in narodnoosvobodilnem boju 1918-1945, Spomini Angele Vode
- AS 1931, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve (RSNZ), Nagodetov proces.

Zgodovinski arhiv Ljubljana

- ZAL, LJU 285, fond Splošno žensko društvo
- ZAL, LJU 465, fond Mestni ljudski odbor (MLO) Ljubljana

Časopisi in revije

- Čas, Ljubljana, 1930/31
- Delavska enotnost (DE), Ljubljana, 1946, 1947, 1948
- Delo (revija), Ljubljana, glasilo KPS, 1952
- Komunist (Organ Centralnega komiteja ZKJ), Beograd, 1953
- Ljudska pravica, Ljubljana, 1948
- Naša žena, Ljubljana, 1945-1953

- Organizacijski vestnik Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije, Ljubljana, 1953
 Problemi, Ljubljana, 1985, 1986
 Proleter (Organ Centralnog komiteta KPJ), Beograd, 1937
 Slovenski dom, Ljubljana, 1944
 Slovenski narod, Ljubljana, 1934
 Sodobnost (Neodvisna slovenska revija), Ljubljana, 1937
 Ženski svet, Ljubljana, 1934, 1936
 Ženski pokret (Organ Alianse ženskih pokretov kraljevine S.H.S.), Beograd, 1927

Drugi tiskani viri

- Anketa o zaposlenih ženah v LR Sloveniji 1951, Zavod za statistiko in evidenco LR Slovenije, Ljubljana 1954.
 Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo, VI. kongres Komunistične partije Jugoslavije (Zveze komunistov Jugoslavije), Cankarjeva založba, Ljubljana 1952.
 Dobrnič, Ob 50-letnici 1. kongresa Slovenske protifašistične ženske zveze, II. zvezek, Novo mesto 1994.
 II. kongres Komunistične partije Slovenije, Cankarjeva založba, Ljubljana 1949.
 Govori druga Tita ženama Jugoslavije, Pravno-politički položaj žena Jugoslavije, Savez ženskih društva NR Srbije, Beograd 1957.
 Naši zadaci, Referati na 1. kongresu antifašistkinja Jugoslavije, Centralni odbor AFŽ Jugoslavije, Beograd 1945.
 V. kongres Komunistične partije Jugoslavije, Cankarjeva založba, Ljubljana 1948.
 Slovenke v narodnoosvobodilnem boju I, Zbornik dokumentov, člankov in spominov, Zavod Borec v Ljubljani, Ljubljana 1970.
 Slovenke v narodnoosvobodilnem boju II-1, Zbornik dokumentov, člankov in spominov, Zavod Borec v Ljubljani, Ljubljana 1970.
 Slovenke v narodnoosvobodilnem boju II-2, Zbornik dokumentov, člankov in spominov, Zavod Borec v Ljubljani, Ljubljana 1970.
 Službene novine kraljevine Srba, Hrvata i Slovenca 1929 (v: Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 1929).

- Stenografski zapiski sej ustavodajne skupščine, Ljudska skupščina LRS, Ljubljana 1950
- Stenografski zapiski sej Ljudske skupščine LRS, Ljudska skupščina LRS, Ljubljana 1952
- Tito ženama Jugoslavije, Centralni odbor AFŽ Jugoslavije, Beograd 1945.
- Tomšič Vida: Ženska, delo, družina, družba (izbor govorov in člankov, druga dopolnjena izdaja), Komunist, Ljubljana 1978.
- Tretji kongres Zveze komunistov Slovenije, Cankarjeva založba, Ljubljana 1954.
- Uradni list DFJ, 1945.
- Uradni list FLRJ, 1946-1953, 1956.
- Uradni list LRS, 1946-1953.
- Uradni list SNOS, 1945.
- Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju, od 1. do 3. oktobra 1943, Dokumenti, Ljubljana 1953.

Literatura

- ADAMIČ Marjeta, Gradivo Antifašistične fronte žena Slovenije po letu 1945 v Arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, v: Arhivi, št. 1-2, Ljubljana 1983, str. 93-96.
- ANTIČ G. Milica, Ženske in politika, v: Od ženskih študij k feministični teoriji, Posebna izdaja Časopisa za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, Ljubljana 1993, str. 125-137.
- BAKIĆ S. Vojislav, Porodično pravo (Sedma dopolnjena in spremenjena izdaja), »Savremena administracija«, Beograd 1974.
- BEBEL August, Ženska in socializem, Cankarjeva založba, Ljubljana 1960.
- BILANDŽIĆ Dušan, Zgodovina Socialistične federativne republike Jugoslavije, Partizanska knjiga, Ljubljana 1980.
- BOLE Cita, Uloga i značaj dečjih ustanova u zdravstvenom prosvječivanju, v: Zdravstvena zaštita dece, Materiali sa I. nacionalnog kongresa za zaštitu dece od 2. do 5. oktobra 1955, Savet društva za staranje o deci i omladini, Beograd 1956, str. 200-209.
- BROZ Josip - Tito, Govor na prvi vsedržavni konferenci antifašističnih žena Jugoslavije v Bosanskom Petrovcu 6.12.1942, v: Borba za osvo-

- boditev Jugoslavije, Članki in govori iz narodnoosvobodilne borbe 1941-1945, Državna založba Jugoslavije, Beograd 1945, Slovenska izdaja, str. 109-113.
- COLLIN Françoise, *Philosophical Differences*, v: Georges Duby in Michelle Perrot, *A History of Women in the West*, V., *Toward a Cultural Identity in the Twentieth Century*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England 1996, str. 261-296.
- ČOH Mateja, *Ozadje kazenskih sodnih procesov 1945-1952* (v Mariboru in Ptuju), Magistrska naloga, Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Oddelek za zgodovino, Maribor 2001.
- ČOLAKOVIĆ Rodoljub, *Za Proletersku seksualnu etiku*, v: *Proleter*, št. 9, XIII, avgust 1937, str. 6-7.
- DECLARATION of the European Union on the occasion of the 50th anniversary of the Universal Declaration on Human Rights, Vienna, 10 December, 1998. Internet: The EU's Human rights and Democrat... versal Declaration on Human Rights. Avtor zapisa: Commissioner Chris Patten, Directorate General External relations, http://europa.eu.int/.../human_rights/doc/50th_decl_98.htm. Stanje z dne 20.1.2003.
- DEŽELAK - BARIČ Vida, Tomšič Vida, v: *Enciklopedija Slovenije* 13, Mladinska knjiga, Ljubljana 1999, str. 286.
- DEŽELAK - BARIČ Vida, *Vloga in položaj žensk na Slovenskem v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji 1941-1945*, v: *Naše žene volijo*, Urad za žensko politiko, Ljubljana 1999, str. 21-40.
- DE GIORGIO Michela, *Il modello cattolico*, v: Georges Duby in Michelle Perrot, *Storia delle donne in Occidente, L'Ottocento*, Laterza, Rim - Bari 1998 (tretja izdaja), str. 155-191.
- DJILAS Milovan, *Nova klasa*, Narodna knjiga, Beograd 1990.
- DOBNIKAR Mojca, *Predgovor*, v: Aleksandra Kollontaj, *Ženska v socializmu*, Krt, Ljubljana 1982, str. 7-17.
- DRAKULIĆ Slobodan, *Emancipacija žena i revolucija*, v: *Opredeljenja* (Časopis za teoriju i praksu socialističkog samoupravnog društva), št. 10-11, oktober - november 1978, Marksistički studijski centar CKSK BiH »Veljko Vlahović«, str. 219-227.
- DRGLIN Zalka, *Beseda o ženski šoli*, v: *Od ženskih študij k feministični teoriji*, Posebna izdaja Časopisa za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, Ljubljana 1993, str. 139-1155.

- DRNOVŠEK Darinka, Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKJ 1945-1954, Viri 15, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 2000.
- DORĐEVIĆ Jovan, Žensko pitanje, Antologija marksističkih tekstova, Radnička štampa, Beograd 1975.
- EINHORN Barbara, Cinderella goes to market, Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe, Verso, London - New York 1993.
- EKONOMSKI POLOŽAJ ŽENE NA OBMOČJU DANAŠNJE LR SLOVENIJE V 100 LETIH, Analize I, št. 1, Zavod za statistiko LR Slovenije, Ljubljana 1955.
- ENGELS Friedrich, Izvor družine, privatne lastnine in države, Cankarjeva založba, Ljubljana 1963.
- FÉMINISME, Nouveau Larousse Universel, Dictionnaire encyclopédique en deux volumes, 1. zvezek, Pariz 1948, str. 717.
- FEMMINISMO, Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti, Istituto G. Treccani, 1932 - X, str. 990-991.
- FERENC Tone, Ženske in volilna pravica, v: Naše žene volijo, Urad za žensko politiko, Ljubljana 1999, str. 61-69.
- FINŽGAR Alojzij, Rodbinsko pravo, Univerza v Ljubljani, Ljubljana 1957.
- FROMM Erich, Imati ili biti, Naprijed, Zagreb 1979.
- FROMM Erich, Kriza psihoanalize, Zbirka Misel in čas, Cankarjeva založba, Ljubljana 1972.
- FROMM Erich, S onu stranu okova iluzije, Moj susret s Marxom i Freudom, Naprijed, Nolit in August Cesarec, Zagreb 1984.
- GABRIČ Aleš, Informbirojevstvo na Slovenskem, v: Prispevki za novejšo zgodovino, št. 1-2, XXXIII, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1993, str. 163-175.
- GABRIČ Aleš, Ljudska prosveta Slovenije, v: Enciklopedija Slovenije 6, Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 289.
- GAJIĆ Marija, Zaštita zdravlja majke i deteta u svetlu našeg zakonodavstva, v: Zdravstvena zaštita dece (Materiali sa I. nacionalnog kongresa za zaštitu dece od 2. do 5. oktobra 1955), Savet društva za staranje o deci i omladini, Beograd 1956, str. 131-147.
- GEČ - KOROŠEC Miroslava, Družinsko pravo SFRJ, 1. del, Center za samoupravno normativno dejavnost, Ljubljana 1981.
- GEČ - KOROŠEC Miroslava, Družinsko pravo SFRJ, 2. del, Center za samoupravno normativno dejavnost, Ljubljana 1984.

- GLIHA Slavko, Kmetijstvo, v: Enciklopedija Slovenije 5, Mladinska knjiga, Ljubljana 1991, str. 126-130.
- GODEŠA Bojan, Angela Vode in medvojne dileme, v: Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev, Angela Vode in Boris Furlan žrtvi Nagodetovega procesa, Slovenska matica, Ljubljana 2001, str. 61-74.
- GOMBAČ Jure, Družbena skrb za mladoletne vojne sirote v republiki Sloveniji (1945-1952), Diplomaska naloga, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo, Ljubljana 1998.
- GOMBAČ Jure, Nova ideja socialnega skrbstva v Sloveniji med leti 1944 in 1950, Diplomaska naloga, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 1998.
- GOVEKAR Minka, Petindvajsetletnica ženskega dela, v: Slovenska žena (Zbornik »ob priliki razstave Slovenska žena« na velesejmu v Ljubljani), Splošno žensko društvo, Ljubljana 1926, str. 186-194.
- HADŽIOMEROVIĆ Hasan, Ekonomija ženskog rada i položaj žene u društvu, Veselin Masleša, Sarajevo 1959.
- JALUŠIČ Vlasta, »Nove demokracije« in »ženske študije«, v: Od ženskih študij k feministični teoriji, Posebna izdaja Časopisa za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, Ljubljana 1993, str. 107-118.
- JANCAR - WEBSTER Barbara, Women in Yugoslav National Liberation Movement, v: Sabrina Ramet, Gender Politics in the Western Balkans, The Pennsylvania State University 1999, str. 67-87.
- JANŽEKOVIČ Janez, Krščanstvo in marksizem, Od prepira do razgovora, Izbrani spisi, I. zvezek (ponatis), Mohorjeva družba, Celje 1984.
- JERAJ Mateja, Slovenska ženska društva med obema vojnama (1918-1941), v: Arhivi, št. 2, XXIII, Ljubljana 2000, str. 53-61.
- JERAJ Mateja, Slovenski sindikati in sindikalna politika 1945-1950, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 1995.
- JEREB Janez, Poklicno izobraževanje odraslih na Slovenskem 1945-1990, v: Jurij Jug, Prispevki k zgodovini izobraževanja odraslih (1945-1990), Poročilo o raziskavi, 1. del, Zgodovina izobraževanja odraslih, 4. zvezek. Moderna organizacija, Kranj 1997, str. 103-136.
- JEZERNIK Božidar, Non cogito ergo sum, Arheologija neke šale, v: Borec, 533-534, XLVI, Ljubljana 1994, str. 655-856.
- JOGAN Maca, Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana 1990.

- JOGAN Maca, Seksizem v vsakdanjem življenju, Znanstvena knjižnica, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 2001.
- JOGAN Maca, Ženske na poti od delne družinske do celostne družbene uveljavitve, v: Jogan in ostali, Ženske in diskriminacija, Delavska enotnost/Človek-Družina-Družba, Ljubljana 1986, str. 9-58.
- JOGAN Maca, Žensko gibanje, v: Enciklopedija Slovenije 15, Mladinska knjiga, Ljubljana 2001, str. 318-324.
- JUG Jurij, Ljudske in delavske univerze v obdobju 1945-1991, v: Jurij Jug, Prispevki k zgodovini izobraževanja odraslih (1945-1990), Poročilo o raziskavi, 2. del, Zgodovina izobraževanja odraslih, 5. zvezek, Moderna organizacija, Kranj 1998, str. 275-281.
- JUG Jurij, JOVANOVIČ Nada, Zakonske osnove izobraževanja mladine in odraslih od leta 1945 do 1990 v Sloveniji, v: Jurij Jug, Prispevki k zgodovini izobraževanja odraslih (1945-1990), Poročilo o raziskavi, 3. del, Zgodovina izobraževanja odraslih, 9. zvezek, Kranj 2000, str. 199-260.
- KARDELJ Edvard, Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja, Komunist, Ljubljana 1977.
- KARDELJ Edvard, Uloga i zadaci Socialističkog saveza radnog naroda Jugoslavije u borbi za socializam (Vloga in naloge Socialistične zveze delovnega ljudstva Jugoslavije v borbi za socializem), Referat na 4. kongresu Ljudske fronte Jugoslavije 23. februarja 1953, v: Komunist (Organ Centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije), št. 2-3, V, februar - marec, Beograd 1953, str. 59-119.
- KAVČIČ Bogdan, Samoupravljanje, v: Enciklopedija Slovenije 10, Mladinska knjiga, Ljubljana 1996, str. 387-392.
- KECMAN Jovanka, Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941, Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1978.
- KIDRIČ Boris, Pravica in njena uporaba, v: Naša žena, št. 9, Ljubljana 1945, str. 103-104.
- KOLLONTAJ Aleksandra, Ženska v socializmu, Krt, Ljubljana 1982.
- KOZINA Brane, Republiški upravni organi v LRS od 1945 do 1953, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 1996.
- KRAIGHER Vito, Žena v industriji in obrti v Sloveniji, v: Sodobnost (Neodvisna slovenska revija), št. 1-2, V, Ljubljana 1937, str. 29-39.

- KRAIGHER Vito, Žena v sedanjem rodbinskem pravu poedinih evropskih držav, v: Ženski svet, št. 9, XIV, september, Ljubljana 1936, str. 199-204.
- KRAJNC Ana, Izobraževanje odraslih, v: Enciklopedija Slovenije 4, Mladinska knjiga, Ljubljana 1990, str. 216-217.
- KRAJNC Ana, Razvoj andragoške misli in teorije 1945-1990, v: Jurij Jug, Prispevki k zgodovini izobraževanja odraslih (1945-1990), Poročilo o raziskavi, 2. del, Zgodovina izobraževanja odraslih, 5. zvezek, Moderna organizacija, Kranj 1998, str. 2-19.
- KRAJNC Ana, Teoretična izhodišča in koncept izobraževanja odraslih v 90-letih v Sloveniji v luči predhodnih vzgojnih teorij, v: Jurij Jug, Prispevki k zgodovini izobraževanja odraslih (1945-1990), Poročilo o raziskavi, 3. del, Zgodovina izobraževanja odraslih, 9. zvezek, Moderna organizacija, Kranj 2000, str. 1-30.
- KRANJC Stane, Družbenopolitične organizacije, v: Enciklopedija Slovenije 2, Mladinska knjiga, Ljubljana 1988, str. 380.
- KRESAL France, Pregled razvoja delavsko zaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnama, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, št. 1-2, VIII-IX, Ljubljana 1968-1969, str. 103-190.
- KRESAL France, Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji, Ekonomska knjižnica, Cankarjeva založba, Ljubljana 1998.
- KRISTAN Ivan, Ustavni razvoj Jugoslavije, v: Strobl Majda, Kristan Ivan, Ribičič Ciril, Ustavno pravo SFR Jugoslavije (tretja spremenjena in dopolnjena izdaja), Pravna fakulteta v Ljubljani, Dopisna delavska univerza Univerzum, Ljubljana 1981, str. 21-109.
- KRIŽNAR Ivan, Ocepek Angela, v: Enciklopedija Slovenije 8, Mladinska knjiga, Ljubljana 1994, str. 80.
- KRIŽNAR Ivka, Dobrnič - kraj I. kongresa SPŽZ, v: Dobrnič, ob 50-letnici I. kongresa Slovenske protifašistične ženske zveze, Novo mesto 1993, str. 3-14.
- KRONOLOGIJA NAPREDNEGA DELAVSKEGA GIBANJA NA SLOVENSKEM (1868-1980), Delavska enotnost, Ljubljana 1981.
- KRŽIŠNIK Anton, Varstvo družine, matere in otroka v naši zakonodaji in družbeni praksi (K svetovnemu kongresu za otroško varstvo v Zagrebu), v: Pravnik, št. 7-9, IX, Ljubljana 1954, str. 180-187.
- KUŠEJ Mateja, Prve učiteljice in pisateljice - kdo jih še pozna?, Slovenska prosvetna zveza, Celovec 1996.

- KUŠEJ Gorazd, O ženskih državljskih pravicah, v: *Ženski svet*, št. 12, XII, december, Ljubljana 1934, str. 266-270.
- KYOVSKI Rudi, Ne gre za vprašanje, ali naj ostane žena zaposlena, temveč za vprašanje njene zaščite, v: *Naša žena*, št. 7-8, Ljubljana 1953, str. 201-205.
- LEKSIKON CANKARJEVE ZALOŽBE, Cankarjeva založba, Ljubljana 1988.
- LEŠNIK Avgust, Informacijski biro komunističnih in delavskih partij, v: *Enciklopedija Slovenije 4*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1990, str. 147-148.
- LEŠNIK Avgust, Ohromljena (slovenska) demokracija, v: *Ženske, politika, demokracija, Za večjo prisotnost žensk v politiki*, Urad za žensko politiko, Ljubljana 1999, str. 101-113.
- LOBODZINSKA Barbara, Family, women and employment in Central-Eastern Europe, *Contribution in Sociology 112*, Greenwood Press, Westport, Connecticut, London 1995.
- LOGAR Cene, Goli otok, v: *Borec*, št. 4-6, XLIII, Ljubljana 1991, str. 264-335.
- LONČAR Dragotin, O šolski reformi, Ponatis iz »Učiteljskega tovariša«, Učiteljska tiskarna, Ljubljana 1908.
- MARINKO Miha, O vlogi organizacije AFŽ, v: *Naša žena*, št. 1, Ljubljana 1948, str. 1-2.
- MARX Karl, Kritika nacionalne ekonomije, Pariški rokopisi 1844, v: *Karl Marx, Friedrich Engels, Izbrana dela, I. zvezek*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1969, str. 245-398.
- MARX Karl - ENGELS Friedrich, Nemška ideologija (izbor), v: *Karl Marx, Friedrich Engels, Izbrana dela, II. zvezek*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1971, str. 5-332.
- MEDVEŠ Zdenko, Šolstvo, v: *Enciklopedija Slovenije 13*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1999, str. 85-88.
- MEĐUNARODNA GODINA ŽENA 1975, *Žena u privredi i društvu SFR Jugoslavije*, Osnovni pokazatelji, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1975.
- MELIK Jelka, Namesto uvoda, v: *Pravo - zgodovina - arhivi, 1, Prispevki za zgodovino pravosodja*, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 2000.
- MELIK Jelka, V imenu njegovega veličanstva kralja!, *Kazensko sodstvo v jugoslovanski Sloveniji v letih 1930-1941*, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 2000.

- MELIK Vasilij, Upravna razdelitev v Sloveniji po letu 1945, v: Arhivsko gradivo v Sloveniji po osvoboditvi, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1978, str. 93-98.
- MELIK Vasilij, Začetki ženske volilne pravice, v: Čarnijev zbornik (1931-1996), Zbornik mednarodnih družboslovnih in humanističnih razprav, Filozofska fakulteta v Ljubljani, Oddelek za sociologijo, Ljubljana 1998, str. 253-255.
- MIKUŽ Metod, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, III. knjiga, Cankarjeva založba, Ljubljana 1973.
- MITROVIĆ Mitra, Položaj žene u savremenom svetu, Narodna knjiga, Beograd 1960.
- MLADENOVIC Marko, Porodica i porodični odnosi. Rad, Beograd 1963.
- MOHORČIČ - ŠPOLAR A. Vida, EMERŠIČ Branka, Ljudske in delavske univerze v obdobju od 1945. do 1990. leta, Programi in učitelji v delavskih in ljudskih univerzah, v: Jurij Jug, Prispevki k zgodovini izobraževanja odraslih (1945-1990), Poročilo o raziskavi, 2. del, Zgodovina izobraževanja odraslih, 5. zvezek, Moderna organizacija, Kranj 1998, str. 204-274.
- MOHORIČ Milena, Žensko gibanje in partija med obema vojnama, v: Naša žena, št. 11, Ljubljana 1948, str. 297-300.
- MONTAGU Ashley, Močnejše od moških, Cankarjeva založba, Ljubljana 1970.
- MUSER Erna, Angela Ocepek, v: Enciklopedija Jugoslavije 6, Jugoslovanski leksikografski zavod, Zagreb 1965, str. 369.
- MUSER Erna, Socialisti in komunisti ter boj Slovenk za enakopravnost, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, št. 1-2, VII, Ljubljana 1967, str. 191-211.
- NEČAK Dušan, Oris vloge in pomena družbenopolitičnih organizacij v Sloveniji po osvoboditvi, v: Arhivi, št. 1-2, VI, Ljubljana 1983, str. 35-38.
- NEČAK Dušan, Slovenija 1945 - čas evforije, shizofrenije in paranoje, v: Borec, št. 4-6, XLIII, Ljubljana 1991, str. 443-449.
- NOVAK Tanja, Dejavnost ljubljanskega ženstva na čelu s Franjo Tavčarjevo v letih 1914-1918, Diplomaska naloga, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 1999.
- OFFEN Karen, ROACH PIERSON Ruth, RENDALL Jane: Writing Women's History, International Perspectives (Papers presenting at the First Meeting of the International Federation for Research in Women's History in July 1989 at Bellagio, Italy), Indiana University

- Press, Bloomington in Indianapolis, The International Federation for Research in Women's History 1991.
- OXFORDOVA ENCIKLOPEDIJA ZGODOVINE, 2. knjiga, Od 19. stoletja do danes, Ljubljana 1993.
- PAVLIČ Slavica, Osnovna šola, v: Enciklopedija Slovenije 8, Mladinska knjiga, Ljubljana 1994, str. 188-192.
- PERENIČ Anton, Zgodovinski razvoj človekovih pravic, v: Varstvo človekovih pravic, Razprave, eseji in dokumenti, Mladinska knjiga, Ljubljana 1988.
- PRINČIČ Jože, Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu (1945-1956), Dolenjska založba, Novo mesto 1992.
- PRIVREDNI LEKSIKON, Zagreb 1961.
- PUHAR Alenka, Puhar Helena, v: Enciklopedija Slovenije 10, Mladinska knjiga, Ljubljana 1996, str. 15.
- PUNTAR Hedvika, Na ženi dom stoji, I. del, Mohorjeva družba v Celju, Celje 1959.
- RENER Tanja, Kam si šla, oj kje si..., v: Problemi, št. 9, XXIV, Ljubljana 1986, str. 16-19.
- RENER Tanja, Vloga ZK in ostalih družbenopolitičnih organizacij v vzpodbujanju družbenopolitičnega angažiranja žensk, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Raziskovalni inštitut, Ljubljana 1986.
- REPE Božo, Pomen prvih povojnih volitev in z njimi povezanih sprememb za žensko emancipacijo v Sloveniji, v: Naše žene volijo, Urad za žensko politiko, Ljubljana 1999, str. 87-99.
- REŽEK Mateja, Politične spremembe v Sloveniji v desetletju po sporu z Informbirojem, Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 1999.
- ROWBOTHAM Sheila, Svest žene - svet muškarca, Radionica SIC (Studentski istraživački centar), Beograd 1983.
- SARVAN Milivoje, Zdravstveno stanje djece i omladine u Jugoslaviji, v: Zdravstvena zaštita dece (Materiali sa I. nacionalnog kongresa za zaštitu dece od 2. do 5. oktobra 1955), Savet društva za staranje o deci i omladini, Beograd 1956, str. 19-79.
- SERŠE Aleksandra, Izobraževanje odraslih po letu 1945, v: Jurij Jug, Prispevki k zgodovini izobraževanja odraslih (1945-1990), Poročilo o raziskavi, 3. del. Zgodovina izobraževanja odraslih, 9. zvezek, Moderna organizacija, Kranj 2000, str. 31-48.

- SERŠE Aleksandra, Učne ure naših babic, Izobraževanje žensk v drugi polovici 19. stoletja in v začetku 20. stoletja v Ljubljani, v: Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes II, Ptuj: Zgodovinski arhiv, in Ljubljana: Urad za žensko politiko, 2000.
- SINEAU Mariette, Le donne nella sfera politica: diritti delle donne e democrazia, v: Georges Duby in Michelle Perrot, Storia delle donne in Occidente, Il Novecento, Rim - Bari 1997, str. 531-563.
- SKLEVICKY Lydia, AFŽ kao potencialni čimbenik procesa kulturne mijene tijekom razdoblja NOB-e, v: Problemi, št. 1, XXIII, Ljubljana 1985, str. 71-74.
- SKLEVICKY Lydia, Modeli integracije emancipatorskog procesa: Antifašistička fronta žena Jugoslavije 1945-1953, v: Problemi št. 9, XXIV, Ljubljana 1986, str. 20-23.
- SOCIALIZEM IN OSVOBODITEV ŽENSK, Izbor besedil iz Marxa, Engelsa, Bebla, Lenina in drugih, Cankarjeva založba, Ljubljana 1960.
- SOVJETSKO RADNO PRAVO (v redakciji N. G. Aleksandrova in D. M. Genkina), Beograd, 1948.
- STATISTIČNI PREGLED ZAPOSLENOSTI IN NEZAPOSLENOSTI DELOVNIH ŽENA V LR SLOVENIJI, Zavod za statistiko in evidenco LR Slovenije, Ljubljana 1953.
- ŠATEJ Barbara, Slovenska ženska 1900-1918, v: Kronika (Časopis za slovensko krajevno zgodovino), št. 1-2, 47, Ljubljana 1999, str. 89-112.
- ŠNUDERL Makso, Ustavno pravo Federativne ljudske republike Jugoslavije, Druga knjiga, Družbeni in politični organizmi, Univerza v Ljubljani, Pravno-ekonomska fakulteta, Pravni oddelek, Ljubljana 1957.
- ŠNUDERL Makso, Zgodovina ljudske oblasti, Univerza v Ljubljani, Pravna fakulteta, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1950.
- ŠOLANJE DORAŠČAJOČE ŽENSKÉ MLADINE V LR SLOVENIJI, Zavod za statistiko in evidenco LR Slovenije, Analize Ia, št. 4, Ljubljana 1954.
- ŠTEBI Alojzija, Aktivnost slovenske žene, v: Slovenska žena (Zbornik »ob priliki razstave Slovenska žena« na velesjmu v Ljubljani), Splošno žensko društvo, Ljubljana 1926, str. 161-185.
- ŠTEBI Alojzija, Demokratizem in ženstvo, Slovenska socijalna matica, Ljubljana 1918.
- TOMŠIČ Vida, Antifašistički front žena Jugoslavije, v: Enciklopedija Jugoslavije 1, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1955, str. 121.

- TOMŠIČ Vida, Družina v naši družbi (Predavanje na seminarju o problemih družine in vzgoje, ki je bil od 6. do 9. novembra 1962 na Bledu za sodelavce vzgojnih posvetovalnic), Priloga glasila DPM št. 10, Zveza prijateljev mladine Slovenije, Ljubljana 1962.
- TOMŠIČ Vida, Komunistička partija Jugoslavije u borbi za emancipacijo žena, v: Tito, Četrdeset godina na čelu SKJ 1937-1977, Narodna knjiga Beograd, Partizanska knjiga Ljubljana, OOUR »Monos« Beograd, Nova Makedonija Skopje, Beograd 1980, str. 335-363.
- TOMŠIČ Vida, Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk, Komunist, Ljubljana 1978.
- TOMŠIČ Vida, Preobrazba družine, Predgovor k delu Miroslave Geč - Korošec Družinsko pravo SFRJ, 1. del, Center za samoupravno normativno dejavnost, Ljubljana 1981, str. 5-14.
- TOMŠIČ Vida, Ženska, delo, družina, družba, Druga, dopolnjena izdaja, Komunist, Ljubljana 1978.
- TOMŠIČ Vida, Ženska enakopravnost - sestavni del pridobitev delavskega razreda, v: Obzornik, Priloga Delavske enotnosti, št. 16, Ljubljana, 22. maj 1953, str. 89-92.
- TOMŠIČ Vida, Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije, Delavska enotnost, Ljubljana 1980.
- TRAMŠEK Sonja, Vrščaj - Holy Zima, v: Enciklopedija Slovenije 14, Mladinska knjiga, Ljubljana 2000, str. 390.
- TROCKI Lev, Izdana revolucija, Otokar Keršovani, Reka 1973.
- TRŠAN Lojz, Iz zapuščine Angele Vode, v: Arhivi, št. 1-2, XVII, Ljubljana 1994, str. 125-127.
- ULE Mirjana, Vloga žensk v boju delavskega razreda za socialistično preobrazbo družbe, v: Teorija in praksa (Revija za družbena vprašanja), št. 5-6, maj - junij, XIV, Ljubljana 1977, str. 660-671.
- UTOPIČNI SOCIALISTI, Izbor besedil (Izbrala, uredila in uvodno študijo napisala Neda Brglez), Cankarjeva založba, Ljubljana 1979.
- VERGINELLA Marta, Naše žene volijo, v: Naše žene volijo, Urad za žensko politiko, Ljubljana 1999, str. 71-84.
- VIDOVIČ - MIKLAVČIČ Anka, Slovenska krščanska ženska zveza, v: Enciklopedija Slovenije 11, Mladinska knjiga Ljubljana 1997, str. 407.
- VILFAN Sergij, Pravna zgodovina Slovencev, Od naselitve do zloma stare Jugoslavije, Slovenska matica, Ljubljana 1961.

- VODE Angela, Dr. Ferdo Čulinovič, Žena v našem krivičnom (kazenskem) pravu, v: Ženski svet, št. 1, januar, XIV, Ljubljana 1936, str. 18-20.
- VODE Angela, Žena in knjiga, v: Ženski svet, št. 1, januar, XIV, Ljubljana 1936, str. 1-3.
- VODE Angela, Zbrana dela, Spol in upor, I. knjiga, Krtina, Ljubljana 1998.
- VODE Angela, Zbrana dela, Značaj in usoda, II. knjiga, Krtina, Ljubljana 1999.
- VODE Angela, Zbrana dela, Spomin in pozaba, III. knjiga, Krtina, Ljubljana 2000.
- VODE Angela, Spol in usoda, I. del, Ljubljana 1938.
- VODE Angela, Spol in usoda, II. del, Ljubljana 1939.
- VODE Angela, Za spremembo občega državlanskega zakona, v: Ženski svet, št. 7-8, julij - avgust, XIV, Ljubljana 1936, str. 174-176.
- VODNIK Dora, Nikar se ne boj!, v: Naša žena, št. 10, Ljubljana 1945, str. 205-206.
- VODOPIVEC Nina, Podoba in položaj ženske v Ljubljani med letoma 1945 in 1951, Diplomaska naloga, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Ljubljana 1999.
- VODOPIVEC Nina, Podoba ženske v listu Naša žena med leti 1945 in 1951, v: Kronika (Časopis za slovensko krajevno zgodovino), št. 1-2, 47, Ljubljana 1999, str. 153-167.
- WOLLSTONECRAFT Mary, Zagovor pravic ženske, Krt, Ljubljana 1993.
- WOMEN IN REVOLUTIONARY PARIS 1789-1795: Selected Documents Translated with notes and Commentary by Daline Gay Levy, Harriet Branson Applewhite, Mary Durham Johnson, University of Illinois, Urbana, 1979, str. 87-96. Internet: <http://www.pinn.net/~sunshine/book-sum/gouges.html>. Stanje z dne 20.1.2003.
- WOMEN'S LIBERATION MOVEMENT, The New Encyclopaedia Britannica, 12. zvezek, 15. izdaja, Chicago et al. 1994, str. 735
- ZALAZNIK Polona, Slovenska žena med prvo svetovno vojno, Diplomaska naloga, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Kranj 2001.
- ZAVADLAV Zdenko, Partizani, obveščevalci, jetniki, Iz dosjeja Zavadlav 1944-1994, Založba Horvat M&M, Ljubljana 1996.

ZBORNİK OKRAJNEGA ZAVODA ZA SOCIALNO ZAVAROVANJE V LJUBLJANI, Okrajni zavod za socialno zavarovanje v Ljubljani, Ljubljana 1962.

ZETKIN Klara, Pogovori z Leninom, Cankarjeva založba, Ljubljana 1959.

ŽENSKE, POLITIKA, DEMOKRACIJA, Za večjo prisotnost žensk v politiki, Urad za žensko politiko, Ljubljana 1999.

ŽENSKO ČASOPISJE NA SLOVENSKEM 1897-1997, Vodnik po razstavi, Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, Ljubljana 1997.

OKRAJŠAVE

AFŽ	Antifašistički front žena (Protifašistična ali »Antifašistična« fronta žensk)
AFŽJ	Antifašistički front žena Jugoslavije (Antifašistična fronta žensk Jugoslavije)
AFŽS	Antifašistična fronta žensk Slovenije
AS	Arhiv Slovenije
AVNOJ	Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (Protifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije)
BiH	Bosna in Hercegovina
Cit.	Citiran -a, -o
CK	Centralni komite
CO	Centralni odbor
DE	Delavska enotnost
DFJ	Demokratska federativna republika Jugoslavija
DID	Dom igre in dela
DPM	Društvo prijateljev mladine
ESS	Enotni sindikati Slovenije
FF	Filozofska fakulteta
FLRJ	Federativna ljudska republika Jugoslavija
GO	Glavni odbor
Informbiro	Informacijski biro komunističnih partij
IO	Izvršni odbor
JŽZ	Jugoslovanska ženska zveza
KLO	Krajevni ljudski odbor
Kominterna	Komunistična internacionala
KP	Komunistična partija
KPJ	Komunistična partija Jugoslavije
KPS	Komunistična partija Slovenije
LF	Ljudska fronta
LJU	Ljubljana
LO	Ljudski odbor
LR	Ljudska republika
LRS	Ljudska republika Slovenija
MDFŽ	Mednarodna demokratična federacija žena

MLO	Mestni ljudski odbor
MSS	Ministrstvo za socialno skrbstvo
MŽZ	Mednarodna ženska zveza
NOB	Narodnoosvobodilni boj
NOG	Narodnoosvobodilno gibanje
NOO	Narodnoosvobodilni odbor
NOV	Narodnoosvobodilna vojna
NR	Narodna republika
ODZ	Obči državljanski zakonik
OF	Osvobodilna fronta
OZN	Organizacija združenih narodov
POS	Partizanski odredi Slovenije
RK	Republiška konferenca
RS	Republiški svet
RSNZ	Republiški sekretariat za notranje zadeve
SFRJ	Socialistična federativna republika Jugoslavija
SK	Savez komunista (Zveza komunistov)
SKOJ	Savez komunističke omladine Jugoslavije (Zveza komunistične mladine Jugoslavije)
SLS	Slovenska ljudska stranka
SNOO	Slovenski narodnoosvobodilni odbor
SNOS	Slovenski narodnoosvobodilni svet
SPŽZ	Slovenska protifašistična ženska zveza
SZ	Sovjetska zveza
SZDL	Zveza socialistične zveze delovnega ljudstva
SZDLS	Zveza socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije
Št.	Številka
TAM	Tovarna avtomobilov Maribor
TMO	Teden matere in otroka
ZAL	Zgodovinski arhiv Ljubljana
ZDA	Združene države Amerike
ZK	Zveza komunistov
ZKJ	Zveza komunistov Jugoslavije
ZKS	Zveza komunistov Slovenije
ZSJ	Zveza sindikatov Jugoslavije
ZSS	Zveza sindikatov Slovenije
ZSSR	Zveza sovjetskih socialističnih republik

THE STATUS AND ROLE OF WOMEN IN SLOVENIA (1945–1953)

Summary

Following World War II, political leadership of the second Yugoslavia, whose ideology was deeply rooted in theories of Marx, Engels, Bebel, and Lenin, aimed to adopt legislation that would help women attain equality in all areas of life. Women achieved equality in marriage, they were granted the right to vote and to get equal pay for equal work, they were given access to all public service employments, as well as equal status in educational process. As future mothers they were given special protection not only in their work but also in criminal law. The state placed a strong emphasis on health protection of mothers and their children.

As it had previously been the case in the Soviet Union, statutory provisions in Slovenia, one of the republics of the socialist Yugoslavia, proved to be but the first step to actual exercising certain rights. Between 1945 and 1953 there were not many female representatives in state and political authorities, mostly due to difficult post-war economic conditions, and still deeply rooted traditional conception of a woman as a mother and a housekeeper, as well as due to aversion of the Party leadership towards feminism. Women also found it more difficult to win recognition in their careers, while at home they were still expected to assume most of the responsibilities for the whole family. However, socialist legislation did open new possibilities for women. During the period of the first Yugoslavia, women were completely subjected to their husbands in marriage, their education was of secondary importance, they had no political rights, and only limited access to different professions. Between 1945 and 1953, the number of women with university education increased considerably. While before World War II women did not even have the right to vote, in 1946 the Slovene Parliament included a total of 7.5 % of female representatives, and in 1953 the percentage increased to 9.3 %. Social security of female workers and their families was undoubtedly improved. During the period of the first Yugoslavia the majority of workers did not have health or accident insurance, and pension insurance was not introduced until 1939. In the socialist Yugoslavia by 1950 all employed were given equal rights in the area of social security, women also got other privileges regarding maternity. Establishment of pre-school institutions such as kindergartens was encouraged by the state.

After the change of the political system had taken place, and parliamentary democracy and market economy had been introduced into the independent state of Slovenia, the situation for women deteriorated again. It turned out that in 45 years of socialism, the public perception of a woman and her role in the society has not changed a lot.